

Muhammed Beheştî

Müslüman Alimlerin Eğitim, Öğretim ve Temelleri Üzerine Görüşleri

4

Feyz-i Kâşânî

el-Mustafa
yayinlari

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Muhammed Beheştî

MÜSLÜMAN ÂLİMLERİN EĞİTİM, ÖĞRETİM VE TEMELLERİ ÜZERİNE GÖRÜŞLERİ

4

Feyz-i Kâşânî

Direktör
Ali Rıza A'rafî

Çeviri
İsmail Avcı

<https://t.me/caferilikcom>

www.caferilik.com

el-Mustafa Yayınları: 41

ISBN: 978-605-9982-22-1 (cilt 4)

ISBN: 978-605-9982-18-4 (takım)

T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 27932

© el-Mustafa Yayınları, 2017

Bu kitabın tüm yayın hakları,
el-Mustafa Yayınları'na aittir.
Kaynak gösterilerek alıntı ya-
pılabilir, izinsiz olarak hiçbir bi-
çimde çoğaltılamaz, dağıtılamaz.

Uluslararası el-Mustafa Üniversitesi
Türkiye Temsilciliği

Müslüman Âlimlerin Eğitim, Öğretim ve Temelleri Üzerine Görüşleri 4. CİLT

Eserin özgün adı

آرای دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن جلد ۴

Yayın Yönetmeni

Dr. Cafer Yusufi

Yazar

Muhammed Beheştî

Çeviri

İsmail Avcı

Editör

Yusuf Tazegün

Tashih ve Redakte

Alptekin Dursunoğlu

Sayfa Düzeni

DBY Ajans

Kapak Tasarımı

Emre Güngör

Birinci Baskı

İstanbul, Mart 2017

Baskı ve Cilt

Yılmaz Basın Yayın

Maltepe Mah. Litros yolu 2. Matbaacılar sitesi 3NB2

Topkapı / İstanbul • Tel: 0212 493 00 85

(Sertifika no: 27185)

Merkez Efendi Mah. Mevlana Cad. Aktaş Apt. No: 108

Zeytinburnu / İSTANBUL Tel: (0212) 664 46 40

el-mustafa@hotmail.com

<https://t.me/caferilikcom>

www.caferilik.com

İçindekiler

› Başlarken.....	17
Bu Çalışmanın Önemi.....	17
Kitabın Ana Hatları.....	22

FEYZ-İ KÂŞÂNÎ

› Hayatı ve Eserleri.....	27
Feyz Döneminde İran	28
Feyz'in Kişiliği İle İlgili Bir Kaç Soru.....	31
Hayatındaki Evreler	32
Eserleri.....	41

BİRİNCİ BÖLÜM

Feyz-i Kâşânî'ye Göre Eğitimin Temelleri

› 1. Epistemolojik İlkeler	49
Bilginin Tanımı ve Mahiyeti.....	49
Bilgi Türleri.....	52
Bilginin İmkânı.....	54
Feyz'in Epistemolojik Görüşleri	57
İlahî Feyz Yoluyla Elde Edilen Bilgi.....	59

İlahi Feyiz ile Marifete Erişme Yolları.....	62
1. Altyapı.....	64
2. Engeller.....	66
3. Sonuçlar.....	66
Marifetin En Sağlam Kaynağı: Dinî Öğretiler.....	69
Akıl-Nakil (Akıl-Din) İlişkisi.....	71
1. İfrat Derecesinde Akılcılık.....	72
2. İfrat Derecesinde İmancılık.....	72
3. İbn Rüşd Akılcılığı.....	73
4. İlahiyatçı Filozoflar ve Akılcılık.....	73
5. Feyz'e Göre Akıl-Nakil İlişkisi.....	75
› 2. Antropoloji.....	80
İnsanın Yaratılışı.....	82
Ruhun Bağımsızlığı.....	83
Ruh, Ruhânî Bir Varlıktır.....	85
1. Kur'an-ı Kerim'de Ruhun Soyutluğu.....	85
2. Hadislerde Ruhun Soyutluğu.....	86
3. Tecrübenin Tanıklığı.....	87
4. Ruhun Soyut Niteliğinin Felsefî Delilleri.....	89
Ruhun Yetileri.....	89
Ruh ve Beden İlişkisi.....	91
İnsanın Kişiliğinin Değişim Kabul Etmesi.....	95
Güç ve Yeteneklerin Farklı Düzeylerde Oluşu.....	99
İlâhî Fıtrat.....	100
Şeref ve Asalet.....	103
Ölümsüzlük.....	104
Bilgi ve Bilinç.....	109
İrade ve Özgür Seçim.....	109
İnsanın Sosyal Kişiliği.....	110
İnsanın Kemâli.....	111
› 3. Varoluşsal (Ontolojik) İlkeler.....	114
“Varlık” Nasıl Anlaşılmalıdır?.....	115

Varlık Üzerine İnce Nükteler.....	120
1. Ontolojik Muhtaçlık	120
2. Varlığın Yatışmaz Yapısı.....	123
3. Tüm Varlıklar İdrak ve Şuur Sahibidir	125
Varlık Mertebeleri	128
1. Akıl Âlemi	129
2. Misal Âlemi.....	130
3. Tabiat Âlemi.....	131
Varlık Âlemi Üzerindeki Etkenler.....	132
1. Melekler.....	132
2. Cinler	133
3. Şeytan	135
Varlığın Mebdei.....	136
1. Allah'ın Sıfatları	137
2. Allah'ın Sıfatlarına Bürünmek.....	138
3. İnsan Allah'a Benzeyebilir.....	139
Varlığın Meadı.....	140

İKİNCİ BÖLÜM

Feyz-i Kâşânî'nin Düşüncesinde Ahlâkî Eğitim

› 1. Ahlâkî Eğitimin Teorik Temelleri	150
Ahlâk Eğitiminin Terminolojik Anlamı	150
Ahlâk Eğitimi'nin Önem ve Zarureti	152
Ahlâk Eğitiminin Kendine Özgü Temelleri	153
1. Ahlâkın Değişken Karakteri.....	153
2. Çok Yönlü İtidal.....	154
3. Niyet.....	155
Ahlâk Eğitiminin Gayesi	157
1. Kendini Tanımak.....	158
2. Kendini Yetiştirmek.....	159
3. Ruhsal Denge.....	161
4. Toplumsal Uyum	162

5. Allah'a Yakınlık ve İlâhî Aşk.....	162
6. Şühûda Erişmek.....	164
Feyz-i Kâşânî'ye Göre Ahlâk Eğitiminin Özellikleri	164
1. Kaynak ve Dayanak Noktaları.....	165
2. Gaye ve Sonuçları.....	166

› 2. Erdemlerle Tanışma, Kazanma ve Kökleştirme Yol ve

Yöntemleri.....	168
İlimle Amel.....	171
Tekrar, Alıştırma ve Alışkanlık Kazanma.....	172
Örnek Oluşturma ve Örnek Alma	174
Nefsi Zorlama Yöntemi.....	175
İbadet.....	176
Uygun Bir Zemin ve İmkân Yaratmak.....	178
Ölüm ve Âhiret Hayatını Yâd Etmek.....	181
1. Ölümü Hatırlamak ve Bunun Eğitimdeki Rolü	182
2. Farklı Bakış Açıları	182
2. Rivayetlere Göre Ölümü Hatırlamak	183
3. Ölümü Hatırlamanın Etkili Olduğu Şartlar.....	184
4. Feyz ve Gazzâlî'nin Ölüm Hakkındaki Farklı Görüşleri.....	185
Murakabe ve Muhasebe.....	186

› 3. Islah ve Tedavi..... 190

Islah ve Tedavinin Ana Hatları	191
1. Islah ve Tedavi Hususunda Kararlılık.....	191
2. Ayıpların Farkında Olmak.....	192
3. Erdemsizliklerin Sebeplerini Ortadan Kaldırmak.....	194
4. Tam Tersini Yapmak.....	194
5. Yakarış ve Ağlamak	196
6. Kur'an Tilaveti.....	197
Özel Bazı Hastalıkların Islah ve Tedavisi.....	198
1. Öfkenin Kontrol ve Tedavisi.....	199
2. Hasedin Kontrol ve Tedavisi.....	202
3. Kendini Beğenmişlik ve Tedavi Yolları	205

4. Kibir ve Tedavi Yolları.....	208
5. İkiyüzlülük ve Tedavi Yolları.....	210
6. Dünya Sevgisi ve Tedavi Yöntemleri.....	211
7. Dili Kontrol Etme Yöntemleri.....	212

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Feyz-i Kâşânî'nin Düşüncesinde Cinsel Eğitim

› 1. Cinsel Eğitimin Teorik Temelleri ve Terminolojisi.....	219
Cinsel Eğitimin Tanımı.....	219
Cinsel Eğitim ve Cinsel Ahlâk Arasındaki Farklar.....	222
Cinsel Eğitime Özgü İlkeler.....	223
1. Cinsel İçgüdü İlahî Bir Nimettir.....	223
2. Cinsel İçgüdünün Aşamalı Gelişim Süreci.....	226
3. Cinsel İçgüdünün Gücü ve İnsanın Zayıflığı.....	227
4. Bekârlığın Kötülüğü.....	229
Cinsel Eğitimin Hedefleri.....	231
1. Cinsel İçgüdünün Dengeli Bir Şekilde Tatmini.....	231
2. Kemâl ve Tekâmül Vesilesi.....	232
3. Bekâ ve Neslin Korunması.....	233
4. Hayatın Huzur ve Sükûneti.....	234
5. Sağlıklı Bir Toplum Tesis Etmek.....	235
› 2. Cinsel Öğrenim.....	236
Cinsel Uzuvarları Örtmek (Setr-i Avret).....	238
İzin İstemek.....	240
Yatakları Ayırmak.....	241
Cinsel Münasebetin Gözlerden Uzak Gerçekleşmesi.....	242
Öpmek.....	243
Öğrenim Sürecinde İhtiyata Riayet.....	245
Ergenlik.....	245
Bakma.....	248
Cinsel Münasebet.....	250
1. Cinsel İlişkinin Mahiyeti.....	251

2. Cinsel İlişki Mekanizması.....	252
3. İlişki Zamanı.....	254
4. Cinsel İlişkinin Yer ve Ortamı:	256
5. Cinsel İlişki İçin Gerekli Ruhsal Şartlar	256
6. İlişki Âdabı.....	257
7. Cinsel İlişkiye Şer'i Engeller.....	258

› 3. Cinsel İlgüdüyü Tatmin ve Kontrol Yolları.....261

Tatmin Yolları.....	261
1. Daimî Evlilik.....	261
2. Geçici Evlilik.....	265
3. Çok Eşlilik.....	268
Kontrol ve Dengeleme Yöntemleri.....	269
1. İffete Riayet.....	269
2. Dinî İnançların Gölgesine Sığınmak	272
3. İbadetlerin Gölgesine Sığınmak.....	273
4. Takva ve Allah'tan Sakınmak	274
5. Cinsel Kimliğin Alenen Sergilenme Yasağı.....	276
6. Cinsel Sahneleri Hayal Etmek ve İzlemekten Sakınmak.....	278

› 4. Toplumu Cinsel Tahrik Faktörlerinden Arındırma Yolları279

Hicap.....	280
Ziynetleri Gizlemek.....	281
Açılıp Saçılma ve Cilveli Davranışların Haram Oluşu.....	282
1. Tahrik Edici Konuşma.....	283
2. Güzel Koku Sürünmek	284
3. Tahrik Edici Davranışlar.....	285

› 5. Cinsel Problem ve Sapmalar288

Göz Zinası	289
Mastürbasyon	292
Cinsel Teşhircilik.....	293
Zina.....	295
Eşcinsellik.....	298

Muhabbet Tellallığı.....	300
Karşı Cinsin Kıyafetlerini Giyinmek.....	301
Sübyancılık.....	301
Namus Konusunda Duyarsızlık.....	302
Yersiz Kıskançlık.....	304
› 6. Kız-Erkek İlişkileri.....	306
Kadın ve Erkek Arası Münasebetin Sınırları.....	307
1. Görüş: Zaruret Düzeyinde İrtibat	307
2. Görüş: Akıl ve Örfe Uygun Düzeyde İrtibat	311
3. Görüş: Kadın-Erkek Karışık Karma Ortamlar	315
Göz Teması ve Bakışma.....	318
Sözlü İletişim	320
El Vermek	323
Arkadaşlık.....	324
Tahsil ve Meslek Hayatında Kadın-Erkek İlişkisi	327
Namahrem Bir Kadın ve Erkeğin Tek Başlarına Bir Mekânda Bulunmaları	328

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Feyz-i Kâşânî'nin Düşüncesinde İrfânî Eğitim

› 1. Terminoloji.....	334
İslam İrfanının Tarihçesi.....	334
İslam İrfanının Menşei.....	335
İrfânî Eğitimin Tanımı	338
İrfânî Eğitim ve Ahlâkî Eğitim Arasındaki Ortak Yönler ve Aradaki Farklar	340
› 2. İrfânî Eğitimin Kaynak ve Temelleri.....	342
1. İlkeler	342
a) Tarikat ve Hakikat, Şeriati Gerektirir.....	342
b) İrfan ve Akıl Birlikteliği.....	344
c) İrfan, Hayatın Metninde Cereyan Eder	346

2. Kaynaklar	348
--------------------	-----

› 3. İrfânî Eğitimin Hedefleri.....350

1. Orta Ölçekli Gayeler	350
a) Şuhûdî Mârifet.....	350
b) Sevgi.....	358
c) Fena.....	363
c) Vuslat ve Mülâkat.....	367
2. Nihâî Gaye.....	370
a) Velayet.....	370
b) Tevhid	375

› 4. İrfânî Eğitimin Şartları, Etken ve Engelleri.....379

Şartlar ve Etkenler	379
1. Ciddi Bir Azim ve İrade.....	379
2. Mârifet ve Basiret.....	380
3. Sabır ve Metanet	382
4. Bedensel Güç ve Sağlık	383
5. Kılavuz ve Eğitimci	384
6. Velayet Sahiplerine Tevessül ve Onlarla İrtibat:.....	386
7. Yol Arkadaşları.....	388
8. Tefekkür ve Akılcılık	388
9. İbadetlerde Süreklilik ve Ölçüyü Gözetmek	390
10. Daimî Taharet.....	391
11. Dua ve Yakarış.....	392
12. Zikir	394
Engeller	397

› 5. İrfânî Eğitimin Aşamaları.....400

1. Tövbe	401
2. Vera'	403
3. Züht.....	405
4. Şükür.....	406
5. Yakîn	408

6. Tevekkül.....	411
7. Rıza	414
› 6. İrfânî Eğitim Metot ve Yöntemleri	416
1. Müşarete/Anlaşma.....	419
2. Murakabe.....	420
3. Muhasebe.....	423
4. Muakaba/Cezalandırma.....	424
5. Mücahede:.....	426
6. Muatabe/Azarlama:	427
› 7. İrfânî Eğitimin Gerek ve Düsturları.....	429
a) Gerekler	429
1. Namazı Tam ve Eksiksiz Eda Etmek.....	429
2. Cuma Namazlarını Kaçtırmamak.....	430
3. Nafile İbadetlere Özen Göstermek.....	430
4. Oruca Önem vermek ve Alışkanlık Haline Getirmek:	431
5. İnfâk	431
6. Başkalarının Haklarını Korumak Hususunda Duyarlılık.....	432
7. Masumlar'a (a.s) Tevessül Etmek ve Onlarla Manevî Bağ Kurmak:	432
8. Az Yemek, Az Uyumak ve Az Konuşmak.....	434
9. Boş Yere Çaba Harcamaktan ve Boş Konuşmaktan Sakınmak	435
b) Düsturlar.....	436
1. Seher Vakti.....	436
2. Gün İçerisinde	436
3. Halkla İlişkilerinde	437
4. Geceleri İhya Etmek	439

BEŞİNCİ BÖLÜM

Feyz-i Kâşânî'nin Düşüncesinde Toplumsal Eğitim

› 1. Toplumsal Eğitimin Teorik Temelleri	445
Terminoloji.....	445

İlkeler.....	449
1. İlke: Toplumsallık.....	449
2. İlke: Ülfet/ Dostluk.....	451
3. İlke: Keramet / Erdemlik ve Saygınlık.....	453
4. İlke: Yeteneklerin Farklı Oluşu.....	455
Gayeler.....	455
1. Başkalarının Hukukuna Saygılı Olmak ve Korumak.....	457
2. Kardeşlik Sahasının Yaygınlaştırılması.....	458
3. Meşru İhtiyaçları Karşılama ve Faydalanmak.....	458
Feyz'in Toplumsal Eğitimle İlgili Özgün Görüşleri.....	459
› 2. Toplumsal Eğitimde Doğru Yöntemler.....	462
1. Edebe Riayet.....	463
Selamlaşmak.....	464
El Sıkışmak.....	466
2. İnsanlarla İyi Geçinmek.....	467
Güler Yüzlülük.....	468
Hitap Şekli.....	469
İzin İstemek.....	469
Sevgi İfade Eden Sözler Söylemek.....	469
Kalbi Duyguları Dile Getirmek.....	470
Hal Hatır Sormak.....	471
Gönül Almak.....	471
Yaşlılar, Çocuklar ve Saygıdeğer Şahsiyetlere Sevgi ve Hürmet.....	472
3. Hoşgörü ve Müdara (Müsamaha).....	474
a) Korunak Sebebi Olarak Hoşgörü ve Müsamaha.....	475
b) Mutluluk Anahtarı.....	476
c) Müsamaha ve Dalkavukluk Arasındaki Fark.....	477
4. Görmezden Gelmek.....	478
5. İyiliği Emretmek ve Kötülükten Sakındırmak.....	480
a) Önemi.....	481
b) Kur'an-ı Kerim'de İyiliği Emretmek ve Kötülükten Sakındırmak.....	482
c) Sahası.....	482

d) Aşamaları	483
e) Uygulama Yöntemi	484
6. Yasalara Uymak ve Sosyal Kurallara Riayet Etmek	487
7. Halkın Hak-Hukuku Nasıl Temin Edilir?	490
Karşılıklı Hak-Hukuk	491
Bir Hakkı Eda Etme Ölçütleri	493
8. Şıklık ve Bakımlı Olmak	494
9. Neşeli ve Zinde Bir Hayat Sürmek	496
10. Güzel Örnek	498
› 3. Toplumsal Eğitimde Zararlı Yöntemler	500
1. Şiddet Kullanmak	501
Açık Zararlar	502
Gizli Zararlar	503
2. Kötümserlik ve Karamsarlık	503
Kendisi Hakkında Kötümserlik	503
Başkaları Hakkında Kötümserlik	504
Hayat Şartlarına Dönük Kötümserlik	504
3. Önyargı	505
4. Yasalara Saygısızlık	508
5. Tembellik ve İşsizlik	509
Çalışmanın Değeri	510
İşsizlik ve Tembelliğin Çirkinliği	512
› Kaynakça	514

Başlarken

Bu Çalışmanın Önemi

Feyz-i Kâşânî, on birinci yüzyılın önde gelen İranlı Müslüman düşünürlerindendir. Onun önemi, sadece birçok alanda kuşatıcı ilmi birikime ve çok sayıda telife sahip olmasından kaynaklanmıyor. Onun asıl önemi, yenilikçi bir düşünür, kılı kırk yaran bir teorisyen, güçlü bir ihya hareketi öncüsü, eşsiz bir tashih ve tahkik üstadı ve vefalı bir velayet eri oluşu dolayısıyladır. O, dinin temelleri hususunda sağlam bir iman, erdemlerle donanmış tertemiz bir ahlâk, mânâ ikliminden beslenen bir irfan, ince bir zevk, latif bir karakter ve zengin bir şiir yeteneğine sahip ender düşünürlerden biridir.

Feyz-i Kâşânî'yi daha iyi tanımak ve elimizdeki eserin önemini daha bir belirginleştirmek için onun kişiliğini şekillendiren başlıca özellikleri daha ayrıntılı bir incelemeye tabi tutmak gerekir.

1. İlmî Donanımı

Feyz, çok çeşitli ilim dallarına vukufu dolayısıyla hem akli hem de nakli ilimlere sahip bir ilim adamı olarak birçok ilim dalının birleştiği nokta diye addedebileceğimiz bir konumdadır. O, felsefede, irfanda ve akli ilimlerde bir otorite olmanın yanı sıra hadis, fıkıh, tefsir ve sair nakli ilimlerde de tam bir yetkinliğe sahipti.

Bu itibarla onu, hem filozof bir fıkıhçı, hem ârif bir hadisçi hem de yenilikçi bir velayet eri diye dikkati nazara almamız gerekir.

2. İlim Dallarındaki Sınırların Muhafazası

Dikkate şayan bir diğer husus ve Feyz-i Kâşânî'nin bir diğer özelliği de birçok ilim dalına vakıf olmasına rağmen bu ilimler arasındaki sınırları koruması ve her bir dala kendi özgün metodolojisi çerçevesinde yaklaşmasıdır. Dolayısıyla o, felsefî meseleleri irfânî ve şuhûdî meseleler ile fıkıh, hadis ve tefsir konularını, felsefe ve şuhûdî konularıyla iç içe ele almayan ve farklı ilim dallarının sınırlarını koruma konusunda olabildiğince titiz davranan bir ilim adamıdır. Allâme Tabatabâî onun bu özelliği ile ilgili şöyle der:

İslam âleminde, Feyz-i Kâşânî düzeyinde kuşatıcı bir ilime sahip düşünür yoktur. Buna rağmen o, farklı ilim dallarını birbirine karıştırmamış ve her ilmi kendi bağımsız çerçevesi içerisinde ele almış felsefe, irfan, tefsir ve hadis ilimlerini iç içe incelememiştir. Örneğin *Tefsir-i Sâfi* kitabı, rivayete dayalı bir tefsir olması hasebiyle bu kitapta felsefî, irfânî ve şuhûdî konulara asla girmemiştir; yahut *Vâfi* kitabını öyle bir üslupla yazmıştır ki onu hiç felsefe bilmeyen salt bir muhaddis sanırsınız.¹

3. Hadislerle Şekillenmiş Bir Düşünce

Feyz, Masum İmamların (a.s) hadis ve rivayetleri ile ünsiyet bulmuş, bu yola gönül vermiş ve baş koymuş birisidir. Ehl-i Beyt öğretisi ve rivayetlerine yönelik bu ilgi ve ünsiyet onun bakışını yepyeni ufuklara yöneltmiş, düşünce ve eğilimlerini hatta irfan, felsefe ve kelam alanında dahi etkisi altına almıştır. Bu itibarla, nazârî hikmet ve manevî müşahede ve tecrübeleri ile ilgili felsefî mütalaları, Masumların rivayetleriyle sıkı ve derin bir bağ içerisindedir. Bu konuda Allâme Emînî şöyle der:

Feyz-i Kâşânî, benzersiz bir şahsiyet, ilim ve mârifet sahasında sahipsiz bir derya, hadisin görkemli bir sancağı, fıkıhın göndere çekilmiş bayrağı, irfan ve mârifet hazinesi ve ahlâkın en yüce zirvesidir.

¹ *Mihr-i Taban*, Yadnâme-i Allâme Tabatabâî, s.26

Onun tüm bu imtiyaz ve özelliklerinin sırrı, Ehl-i Beyt'e gönül vermiş ve bu yola baş koymuş biri olmasıdır.²

4. Ahlâk ve Eğitim Sahasındaki Yenilikleri

Feyz, ahlâk ve eğitim alanında Ehl-i Beyt mektebine dayanarak fikir üretmiş, ahlâk ve eğitimle ilgili düşünce ve görüşlerini *el-Mehecce'tu'l Beyda*³ diye isimlendirdiği kapsamlı eserinde bir araya getirmiş; seyr-u sülûk, nefis tezkiyesi ve iç dünyanın arındırılması güzergâhının aydınlık yolunu hakkıyla izah etmiştir. Feyz, ahlâk ve eğitim sahasında çok önemli iki adım atmıştır:

a) Velayet ve imamet ipine sarılarak ve Ehl-i Beyt'ten rivayet olunan eser ve hadislerle istinat ederek Gazzâlî'nin *İhya-u Ulumi'd-din* kitabını gerçek anlamıyla ihya etmiştir. Bu kitabı Eş'arilik⁴, aslı astarı olmayan fikhî hükümler,⁵ sûfi hayranlığı⁶ ve akla ziyan hikâyelerin⁷ girdabından kurtarmış ve gayet cesurca bir girişimle itidal ölçütüne aykırı bütün tavsiyelerden arındırmıştır. Böylece

² *El-Gadir*, Emîni, c. 11, s. 362

³ *El-Mehecce'tu'l Beyda* 'aydınlık yol' anlamına gelir. Feyz, bu başlığı İmam Ali'nin (a.s) yüce buyruğundan almış olsa gerektir: "Allah, hikmetli bir sözü işittiğinde hakkıyla öğrenen ve *aydınlık yola* tabi olanlardan rahmetini esirgemesin!"

⁴ Eş'arilik girdabına örnek olarak iyilik ve kötülüğün akli temellerinin inkârı, Allah'ın, insana güç yetiremeyeceği ödevler yükleyebileceğine inanmak, Allah'ı korkunç bir zât olarak tasvir etmek, Allah'ın dünya gözüyle görülebileceğini savunmak ve Allah'la insan arasında görünüm bakımından benzerlik olduğunu iddia etmek gibi hususlar gösterilebilir. (bkz. *İhyau Ulumi'd-Din*, c. 3, s. 372, 374; c. 4, s. 159, 294, 315) Tabi ki Feyz, tüm bu hususları çıkarmıştır. (bkz. *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 1, s. 46, 53; c. 8, s. 35-42)

⁵ Bkz. *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 1, s. 285 Feyz, şu inançtadır. Ehl-i Sünnet sadece dört bin civarında hadise erişebildiği için rey, kıyas, usul ve benzeri kendi tesis ettiği metotlara başvurmak zorunda kalmış ve tam anlamıyla yıkıcı sonuçları olan ihtilaflara kapı aralamıştır.

⁶ Feyz, sûfilerin bâtıl yolda olduklarına dair üç delil ileri sürer: 1- Bidatçılık 2- Asılsız iddialar 3- Peygamberimizin Ehl-i Beyti'ne vefasızlık. O, bu doğrultuda şöyle der: "Gerçek sûfiler hangi fazilet ve keramete erişebilmişlerdir ki ortalıktaki sûfiler de erişebilsinler! Zira onların büyük çoğunluğu bidat ehlidirler."

⁷ Feyz-i Kâşânî Sufilerin asılsız hikâyeleri hakkında şöyle yazar: "Bu tür boş sözler ve desteksiz asılsız kurguların hiçbir faydası yoktur. Bu yüzden ben hepsini sildim." (Bkz. *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 7, s. 423, Bu tür hikâyeler İhya-u Ulumi'd-din kitabında, c. 1, s. 298, c. 4, s. 249- 252-253 ve 270-275; c. 3, s. 102-104; c. 7, s. 420-423)

ahlâkî eğitim ve bâtinî seyr-u sülûku *İhya-u Ulumi'd-din*'de mevcut olan riyazetler, akıl dışı ve güç yetirilemeyecek zorlamalar⁸, ifrat düzeyinde âhîret eksenli düşünceler⁹, dünyadan yüz çevirmek¹⁰, zillete boyun eğmeye teşvik¹¹, onur kırıcı ameller¹² ve benzeri olumsuz yöntemleri dışlayan bir çerçevede izah etmiş, ahlâk ve eğitim sahasında büyük bir devrim gerçekleştirmiştir. Feyz, *el-Mehecce'tu'l-Beyda* dışında *el-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, *Zadu'l-Mesâlik* gibi önemli eserleri de yazmıştır.¹³

⁸ Bkz. *İhya-u Ulumi'd-din*, c. 4, s. 376-387; c. 3, s. 61-65 ve 93-104; *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 5, s. 128-140

⁹ Gazzâlî, *İhya-u Ulumi'd-din*, c. 4, s. 410

¹⁰ A.g.e., c. 3, s. 191-218; c. 4, s. 247-253 ve 195-225

¹¹ A.g.e., s. 61-78 ve 345

¹² A.g.e.,

¹³ Gazzâlî'nin düşünceleriyle daha yakından tanışmak için bazı görüşlerini kendi dilinden şu şekilde özetleyebiliriz:

a- Güç yetirilemeyecek ödevler yüklemek: Gazzâlî'ye göre Allah tealanın insana, güç yetirmeyeceği ödevler yüklemesi caizdir: "Hiç kuşkusuz Allah, kullarına güç yetiremeyecekleri ödevler yükleyebilir." (Bkz. *İhya-u Ulumi'd-din*, c. 1, s. 104) Tabi ki bu görüş, Eşari mezhebine göre doğru olmakla birlikte Kur'an-ı Kerim'e aykırıdır: "Allah hiç kimseyi verdiği imkândan fazlasıyla yükümlü kılmaz." (Talak: 7) "Allah her şahsı, ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar." (Bakara: 286)

b- Allah, hiçbir günah işlemedikleri halde kullarını cezalandırabilir: "Önceden hiçbir suç işlemedikleri halde Allah'ın, kullarına eziyet verip azap etmesi caizdir." (Bkz. Gazzâlî, *İhya-u Ulumi'd-din*, c. 2, s. 54)

c- Gazzâlî, evliliği bir tür kölecilik ve kadını erkeğin kölesi olarak görür: "Bu konuda en isabetli görüş, evliliğin bir tür kölelik ve kadının cariye olduğu yönündendir." (Bkz. Gazzâlî, *İhya-u Ulumi'd-din*, c. 2, s. 104)

d- Onun anlatımına göre bazı tasavvuf şeyhleri, Seyr-u sülûkun ilk aşamalarında çok zor şartlarda geceleri ihya eder ve başlarını yere koyup ayakları havada sabahlarlardı. Bazı sülûk ehlinin ise, mal sevgisini kalplerinden söküp atamadıkları için bütün mallarını denize attıklarından bahseder... (Bkz. Gazzâlî, *İhya-u Ulumi'd-din*, c. 3, s. 62)

e- Gazzâlî şöyle nakleder: "Peygamber Efendimiz (s.a.a) ölüm esnasında öylesine korkmuştu ki rengi değişmiş, inlemeye başlamış, gözyaşları akmış ve üzüntü öylesine bütün varlığını kuşatmış ve ıstırap öylesine ona galip gelmişti ki onu o halde gören herkes şiddetle ağlamaya başlamıştı." (Bkz. Gazzâlî, *İhya-u Ulumi'd-din*, c. 4, s. 428) Oysa bazı âriflerin ölüm anını betimlerken onların o esnada tebessüm ettiklerini, gönül rahatlığı içerisinde ve sevinç içerisinde fani dünyaya veda ettiklerini anlatır. (Bkz. Gazzâlî, *İhya-u Ulumi'd-din*, c. 4, s. 440-441.)

b) Feyz, yukarıdaki eserlerinin yanı sıra, başka bir yöntemle daha başvurarak eğitim ve ahlâkla ilgili adımlar atmıştır; örneğin fıkıh alanında ahlâk ve eğitimle ilgili incelemelerde bulunmuştur. Ahlâk ve eğitimi göz önünde bulundurarak fikhî konuları ele almış bazı fıkıh bablarında fikhî hükümlerin eğitimsel boyutları ve fıkıh-eğitim arasındaki bağ ve etkileşim noktalarını gün yüzüne çıkarmıştır. Paha biçilmez eseri *en-Nuhbe*'yi kitabını bu konuya ayırmış ve bir anlamda “eğitim fikhî” diye tabir olunabilecek yeni bir alan yaratmıştır. Sonuçta, Feyz'i ahlâk ve eğitim sahasının tartışılmaz otoriteleri ve İslam dünyasının en büyük eğitimcileri arasında görmemiz gerekir.

5. Talebe Tarzı Yaşamı

Feyz'in en parlak özelliklerinden biri de yaşam tarzıdır. Zira o, velayet ve İmamet dergâhında diz çökmüş, bu dergâhın nurlu ortamından feyizlenmiş ve Ehl-i Beyt mektebinde eğitilmiş bir şahsiyettir. O, bütün ömrünü takva, arınma, izzetinesis, kanaat, riyazet ve gerçek bir zahitlikle geçirmiştir. O, asla mal-mülk ve makam-şöhret peşinde olmamış, dünya ve sosyal kariyer gibi şeylere gönül bağlamamış, dünya ehline asla el açmamış ve el açma zilletine düşmemiştir.

Feyz, geçimini babadan kalma mülklerini kiraya vererek temin eder beytülmalen asla faydalanmazdı. Makam, mevki, iktidar ve şöhret kapıları sonuna kadar açık olmasına rağmen tüm bunlardan daima kaçmıştır. O, dar görüşlü ve yobaz çevrelerin olumsuz tavırlarına karşı hep açık yüreklilikle yaklaşmış, sabır ve vakarından asla taviz vermemiştir. O, hem eğitir hem de bu yolun yolcularının gittikleri güzergâhı daha iyi tanımları için ikazlarda bulunurdu. Gafillerin uyanması ve dünya sevdalılarının bu sevdadan vazgeçmeleri için çabalar. ¹⁴ Velhasıl, Feyz ilim ve amel sa-

¹⁴ Feyz-i Kâşânî, İkinci Şah Abbas'ın kendisini Meşhed Cuma İmamlığı'na tayin edip Asitan-i Kuds-i Rezevî ve vakıflarının yönetimini kendisine vermesi için aracı olmasını rica eden bir şahsa cevaben “Risaletu'l-İ'tizar” risalesini kaleme almıştır. Bu risalenin ilk satırlarında ilkin kendisini tanıtmış, bu yolla gafillerin uyanması ve dünya sevdalılarının bu sevdadan vazgeçmelerini ümit ettiğini

hasında zamanının en önde gelenlerinden ve İslam dünyasının en büyük eğitimcilerinden biridir.

Tüm bu özelliklerinden dolayı, Feyz-i Kâşânî'nin eğitim sahasıyla ilgili görüşlerinin mütalaası, İslamî eğitim konusunu incelemek ve İslamî eğitim modeli ile ilgili yaratıcı ve metodolojik teorilerin ortaya konması için en uygun zeminlerden biridir. Hatırlatmak gerekir ki bugüne kadar Feyz'in eğitimle ilgili nazariye ve görüşleriyle günümüz eğitim modellerini karşılaştırılabilecek bir kalıp içerisinde sistematik bir araştırma yapılmamıştır. Bu itibarla, *Müslüman Âlimlerin Eğitim, Öğretim ve Temelleri Üzerine Görüşleri* külliyyâtının, elinizdeki 5. cildinde Feyz'in görüşlerini konu edinen bir araştırma hususunda karara varıldı. Bu araştırmanın, çağdaş bir dil, günümüz eğitim felsefesi metinleriyle uyumlu bir düzen ve betimleme, içerik analizi ve karşılaştırma metoduyla yapılması öngörüldü. Bu araştırmanın ana ekseninin, Feyz'in *el-Mehecce'tu'l-Beyda*, *en-Nuhbe*, *Usulu'l-Maârif* ve *l-Hakayık* kitaplarına doğrudan başvurarak belirlenmesi kararlaştırıldı. Elbette elinizdeki çalışmada, fırsat elverdikçe *el-Mehecce'tu'l-Beyda* kitabı, *İhyau Ulumi'd-din* ve Gazzâlî'nin eğitimle ilgili görüşlerinin kaynağı ve *İhya'nın* referansı hükmünde olan Ebu Tâlib Mekki'nin *Kutu'l-Kulub* kitaplarıyla karşılaştırmalı olarak ele alınmış, Feyz ve Gazzâlî'nin eğitim-öğretim sahasına bakışları arasındaki farklar imkân dâhilinde izah edilmeye çalışılmıştır.

Kitabın Ana Hatları

Bu kitapta aşağıdaki hedefler göz önünde bulundurulmuştur:

1. Feyz-i Kâşânî'nin kişiliği, düşüncesinin ana hatları, hayatı ve eserleriyle tanışma.

2. Feyz-i Kâşânî'nin eğitim alanında düşüncelerinin kaynak ve kökenlerinin incelenmesi: Tabi ki bu kaynakların izahı ister istemez bizi, felsefe ve irfan sahasına yönlendirmiş ve Feyz'in eğitimle ilgili görüşlerinin felsefî kökenlerini incelemeye ve onun

dile getirmiştir. (Bkz. *Deh Risale*, *Risaletu'l-İ'tizar*, s. 278-291; Celaleddin Aştıyanî'nin *Usulu'l-Maârif* kitabına yazdığı önsöz, s. 30-329.)

epistemoloji, antropoloji ve ontolojiye dair fikirlerini Gazzâlî'nin bu alanlara dair düşünceleriyle karşılaştırmalı bir şekilde ele almaya sevk etmiştir.

Feyz'in eğitimle ilgili görüşlerinin kaynak ve kökenlerine erişebilmek için onun kendi eserlerine; özellikle de *el-Mehecetu'l-Beyda*, *en-Nuhbe*, *Usulu'l-Maârif* ve *l-Hakayık* kitapları itinayla incelenmiştir. Bu arada özellikle *Usulu'l-Maârif* kitabı başlıca üç özelliğe sahiptir: Birincisi, bu kitap filozof ve âriflerin görüşlerini uzlaştırma amacıyla yazılmıştır.¹⁵ İkincisi, bu kitap Feyz'in en son eseridir; zira kendisinin bu kitabın sonlarında açıkladığı üzere bu kitap ömrünün son iki yılı içerisinde kaleme alınmıştır.¹⁶ Üçüncüsü, bu eser Molla Sadra metodu, yani *Hikmet-i Mûtealiye* esasınca en önemli felsefî konuları içeren tam bir külliyaattır. Dolayısıyla biz, Feyz'in düşünce kökenlerine erişebilmek için daha ziyade bu kitaba başvurduk.

3. Eğitim alanlarıyla tanışma: Eğitim ve öğretim alanıyla ilgilenen teorisyen ve düşünürler, eğitime dönük bütünsel bir bakış açısıyla bu sahayı birçok alan çerçevesinde ele almış ve sınıflandırmışlardır. Örneğin ahlâkî eğitim, dinî eğitim, irfânî eğitim, akli eğitim, cinsel eğitim, toplumsal eğitim, aile eğitimi ve sair alanlara değinebiliriz. Bizim bu çalışmadaki amaçlarımızdan biri de Feyz'in özellikle ahlâkî eğitim, cinsel eğitim, irfânî eğitim ve toplumsal eğitim sahaları ile ilgili görüşlerini ele almaktır. Diğer alanlarla ilgili bir araştırma daha kapsamlı bir çalışmayı gerektirmektedir.

4. Ahlâkî eğitim metotlarının izahı: Açık olsa gerektir ki eğitimin fonksiyonel ve uygulanabilir boyutu, daha ziyade bu alanın teknik ve yöntemleriyle ilgilidir. Zira ancak bu yöntemlerle eğitimsel gaye, ilke ve projeler pratiğe aktarılabilir. Feyz, bir ahlâk öğretmeni olarak ahlâk ve eğitimle ilgili eserlerinde eğitim metotlarını izah etmeye çalışmış nefis terbiyesi ve seyr-u sülûk güzergâhının aydınlık yolunu şekillendirme, ahlâkî erdemleri temellendirme, ahlâkî zaafırları ıslah ve tedavi etme süreçleriyle birlikte hakkıyla aydınlığa kavuşturmuştur. İşte biz, ahlâkî eğitim alanında bu zemin üzerinde hareket etmeye çalıştık.

¹⁵ *Usulu'l-Maârif*, s. 4-5.

¹⁶ A.g.e., s. 203.

Son olarak, bu eserin ortaya çıkmasında katkısı bulunan herkese teşekkürlerimizi sunar, özellikle bu kitabı yayınlanmadan önce inceleyen ve değerli görüşleriyle esikliklerin giderilmesini sağlayan büyük üstad Ayetullah Cevadi Amulî'ye sonsuz şükranlarımızı takdim ederiz.

Feyz-i Kâşânî

Hayatı ve Eserleri

Molla Muhsin¹ Feyz-i Kâşânî diye tanınan Muhammed b. Murtaza, on birinci yüzyılın meşhur İmamiye hadisçi², fakih ve tefsircilerinden biridir.³ O, 1007/ 1598 yılında Kâşân'da dünyaya gelmiş ve 1091/ 1680 yılında vefat etmiştir. Mübarek naaşı doğduğu şehirde toprağa verilmiş ve mezarı o günden bugüne kadar ulaşmıştır.⁴ Biz bu

¹ Kanımızca, Feyz'in Molla Muhsin diye anılmasının sebebi, onun kişiliği ve yaşam tarzının özgünlüğüdür.

² Feyz-i Kâşânî'nin adı Muhammed'tir. Bu itibarla ikinci dönem 'Üç Muhammedler' grubunda yer alır. Şîî hadis yazım tarihinde külliyyat telifi iki döneme ayrılır: a- Dördüncü yüzyılda külliyyat telifi üç kişi tarafından başlatılmıştır ki her üçünün de adı Muhammed olup 'Üç Muhammed' diye meşhur olmuşlardır. Bu üç kişi: el-Kâfî'nin yazarı Muhammed B. Yakub Kuleynî (ö. 329 h.) Men la Yahduruhu'l-Fakih'in yazarı ve Şeyh Saduk İakabîyla meşhur Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Musa b. Babeveyh (ö. 381 h.) ve Şeyh Tûsî diye meşhur ve *Tehzibu'l-Ahkam* ve *el-İstibsâr* kitaplarının müellifi Muhammed b. Hasan b. Ali Tûsî (ö. 460 h.)

b- On birinci yüzyılda hadis külliyyatı telif edenler de Muhammed adını taşırlar ve 'İkinci dönem Üç Muhammedler' diye anılırlar: *El-Vâfi*'nin yazarı ve Feyz-i Kâşânî diye meşhur Muhammed b. Murtaza (ö. 1091 h.) *Vesailu's-Şia* müellifi ve Hurr-i Amulî diye meşhur Muhammed b. Hasan b. Ali (ö. 1104 h.) *Biharu'l-Envar* yazarı Molla Muhammed Bâkır Meclisî (ö. 1111 h.)

³ Feyz-i Kâşânî'nin hayatıyla ilgili elimizde birçok kaynak olmakla birlikte biz daha ziyade üç kaynaktan faydalandık: Feyz'in kendi yazdığı otobiyografisi ki ulema içerisinde kendi hayatını kaleme alanlar oldukça azdır. Feyz'in bir diğer imtiyazı da kendi kalemıyla kendi hayatını yazmış olmasıdır. O bu doğrultuda üç eser kaleme almıştır: Şerh-i Sadr Risalesi, Risaletu'l-İnsaf ve Risaletu'l-İ'tizar. Bu üç risale, onun 'On Risale' kitabında yer alır. İkincisi, Hansarî'nin *Ravdatu'l-Cennat* kitabıdır ki bu kaynak çok geniş bir şekilde Feyz'in hayatını ele almıştır. Üçüncüsü, Seyyid Muhammed Mişkât'ın Mehecce'tu'l-Beyda'nın önsözünde kaleme aldığı 'Feyz'in hayat hikâyesi' eseridir.

⁴ Feyz'i daha fazla tanımak için şu eserlere başvurulabilir: Hurr-i Amulî, *Emelu'l-Amil*, c. 2, s. 35; Mamakânî, *Tenkihu'l-Makal*, c. 2, s. 54; Kummî, *Tetimmetu'l-Münteha*, s.

bölümün girişinde, öncelikle Feyz'in yaşadığı döneme hâkim sosyal, siyasi ve kültürel şartları inceleyip daha sonra bizzat Feyz'in hayat hikâyesini ve kişiliğini irdeleyeceğiz.

Feyz Döneminde İran

İran ve Şiilik tarihinin en önemli dönemlerinden biri Safevîler dönemidir. Feyz, bu dönemde yaşamış ve bu dönemin olumlu ve elverişli kültürel ortamı, sosyal şartları, reel politiginden gerektiği veçhiyle faydalanmıştır. Bu ortam elverdiğince din, mezhep, siyaset ve dinî otorite adına çok önemli adımlar atmıştır. Bu dönem, Birinci Şah Abbas (996-1037) Şah Sâfi (1038-1052) İkinci Şah Abbas (1052-1077) ve Şah Süleyman'ın (1077-1150) iktidarda olduğu dönemdir.

Bu dönem, başlıca dört özelliğe sahiptir:

1. Safevîler bu dönemde iktidarlarının en zirvesine ulaşmışlardı. Zira bu yıllarda, Safevî hükümlerinin Birinci Şah İsmail (907-930) eliyle tesisinin üzerinden sadece 89 yıl geçmişti ve İran saldırganlar, haydutlar, yağmacılar, özellikle de Osmanlı ile Özbek ordularının saldırılarından tamamen kurtulmuş ve nisbi bir huzur ortamına kavuşmuştu.⁵

2. Safevîlerin zuhur ve iktidarlarıyla birlikte İran, siyasî kimliğini yeniden ihya etmiş, tüm ülke bağımsız ve merkezi bir yönetime kavuşmuştur. Oysa daha önce, İran ya Emevî, ya Abbasî ya da Osmanlı Türklerinin hâkimiyeti altında bulunuyor yahut merkezi bir yönetimin olmaması nedeniyle ülkenin her bir bölgesi farklı hükümdar ve sultanlar tarafından idare ediliyordu.⁶

3. Safevîler döneminde, din ve siyaset iç içe girmiş, din âlimlerinin velayet ve otoriteleri kurumsallaşmış ve pratikte şu doktrin uygulanma alanı bulmuştur: Gaybet-i Kübra döneminde, müçtehit ve tüm şartları

389; Emin, *A'yanu's-Şia*, c. 10, s. 46; Erdebilî, *Camiu'r-Ruvat*, c. 2, s. 43; Caferiyan, *Safeviyye der Arse-i Din, Ferheng ve Siyaset*, c. 2, s. 537- 558; Bidarfer, *İlmu'l-Yakin*'in önsözü, c. 1, s. 5-104.

⁵ Caferiyan, *Safeviyye der Arse-i Din, Ferheng ve Siyaset*, c. 1 ve 2; Safa, *Tarih-i Edebiyat-i İran*, c. 1/5; Tacbahş, *Tarih-i Safeviyye*; Feyz, *Deh Risale*, Risale-i Ayine-i Şahi.

⁶ Caferiyan, *Safeviyye der Arse-i Din, Ferheng ve Siyaset*, c. 1, s. 14; Tacbahş, *Tarih-i Safeviyye*, s. 52.

haiz bir fakih bütün alanlarda İmam Mehdi'nin (a.f) naibi olabilir ve onun kaim makamı ve naibi olarak hüküm sürebilir. Sonuçta yönetme hakkı, toplumun önderlik ve rehberliği ona mahsustur. Ayrıca İslam ümmetinin maslahatı gerektirdiği zaman müçtehit ve fakih bir ya da birkaç kişiyi kendisi için vekil ve naip olarak tayin edebilir. Nitekim Şah Tahmaseb hem söz hem de pratiğiyle bu doktrini kabullenmiş⁷ ve zamanın en büyük taklit mercii Muhakkik Kereki'ye (ö. 940 h.) hitaben şöyle demiştir:

Yönetim, senin hakkındır. Zira sen, Zamanın İmamının naibisin. Bense senin emrinde çalışan bir memurum ve sadece senin emirlerini uygulayım.⁸

O günden sonra din ve siyaset aynı çizgide yer almış ve siyasî iktidarlar Şeyh Bahaî, Mir Damad, Feyz-i Kâşânî ve Allâme Meclisî gibi büyük din âlimleri arasındaki işbirliği resmîyet kazanmıştır. Böylece dinî düşüncenin yaygınlaşması için çok değerli bir fırsat ortaya çıkmıştır.

4. Safevî hükümlerinden önce, On iki İmam Şia'sı, azınlıktaydı ve İran'ın resmi mezhebi Ehl-i Sünnet mezhebiydi. Bu yüzden Şîî âlimler takiye yapmak zorundaydılar ve hiçbir şekilde Ehl-i Beyt öğretisini ailen tanıtmaya imkânına sahip değillerdi. Fakat Safevîler eliyle İran'da Şia mezhebinin resmîyet kazanması ve sosyal-siyasal şartların düzelmesiyle birlikte, din âlimlerinin Ehl-i Beyt'in mirası olan ilimleri yaygınlaştırmaları ve hadis külliyatlarını tanzim edip yayınlamaları için uygun bir fırsat doğmuş oldu. Böylece fıkıh, hadis, kelam, tefsir ve özellikle de siyasî fıkıh gibi İslamî ilimlerin geliştirilip zenginleştirilmesi için münasip bir ortam meydana geldi.⁹

Elbette doğal olarak uygun ortamlar oluştuğunda, ilim ve bilim gelişim gösterir ve âlimler ve fikir erbâbı gün yüzüne çıkar. Bu münasebetle Ayetullah Hamaneî'nin şu hikmetli buyruğunu hatırlatmak gerekir:

Safevîler'in Şîî fıkıh ve kelamı üzerinde çok büyük hakları vardır. Zira bu yolu onlar açmış ve bu düzeyde Şîî âlimlerin yetişmesine vesile olmuşlardır.¹⁰

⁷ A.g.e., s. 121-122.

⁸ A.g.e., s. 214-217.

⁹ A.g.e., s. 17-86.

¹⁰ Hemşehri Gazetesi, 998. Sayı, 31 Khordad 1375; Caferiyan, *Safeviyye der Arse-i Din, Ferheng ve Siyaset*, c. 1, s. 13'ten alıntı.

Safevî döneminde yetişen âlimlerden biri de Molla Muhsin Feyz-i Kâşânî'dir. O, o dönemin kültürel, sosyal ve siyasal zemininin olumlu şartları sayesinde ön plana çıkmış ve hadis, tefsir, fıkıh, kelam gibi ilimlerin tedvin ve yaygınlaşması doğrultusunda çok değerli adımlar atmıştır. Ayrıca hadis ve dinî metinleri Farsçaya çevirerek dinî ilimlerin her kesim nezdinde bilinmesine olanak sağlamıştır.

Yeri gelmişken Feyz'in yaşadığı döneme hâkim sosyal-kültürel gerçekliğin en önemli olgularından birine, yani fıkıh ve tasavvuf çatışmasına da değinmek gerekir. Şöyle ki hicrî sekiz ve dokuzuncu yüzyıllarda, bütün İran genelinde tasavvuf, genel bir eğilim ve çekim merkezi konumuna yükseldi. Her yerde tekke ve dergâhlar kurulmaya başladı. Halkın büyük çoğunluğu bu merkezlere yöneldi ve git gide bu mefkûre ve eğilim sosyal bir güç merkezi şekline büründü. Öyle ki örneğin, Erdebil dergâhını Safevî hükümlerinin çıkış noktası ve Kızılbaş hareketi ve sûfilerin iktidar kazanmalarının ana odağı olarak görebiliriz. Bu itibarla, bu hükümlerinin tesisinden Şah Tahmaseb zamanına gelinceye kadar İran'ın siyasî ve idarî düzeni, sûfilerle koordineli bir şekilde yürütülüyor ve onlarla uzlaşma içerisinde yönetiliyordu. Bu süreçte, bir dönem tasavvuf ve Şia iç içe bir görünüm kazanmıştı. Fakat Şia'nın resmiyet kazanması ve fakih ve din âlimlerinin hem sosyal hem de siyasî açıdan iktidara ortak olmaları, devlet yönetiminde rol almaları ve âlim ve fakihlerin sûfilerle karşı karşıya gelmeleri neticesinde çok kısa bir zaman içerisinde sûfiler inziyaya çekilmek zorunda kaldılar. Günebegün güç kaybına uğrayan sûfiler, tasavvufî düşüncenin reddi doğrultusunda yazılan eserlerin çoğalmasıyla birlikte artık fikrî olarak da köşeye sıkışmış ve hayatını gayri resmi bir şekilde sürdürmeye mahkûm olmuştu.¹¹

Şunu da hatırlatmak gerekir ki tasavvuf ve irfan arasındaki sıkı bağ ve iç içe görünüm âriflerin de bu süreçte hedef alınmasına sebep olmuştur. Dahası filozoflar dahi bu saldırılardan kurtulamamışlardır. Bu zor süreçte üç büyük İslam filozof ve ârifi; yani Mir Damad, Molla Sadra ve Feyz de tasavvufa eğilim suçlamasına maruz kalmışlardır. Molla Sadra, bu kriz ortamında irfan ilminin yok olma tehlikesiyle yüz yüze olduğunu

¹¹ Caferiyan, *Safeviyye der Arse-i Din, Ferheng ve Siyaset*, c. 2, s. 520-600; Tacbahş, *Tarih-i Safeviyye*, s. 24-25.

sezmişti.¹² Bu yüzden, âriflerin dışlanması ve inzivaya sürüklenmesine sebep olan sapkın tasavvuf; özellikle de raks, musiki ve asılsız iddialar gibi yanlış işlerle iştigal eden çarşı pazar sûfililiğinin kötü imajını, hakiki irfanın pak çehresinden arındırmak için kolları sıvadı. Bu doğrultuda *Kesru Esnami'l Cahiliye /Cahiliye Putlarını Kırma* başlığını taşıyan bir eser kaleme aldı. Bu kitapta sûfiler ve onların sahte şeyhlerini hedef tah-tasına oturtturarak şiddetle eleştirdi. Felsefe ve irfanı, bir tefsirci ve hadisçi gözüyle ele alarak felsefi ve irfânî öğretileri Kur'an ve sünnetle harman-layarak yeniden yorumlamaya çalıştı. Bir anlamda nübüvvet hanedanın-dan menkul hadis metinlerinde irfan ve felsefe peşinde koştu ve gitgide dini düşünceyi kendi tekeli altına almaya başlayan Ahbarilik akımı ile bir uzlaşma noktası aradı.

Elbette Molla Sadra ile Feyz arasında şöyle bir ayrılık noktası vardır; Molla Sadra, İbn Arabî'ye tam bir bağlılık içerisinde ve eserlerinde bir-çok yerde ondan alıntılar yapar. Dahası onu saygıyla yâd eder ve görü-nüşte hoş olmayan veya yanlış gibi görünen görüşlerini var gücüyle tevil etmek için uğraşır.¹³ Oysa Feyz, İbn Arabî'yi ilim ve erdemleri bakımın-dan takdire şayan bulmakla birlikte Ehl-i Beyt'ten uzak oluşu ve bazı asıl-sız iddialar ve saplantıları dolayısıyla açıktan açığa eleştirir.¹⁴

Feyz'in Kişiliği İle İlgili Bir Kaç Soru

Feyz'in hayatı ve eserleriyle ilgili bunca eser yazılmış olmasına ve dahası kendisinin bizzat kendi biyografisini kaleme almış ve hayatının bütün evrelerini şerh etmiş olmasına rağmen, kanımızca onun hayatı ve kişiliği ile ilgili henüz cevaplanmamış olan ve onun aydınlık çehresini gölgeleyen birçok soru gündeme gelmiştir. Örneğin:

1. Feyz, birbirinden tamamen farklı ve bazen çelişik üç dünya gö-rüşünü; yani irfan-tasavvuf, ahbarilik ve felsefeyi nasıl bir arada barın-dırabilmiştir?

¹² Molla Sadra, *Risale-i Cibr ve Tefviz*; Bkz. Caferiyan, *Safeviyye der Arse-i Din, Ferheng ve Siyaset*, c. 2, s. 526-527.

¹³ Molla Sadra, *el-Esfaru'l-Erbaa*, c. 9, s. 45, 234 ve 253; *Şerhu'l-Usuli'l-Kâfi*, 21. Hadis Şerhi; *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Kerim*.

¹⁴ *İlmu'l-Yakîn*, Mukaddime-i Bidarfer, c. 1, s. 41.

2. Feyz, biryandan sûfilere inanmıyor, onlara acımasızca saldırıyor, sûfî âdâp ve törelerini eleştiriyorken¹⁵ daha da ötesi öz evladı değerli düşünür Alemu'l-Hüda sûfilere reddiye mahiyetinde üç kitap telif etmişken¹⁶, nasıl oluyor da bazı eserlerinde onlara övgüler düzebiliyor ve onları savunmak adına tasavvuf edebiyat ve terminolojisini izah etme gereği duyuyor?¹⁷

3. Acaba o, ciddi düşünsel değişim süreçleri mi yaşamıştır? O dönemin düşünsel, kültürel ve sosyal şartları, bu değişim süreçlerinde ne denli etkili olmuştur?

4. Feyz'in bulmak için çabaladığı asıl yitiği neydi ve en nihayet onu nerede buldu?

5. Feyz, bir yandan şöhretin akıbetinden korkuyor ve kaçıyor, nasıl oldu da İkinci Şah Abbas'ın teklifi üzerine İsfahan cuma imamlığını kabul etti ve ne oldu da çok kısa bir süre sonra görevinden ayrıldı?

Behemehal, Feyz'in kendi eliyle yazdığı hayat hikâyesi ve özellikle de hayatının son yıllarında kaleme aldığı ve kendi inanç ve eğilimlerini beyan ettiği eserlerinden yola çıkarak onun şahsiyetini daha derinlemesine tanıyabilir ve yukarıdaki soruların cevabını bulabiliriz.

Hayatındaki Evreler

Biz, Feyz'in kendi hayatını kaleme aldığı eserlerinden yola çıkarak onun hayatını dört evreye böldük ve her birini özet bir şekilde ele almaya çalıştık:

1. Tahsil

Feyz, Safevîler döneminin sosyal, siyasal ve kültürel şartlarında ilim ehli bir ailede dünyaya geldi. Bu aile, ilâhî hikmete sahip âlimler, meşhur düşünürler ve tüm şartları haiz müçtehitler yetiştirmiş bir ailedir. Feyz'in

¹⁵ Deh Risale, Risaletu'l-İnsaf, s. 183-199; Risaletu'l-Muhakeme, s. 97-109.

¹⁶ Meadinu'l-Hikme, Necefî Mer'aşî Önsözü, c. 1, s. 80-81 (Alemu'l-Hüda'nın Sufilere reddiye mahiyetinde yazdığı üç eser: Dirayet-i Nisar, Hudperver, Hakgüzar)

¹⁷ Deh Risale, Risale-i Şerh-i Sadr, s. 49-58; Risale-i Mişvak, s. 237-273, Risale-i Ülfetname, s. 205-219.

büyükbabası, hekim ve ilahiyatçı Allâme Tacuddin Şah Mahmut ve onun babası Şah Murtaza, Kâşân şehrinin en büyük âlimlerinden olup sahip oldukları ilmî şöhret ve donanımlı kütüphaneleri sayesinde ilim ehlinin ilgi odağı konumundaydı.¹⁸ Annesi Ziyau'l Urefa Razi'nin kızı olup büyük bir düşünür, zahit, âbid ve şair bir hanımefendi idi.¹⁹ Feyz, henüz çocukken babasını kaybetmiş olmasına rağmen daha o yıllarda kendi iç dünyasında keşfettiği Allah vergisi üç büyük nimet ve sermaye sayesinde hayatını doğru yolda harcamış ve yıllar yılı süren büyük bir çaba ve azimle kendi zamanında revaçta olan birçok ilim dalında parlak bir konum elde etmiştir. Feyz'in kendisi bu 'üç sermayeyi' şu ifadelerle dile getirir:

Kulunu henüz çocukluk yıllarında kemâl elde etme şevkiyle donatan, gön- lünde talep sancısını var eden ve keremiyle ihlâşlı bir niyet bağışlayan ve bu üç nimeti hak yolu yolculuğu için bir azık kılan rabbime minnettarım.²⁰

Şimdi, öğrenim döneminde bir talebe ilme susamış bir şekilde büyük bir şevk ve Allah'a tevekkül ile tahsil gördüğü zaman ve seçkin, vicdanlı ve dünya ehli olmayan hocalardan ciddiyet ve azimle ders görmeye başladığı zaman tatlı ve kıymetli olur. Bu sıfatları haiz olduğu zaman bir öğrenci, ders tahsilinden asla yorulmaz, vaktini boş yere harcamaz ve ilmi meşgalesi ve dini seyr-u sülûku önüne bir engel çıktığında, bunu büyük bir hüsrân olarak değerlendirir.

Feyz'in tahsil dönemi Kâşân, İsfahan, Şiraz ve Kum'da fakirlik içerisinde; fakat büyük bir aşk ve şevkle tamamlandı. Çünkü o, bir ilim aşığıydı ve neyin peşinde olduğunun bilincindeydi.²¹ O, bir süre Kâşân'da fazilet ve takva sahibi dayısı Nurettin Kâşânî'nin yanında tahsil gördü ve bu süre içerisinde Arap edebiyatı, mantık, fıkıh, usul, tefsir ve sair ilimleri okudu.²² Yirmi yaşına geldiğinde bâtinî ilimlerin tahsili için İsfahan'a gitti. Orada bir çok alimin huzurunda ilim tahsil etti ve matematik ve

¹⁸ *Meadinu'l-Hikme*, Necefî Mer'aşî Mukaddimesi, c. 1, s. 10; Hansarî, *Ravdatu'l Cennat*, c. 5, s. 328 ve c. 6.

¹⁹ A.g.e., s. 12.

²⁰ *Deh Risale*, Risale-i Şerh-i Sadr, s. 58.

²¹ A.g.e., s. 59; *Risaletu'l-İ'tizar*, s. 280.

²² A.g.e. ve Hansarî, *Ravdatu'l-Cennat*, c. 6, s. 80; *Meadinu'l-Hikme*, Necefî Mer'aşî Mukaddimesi, c. 1, s. 14-15.

diğer bazı ilimleri öğrendi. Lâkin orada bâtinî ilimleri tahsil edebileceği bir yer bulamadı.²³

O dönemlerde dini havzaların genel eğilimi Ahbarilik yönündeydi ve İran'ın her köşe bucağında hadis ilminin büyük üstatları ders halkaları oluşturuyorlardı. Meşhur hadisçi Bahranî'nin ders halkasının şöhreti her yana ulaşmıştı ve Feyz, bu halkaya katılmak şevkiyle dolmuştu. Hadis ve fıkıh dallarında derinleşmek için Şiraz'ın yolunu tuttu ve Seyyid Macid b. Haşim Sadıkî Bahranî'nin (ö. 1028 h.) ders halkasına katıldı. Bu zatın derslerinden nihai derecede nasiplendikten sonra hadis icazetine nail oldu.²⁴

Feyz, fıkıh ve hadis ilmine duyduğu ilgi ve şevk sayesinde kısa bir süre içerisinde şer'î hükümleri istinbat edebilecek bir düzeye ve içtihat derecesine ulaştı.²⁵ Bu arada Şeyh Bahaî'nin (ö. 1031 h.) gitgide büyüyen şöhreti, Muhaddis Bahranî ile dostluğu ve gidiş gelişi Feyz'i yeniden İsfahan'a yönlendirdi. Şeyh Bahaî'nin feyiz sofrasından hakkıyla payını aldıktan sonra Feyz, ondan da hadis icazeti aldı.²⁶

Bazı olaylar, insanın ruh ve kalp dünyasını öylesine etkilerler ki bir ömür unutulmazlar. Feyz'in de başına gelen bir olay onun bir anlamda belini bükmüş ve bir ömür ruhunda iz bırakmıştı. O, hicrî 1029 /miladi 1431 yılında, aynı zamanda sırdaşı, yoldaşı ve can dostu olan kardeşi Murtaza ile birlikte hac ibadeti ve Peygamberimiz ve Masum İmamların türbelerini ziyaret için Hicaz'a doğru yola çıktı. Hac ibadeti ve ziyaretlerini tamamladıktan sonra Şehid-i Sâni'nin torunu Şeyh Muhammed b. Hasan b. Zeynuddin Amulî'nin (ö. 1030 h.) ziyaretine gitti ve onun ders halkasından da faydalanmaya çalıştı. En nihayet ondan da hadis icazeti aldıktan sonra geri dönmek için yola koyuldu. Dönüş yolunda, hac kafilesi hırsızların saldırısına uğradı. Hırsızlar, Feyz'in ifadesiyle henüz on yedi yaşında iken içtihat derecesine nail olan kardeşi Murtaza'yı şehit ettiler ve onu bir ömür sürecektir kardeş acısına düşer kıldılar.²⁷

²³ A.g.e.

²⁴ *El-Vâfi*, c. 1, s. 28-29 ve c. 10, s. 59; *Ravdatu'l-Cennat*, c. 6, s. 72-75; *Hurr-i Amulî, Emelu'l-Amil*.

²⁵ *Deh Risale, Risale-i Şerh-i Sadr*, s. 59.

²⁶ A.g.e.

²⁷ A.g.e., s. 60-61.

Feyz, git gide otuzlu yıllarına ulaşıyordu fakat tahsilinin ilk yıllarından beri peşinde olduğu şeyi henüz elde edememişti. Bu durum, Kum'a; bilge filozof ve bâtinî ilimlere vakıf büyük ârif Sadru'l-Müteellihin Şirazî'nin huzuruna varıp Hikmet-i Mûtealiye ve İslam irfanı ile tanışmaya kadar devam etti. İşte orada adanmışlık, aşk ve kulluğu hakkıyla tecrübe etti ve bu 'Pir-i Muğan'ın' dergâhına sığındı. Bu 'Pir' ve 'Murad'ın' irşat ve hidayetleriyle sekiz yıl boyunca bâtinî seyir ve irfânî sülûk ile iştigal etti. Tüm ümidi, bâtinî ilimlerle tanışmaktı. Bu süre zarfında ayrıca üstadının damadı olma şerefine nâil oldu ve Molla Sadra'nın kızıyla evlendi.

Eski zamanlarda hoca-öğrenci ilişkisi aynı zamanda mürit-murat ilişkisiydi. Öğrenciler, birer pervane misali hocalarının çevresinde döner, hocalarıyla sadece iftihar etmez aynı zamanda onun müridi olur ve ölümüne kadar ona vefakâr kalırlardı. Üstatlar da hem öğretmen hem de eğitmen konumundaydılar. Öğrencilerine nihai derecede şefkat, merhamet ve geniş yüreklilikle aynı zamanda babalık yapar ve ellerinde olan her şeyi tam bir ihlâs ile takdim ederlerdi. Feyz'in Molla Sadra'ya bağlılığı işte bu minvaldeydi. Bu yüzden, Fars vilayeti valisi İmam Kuli Han, Molla Sadra'yı tedris için Şiraz'a davet edince, Feyz de üstadının peşi sıra oraya göç etti ve Şiraz Okulu'nun kurucusu Molla Sadra'nın nedimi, yoldaşı ve sırdaşı oldu.²⁸

Sonunda, Feyz tahsil ve öğrencilik dönemini başarıyla sona erdirdi ve bir çok ilim dalıyla aşına oldu. Hatta ilim ve fikir bakımından kendi zamanını aşan bir payeye erişti. Feyz'in kendisi, bu başarısının sırrını helal lokma, şüphelerde sakınmak ve Ehl-i Beyt'e tabi olmakla ilişkilendirir.²⁹

2. Araştırma

Bu başlıkla anlatmak istediğimiz, ilimlerin, fikirlerin, görüşlerin ve farklı ilmî eğilimlerin gerçek ve hakiki bilgiye erişmek doğrultusunda incelenip değerlendirilmesidir.

Yukarıda da değindiğimiz üzere, Feyz'in tahsil hayatının başlangıcından beri yöneldiği asıl gaye, 'bâtinî ilimlere' ulaşmaktır. Bu maksatla

²⁸ A.g.e., s. 61.

²⁹ A.g.e., *Risaletü'l-İ'tizar*, s. 280.

İsfahan'a gitmişti; fakat tüm çabasına rağmen ona erişememişti. O günden sonra, bilginin özüne ve bütününe erişebilmek şevkiyle bütün ilimlerle ilgilenildi ve bu hedefine ulaşmak gayesiyle bütün kapıları çaldı. Şiraz'a gitti ve Muhaddis Bahranî'den ders aldı. Ondan derin bir şekilde etkilendi ve Ahbariliğe yöneldi. Bir müddet sonra Kum'a gitti ve Molla Sadra'nın cazibesine kapıldı. Onu gönül eri bir üstat olarak gördü ve onunla yoldaş ve sırdaş oldu. En nihayet elde etmiş olduğu sonsuz ilim deryasında alıştırtma, araştırma, inceleme, ilerleme ve karşılaştırma çabası içerisine girdi. İlk kelam ilmi ile başladı, sonra felsefe sahasında yol aldı, en son irfan ve tasavvuf meydanını denedi. Böylece ömrünün ikinci yarısını farklı fikir, görüş ve eğilimleri değerlendirip inceleyerek geçirdi. Feyz'in kendisi bu dönemi araştırma ve alıştırma dönemi diye nitelendirir.³⁰

Feyz, kelam, felsefe, irfan ve tasavvuf öğretileriyle ilgili kitaplar kaleme aldı ve her bir ilim dalının temel ve kökenlerini gün yüzüne çıkarmaya çalıştı. O, felsefecilerin görüşleri ve âriflerin şuhûdî bulgularına dayanarak varlığın asaleti, vahdet-i vücud, teşkik-i vücud, Hakk Teâlâ'nın isim ve sıfat mazharlarında tecellisi, fakr-ı zâtî, vücud-ı rabti ve benzeri felsefî ve irfânî temel ilkeleri savunmak adına *Usulu'l-Maârif*, *İlmü'l-Yakîn*, *Aynu'l-Yakîn*, *el-Kelimatü'l-Meknune*, *Mişvak* gibi kitaplarını telif etti. Feyz, felsefe ile irfanın sınırlarını kesiştiği noktada irfanın yanında yer aldı. İrfanî iddiaları tevil etmeye ve ârif ve sûfilerin kullandıkları kavramları açıklamaya çalıştı. O, tasavvuf ilmine kıymet verir ve bu konuda şöyle derdi:

Tasavvuf ilmi, hikmetin eşsiz öğretileri ve şanı yüce ilimlerin harikuladeliğinin özüdür. Öyle ki Muhammedi şuur ve Şeriat-ı Hatem onun vesilesiyle dile gelmiştir.

Ârif ve sûfî öğretilerinin iç içe görünümü sebebiyle fakih ve muhaddisler onu, sûfî addeder, sûfiler de onu kendilerinden bilirlerdi. Bu durum, sonsuz bir çekişme için kapı aralamıştı ve Feyz her daim bunun acısını tatmıştı. Elbette *el-Vâfi*, *Hidayetu'l-Avam* ve *Fadihatu'l-Liam* kitaplarını kaleme almakla bu tür suçlamaların ağırlığı oldukça hafiflemişti.

Feyz'in irfan, tasavvuf ve Ahbariliğe eğilimi ile ilgili şu üç hususu göz önünde bulundurmak gerekir:

³⁰ A.g.e., *Risaletü'l-İnsaf*, s. 184-185.

a) Onun bütün bu sahalardaki öğreti ve fikirlere yönelmesinin yegâne sebebi, manevî susuzluğu, derunî iştıyakı ve bâtinî ilimlere erişme şevkiydi. Bu arayış onu irfan, tasavvuf ve Ahbarılığı tecrübe edip değerlendirmeye noktasına kadar getirmişti. İşte bu yüzden – daha önce de değindiğimiz üzere- bu dönemi bir tür alıştırma ve araştırma dönemi diye isimlendirdik.

b) Feyz, her ne kadar irfânî mârifet, ârif ve sûfilerin bulgularının esas ve kökenlerine ilgi duyuyor olsa da bu sahaya adım attığı ilk günden itibaren çarşı-pazar sûfileriyle pek anlaşılamaz ve onların âdâp, töre ve asılsız iddialarını reddederdi.³¹

c) Feyz, altmış yaşına kadar felsefe, irfan ve tasavvufa ilgi duydu. Fakat bu yaştan sonra büyük bir değişim yaşadı ve öyle bir noktaya geldi ki bazıları nezdinde felsefe, irfan ve tasavvuf karşıtı olarak algılandı ve Ahbarılık suçlamasına maruz kaldı.³² Oysa o, özel anlamıyla Ahbarî değil, büyük hadisçilerimizden biridir.

3. Sebat

Feyz-i Kâşânî, kelâmî, felsefî, irfânî ve sair öğretileri derinlemesine inceledikten ve her birinin özüne vakıf olduktan sonra, peşinde olduğu ve arayadurduğu asıl gayenin bunların hiçbirinde bulunamayacağı ve bu yollarla hakikat ve mârifetin sahilsiz deryasına erişemeyeceğinin idrakine vardı. Bu yüzden, yıllarca süren nefis tezkiyesi ve bâtinî riyazet sonucunda iki nokta ve hakikat üzerinde karar kıldı:

a) Kur'an ve İtret: Bu iki kaynak, hidayet ve ermişliğin her daim nurlu yegâne güneşidir. O, bu hususu, ölümünden sekiz yıl önce kaleme aldığı iki ölümsüz eseri; yani *Kurretu'l-Ayn* ve *Risaletu'l-İnsafta* açık bir dille ifade eder. Kendi tabirleriyle ifade edecek olursak:

Kardeşlerim! Benim şu itirafımı can kulağıyla dinleyiniz ve bana şahitlik ediniz: Ben sadece Kur'an ve İtret güneşinin ebedi nurlarıyla hidayete eriştim. Ben, sadece Peygamber'in Ehlibeyt'inin takipçisiyim ve diğer bütün yollardan uzağım. Ben ne kalamcıyım ne felsefeci; ne tasavvuf ehliyim ne de

³¹ *Beşaretu's-Şia*, s. 141.

³² *Ebu'l-Kasım Gürci, Camiu's-Şitat*, c. 1, s. 10.

mütekellifim. Ben Kur'an'ın mukallidiyim ve Efendimizin Ehl-i Beyt'ine tabiyim. Her dört taifenin de (kelamcı, filozof, ârif ve sūfî) şaşkınlık membaı sözlerinden usanç içerisinde, alabildiğine uzak ve Kur'an-ı Mecid ve Ehl-i Beyt hadisinin dışında bu ikisiyle aşına olmayan her şeye biganeyim.³³

b) Evet, Feyz bâtın ilmi peşindeydi, fakat o nihayetinde öyle bir zirveye erişti ki zâhir ve bâtın dalgaları bir sel misali eteklerinden akmakta ve göklerde pervaza duran hiç kimsenin dahi o zirveye erişmeye takati el vermez. Onun yüreğindeki yangın iman ile sınıldığı için imamet ve velayet yolunun zorlu, engebeli, karmaşık ve alabildiğine derin güzergâhlarında yürümeyi can-u gönülden benimseyebilmiş ve ab-ı hayatı asıl kaynağından kana kana içerek onun gayrına dört tekbirle yüz çevirebilmişti.

Ayrıca belirtmek gerekir ki Feyz, peşi sıra koştuğu hakikati Ehl-i Beyt'in rivayet ve hadislerinde bulduktan sonra, o güne kadar elde ettiği bütün malumatı, bu ölçüye göre yeniden gözden geçirmiş ve irfan, tasavvuf ve felsefede bulduğu tüm güzelliklerin daha güzelini Ehl-i Beyt hadislerinde bulmuş ve hakiki Şîî irfanına bir yol bularak halis irfanın Kur'an ve hadisle kopmaz bir bağ içerisinde olduğunu keşfetmiştir. Dolayısıyla ârif ve filozofların eserlerinin çok yüce bir mârifet içerdiğini ve bunların hiçbirinin Kur'an ve hadislerde bulunamayacağını iddia eden bâtıl düşünceye şiddetle karşı çıkmış bu kuruntuya inananları dar ufuklu ve sapkın fikir sahipleri olarak değerlendirmiştir.³⁴

O hep şu inanç üzere oldu: Bizler Kur'an ve İtret'in (Ehl-i Beyt) sağlam ve kopmaz ipine tutundukça ve Kur'an ve hadis kaynaklı kavramlardan faydalandıkça bütün diğer kavramlardan müstağni oluruz. Kendi tabiriyle:

“Biz subhanallah deriz, Allah'ı Allah diye anar, kulu kul diye biliriz. Biz kendimizden hiçbir şey eklemeyiz ve duyduklarımızla gani oluruz.”³⁵

Feyz, irfan ve hadis, zâhir ve bâtın, görünen ve görünmeyen her şey arasındaki bağı ararken söylediği tek şey Ehl-i Beyt (a.s) hadisleriydi.

³³ *Deh Risale, Risaletu'l-İnsaf*, s. 196-198.
Dudağının la'l-ı şerbeti gönlümüzün ilacı
Boş yere biz Aktar'ın reçetesi peşine düştük

³⁴ A.g.e., s. 188.

³⁵ A.g.e., s. 191.

Elbette Feyz'e göre ârifler, sûfiler ve filozofların söz ve eserlerini her ne kadar şaşkınlık membaı bilse de küfürle ithamı gerektirecek sözler olarak görmez ve bu sınıfları dinin dışında bilmezdi. Zira onlar da tevhide, meada, nübüvvete, meleklerle ve semavi kitaplara inanırlar.³⁶

4. Sosyal ve Kültürel Faaliyetleri

Feyz, tahsil hayatını bitirdikten ve farklı ilim dallarında fikir sahibi olduktan sonra, halkı hidayet, irşat ve onlara hizmet etmek maksadıyla doğduğu şehre döndü. Orada dinî ilimleri tedris ve tebliğ ile iştigal ederek cuma ve cemaat namazlarını ikame etmeye başladı. O, minbere çıkıp vaaz vermeyi, ilmî konumuna aykırı görmediği gibi bu işe kıymet verirdi. Tüm bunların yanı sıra halkla yakınlaşmayı, onların hizmetinde olmayı, ihtiyaçlarını karşılamayı kendisine vazife bilirdi. Bütün bu işleri, tam bir ihlâs ve ibadet addederek yerine getirir bu hizmetleri şevk ve alakayla ifa ederdi.³⁷

Daha önce de söylediğimiz gibi Feyz, meşhur olmak için bütün imkanlara sahip olmasına rağmen, şöhretten özenle kaçındı. Zira meşhur olma arzusu, dünya, makam ve iktidar sevgisinin murdar kokusu taşıdığına inanır, şöhretin huzur ve sükûneti yok ettiği ve kalp huzuruyla ibadet etmeyi imkânsız kıldığını savunurdu.³⁸ Bu yüzden de halkın gözünden uzak, sınırlı sayıda bir cemaatle cuma namazını ikame ederdi. Bu konudaki itinası, cuma namazını farz-ı ayn sayması dolayısıyla idi.³⁹ Elbette Feyz, Kâşân şehrinde keşke bir başkası cuma imamlığını üstlenseydi de kendisi de cemaatten biri olarak katılsaydı diye arzusunu dile getirir.⁴⁰

Çok geçmeden ilim ehli de Feyz'in cuma namazlarına katılmaya başladılar ve bu süreçte büyük bir ilim adamı ve eşsiz bir takva timsaliyle yüz yüze olduklarının idrakine vardılar. Onun eserleriyle aşına oldukça daha bir hayranlık duymaya başladılar. Böylece Feyz'in şöhreti yayıldı ve Şah Sâfi'nin kulağına kadar ulaştı. Şah, Feyz'i huzuruna çağırdı ve resmî ola-

³⁶ A.g.e., s. 195.

³⁷ A.g.e., *Risale-i Şerh-i Sadr*, s. 62-63.

³⁸ A.g.e., *Risaletu'l-İ'tizar*, s. 280-281.

³⁹ Bkz. *Risaletu's-Şahabi's Sakıb*, "Cuma Namazı'nın Farz-ı Ayn Olduğuna Dair"

⁴⁰ *Deh Risale, Risaletu'l-İ'tizar*, s. 281.

rak ondan dini tebliğ, cuma ve cemaat imamlığı vazifesini üstlenmesini talep etti. Fakat Feyz, şahlık sarayının ortamını bildiği, saray ulemasını tanıdığı, bu teklifi kabul edecek olursa onların kin ve hasetlerinin hedefi olacağını ve bütün huzurunun kaçacağını bildiği için Şah'ın davetini kabul etmedi. Şah da kendisini mazur gördü. Feyz, yeniden Kâşân'a döndü ve eskiden iştigal ettiği işleriyle meşgul oldu. Zor da olsa kanaat etmeyi ve o şartlarda inzivaya çekilmeyi daha uygun buldu.⁴¹

Yıllar geçti ve İkinci Şah Abbas saltanat tahtına oturdu. Feyz'e bir mektup yazarak İsfahan'a gelmesini, cuma imamlığını üstlenmesini, İslamî ilimleri tedris etmesini ve ülkenin yönetiminde rol üstlenmesini talep etti. Feyz-i Kâşânî, akıl almaz bir ikilem içerisindeydi; bir adım ileri atıyorsa iki adım geri atıyordu. O, kendince şöyle düşünüyordu:

Safevî Devleti kurulduğundan beri din ve siyaset birlikte hareket etmiş ve Muhakkik Sâni (ö. 940 h.) Mukaddes Erdebilî (ö. 993 h.) Şeyh Bahaî (ö. 1031 h.) Mir Damad (ö. 1042 h.) gibi büyük fakihler Safevîlerle işbirliği yapmış ve Şia mezhebinin yayılması yolunda çok değerli adımlar atmışlardır. Sen kendin de bu fırsatı ganimet bil ve dini yaygınlaştırmaktan ve sırat-ı müstakime öncülük etmekten vazgeçme!⁴²

Ev halkı, eş ve dostlar da onu bu daveti kabul etmesi için teşvik ediyor ve bu teklifi reddetmekten sakındırıyorlardı.⁴³ Diğer taraftan, Feyz bütün gayretiyle şöhetten, avam ve havassın şamatasından, makam-mevki sevdalıları ve alim görünömlü cahil hasetçilerle kavga ve rekabete girmekten uzak durmaya çalışıyordu. İşte bu yüzden o akıl almaz ikileme giriftar olmuştu. Fakat uzun uzun düşündükten sonra, İsfahan'a gitmeye karar verdi. İsfahan, o dönemlerde büyük bir ilim ve mârifet merkezidi. O, İsfahan'a gitti ve İkinci Şah Abbas'ın sarayına girdi. Şah, Feyz'i samimi bir sıcaklıkla karşıladı ve onu orada görmekten hoşnut oldu. Sonra da âlimlerden oluşan bir topluluğun huzurunda onu İsfahan cuma imamlığına tayin ettiğini duyurdu ve bu makamı hak eden yegâne şahsiyetin Feyz olduğunu alenen dile getirdi.⁴⁴

⁴¹ A.g.e., *Risale-i Şerh-i Sadr*, s. 63-64.

⁴² A.g.e., s. 15.

⁴³ A.g.e., *Risale-i Şerh-i Sadr*, s. 67-68; *Risaletu'l-İ'tizar*, s. 282.

⁴⁴ A.g.e.,

Böylece Feyz-i Kâşânî resmen İsfahan cuma imamı oldu. Şehir ahalisi, onu samimiyetle bağrına bastı ve onun imametinde namazlarını eda etmeye başladı. Şah'ın kendisi de cuma namazlarına katılarak, bu merasimin görkemine görkem kattı ve halkın katılımı da günbegün daha bir arttı. Lâkin bu namazlar çok fazla sürmedi. Zira cuma imamlığı; hem de İsfahan'da ve Safevîlerin merkezinde büyük bir mevkii idi ve dünya tutkunu âlimler her daim bu mevkîe ulaşma arzusu taşıyorlardı. Her ne kadar arzu etmese de Feyz bu makamı işgal etmiş görünüyordu ve kendileri bir nevi kenara itilmiş ve güç ve nüfuzları azalmaya başlamıştı. İlk başlarda bu duygularını gizliyorlardı; ancak gitgide alenen düşmanca duygularını açığa vurmaya başladılar.⁴⁵ Dolayısıyla çok uzun sürmeden İsfahan'da cuma namazı sona erdirildi.

Elbette Feyz bu zor şartlara rağmen yerinde durmadı ve ilmî-dinî çalışmalarına devam etti. Bu dönemde daha ziyade telif ve yazarlık işine yoğunlaştı.⁴⁶ Feyz, araştırma, telif ve tedrisin yanı sıra her biri zamanının ilim sahasında meşhur isimlerinden olan çok çalışkan ve üretken öğrenciler yetiştirdi. Bu cümleden Allâme Muhammed Bâkır Meclisî (ö. 1110 h.) Seyyid Nimetullah Cezayirî (ö. 1112 h.) Kadı Seyyid Kummi (ö. 1099 h.) ve değerli evladı A'lemu'l-Huda'yı (ö. 1115 h.) örnek gösterebiliriz.

Eserleri

Feyz-i Kâşânî, Şîî kültürün yaygınlaşması için gayret sarf eden ve tefsir, hadis, fıkıh, felsefe, ahlâk, kelam ve irfan dallarında çok değerli eserler veren âlimlerden biridir. Örneğin:

1. Farklı Seviyeler Hitabeden Eserler: Feyz'in nesir dili, gayet akıcı ve cazip olmakla birlikte, eserlerinin hepsi aynı düzeyde değildir. Bir kısmı kendi alanında derinlikli ve uzman olanlara, bir kısmı orta düzeye bir kısmı ise umuma hitap eder. Feyz'in kendisi de kendi kaleme aldığı fihristinde bu hususa dikkat çekmiştir.⁴⁷

⁴⁵ A.g.e., s. 68-69; *Risaletu'l-İ'tizar*, s. 282-284.

⁴⁶ A.g.e., *Risaletu'l-İ'tizar*, s. 289.

⁴⁷ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, Seyyid Muhammed Mişkât Mukaddimesi; c. 2, s. 3-24 ve c. 1, s. 23-24

2. Görüş ve Eğilimlerinin Yansıması Olan Eserler: Feyz'in farklı alanlarla ilgili eserleri, onun zamanla değişim yaşayan fikir, bakış açısı ve eğilimlerinin bir göstergesidir. Bu eserler, çok açık bir şekilde onun farklı dönemlerde yaşadığı değişimin bir ifadesidir. O, telif başladığı ilk yıllarda daha ziyade fıkıh, kelam ve felsefeye meyilliydi. Dolayısıyla bu dönemde *Mu'tasamu's-Şia*, *Mefatihü's-Şerayi'*, *En-Nuhbe*, *İlmu'l-Yakîn* ve *Mizanu'l-Kiyame* kitaplarını kaleme almıştır. Daha sonra ahlâk ve irfana yönelmiş ve *el-Mehecce'tu'l-Beyda*, *Envaru'l-Hikme*, *Usulu'l-Maârif* ve *el-Kelimatü'l-Meknune* kitaplarını yazmıştır. Ömrünün üçüncü evresinde ise felsefe ve irfandan bir miktar uzaklaşmış ve daha ziyade tefsir ve hadis ilimleriyle ilgilenmiştir. Bu dönemde ise *es-Sâfi*, *el-Esfa*, *el-Musaffa*, *el-Vâfi* ve *eş-Şâfi* kitaplarını telif etmiştir.⁴⁸

3. Farsça Eserler: Safevîler döneminin bir kesitinde Şîî metinlerin Farsçaya çevrilmesi ve sade ve akıcı bir dille halkın genelinin istifadesine sunulması zarureti doğdu. Zira Safevîler döneminin ilk başlarında Mu-hakkik Sanî, Şeyh Bahaî, Şehid-i Sâni'nin torunu Şeyh Ali gibi Şîî âlimler Lübnan'dan İran'a hicret etmiş ve Arapça telif geleneğini sürdürmüşlerdi. Dolayısıyla bütün dinî metinler Arapça olarak telif edilmişti. Arada bir Farsça eser yazılmış olsa da muğlâk ve anlaşılmaz bir nesirle kaleme alınmış ve halkın genelinin anlamadığı bir üslup kullanılmıştı. Bu yüzden, Feyz-i Kâşânî halkın umumu için sade ve akıcı bir dille Farsça eserler kaleme alarak Şîî kültürünün Farsça konuşan muhitlerde de yaygınlaşmasını hedeflemiştir. Aynı zamanda Farsça dilinin de kıymetinin bilinmesini sağlayarak sade nesir diline de hizmet etmiştir.⁴⁹

4. Özetlenmiş Eserler: Feyz, kendi kaleme aldığı geniş ve kapsamlı eserlerinin özetini de çıkarırdı. Böylece, uzun metinleri okuma imkânı olmayanlara bir hizmet sunmayı hedeflerdi. Bu yöntem günümüzde de eğitim ve öğretim faaliyetlerinde takdir görmektedir.⁵⁰

5. Fihrist Yazımı: Feyz, kendi eserleri için üç ayrı fihrist kaleme almıştır: Birincisi eserlerinin sayısının seksen civarında olduğu ve ömrünün altmış ikinci yılında kaleme aldığı fihrist; diğeri ölümünden önce kaleme

⁴⁸ *Deh Risale*, Mukaddime, s. 14

⁴⁹ A.g.e., s. 15

⁵⁰ A.g.e., s. 16

aldığı ve yüz on altı eserini içeren fihrist; üçüncüsü yüze yakın eserini konularına göre taksim ettiği ve yirmi başlık altında topladığı fihristtir.⁵¹

6. Manzum Eserler: Feyz on birinci yüzyılın en üst düzey şairleri arasında yer alır. Onun manzum eserleri içerik olarak irfan, hikmet, eğitim ve dinî mârifetle ilgilidir. Bu eserleri kaside, gazel, mesnevi ve diğer şiir tarzlarında olup toplamda on üç bin beyit içermektedir. Bu eserlerin en güzel yönü, Feyz'in ilmi kapasitesinin enginliğini yansıtmasıdır. Onun şiir divanını inceleyen dikkatli bir araştırmacı karşısında kendinden geçmiş bir ârif ve âşık, hikmet sahibi bir ilahiyatçı, hadisçi bir fakih, bir ahlâk öğretmeni ve vefalı bir velayet eri ile karşılaşır. Elbette şu hususa da değinmek gerekir ki Feyz'in zirveye çıkmış fikir adamı kimliği ve ilmi konumunun enginliği onun şair kimliğini gölgede bırakmıştır. Feyz'in en büyük gayreti, fikirlerini başkalarına aktarmaktır. Dolayısıyla o, şiirlerini sanatsal açıdan çok fazla zenginleştirmemiş ve vezin kurallarını da çoğu zaman ihmal etmiştir. Bu açıdan, onun şiirleri hiçbir şekilde Mevlânâ, Hafız ve Sadi'nin şiirleri düzeyine erişememiştir.

Feyz, nesir dilinde yazdığı eserlerini özetlediği gibi, şiirlerinin bir kısmını da özetleyerek müstakil risalelerde bir araya getirmiştir. Örneğin *Şevku'l-Cemal*, *Şevku'l-Aşk*, *Şevku'l-Mehdi*, *Âb-ı Zulal* gibi eserler özetlenerek yayınlanan şiir risaleleridir.

7. Eserlerinin Sayısı: Feyz'in eserlerinin sayısı ile ilgili farklı görüşler işleri sürülmüştür. Feyz'in kendisi *Risaletu'l-İ'tizar*'da eserlerinin sayısını yüz civarında gösterir.⁵² Ölümünden bir yıl önce yazdığı fihristte ise 116 eserinin adını sayar.⁵³ Konulu fihristinde ise bu sayıya üç eser daha ekler.⁵⁴ Bu itibarla bazıları Feyz'in eserlerinin sayısının 144⁵⁵ bazılarınıysa 154 olduğunu söyler.⁵⁶

Bu faslın sonunda şu noktayı hatırlatmakta fayda görüyoruz: Feyz, sorumluluk bilinci taşıyan, sorumluluk üstlenen ve zamanının gerek-

⁵¹ A.g.e., s. 18; *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, Mukaddime; c. 2, s. 3-24

⁵² *Risaletu'l-İ'tizar*, s. 280.

⁵³ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, Mukaddime; c. 2, s. 3-24.

⁵⁴ A.g.e.

⁵⁵ *El-Vâfi*, Ziyaeddin Huseynî Mukaddimesi; c. 1, s. 33-59.

⁵⁶ *İlmü'l-Yakîn*, Muhsin Bidarfer Mukaddimesi; c. 1, s. 56-81.

rine vakıf bir eğitmendi. O, gerektiği zaman eline kalemını alır halkın sorularına cevap mahiyetinde risaleler yazardı.⁵⁷

⁵⁷ Feyz'in *Deh Risale/ On Risale* kitabının risalelerinden biri "Multan Ahalisinin Sorularına Cevaplar" başlığını taşımaktadır.

Birinci Bölüm

Feyz-i Kâşânî'ye Göre Eğitimin Temelleri

Temel kavramı, Arapça'da çoğulu 'mebanî' olan 'mebna' kavramıyla ifade edilir. Bu kavram 'alt yapı', 'esas' ve 'köken' anlamında da kullanılır.¹ Bu itibarla, 'eğitimin temelleri' tabiri 'eğitimin, üzerine inşa olduğu zemin ve eğitimin insan, varoluş ve bilgi olgularıyla bağlantılı alt yapı ve esasları' anlamına gelir. Açıklamak gerekirse, eğitimin temelleri konusu, insanın özgün yapı ve konumu, sahip olduğu imkân, kabiliyetler ve onu kuşatan sınırlar; insan yaşamını etkileyen yaratılışsal gereksinim, zorunluluklar ve eğitimin en temel unsuru olan bilgiye dair teori ve veriler hakkında konuşur.²

Şimdi 'eğitimin temelleri' tabirini analiz etmek için bu olgunun ana unsurlarını tek tek incelemeye çalışacağız:

1. 'Eğitimin temelleri' eğitimin üzerine inşa olduğu zeminle ilgili önermelerden müteşekkildir. Eğitim sahasında, bu önermelerin içeriği bu olgunun temelleri hükmündedir. Bu temeller her ne kadar eğitim biliminde birer postula (aksiyom) olarak kabul görseler de diğer ilim dallarında ispatlanmış önermelerdir.

2. Eğitimin temelleri, birçok bilim ve mârifet sahasından devşirilmiştir. Bu önermeler arasındaki fark, bazılarının felsefî ya da irfânî, bazılarının

¹ Bkz. İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, c. 1, s. 506-512; İbn Fâris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luğa*, c. 1, s. 301-303; Mustafavî, Hasan, *et-Tahkik Fi Kelimati'l-Kur'ani'l-Kerim*, c. 1, s. 326; Dehhuda, *Lugatname*, c. 12, s. 17741, Muîn, *Ferheng-i Farsi*, c. 3, s. 3776; İngilizcede bu kavramın karşılığı 'fundamentals' kavramıdır. (*Ferheng-i Muasır-ı Hezare*, c. 1, s. 637.)

² Şukuhî, *Mebani ve Usul-i Amuzeş ve Pervereş*, s. 16; *Pejuheşkede-i Havza ve Danışgâh, Felsefe-i Ta'lim ve Terbiyet*, s. 398.

bilimsel ve tecrübî, bazılarınınınsa din ve vahiy kaynağına dayalı bir mahiyet taşıyor olmalarıdır. Demek ki bu temeller bilimsel, felsefî, irfânî ve dinî öğretilerden derlenmiş önermelerle şekillenirler.

3. Eğitimin temelleri, her ne kadar hedef seçimi ve tespiti, eğitimin temel ilkeleri ve yöntemlerini belirleme aşamasında birbirleriyle sistematik bir ilişki ve koordineli bir bütünlük taşıyor olsalar ve en genel anlamıyla bir eğitim sisteminin şekillenmesinde rol oynasalar da, bu temellerin kendileri eğitim sürecinde fonksiyonel ve pratik bir işlev görmezler.

Biz bu çalışmamızda, Feyz-i Kâşânî'nin eğitim ve ahlâka dair düşüncelerinin temellerini şekillendiren bazı görüşlerini incelemeye çalışacağız. Daha önce de değindiğimiz üzere Feyz, en temel düşüncelerini *Usulu'l Maârif*, *Aynu'l Yakîn* ve diğer ölümsüz eserlerinde bir araya getirmiştir. Biz, prensip olarak ana kaynakları esas alarak bu konuyu incelemeye çalışacağız.

1. Epistemolojik İlkeler

Epistemoloji, insanın bilgi ve algıları, bilginin imkanları, bilgi araç ve kaynakları, bilgi türlerinin analizi ve bilgilerin doğruluk ve yanlışlık ölçütlerini konu edinir. Bu ilim dalı, bilimler tarihinde çok eski bir geçmişe ve felsefeden bağımsız bir hüviyete sahip değildir. Örneğin İslam felsefesinde; bilgi teorisi ve insan algılarının dış gerçeklikle bağdaşıp bağdaşmadığı gibi konularla ilgili bağımsız bir başlık yer almaz. Lâkin tüm bu konular dağınık bir şekilde ‘zihinsel varlık’, ‘akıl ve makul’, ‘ilim ve idrak’, ‘ruhun ve ruhsal niteliklerin soyut hüviyeti’ gibi başlıklar altında incelenmiştir.

Ancak günümüzde bu ilim dalının önemi artık herkesçe anlaşılmış ve felsefeden bağımsız bir dal olarak gündeme gelmiştir. Bu dala özgü konular, bugün artık tüm inançların temeli ve tüm düşüncelerin esası olarak görülmekte ve asıl itibarıyla bütün alanlarla ilgili inançlar, fikirler ve görüşlerin epistemolojik bulgu ve verileri bu ilim dalında incelenmektedir. Biz, bu bölümde Feyz’in düşünce dünyasında, eğitimin epistemolojik temellerini incelemeye çalışacağız:

Bilginin Tanımı ve Mahiyeti

Arapça ‘mârifet’ kavramının Türkçe karşılığı ‘bilgi’dir. Bu kavram, mutlak anlamda bütün bilgi ve algı türlerini kapsar. Felsefe ve hikmet ehlinin terminolojisinde ise bilgi kavramı “Bir şeyin formunun âlim/bilen özne nezdinde hâsıl olması”³ anlamında kullanılır. Feyz, mârifet ve bilgiyi şöyle tanımlar:

³ Molla Sadra, *El-Esfaru'l-Erbaa*, c. 3, s. 284-286.

Bilgi, bir şeyin suretinin âlim için hâsıl olması ve nesnel âlemdeki bütün fonksiyonları ve maddi boyutundan soyutlanmış bir şekilde bilen özne nezdinde zuhurudur.⁴

Bu târif, 'hâsıl olma' ve 'zuhur' kavramları göz önüne alındığında kapsayıcı ve tam bir tanımdır. Zira her şeyden önce, ister husûlî olsun ister huzûrî insanın bütün algı ve bilgilerini kapsar. Dahası ârif ve ilahiyatçı filozofların bilgiye dair görüşleriyle tam olarak örtüşür. Daha da ötesi, bilginin mahiyet ve hakikati, epistemoloji ve ontoloji ilişkisi ve bilinen-bilen ilişkisine de değinir. Biz ilerleyen satırlarda bu hususların bazı detaylarına inmeye çalışacağız:

Tarih boyunca, bilginin hakikatine dair şu sorular her zaman gündemde olmuştur: Mârifet ve bilginin hakikati nedir? Algı ve bilginin husulü esnasında zihinde bir şeyler varlık kazanır mı? Söz konusu ruhsal ve zihinsel değişimin algılanan şeyin nesnel varlığıyla ilişkisi nasıldır? Nesnelerin zihinsel varlıklarının, gerçekliği yansıtma özelliği var mıdır? Zihinde varlık kazanan bir form, eğer gerçekliği yansıtmıyorsa bilgi diye nitelendirilebilir mi? Bilginin bilen/âlimle ve aynı şekilde bilinen/malum ile ilişkisi nasıldır? Zihinsel varlık hususunda dile getirilen teoriler içerisinde hangisi kabule şayandır ve savunulabilir?

Feyz'in bilginin hakikatiyle ilgili görüşü, ilahiyatçı filozoflar; özellikle de büyük İslam filozofu Molla Sadra ve büyük Müslüman âriflerin görüşlerinin bir derlemesidir. Feyz'in, âriflerin görüşlerine yönelmesinin asıl etkeni, âriflerin bilgi ve algıların nesnel dünyayla örtüşmesine dair görüşlerinin bu konudaki birçok problemi çözmüş olmasıdır. Burada, bu görüşü özet bir şekilde açıklamaya ve üç başlık altında incelemeye çalışacağız:

1. Bilgi ve varlık ilişkisi: Feyz, şu inançtadır:

Bilgi ve algı esnasında, insanın idrak sistemi bir nesnenin anlam, mefhum ve formunu kendi nezdinde bulur ve onunla birlik oluşturur. Bu birlik hususunda huzûrî ve husûlî ilim arasında hiçbir fark yoktur.⁵

⁴ *Usulu'l-Maârif*, s. 18.

⁵ A.g.e.

Başka bir ifadeyle Feyz nesnelerin, dışsal ve nesnel varlıklarının yanı sıra zihinsel ve ilmî varlıklarının da olduğuna inanır. Elbette zihinsel varlık, eşyanın nesnel-dışsal varlığının özelliklerine sahip olmasa da kendine özgü bazı özellikler taşır. Buna göre Feyz, ilim ve mârifeti sırf izafi bir gerçeklik olarak görmez. Bu yüzden, bilgiyi tanımlarken ‘husûl’ kavramını kullanır, bilgi ve mârifete bir tür varlık atfeder. Feyz, konunun sonunda ‘husul’ kavramını en doğru anlamıyla ele alır ve “bir nesnenin formunun zihinde hâsıl olmasının” sadece izafi bir gerçeklik olmadığını vurgular. Zira ona göre izafi gerçekliğin varoluşsal değeri yok denecek bir düzeyde olup hatta ilineksel (arızî) varoluşa göre dahi daha alt bir seviyededir. Dolayısıyla hiç kuşkusuz bu düzeyde zayıf bir varoluş, bilgi ve algının gerçekleşmesi için yetersizdir. Dahası bir formun zihinde anlam kazanması ve idrakin husulü, sadece söz konusu formun zihinle birlik oluşturduğu bir surette mümkün olabilir.⁶

2. Bilginin, bilgiye konu olan nesne ile zâtî ilişkisi: Feyz, sözlükte algılamak ve anlamak anlamına gelen ve felsefe terminolojisinde bilgi ve mârifet manasında kullanılan ‘idrak’ kavramını hakkıyla izah eder ve şöyle der:

Bilgi ve idrak kavramları, aynı zamanda zihin ve nesnel dünya arasında bir örtüşme olduğuna izanı da içerir. Öyle ki müdrîk yani idrakin öznesi eğer bilgiye konu olan şeyin hakikatine varmamışsa ve zihinsel bulguları gerçeklikle örtüşmüyorsa, bu durumda bu bilgiyi ‘idrak’ diye nitelendirmek doğru olmaz. Bu, delil gerektirmeyecek denli açık ve vicdanî bir gerçekliktir.⁷

Feyz-i Kâşânî, bilgiyi ‘varlık’ kapsamında ele alır ‘mahiyet’ kapsamında değıl. Ona göre bir şeyin ilmî varlığı, nesnel ve dışsal varlığı ile aynıdır. Demek ki gerçek bilgiye ulaşma, idealizme düşmekten kurtulma ve bilginin itibar ve değeri kazanmasının yegâne yolu, zihinsel bulgularımızın dış dünya ile tam ve zâtî bir örtüşme içerisinde olduğuna inanmak ve zihinde şekillenen formun dış dünyadaki varlığıyla birebir aynı olduğu, zât ve hakikat bakımından aynı düzeyde bir varlığa sahip olduklarını bilmektir. Evet, biri zihin öteki dış ve nesnel dünyada olduğu ve

⁶ A.g.e., s. 18-20.

⁷ A.g.e., s. 19.

varlık sahası bakımından farklılık içerdikleri gerçeğine binaen her birinin fonksiyonları farklılık arz eder.⁸

3. Aynılık ilişkisi: Feyz bilgi, bilinen ve bilen arasındaki ilişkiyi aynılık ve birlik ilişkisi olarak görür ve şöyle der:

İnsan, kendi yetilerini huzûrî ve şuhûdî bir bilgiyle idrak ettiğinde, hem bilgi hem bilen hem de bilinen tek bir şeydir ve üç farklı açıdan bakılan tek bir varlığa sahiptir. Lâkin husûlî ve şuhûdî olmayan mârifet ve bilgiye gelince, şu hakikati göz önünde bulundurmanız gerekir ki bilgi ve mârifete konu olan suret ve formların çıkış kaynağı biz kendimiz değildir. Zira idrak olayı gerçekleşmeden öncesine kadar biz, o formları kendimizde bulamayız ve bizim onları algılama imkânımız, potansiyel bir olasılıktır.

Evet, zihnimiz bu bilgilere erişme zeminine sahiptir ve bizler bu tür bilgi ve mârifetleri alabilecek bir istidat taşırız. Lâkin biz kendimiz hiçbirinin varlık kaynağı değildir. Dolayısıyla kutsî âlemler ve akl-i faal ya da aklı cevher yahut rabbu'n nev' (türlerin menşei) ile irtibat kurmak neticesinde bu formlar bize bağışlanır/ifaze olunur. Tek bir mahiyetin çoklu görünümü olması, varlık âlemlerinin birbiriyle tam bir uyumluluk içerisinde bulunması ve tek bir zât ve hakikatin farklı varlık düzey ve alanlarında zuhur bulup ortaya çıktığı hakikatine binaen âlim, ilim ve malum arasındaki aynılık ve birlik meselesi rahatlıkla çözümlenebilir.⁹

Bilgi Türleri

Feyz, iki açıdan bilgi ve bilgi türlerini ele alır: Birincisi bilginin değer ve itibarı, ikinci olarak da mahiyet ve nitelik açısından. Birinci bakış açısına göre mârifeti iki türe ayırır: Nihai maksat olan zâtî mârifet; orta düzey ve arazi (ilineksel) mârifet. İkinci bakış açısına göre ise yine iki tür mahiyetten söz eder: Huzûrî mârifet ve husûlî mârifet.¹⁰

Birinci Bakış Açısı:

1.Nihai Mârifet: Feyz, insan ve evrenin yaratılışını global bir bakış açısıyla mütalaa ederken, nihai mârifete erişmeyi yaratılışın gayesi olarak

⁸ A.g.e., s. 18-20.

⁹ A.g.e., s. 19-20.

¹⁰ *En-Nuhbe fi'l Hikmeti'l-Ameliye ve'l-Ahkami's-Şer'iyye*, s. 44-45.

görür ve bu türü, bizzat talep edilmesi gereken en yüce mârifet mesabesinde değerlendirir. Kendi ifadeleriyle açıklayacak olursak:

Nihaî ve bâtinî mârifet, kalbin nurlanmasıyla ortaya çıkar. Bu nur, ârîfin yüreğinin sınırlarını enginleştirir, onu melekût ve gayb âlemiyle aşına kılar ve varlığın görünen ve görünmeyen bütün hakikatlerini aşikâr eder. Artık varlık hakikatinin bütün esrar, gizem ve bilinmeyenlerini algılayabilecek bir düzeyde olduğu için bütün belalara can-u gönülden talip olur. Âlemin gaybî boyutuyla ilgili nice şeyler görür ve işitir; ama her daim onu gizli tutar ve ağzını dahi açmaz. İnsanın bu mârifete erişmesinin şartı kalbini dünya, dünyanın albenisi ve tüm aidiyetlerinden özgürleştirilmesi ve ruhunu tüm çirkeflerden arındırmasıdır. Ancak bu durumda mârifet nuru onu aydınlatır melekûtî hakikatleri şuhûd edebilir.¹¹

2.Orta Düzey Mârifet: Feyz, orta düzey mârifetle ilgili şöyle yazar:

Nihaî mârifete erişme zeminini hazırlayan bütün algı, bilgi ve öğretiler orta düzey yahut aracı mârifet hükmündedir. Bu mârifet, ilim ve amelle kıvam bulan bir mârifettir ki insanı Allah'a yakınlaştıran ilim ve bu ilmin gereğiyle amel neticesinde hâsıl olur. Başka bir tabirle, ilim ve mârifet talipleri öğrenim ve eğitim konusunda tam ve sürekli bir ciddiyet gösterir ve sırf Allah rızası için öğrenir, öğrendikleriyle amel eder, bildiklerini dile getirir, bildikleri yerde durur, bilinemez şeylere yönelmez ve eğitim ve öğrenimlerini sevgi ve edep ile kıvama eristirebilirlerse bu mârifet, asıl çehresini gösterir ve git gide insanı, nihaî ve bâtinî ilim ve mârifete yönlendirir.¹²

Feyz, bu iki tür mârifetin en şerefli ilim olduğuna inanır. Bütün bunların ötesinde, bu kutsî nurun doğuşu için gerekli zemini hazırlamayan, insanın ruh ve kalbini vesveselere karşı koruyamayan ve onu, melekûtî hakikatleri şuhûd liyakatine eristiremeyen bütün bilgi ve öğretileri boş laftan ibaret sayar ve kalplerin katılaşması ve Allah'ın dergâhından uzaklaşma sebebi addeder. Feyz'in inancına göre günah ve isyana bulaşmış bir ruh ve kalp ve dünyaya aldanmış bir gönül mârifetin ilâhî nura mazhar olabilme, doğrudan meleklerin eğitimine tabi olma ve varlığın hakikatlerini, kavramlar ve zihinsel formların aracılığı olmaksızın idrak edebilme salâhiyetinden yoksun kalırlar.¹³

¹¹ A.g.e.

¹² A.g.e.

¹³ A.g.e., s. 45.

İkinci Bakış Açısı:

Feyz-i Kâşânî, bilgiyi başka bir açıdan huzûrî ve husûlî diye ikiye ayırır ve huzûrî ilim hakkında şöyle der:

Huzûrî ilim bilgiye konu olan nesnel gerçekliği kavramlar ve zihinsel formların aracılığı olmaksızın algılamaktan ibarettir. Açık olsa gerek ki bir varlığın, ârifin ruhunda ve kalbinde hazır bulunması, o varlığı tasavvur edip kavramsallaştırmaktan tamamen farklıdır. Bu mertebe, kavramlar ve zihinsel formlar vasıtasıyla hakikati tasavvur edip düşünmekle elde edilen husûlî ilim mertebesinden de tamamen farklıdır. Örneğin bir insan kendi benliği, ruhsal vaziyeti, duygu ve algılarını idrak ettiği zaman veya kendi idrak kuvveleri ve içgüdülerini algıladığı zaman yahut kendi zihninde şekillenen kavram ve formlara dikkat ettiği zaman tüm bunları, hiçbir form ve zihinsel kavrama ihtiyaç duymaksızın huzûrî ve şuhûdî bir şekilde algılar. Bu itibarla bu algı kesinlikle hatasız, şek ve şüphesiz ve doğrulanma yahut yalanlamaya konu olmayacak bir nitelik taşır. Zira bu mârifet türünde idrak eden, idrak edileni hiçbir vasıtaya ihtiyaç duymaksızın algılar. Burada ilim ve malum (bilen ve bilinen) birlik içerisinde. İşte bu husus, bilgi probleminin çözüm yolu ve çıkış noktasıdır.¹⁴

Nitekim Şeyh İsrâk, bir kutsi rüyada bu hakikate bizzat erişmiştir.¹⁵

Elbette huzûrî ve şuhûdî ilim, sadece bilgiye konu olan nesne; yani malum ile onu bilen öznenin; yani âlimin zâtının aynı şey olması halinde gerçekleşir. Örneğin insanın kendi benliğini veya varlığını şekillendiren bileşenlerinin her birini idraki yahut insanın kendi ruhsal durumunu algılaması bu kapsamdadır. Dolayısıyla, maddî ya da semavî olgular hakkında bilgi edinebilmek için kaçınılmaz olarak kavramlar, zihinsel formlar ve delillendirmeye dayalı husûlî ilimden faydalanmak gerekir. Anlaşılmış olmalıdır ki hiç kuşkusuz huzûr ve şuhûd makamı, sırf suret ve formların hâsıl olduğu makamdan tamamen farklıdır.¹⁶

Bilginin İmkânı

Tarih boyunca, şu soru hep gündemde olmuştur: Bilgi mümkün müdür? Acaba varlık âlemi tanınabilir mi? Peki, insanın kendisini tanıması

¹⁴ *Usulu'l-Maârif*, s. 18-19.

¹⁵ Şeyh İsrâk, *Mecmua-ı Musannifât*, c. 1, s. 70-74.

¹⁶ *Usulu'l-Maârif*, s. 19.

olası mıdır? Acaba nesnel ve dışsal gerçekliği, gerçeklikle örtüşecek bir mahiyette algılayıp eşyanın hakikatini bilmek ve bu bilgiyi başkalarına aktarmak mümkün müdür?

Bir kesim, nesnel gerçekliğin asla bilinemeyeceğine ve bilinebilecek olsa dahi başkalarına aktarılamayacağına inanır. Fakat daha derinlikli düşünebilen filozoflar ve realistler, gerçek bilgiye erişme ve bu bilgiyi başkalarına aktarmanın mümkün, şüphe götürmez ve bedihi olduğunu savunurlar. Zira insanoğlu, eğer her şeyde şüpheyi kapılacak ve şek edecek olsa bile; kendi varlığı, idrak kuvveleri ve ruhsal halleri hususunda asla şüphe duymaz ve tüm bunları kesin olarak bilir. Dolayısıyla bilgi, imkân dâhilinde bir olgu olup ispat gerektirmeyecek kadar açık bir gerçekliktir. Bu epistemolojik bakış açısı, vasıta gereksinmeyen bilgileri temel alıp bedihi bilgi zemini üzerine kurulduğu için doğal olarak şu sonuca ulaşır: Gerçeklikle tam örtüşen bir bilgi en azından bu düzeyde mümkündür.

Feyz, bilginin mümkün olduğuna inanan düşünürler arasında yer alır. Ona göre insan bütün hakikatlere dair bilgi sahibi olabilir, varlık âleminin görünen ve görünmeyen bütün hakikatlerini tanıyabilir ve var olan gerçeklikten yola çıkarak gerçeklikle tam örtüşen bilgiye erişebilir. Zira;

Birincisi: İnsanın ve sahip olduğu idrak kuvvelerinin yapısı ve özgün yaratılışı, böylesi bir kabiliyet ve zemini iktiza eder. Çünkü hikmet membaı olan Rabbimiz insana bilgi ve mârifet için gerekli bütün araçları bahşetmiştir. Dolayısıyla insan duyumsanabilir, akledilebilir, hayal edilebilir ve vehim sahasına giren bütün alanların yanı sıra şuhûd ve ilhama konu olan bütün zeminlerde çok geniş bir hareket alanına sahiptir ve bütün bu alanlarla ilgili bilgi elde etme imkânına sahiptir.

İkincisi: İrfânî açıdan, insan ilâhî isimlerin mazharı ve ‘Cem’u-l Cem’ makamına sahiptir. Dolayısıyla tam anlamıyla kuşatıcı ve kapsayıcı bir bilgiye ulaşma imkânına sahiptir.¹⁷

Üçüncüsü: Hikmet membaı Rabbimiz, insanın yeryüzüne ayak bastığı ilk günden itibaren onu ilham gibi özel yollarla bilginin temel esaslarıyla aşına kılmış, çok özel bilgilerle donatmış, teknik ve zanaat icra edecek bir kabiliyet bahşetmiştir. Öyle ki insan bu vesileyle hem eşyanın

¹⁷ A.g.e., s. 45.

özü ve hakikatine hem özellikleri ve fonksiyonlarına vakıf olabilir ve bu gücüne dayanarak doğal yaşamının bekasını temin edebilir. Dahası icat ve keşifler yoluyla yeni olgular icat edebilir.¹⁸

Feyz “**Ve Âdem’e bütün isimleri öğretti**”¹⁹ ayet-i şerifinden yola çıkarak ve bu ayetin tefsiri çerçevesinde nakledilen rivayet ve hadislere²⁰ istinat ederek sonsuz bir bilgi ve mârifetin, varlığın bütün hakikatlerini bilme imkânının ve eşyanın melekûtuna erişebilmenin insan için imkân dâhilinde olduğuna inanır.²¹

Feyz, ayrıca Kur’an-ı Kerim’deki diğer bazı ayetlere dayanarak ilim ve mârifetin yaratılışın ana gayesi olduğu,²² varoluş âleminde yaratılıştan sonra en büyük nimet olduğu²³ ve ilâhî kerametın can mayası olduğu²⁴ dolayısıyla ilim sahiplerinin Hakk’ın zât-ı pakı ve meleklerle birlikte anıldığı²⁵ gerçeğinden yola çıkar ve bilgi edinme imkânının bedihi ve kuşku götürmez olduğu sonucuna ulaşır. Zira nasıl olur da bir şey, hem yaratılışın ana gayesi addedilir hem de bu ona erişmek imkânsız sayılabilir?²⁶

Burada şu iki derinlikli noktaya değinmeyi gerekli buluyoruz:

1. Feyz’in de içinde yer aldığı ilahiyatçı filozoflar, bilginin temelini huzûrî ve vasıtasız ilimler ve bedihi bilgilere dayandırır. Hiç kuşkusuz bu iki tür bilgi, şüphe götürmez ve hata kabul etmez bilgilerdir. Zira huzûrî ilimde nesnel gerçeklik vasıtasız şuhûd edilir ve bedihi bilgiler açıklık, seçiklik ve kesinlik vasıflarından dolayı şüphe götürmezler. Dolayısıyla bilgilerinin temelini bu iki esasa dayandıran herkes, şek ve şüpheden kurtulur ve şüpheciliğin kökünü kazır.

2. Çelişmezlik ve üçüncü halin imkânsızlığı gibi bedihi bilgiler, asla sarsılmaz bir dayanak noktasıdır. Bu ilkelere dayanmaksızın küçük de olsa hiçbir bilginin hâsıl olması mümkün değildir ve bu ilkeleri temel

¹⁸ *Tefsir-i Sâfi*, c. 1, s. 111.

¹⁹ Bakara: 31

²⁰ Bkz. Muhammed b. Mesud, *Tefsiru’l-Ayyaşî*, c. 1, s. 110-111.

²¹ *Tefsir-i Sâfi*, c. 1, s. 110-111.

²² Talak: 12.

²³ Alak: 4.

²⁴ Âl-i İmran: 17.

²⁵ Alak: 3.

²⁶ *El-Mehecceu’l-Beyda*, c. 1, s. 10-13.

almaksızın hiçbir şekilde kesin bilgiye ulaşmak olası değildir. Dolayısıyla diğer bütün bilgiler de bedihi bilgilere istinat edildiklerinde kesinlik kazanırlar.

Feyz'in Epistemolojik Görüşleri

Feyz'in epistemolojisi, şu temel üzerine şekillenir: Duyum ve delillendirmeye dayalı bilgi, tek başına mârifet ve hakikate erişmek için yeterli değildir. İrfânî tecrübe de bu bilgilere eklenmelidir ki mârifet ve hakikate erişmek mümkün olabilsin. Ancak bu vesileyle elde edilen bilgi ve veriler, bilfiil görülmüş olur ve bilgiye konu olan gerçeklik, huzûrî bir şekilde müşahade olunmuş olur. Aynı şekilde şuhûdî ve İsrâkî mârifet de mantıksal analiz, delillendirme ve felsefî mütalaa ile iç içe olmalıdır ki ârifin mükâsefe yoluyla eriştiği malumat, delillendirme yoluyla başkalarına aktarılabilsin. Zira şuhûd ve mükâsefe ile hâsıl olan bilgiler, delillendirme dışında herhangi bir yolla ifade edilemez. Ayrıca muteber müşahedelerin hayali kurgulardan ayırt edilmesi için tüm mükâsefelerin delile dayandırılması gerekir.

Bu yöntemin haiz olduğu en önemli husus, başka bir boyuta daha sahip olmasıdır ki buna göre duyum, akıl ve şuhûd vahiyle tam bir uyum içerisinde olur. Böylece burhana dayalı hikmet, irfânî incelikler ve Kur'anî mârifet ile harmanlanır ve hakiki anlamıyla burhan, irfan ve Kur'an arasında güçlü, derin ve nurlu bir bağ kurulmuş olur.²⁷ Çok açık olsa gerktir ki duyum, akıl ve kalbin vahyin her daim coşup taşan dupduru kaynağına bağlandığı bu yöntemde durağanlık ve dogmatizme yer yoktur. Bu yöntem bütün sahalarda, bu cümleden eğitim ve öğretim sahasında sürekli yenilik ve yenilenmeye açık bir pozisyona sahiptir.

Feyz'in eğitimin epistemolojik, ontolojik, antropolojik ve teolojik alt yapısı ve temelleriyle ilgili yorum ve analizi, felsefî, irfânî, hadisi ve Kur'anî öğretilere dayanır. O, burhan, irfan ve Kur'an arasında sağlıklı bir ilişki kurar. Değerli eseri *Usulü'l-Maârif* kitabının önsözünde, bu kitabın yazılış gayesini açıklarken söz konusu yöntemi açıklamak maksadı güttüğünü ifade eder:

²⁷ *Usul'l-Maârif*, Mukaddime, s. 9.

İlahiyatçı hekimlerin sözleri, riyazet ve halvet ehlinin irfânî bulguları ve dinî ve Kur'anî öğretiler arasında hiçbir tezat söz konusu değildir. Bilakis bu söz, bulgu ve öğretiler arasında tam anlamıyla bir uyum söz konusudur.²⁸

Feyz, *Usulu'l-Maârif* kitabının farklı bölümlerinde benimsemiş olduğu metodoloji ve epistemolojik temellerden hareketle objektif ve pratik sonuçlar alır. Yani hem filozoflar ve mârifet erbâbının görüşlerinden hem Kur'an ayetlerinden hem de dinî öncülerin rivayetlerinden faydalanır.²⁹ Elbette o da tıpkı üstadı gibi, Meşşâî ve İsrâkî filozofların kutsal konularının birçoğu, özellikle de uhrevî hayat, insan bilim, ruhun hakikati ve sair konuların izahı bâbında çok az bir katkıları bulunduğuna inanır. Buna mukabil, Müslüman âriflerin bu tür konuların birçoğunda örneğin ölümden sonraki hayat ve nefsin hakikati hususunda birer fikir otoritesi olduklarını savunur. Bunun gerekçesi ise âriflerin vahiy makamına en güzel şekilde tabi olmaya çalışmalarıdır.³⁰ Bir diğer önemli husus, Feyz fikir adamları ve felsefeciler içerisinde sadece nefis terbiyesi, riyazet ve ruhsal arınma yolunda yürüyen, varidât-ı kalbî (manevî) ilhamlara mazhar, şuhûdî mükâsefe ehlini ve ruhunun hakikati burhan, irfan ve Kur'an'la donanmış olanları 'hekim' ve 'filozof' addeder.³¹

Bu epistemolojik yöntemin kuşatıcılığı göz önüne alındığında, bunun bütün alanlarda, özellikle İslami eğitim ve öğretim sahasında ne denli önemli bir rol oynayacağı açık olsa gerektir. Zira öncelikle: İslamî eğitim modeline burhan, irfan ve Kur'an gözlüğüyle yaklaşmak, ilkesel, yerinde ve yapıcı bir yaklaşımdır. Zira bu yöntemin ürünü, doğal olarak hem akıl hem kalp hem de fitratı bir arada tatmin; hem akıl hem gönül hem de din sahiplerini ikna edebilecek ve netice itibarıyla eğitim ve öğretim sahasında gündemde olan bütün ihtiyaçları karşılayabilecek bir kıvama sahip olacaktır. Yine çok olsa gerektir ki taklitçilik zincirinden özgürleşmiş, aklın aydınlığında duyular dünyasının sınırlarını aşmış ve irfan ve vahiy kanadıyla hakikatin engin fezasında kanat çırpın düşünürlerin fikir ve görüşleri de İslamî eğitim modelinin tanzim ve tesisi doğrultusunda önemli bir kaynak hükmündedir.

²⁸ *Usulu'l-Maârif*, Mukaddime, s. 9.

²⁹ A.g.e., s. 10-16, 45, 92, 93, 178, 182, 200, 202.

³⁰ A.g.e., Mukaddime, s. 34.

³¹ A.g.e., s. 4-5.

İkinci olarak: Bu epistemolojik yöntemde ana referans ve temel ölçüt, Kur'an-ı Kerim ve hadislerdir. Bu itibarla burhan ve irfan vahyin yürüncesinde yer alırlar ve burhan ve irfanın bütün verileri Kur'anî ölçütlerle göre değerlendirilir. Dolayısıyla hikmet ve irfan ehli bir ilahiyatçı kendisini, elde ettiği bütün malumatı Kur'an'a arz etmekle sorumlu bilir. Bu itibarla, bu zeminde şekillenen her fikrin İslamî bir renk taşıdığından emin olunabilir.

İlahî Feyiz Yoluyla Elde Edilen Bilgi

Hikmet-i Mûtealiye felsefecileri ve büyük ârifler ilim ve mârifete dair bediî ve benzersiz bir bakış açısına sahiptirler. Bu bakış, Müslüman kelimacılar ve Meşşâî filozofların bakışından tamamen farklıdır. Ayrıca Batı felsefesinde gündemde olan problemlerle de çok farklı bir düzlemde. Elbette bu bakış açısı, Kur'an ve hadis kaynaklı öğretilerle tam bir uyum içerisinde; daha doğru bir ifadeyle Kur'an ve hadis kaynaklıdır. Bu bakış açısına göre fitrî, huzûrî, bedihî ve nazarî bütün bilgiler hakîr. Fakat hakiki mârifet, tüm bunların üstündedir. Bu bakışa sahip filozoflarda biri de Feyz'dir. O, farklı münasebetlerle hakiki mârifet hakkında açıklamalarda bulunur. Örneğin şöyle der:

Hakiki mârifet, ilâhî bir nurdur. Bu nur, iç dünyanın arınması ve kalbin tasfiyesi neticesinde mutlak nurların nuru makamından sabir ehli bir nefisle cihat erinin ruh ve kalbine doğar. Onun göz ve kulaklarını açar ve ona varlık âleminin bütün hakikatlerini görebilecek bir basiret bahşeder.³²

Burada feyiz yoluyla hâsıl olan mârifetle elverdiğince biraz daha tanışmamız ve özelliklerini tanımamız gerekir. Zira bu mârifetin yüce makamı ile tanışıp eğitim ve öğretim sahasında ona gereken dikkati göstermek için bu, kaçınılmazdır. Feyz, hakikî mârifet ve özelliklerine dair şu açıklamalarda bulunur:

1. "Feyiz yoluyla hâsıl olan mârifet, bir anlamda kendini bilmek ve tanımaktır. Seyr-u sülûk yolcusu bu yolda öğrendikleriyle amel ettikçe ve ruhunu ilim ve amelle donattıkça zamanla kendi hakikatini keşfeder. Kendini tanıyınca da kendisi ile Hayy ve Kayyum arasındaki bağı müşahade

³² En-Nuhbetu Fi'l-Hikmeti'l-Ameliye ve'l-Ahkami's-Şer'iyye, s. 44.

eder, varoluşun hakikatiyle aşına olur, huzur ve şuhûd kapıları yüzüne açılır, hiçbir vasıta olmaksızın mülk ve melekût âlemlerini görür ve ilâhî mârifet ile ilâhî isim ve sıfatların hakikatine vakıf olur. Dolayısıyla bu tür mârifetin özü, şuhûdî mârifet ile kıvam bulur ki insanlığın temeli ve bilginin kökeni işte bu mârifettir.”³³

2. Feyiz yoluyla hâsıl olan mârifet, duyular yoluyla algılanabilecek fenomenal bilgi türleriyle tamamen farklıdır. Bu mârifet, kelimacı, felsefeci ve tasavvufçuların sözünü ettiği ilimlerden de ayrıdır. En genel anlamıyla bu mârifet akıl, duyular ve tecrübe yoluyla elde edilen husulî ilimlerle aynı türden değildir. Zira bu mârifet: “Bir nur ve işrâk (aydınlanmadır). Ki Allah inancıyla sıkı bir bağ içerisinde. Dolayısıyla bir ârîfin iman derecesi yükseldikçe elde edeceği mârifet de o derece yükselir. Bu itibarla bir sülûk eri, her ne kadar yolun başlarında duyular ve akla muhtaç olsa da yolun devamında her ikisi de visal diyarının birer hicabı hükmündedirler. Zira tatlının tadına varan birinin onun sırf dış görünüşüne bakmasının hiçbir hâsılı yoktur.”³⁴

3. “Kutsî ve ilâhî nurların bir ârîfin ruh ve kalbine doğması ve onun, feyiz eseri olan mârifetlerle tanışması neticesinde ârîfin dış dünyayla irtibatı kesilip kopmaz. Bilakis o, hem mülk hem de melekûtu ihata eder ve munfasıl misal âlemi ile irtibata geçer. Rabbanî meleklerle hem nefes ve hem seda olur ve doğrudan onların eğitimine tâbi olur. Dolayısıyla Batı felsefesinde gündeme gelen veçhiyle insanın dış dünyadan tamamen koparılıp ayrılması bu bakış açısında asla gündeme gelmez. Zira hakikî mârifetin husulüyle, şek ve şüphenin kökü kazınır, vesvese ve evhamın zemini kurutulur ve ârif, keşfi hakikatlere yönlendirilir. Elbette bu mârifet nurundan mahrum olan bir insan, hakikatlerin büyük bir kısmını idrak edemez. Zira:

“Allah kime nur vermemişse, artık onun için nur yoktur.”³⁵

4. “Feyiz yoluyla hâsıl olan mârifetin hazzı, bütün hazların üstündedir ve vafedilemez. Hz. İmam Sâdık’ın (a.s) buyurduğu üzere böyle bir mârifet, nur, şifa, üns, sevgi ve kudrettir. İnsanoğlunu öylesine kendisine

³³ A.g.e., s. 44-45.

³⁴ A.g.e.

³⁵ *Usul'l-Maârif*, s. 19-20.

âşık kılar ki insan kendini cennet bahçelerinde ve Allah velileriyle birlikte görür. Eğer halk bu mârifetten haberdar olacak olsaydı, maddî ve dünyevî lezzetlere asla yönelmezdi ve bütün dünya, onların nezdinde ayaklarının altındaki topraktan daha değersiz olurdu. Çünkü gönül artık sevgili ve yârin tecelli zarfı olmuştur ve liyakati oranınca onun cemalini didara nâil olmuştur.”³⁶

Bu kutsî nurun yüreği yanık bir müminin ruh ve kalbine doğması ile ilgili örneklerle hadis ve tarih kitapları, irfan ve aşk ehlinin eserlerinde rastlamak mümkündür. Örneğin *Hikmetu'l-İşrâk* kitabının önsöz ve sonuç bölümünde şöyle der:

Bu kitaptaki konuları ben, tefekkür sonucu elde etmedim. Başka bir yolla tüm bunlara eriştim. Benim yaptığım sadece, bu hakikatlere eriştikten sonra onları ispatlamak için delil ikame etmektir. Fakat bu konuların özü benim için öylesine kesindir ki şüpheyi asla mahal vermez.³⁷

Şeyh İşrâk adı geçen eserin son bölümünde ise şu tavsiyede bulunur:

Hikmetu'l-İşrâk eğitimine başlamadan önce, kırk gün riyazetle iştigal edilmeli, yeme içme ciddi bir şekilde kontrol altına alınmalı ve ilâhî nur hakkında daimî bir tefekkür ve teemmül haleti üzere olunmalıdır.

Sözlerinin devamında ise şöyle der:

Bu kitabın bütün konuları bir lahza içerisinde kutsî ilham elçisi vasıtasıyla benim kalbime indirildi. Tabi ki bu konuların tasnifi aylar boyu devam etti.³⁸

Molla Sadra da yer yer gaybî feyizlerden söz eder. Ezcümle ittiḥad-ı akıl ve makul bahsinde şöyle der:

Bu mesele, felsefenin en zor problemlerinden biridir. Hiçbir Müslüman âlim nezdinde çözüme kavuşturulmamıştır. Ben, konunun zorluğunu bütün varlığımla idrak ettikten sonra, ‘Sebepler Sebebi’nin dergâhına yakarış, dua ve imdat talebiyle baş koydum ve ondan bu ilmi sorunumu çözmesini talep ettim. O esnada bu sorun ilâhî feyiz yoluyla çözüldü ve ben bu ilâhî ilham sonucu bu azim hakikati öğrendim.”³⁹

³⁶ A.g.e., s. 173-174.

³⁷ Şeyh İşrâk, *Mecmua-ı Musannifât*, c. 2, s. 10.

³⁸ A.g.e., s. 258-259.

³⁹ Molla Sadra, *El-Esfaru'l-Erbâa*, c. 3, s. 312-313.

Feyz'in kendisi de birçok kez, bu engin mârifetten söz eder ve mârifet, mektep, ilim ve malumatın birçoğunun beslendiği pınar olarak Allah ve melekleri tarafından, sabır ehli mücahitler ve halvet ve ibadet ehli âriflerin kalbine indirilmiş ilhamları gösterir.⁴⁰

İlahi Feyiz ile Marifete Erişme Yolları

Daha önce de belirttiğimiz üzere feyiz eseri mârifet, şuhûdî ve huzûrî mârifet, vasıtaya ihtiyaç duymaz. Bu mârifete erişmek için araştırma, delillendirme, delil getirme, felsefî ve kelâmî yöntemler vs. yollarla mümkün değildir. Bu mârifetin yegâne yolu nefis tezkiyesi, bâtınî arınma ve kalp hareminin kutsî sahasını şirk, isyan ve bencillik pasından temizlemek; dünya ve albenileriyle gönül bağımlı koparmak ve ehil olmayanlarla muaşereti kesmektir. Zira ancak bu surette, hakikat yolcusu ve mârifet talibinin beden ve bedensel arzulara ilgisi azalır ve ruh ve ruhani haletlere alakası çoğalır. Böylece, gaflet perdeleri bir bir aranır, ilâhî ayetler üzerinde tedebbür ve kalbin latif bir kıvama bürünmesiyle birlikte cehalet ve şüphelerden kurtularak rabbani feyizleri alabilecek hazırlığa kavuşur. En nihayet mârifet nuru kalbinde doğmaya başlar ve tüm hakikatleri vasıtasız idrak eder. Bu tertip üzere, bütün şüpheleri izale eden bir mârifete; yani şuhûdî bilgiye erişmenin yegâne şartı ruhsal arınmadır. Ruhsal arınmanın anahtarı ise beden ve bedensel arzulara ilgisizlik, ruh ve ruhânî haletlere güçlü ve derin bir şekilde teveccüh etmektir.

İlahiyatçı filozoflar ve derin fikirli düşünürler, her ne kadar farklı eğilim ve ekollere sahip olsalar da şu hususta fikir birliği içerisinde: Ruhun pasını gidermeden, nefis tezkiyesi olmadan ve düşünsel, inançsal, dilsel ve amelî hicaplardan kurtulmadan hakiki mârifete nâil olmak mümkün değildir. Büyük İslam filozofu İbn Sînâ İşârât ve Tenbihât kitabının dokuzuncu babında bu konuya ince bir yorum getirir.⁴¹ İshrâk filozofu Şeyh Şihabüddin Sühreverdî de birçok eserinde bu hususu ele alır.⁴²

⁴⁰ *Usulu'l-Maârif*, s. 4-5.

⁴¹ İbn-i Sînâ, *İşârât ve Tenbihât*, c. 3, s. 401-407 ve 354.

⁴² Bkz. Şeyh İshrâk, *Mecmua-ı Musannifât*, c. 2, s. 10, 259, 258; s. 68, 73, 106, 109.

Molla Sadra ise hem felsefî ve irfânî hem de tefsirle ilgili eserlerinde bu konuya dair geniş açıklamalarda bulunur.⁴³

Feyz, fıkıh-ı aşgar ve fıkıh-ı ekber hususundaki engin bilgisi ve Kur'an, burhan ve irfanı harmanlayarak eriştiği mârifet mayasıyla bu konuya dair geniş izahatta bulunur.⁴⁴ O, şu inançtadır:

Bütün keşfi ve şuhûdî mârifetler ve ayrıca varlık bilim, mebde ve meâd ilmi, insanbilim ve bilgi kuramlarına dair bütün aklı malumat, bütün mârifet ve algıların kaynak ve menşei kutsi ve melekûtî âlemlerdir. Demek ki öğrenim, soru sorma, inceleme ve tabi ki meşru bir riyazet metodu, nefis tezkıyesi, gönül ve aklı sefihlik, cahillik ve rezilliklerden arındırarak ruh ilim ve mârifet idraki için hazır bir hale gelir. Ulvi âlemlerle irtibat neticesinde ya da onun kendi tabiriyle aklı cevher (töz) ve melekûtî türler rabbi ile bağ kurularak mârifet hâsıl olur. İşte burada insan ruhu, ilim ve mârifet dergâhına yol bulur ve mârifet nurunun doğuşu ve kutsi feyizlerin bahşedilmesi için ehliyet kazanılır.⁴⁵

Demek ki mârifet ilâhî nurlar içerisinde bir nurdur. Bu nurun cezbedilmesi ve doğması için gerekli olan zemin ise iç dünyanın arındırılması, kalbin vehimler ve bâtul inançlardan tasfiyesi, gönül ve ruhun çelişik fikir ve eğilimlerden temizlenmesi, dış ve iç hicapların izalesi ve varlık âlemindeki güzellikler üzerinde tedebbür ve tefekkürdür. Sonuçta öğrenim, eğitim ve öğretim, düşünmek, tartışmak, soru sormak ve benzeri eylemler ilim ve mârifetin kaynağı olamazlar. Tüm bunlar sadece birer araç ve zemin hükmündedirler.⁴⁶

Feyz, bu sahada geniş incelemeler yapmış ve dağınık bir şekilde eserlerinde izahatta bulunmuştur. O, hakikî mârifet, faydalı bilgi ve mârifet-taharet ilişkisi hakkında özellikle şu üç değerli eserinde görüşlerini beyan etmiştir: *el-Mehecce'tu'l-Beyda*, *el-Hakayık* ve *en-Nuhbe*. Biz bu konuları altyapı, engeller ve sonuçlar başlıkları altında gayet özet bir şekilde izah etmeye çalışacağız:

⁴³ Molla Sadra, *El-Esfaru'l-Erbaa*, c. 3, s. 336; c. 1, s. 11; c. 9, s. 139; c. 7, s. 43 ve *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Kerim*, c. 7, s. 9, 16, 119, 172; *Mefatihul-Gayb*, s. 14, 46, 8, 12.

⁴⁴ *Usulu'l-Maârif*, s. 19 ve *El-Vâfi*, c. 1, s. 555-556; c. 2, s. 58-59.

⁴⁵ A.g.e.

⁴⁶ *El-Vâfi*, c. 1, s. 556.

1. Altyapı

Daha önce izah edildiği üzere, hakiki mârifete erişmenin ana şartı, iç dünyanın temizliğidir. Bu temizlik olmaksızın, bu tür mârifetin sırrına erişilemez. Şimdi ise şu soruyu ele almaya çalışacağız: İç temizliği ne anlama gelir? İç temizliğinin elde edilmesi için ne yapılmalı? Bu temizliği sağlayan etkenler nelerdir? Bu soruların cevabını ahlâk ve irfan ilimlerinde aramak gerekir. Biz burada sadece bazılarını kısaca değinmeye çalışacağız:

1. Allah Sevgisi: Feyz şöyle der:

Kalp ve ruhun hissi kirlenme ve maddî bağımlılıklardan kurtulmasından ibaret olan kalp temizliği, Allah'ı bilmek ve sevmek sayesinde elde edilebilir. Zira sevgi şuleleriyle gönlümüzü bütün diğer sevdalardan arındırabilir ve kalbimizi ondan gayri her şeyden temizleyebiliriz. Rivayetlerde de yazıldığı olduğu üzere, Allah sevgisi bir kulun kalbinde yer ettiği zaman ve onun halvet dünyası sevgi ve mârifet nuruyla aydınlandığı vakit, Allah'ın yâdi ve zikrinden alıkoyan bütün söz ve davranışlardan uzak durur. Zira sevgi ve muhabbet, lezzetlerin en tatlısı, varılacak menzillerin en büyüğü ve tüm mühim şeylerin en ehemmiyetlisidir.⁴⁷

Feyz-i Kâşânî sevenin sevilene duyduğu muhabbet, aidiyet, bağlılık, gönül verme duygularını üç kısma ayırır:

Allah sevgisi ya feyiz yoluyla ve vehbîdir, ya kemâl arayışı ve cemal arzusunun bir ürünüdür yahut bir ihsan dolayısıyladır ki âşık, ilâhî nimetleri görüp faydalanma neticesinde o asıl mahbuba doğru bir cezbe kapılır ve gönlünü ona verir.⁴⁸ Her halükârda seven, sevdiğine gönül verip bağlandığında, ruhunun özü baştan aşağı bir değişim yaşar. Bütün aidiyet ve bağlardan azade olur, onun rızasını kazanma arzusuyla yanar tutuşur ve ona benzemek ve vasıflarıyla bezenmek ister. Bu hengâmede, ruhu ve kalbi bütün paslardan arınıp cilalandığı için her daim rahmanî feyizleri ve gerçek mârifeti almak için hazır bir vaziyette bulunur. Öyle bir yere varır ki bir hadis-i kutsî esasınca 'Kurb-ı Nevâfil' makamına erişir ve Allah onun gözü, kulağı ve kalbi olur.⁴⁹

⁴⁷ *En-Nuhbe*, s. 84.

⁴⁸ A.g.e.

⁴⁹ A.g.e., s. 84-85.

2. Ubudiyet ve Kulluk: Hiç kuşkusuz ihlâslı bir kulluk, katıksız bir ubudiyet, bilinenlerle amel, mennan olan Rabbimizin dergahında yakarış, dua ve tazarru ve onun keremine yönelip el açmak, bâtinî temizliğin husulüne sebep olur ve ilmiyle âmil bir alim ve adanmış bir ârifin ruh ve kalbi bütün paslardan arınır. Tıpkı bir ayna misali cilalandığı vakit ise mârifet nurları onda yansır. Feyz'in tabiriyle:

Mârifet nurlarının doğuşu yakîn, izan ve iman derecesine bağlıdır. İman ve yakîn arttıkça, ilâhî mârifete erişme imkanı daha bir artar. Dolayısıyla hakiki mârifet peşinde olan bir insan, kalbini dünyanın kirlerinden, paslarından ve hicaplardan arındırması ve hem bütün söz amellerinde hem de bütün iş ve eylemlerinde ulu peygamberler ve hidayet imamlarına iktida etmesi ve onları kendisi için birer örnek olarak bilmesi gerekir. İşte o zaman kalbi sefa ve nuraniyet bulduğu oranda ve ilâhî tecelli zaviyesinde bulunduğu miktarca ilim ve mârifet nuruna mazhar olur. Özetle, söylenebilecek yegane şey şudur: Sadece takva ve derûnî bir haşyet sayesinde gönüller ilâhî tecelliler için birer mazhar olabilirler.⁵⁰

Feyz, Ehl-i Beyt'in hadislerine istinaden feyiz eseri mârifete erişmeyi otuz şarta bağlar. Biz burada bu şartların bir bölümüne kısaca değinerek sadece başlıkları saymaya çalışacağız:

1. İlim tahsili, en genel çerçevesiyle ihlâs temeline oturtulmalı; gösteriş, kavga, cedel, ikiyüzlülük ve şöhrat talebinden uzak olmalıdır.
2. Bir öğrenci her öğrendiğiyle amel etmelidir. Zira bildikleriyle amel melekût âlemine giriş ve ilâhî inayete nâil olmanın sırrı ve sembolüdür.
3. Öğrenci, bilmediği konularda susmalıdır. Kendisine sorulduğu zaman "bilmiyorum" diyebilmeli ve yersiz ve mesnetsiz fetvalar vermekten kaçınmalıdır.
4. Öğrenci, bilmediği konularla ilgili bağnazlık ve tutuculuktan şiddetle kaçınmalıdır; zira bu yüzden niceleri yoldan çıkmışlardır.
5. Bir öğrencinin bütün çaba ve gayreti bilgelik, basiret, kavrayış ve öğrenme esasına dayanmalıdır.
6. Eğitim ve öğretim sahasında her şeyden önce sevgi hakim olmalı kınarlık ve haksızlıklardan şiddetle sakınılmalıdır.

⁵⁰ El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk, s. 10.

7. Dini konularda teslimiyet ve dindarlık ciddiye alınmalı ve aklın, dinin temel meselelerine müdahil olmasının önü alınmalıdır.

8. Dinin ferî hükümlerinde daima ihtiyat riayet edilmeli fakihlerin ittifak ettikleri hükümler hafife alınmamalıdır.

9. Eğitim ve öğretim sahasında odaklanma, dikkat, soru sorma, edep ve tevazu en temel vasıflar mesabesinde dikkate alınmalıdır.

10. Zarurî bir durum gerektirmedikçe, münazara ve münakaşadan kaçınılmalıdır. Münazara esnasında da sadece bildikleriyle yetinmeli ve sadece gerçekleri söylemelidir.

2. Engeller

Feyz, feyiz eseri mârifete erişme yolu önündeki engeller hususunda da çok cazip açıklamalarda bulunur:

İnsanoğlunun kalbi, ilâhî cemalin aynası, melekûtî suretlerin nakşolunduğu bir sayfa ve semavî nurların tecellilerinin bir mazharıdır.

Fakat şu noktayı da hatırlatmaktan geri durmaz ki mârifet nurlarının kalplerde tecelli bulmasının önünde bazı engeller ortaya çıkar. Bu cümleden, kalbin kendisinde bir noksanlık olabilir. Nitekim bir ayna zâtî noksanlıklar taşıyabilir; örneğin yeterince cilalanmamış olabilir yahut aslında ayna kıvamında olmayabilir. İkinci engel, kalp aynasının günahlara çokça bulaşma neticesinde kararmış ve paslanmış olmasıdır. Üçüncü engel, kalp aynasının yönünün değişmiş olması ve artık sadece dünya, heva ve hevesleri yansıtan bir nesneye dönüşmesidir. Dördüncü engel, kalp aynasının bir perdeyle örtülmüş olmasıdır. Örneğin sapkın inançlar, bâtıl düşünceler ve hakka aykırı keşifler mârifet nurunun yansımaları önünde bir engel olabilir.

3. Sonuçlar

Hiç kuşkusuz hakiki mârifet uğruna kalp temizliğiyle iştigal eden, Allah sevgisi, aşk, ubudiyet, faydalı ve maksada uygun ilim vesilesiyle iç dünyasının temizliği için uygun bir zemin hazırlayan ve bütün hicapları

izale eden bir insanda zamanla iç dünyasının arınmışlığının iz ve işaretleri zâhir olmaya başlar. Bu sonuçların bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

1. Kendini bilmek: Arınmış bir âlim, kendi özünü bulduğunda, kendi nefsinin baştan aşağı ihtiyaç ve mutlak çaresizlik içerisinde görür. Bu almete Molla Sadra⁵¹, Sühreverdi⁵² ve Feyz⁵³ gibi birçok büyük âlimde rastlamak mümkündür.

2. Allah korkusu: Şehid-i Sâni ve Feyz-i Kâşânî gibi büyük âlimler “Kulları içinde ise, Allah’tan ancak âlim olanlar ‘içleri titreyerek-korkar’”⁵⁴ ayetine istinat ederek harikulade bir değişim yaşamış ve korku ve haşyeti paha biçilmez bir derûnî sermaye addetmişlerdir.⁵⁵

3. Kur’an’a iman: Mârifet, temizlik ile birlikte olunca Kur’an’a iman meyvesi hâsıl olur. Yüce Allah Kur’an-ı Kerim’de şöyle buyurur:

﴿وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ﴾

“İlimde yüksek payeye erişenler ise: Ona inandık derler.”⁵⁶

4. Teslimiyet ve huşu içerisinde ağlamak:

﴿إِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهِ إِذَا يُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ يَخِرُّونَ لِلْأَذْقَانِ سُجَّدًا وَيَقُولُونَ سُبْحَانَ رَبِّنَا إِنْ كَانَ وَعْدُ رَبِّنَا لَمَفْعُولًا وَيَخِرُّونَ لِلْأَذْقَانِ يَبْكُونَ وَيَزِيدُهُمْ خُشُوعًا﴾

“Şu bir gerçek ki, bundan önce kendilerine ilim verilen kimselere o (Kur’an) okununca, derhal yüz üstü secdeye kapanırlar... ve derlerdi ki: Rabbimizi tesbih ederiz. Rabbimizin vaadi mutlaka yerine getirilir. Ağlayarak yüz üstü yere kapanırlar. (Kur’an okumak) onların huşuunu artırır.”⁵⁷

⁵¹ Molla Sadra, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Kerim*, c. 7, s. 10-11; *el-Esfaru'l-Erbaa*, c. 3, s. 336.

⁵² Sühreverdi, *Mecmua-ı Musannifât*, c. 2, s. 10.

⁵³ *Deh Risale*, *Risale-i Zadu'l-Mesâlik*, s. 90-91; *Risaletu'l-İnsaf*, s. 199.

⁵⁴ Fatur: 28.

⁵⁵ *El-Mehecceu'l-Beyda*, c. 1, s. 12-13.

⁵⁶ Âl-i İmran: 7.

⁵⁷ İsra: 107-109.

5. Dayanıklılık ve sabır: Kendini adanmış ve ermiş âlimlerin ilimleri, sabır ve metanetle kıvam bulur. Onların metanet ve geniş yürekliliklerinin ölçüsü, ilim ve mârifetin ne düzeyde semere verdiğinin bir ölçütüdür. ⁵⁸

6. Sükût: Arınmış âlimler alabildiğine suskundurlar. Onların bu sükûtları, sahip oldukları mârifetin göstergesidir. ⁵⁹

7. Söz ve ameller arasındaki uyum: Gönlü pak âlimlerin söz, amel ve davranışları, sahip oldukları mârifetin tamıdır. ⁶⁰

8. Tevazu: İlim ve mârifetin meyvesi tevazudur. Mârifet, temizlikle bütünleştğinde tevazu yüzlerce kat artar. ⁶¹

9. Kulluk ve dindarlık: Mârifete temizlikle kıvam kazandıran bir âlim, mukaddes şeriatın bir zerre olsun asla taviz vermez. ⁶²

10. Şöhret ve arzulardan uzak olmak: Kalplerindeki pası izale etmiş düşünürler, şöhret ve makam peşinde olmaz ve sürekli gündemde olmayı asla istemezler. ⁶³

Hatırlatma

Feyz-i Kâşânî, fıkıh ve ahlâkı iç içe ele aldığı *en-Nuhbe* kitabının ilk başlarında ‘Taharet’ (temizlik) kavramını “taharet-i zâhiri” ve ‘taharet-i bâtını’ diye iki kısma ayırır. Orada derûnî kötülükler, çirkinlikler, afetler ve hastalıklardan bahseder ve kalbin bu kötülüklerden arındırılması ve tedavi yöntemlerini “Batını temizleyen etkenler” diye tabir eder. Feyz, bu babda bu etkenlerden her birinin nasıl elde edileceği ve sonuçlarını geniş bir şekilde ele alır. Bu doğrultuda tövbe, sabır, hilm, iyilikseverlik, heva ve heveslerden uzak durmak, tevazu, fakirlik, züht, cömertlik, rıza, şükür, havf, ümit, ihlâs, doruluk, tevhid-i ef’ali ve tevekkül, Allah sevgisi, açlık, geceleri ihya etmek vs. hasletlerden de söz eder. Elbette bu çalışmada tüm bunları açıklama imkânımız yoktur. Ancak ahlâkî eğitim

⁵⁸ El-Mehecce’tu’l-Beyda, c. 1, s. 11.

⁵⁹ En-Nuhbe, s. 44; El-Hakayık fî Mehâsini’l-Ahlâk, s. 24.

⁶⁰ A.g.e.

⁶¹ En-Nuhbe, s. 45 ve 65.

⁶² Deh Risale, Risale-i Zadu’l-Mesâlik, s. 214.

⁶³ En-Nuhbe, s. 62-63.

konusunu ele alırken bu konuya da değinmeye çalışacağız. Dolayısıyla şimdilik “mârifet-taharet ilişkisi” konusunu burada bitiriyoruz.

Marifetin En Sağlam Kaynağı: Dinî Öğretiler

Daha önce de değindiğimiz üzere, Şîî düşünürler nezdinde, dinî öğretiler aklî düşünce ve akılcı nazariyelere göre daha öncelikli bir konumdadır. Bu itibarla, bu düşünürler Kur'an-ı Kerim, sünnet-i nebevî ve Ehl-i Beyt'in hadisleriyle daha güçlü ve derin bir bağ içerisinde olup Kur'an tefsiri ve hadis şerhine daha fazla önem vermişlerdir. Örneğin büyük İslam filozofu Mir Damad, *er-Revaşihu's-Semaviye fî Şerhi'l-Ehadisi'l-İmamiye* adlı değerli kitabını hadis şerhine tahsis etmiştir. Bu kitapta başka hiçbir yerde bulunamayacak inceliklere rastlamaktayız. Onun paha biçilmez öğrencisi Molla Sadra da Kur'an-ı Kerim'in bir çok ayetini tefsir etmenin yanı sıra, Ehl-i Beyt'in rivayetlerini de şerh etmiş ve *Şerh-u Usulî'l-Kâfi* kitabını miras bırakmıştır. Ondan sonra ise Molla Sadra'nın hem müridi hem de öğrencisi olan rabbani filozof Feyz de Kur'an'ı hadislerle tefsir etmiş ve bu doğrultuda *es-Sâfi*, *el-Esfa* ve *el-Museffa* isimlerini taşıyan Kur'an'ı baştan sona tefsir eden üç kitap kaleme almıştır. Ayrıca Ehl-i Beyt hadislerini de şerh etmiş ve yine üç değerli eser bırakmıştır: *el-Vâfi*, *eş-Şâfi*, *en-Nevadir*.

Görüldüğü gibi bunca çaba ve gayretin perde arkasında pek değerli bir fikir yatmaktadır ki bu, dinî ve İslamî öğretilerin aklî düşüncelere öncelikli olduğu fikridir. Bu itibarla, rabbani filozoflar, İslam'ın kutsal öğretileri ve Ehl-i Beyt'in (a.s) manevî mirası hususunda bir zerre olsun şüpheye düşmek bir yana bilakis tam bir bağlılık ve akıl almaz bir aşkla Kur'an ve hadise yönelmişlerdir. Onların bazıları ömürlerinin tamamını 'sakaleyn'e hizmet uğruna harcamış ve diğer bütün malumatlarını Kur'an ve hadis ışığında değerlendirmişlerdir. Derinlikli bir fikir sahibi olmaları hasebiyle de Kur'an ve hadisten başkalarının erişemedikleri çok özgün sonuçlar elde etmişlerdir. Zira Ahund Molla Muhammed Kazım Horasanî'nin tabiriyle “Aklî ilimlerde uzmanlaşmayan bir insan, âl-i Muhammed'in hadislerindeki itikat esaslarını açıklamaktan aciz kalır.”⁶⁴

⁶⁴ *Usulu'l-Maârif*, Seyyid Celaeddin Aştîyanî Mukaddimesi, s. 9, dipnot.

Tabi ki bu görüş, dinî ve vahye dayalı düşüncelere asla itibar etmeyen batılı filozof ve psikologların bakış açılarından tamamen farklıdır. Takdir edersiniz ki bu konunun izahı başlı başına bir çalışma gerektirir.

Feyz-i Kâşânî çok açık ve net bir ifadeyle şu iddiada bulunur: “Kur’an-ı Kerim ve Masum İmamların hadisleri üzerine derinlikli bir mütalaada bulunup iyi bir şekilde incelediği için itminan mertebesine erişmiş ve şeytanın vesveselerinden korunmuştur.”⁶⁵ Aynı şekilde şu çok önemli ve hayret verici hususu da itiraf eder: “Hakikate nail olmak ve insan ve varoluşa dair esrara vakıf olmak, hakikatte insan ruhunun gıdasıdır. Bu mertebeye erişmek sadece Kur’an-ı Kerim ve Masumların hadis ve rivayetleri üzerinde derin bir tefekkür ve dikkatli bir incelemeyle mümkündür ki bu hakikatler başka hiçbir yerde bulunmaz.”⁶⁶

Feyz, “İnsan, yediğine bir baksın”⁶⁷ ayetine istinat ederek şöyle der:

İnsan ruh ve beden birlikteliğinden ibarettir. Beden, nasıl gıdaya ihtiyaç duyuyorsa, ruh da gıda ister. İnsan, nasıl cismanî gıdalar ve bunların oluşum aşamaları üzerine dikkatle düşünmek zorundaysa hiç kuşkusuz aynı şekilde ruhu için de münasip ve ona layık gıdalar temin etmeli ona yabancı ve layığı olmayan bilgilerden şiddetle sakınmalıdır. İnsanın melekûti ruhunun yegâne gıdası, ilâhî vahiy; yani Kur’an-ı Kerim ve ayrıca Ehl-i Beyt’in rivayetleridir.

Bu sözün sırrı şudur: Allah Resulü (s.a.a) ve hidayet imamlarının (a.s) ilimleri Allah’ın ledünnî ilmi ile bağlantılı ve irtibat halindedir. Onların bağrıları Allah’ın ilim hazinesi, onların sözleri Hak Teâlâ’nın sözleridir. Elbette Kur’an ve İtret’in (Ehl-i Beyt) ötesinde sırf cehalet, bilgisizlik ve başıboşluktan başkası yoktur. Zira başkalarının öğreti, ilim ve bulguları ya sırf farklı görüşlerin nakli ve bazı istilahların açıklamasıdır yahut cedel ve münakaşa vesilesidir. Zaten çoğunlukla tüm bunlara şeytan müdahil olur. Âlemin mebdeyle bir irtibatları bulunmadığı için de ruhu doyurabilecek salahiyyetten yoksundurlar.⁶⁸

⁶⁵ *Deh Risale*, Risaletu’l-İnsaf, s. 184.

⁶⁶ *Tefsir-i Es-Sâfi*, c. 5, s. 287.

⁶⁷ Abese: 24.

⁶⁸ *Tefsir-i Sâfi*, c. 5, s. 287.

Akıl-Nakil (Akıl-Din) İlişkisi

Akıl ve nakil ilişkisi, epistemoloji alanında tartışılan en önemli problemlerdendir. Akıl derken maksadımız, istidlale dayalı tefekkür ve mantıksal düşüncedir ki bu yolla birçok bilginin kapısı açılır.⁶⁹ Din derken muradımız, aklî mütalaalar ve irfan sahasındaki beşerî bulguların çok üstünde olan vahye dayalı semavî öğretilerdir. Şunu da söylemek gerekir ki bu konu, ‘akıl ve nakil ilişkisi’, ‘akılcılık ve dindarlık ilişkisi’ gibi birçok farklı başlık altında da gündeme gelmiştir. Dolayısıyla ‘din’ kavramı, burada ‘nakil’ kavramına denk gelmektedir.

Konuya girmeden önce, şu noktayı hatırlatmak yerinde olur: Akıl-nakil ilişkisi hususunda Müslüman düşünürlerin bakış açısı Hristiyan düşünürlerinkinden tamamen farklıdır. Bazı Hristiyan düşünürler, açık bir dille şu savı dile getirirler: Aklın olduğu yerde imana yer yoktur.⁷⁰ Bazılarıysa şu inançtadırlar: İnsanın, bildiği bir şeye iman etmesi mümkün değildir. Fakat Müslüman düşünürler arasında, açıktan açığa akılcı geçersiz sayan hiç kimseye rastlayamayız. Zira aklın fazilet, önem ve ona tabi olmakla ilgili ayet ve rivayetlerin sayısı göz ardı edilemeyecek kadar çoktur.

Akıl ve nakil ilişkisi konusuyla ilgili birçok soru gündemdedir. Biz, burada sadece beş soruyu ele almaya çalışacağız:

1. Akıl ve nakil birbirinden bağımsız birer bilgi kaynağı olarak mı görülmelidir? Her biri, zâtî ve bağımsız birer dayanak noktası olarak mı değerlendirilmelidir? Yoksa asıl kaynak ve hüccet din midir ve akıl, dinin sayesinde mi itibar kazanır? Yahut tam tersine zâtî ve bağımsız anlamda hüccet akıl mıdır ve din ona tabi midir?

2. Acaba akla tam olarak güvenilebilir mi? Yoksa akıl hiçbir şekilde güvenilir bir kaynak olarak muteber değil midir?

3. Akla güvenmek caizse eğer, bu güvenin sınırları nereye kadardır?

⁶⁹ Akıl kavramı farklı anlamlarda kullanılır. Örneğin Molla Sadra Esfar ve *Şerh-i Usul-i Kâfi* kitaplarında altı anlamdan söz etmiştir. Bkz. *El-Esfar*, c. 3, s. 418; *Şerh-i Usul-i Kâfi*, s. 19-20.

⁷⁰ İbrahim Dinanî, *Macera-yı Fikr-i Felsefî Der Cihan-ı İslam*, c. 2, s. 12-13.

4. Akıl ve nakil arasındaki ilişki nasıldır? Aklı düşüncelerle vahyî öğretiler arasında tezat mı vardır; birbirinden farklı olmakla birlikte örtüşme noktaları mı söz konusudur yoksa tam bir uyum ve birliktelik mi?

5. Akıl ve naklin saha ve sınırları tamamen birbirinden ayrı mıdır; yoksa her ikisi de aynı sahada geçerlilik arz ederler?

Akıl ve nakil ilişkisine dair konular, dinî eğitim ve öğretimde önemli bir rol oynadığı ve hem istidlale dayalı tefekkür ve mantıksal düşünce hem de dinî öğretiler gündeme gelmedikçe dinî eğitim ve öğretimden bahsedilemeyeceği için bu ilişkinin mahiyetiyle ilgili başlıca görüşleri özet bir şekilde ele almaya sonra da Feyz'in bu konuya dair görüşlerini incelemeye çalışacağız.

1. İfrat Derecesinde Akılcılık

Hicretten yaklaşık iki yüz yıl sonra ortaya çıkan Mutezile akımı, dini salt akılcı bir yoruma tabi tutar ve akı, hakikat ve gerçekliğin yegâne ölçütü olarak görürdü. Onların akıl ve nakil ilişkisine dair görüşleri şu minvaldeydi: Epistemoloji alanında, akıl ve din iki bağımsız bilgi kaynağıdır. Tabi ki öncelikle aklın verilerini değerlendirmeli sonra dine başvurulmalıdır. Dinî öğretiler, aklın verilerine göre değerlendirilmeli ve aklın benimsemiği bütün önerme ve öğretiler bir kenara atılmalıdır. Bu demektir ki Mutezile mezhebine göre akıl bütün hükümlerinde bağımsız bir kaynak olarak görülmeli ve hiçbir şekilde nakli ilimlere muhtaç bilinmemelidir. Zaten bu itibarla Mutezile hep 'aklın şeriatı' diye bir tabirden söz eder.⁷¹

Bu düşünce, bazı Batılı düşünürler tarafından da savunulmuştur. Miladî on bir ve on ikinci yüzyıllarda yaşayan ve Hristiyan teolojisini Aristo'nun öğretileriyle izah eden Thomas Aquinas da tıpkı Mutezile gibi düşünür.⁷²

2. İfrat Derecesinde İmancılık

Eş'ariler, hicrî dördüncü ve beşinci yüzyıllarda Mutezile'ye karşı kendi mezheplerini tesis ettiler. Onların akıl ve nakil ilişkisine dair görüşleri şu

⁷¹ A.g.e., c. 2, s. 26-281; Şerif, *Tarih-i Felsefe Der Cihan-i İslam*, c. 1, s. 283-312.

⁷² Melikiyan, *Tarih-i Felsefe-i Garb*, c. 2, s. 97-112.

minvaldeydi: Akıl ve nakil her ne kadar iki bağımsız mârifet kaynağı olsalar da asıl kaynak ve ölçü dindir ve akıl ona tabi olmak zorundadır. Dolayısıyla öncelikle dine başvurulmalı daha sonra akla müracaat edilmelidir. Aklın hükümleriyle naklin hükümlerinin çakıştığı yerlerde kaçınılmaz olarak din tercih edilmelidir. Zira hüsn ve kubhun (iyilik ve kötülüğün) temel ölçütü dindir. Din bir şeyi emretmişse kesinlikle iyi ve bir şeyden sakındırmışsa kötüdür.⁷³ Dinin akla göre daha öncelikli olduğu görüşü, Batı dünyasında da benimsenmiştir. Örneğin St. Anselm bu inançtır.

3. İbn Rüşd Akılcılığı

Endülüslü büyük filozof şu inançtır: İnsan zât ve fıtratı gereği her daim hakikat arayışı içerisinde. Bu hakikate erişmek için ise akıl dışında hiçbir yolu yoktur. O, akıl-nakil ilişkisiyle ilgili şöyle der:

Din ve dinî öğretiler içerisinde aklı ve burhanî bir konu yoksa eğer asla tezat gündeme gelmez. Eğer bu konulara dair dinin bir görüşü olur da akıl ve din bu konuda aynı sonuca varacak olurlarsa yine bir tezat söz konusu olmaz. Fakat dinin zâhirinde gündeme gelen bir önerme, aklı burhan ile örtüşmeyecek olursa, dinin zâhirî tevîl edilmeli ve akıl öncelenmelidir.⁷⁴

4. İlahiyatçı Filozoflar ve Akılcılık

Fârâbî, İbn Sînâ, Şeyh İsrâk ve Molla Sadra gibi büyük İslam filozofları, hem Eş'arî hem de Mutezili kelamcılarının görüşleri hakkında tam bir vukuf ile birlikte akıl, istidlal ve felsefî düşüncenin yanı sıra dinî öğretileri de savunmuş ve akıl-nakil ilişkisini bir dengeye oturtmak için çalışmışlardır. Bu yol birçok zorluk içerse de onlar doğrudan bu sahaya inmiş dinin yaratılış âleminde zarurî olduğuna aklı delillendirme yoluyla ispatlamışlardır. Bu kesim, akılla ilgili ayet ve hadisleri bir araya getirip şerh etmiş ve yine ayet ve hadislere başvurarak akıl ve nakil arasındaki derin ve kopmaz bağı ispatlamaya çalışmışlardır. Buna göre akıl neredeyse

⁷³ Şerif, *Tarih-i Felsefe Der Cihan-ı İslam*, c. 1, s. 315-345.

⁷⁴ A.g.e., c. 1, s. 773-804; İbrahim Dinanî, *Macera-yı Fikr-i Felsefî Der Cihan-ı İslam*, c. 1, s. 119, 224, 239, 266 ve c. 2, s. 209, 212 ve 218-230; Melikiyan, *Tarih-i Felsefe-i Garb*, c. 2, s. 72-74.

hiç kuşkusuz din de oradadır. Bu ikisini birbirinden ayırmak mümkün değildir. Bu büyükler, nasıl dini, bağımsız bir bilgi kaynağı olarak görüyor ve zatı itibarıyla hüccet ve bağlayıcı olduğuna inanıyorlarsa doğru düşünme metoduna uygun hüküm verdiği ve kesin bilgi için gerekli biçimsel çerçeveye riayet ettiği müddetçe aklı da bağımsız ve muteber bir kaynak olarak görmektedirler.⁷⁵ Molla Sadra akıl ve din ilişkisi ile ilgili açık ve net ifadelerle şöyle der:

Şeriat ve akıl, diğer bütün felsefî meselede olduğu üzere bu konuda da tam olarak örtüşürler. Hâşâ ki yüce Şeriat-ı Hakka-ı İlahiye'nin hükümleri, yakîni ve zarurî öğretileriyle çelişsin! Aynı şekilde yasaları, kitap ve sünnete mutabık olmayan felsefeye de yazıklar olsun!⁷⁶

Molla Sadra bu eksiksiz ve şümullü ifadelerle akıl ve naklin bütün felsefî ve burhanî konularda mutabık olduğu, İslam'ın hak şeriatının, aklın kesin ve kat'î yargılarıyla çatışacak düzeyin çok üstünde bulunduğu işaretlerle kitap ve sünnetle çelişen felsefeyi de lanetliyor.

Sonuçta, şöyle söylenebilir: İslam felsefesi Yunan ve diğer felsefe ekolleriyle güçlü bir bağ içerisinde olmakla birlikte dinî metin ve naslarla da güçlü ve derin bağlar taşıdığından dolayı kendi özgü bir kimlik kazanmıştır. Dahası, seyr-u sülûk, şuhûd ve irfan da çokça gündeme gelmiş ve burhan-akıl, aşk-irfân ve kitap-sünnet bir arada görülmüştür. Şu tabirlere dikkatinizi çekerim: Molla Sadra dindarları iki sınıfa ayırır: Vakıf (duranlar) ve sair (seyir halinde olanlar.) 'Duranlar' tabirinden maksat dinin zâhirî ve taklit aşamasında kalanlar ve mânâ ve melekût âlemine yol bulamayanlardır. Seyir halinde olanlardan murat ise duyular dünyasından akıl âlemine yol bulabilenlerdir. Daha sonra 'seyir halinde olanları' da iki kısma ayırır: 'Seyyarlar' ve 'tayyarlar'. 'Seyyar' iki kanatla, yani şeriat ve akıl kanadıyla sırat-ı müstakim üzere hareket eden kişidir. Fakat 'tayyar' aşk ve irfan kanatlarıyla hakikatin enginliğinde kanat çırpın kişidir.⁷⁷

⁷⁵ İbn Sînâ, *eş-Şifa*, c. 10, s. 441.

⁷⁶ Molla Sadra, *Şerh-i Usul-i Kâfi*, Kitab-ı akl ve cehl, s. 571-572. Bkz. İbrahim Dinanî, *Macera-yı Fikr-i Felsefî Der Cihan-ı İslam*, c. 2, s. 345-346.

⁷⁷ Molla Sadra, *el-Esfar*, c. 8, s. 303.

5. Feyz'e Göre Akıl-Nakil İlişkisi

Feyz, akıl ve din ilişkisinin örtüşme, uyumluluk ve birlik ilişkisi olduğuna inanır ve bu ikisi arasında ayrılık, zıtlık ve çelişki görmez. Bu yaklaşımın önemi Feyz'in bir hadisçi-filozof yahut filozof-hadisçi kimliğinde yatması ve onun bu görüşü hadis ve rivayetlere dayandırarak kabul etmiş olmasıdır. Şimdi, onun bu görüşünü şerh edip incelemeye çalışacağız. Feyz, bu konuyla ilgili beş temel iddia ileri sürmüştür:

a) Çok Yakınlık: Feyz'in Kur'an ayetleri ve hadislerden yola çıkarak ulaştığı görüşün özü şudur: Sağlıklı, vehim ve hayallerden uzak bir akıl; yani aklî burhanın ulaştığı sonuçlarla İslam dininin öğretileri ve Muhammedî şeriatın talimatı arasında çok yakın bir bağ vardır. Öylesine ki bu yakınlık derecesi tam bir uyumluluk düzeyini dahi aşıp neredeyse tam bir birlik ve bütünlük düzeyine ulaşır ve her ikisini tek bir varlık kılar. Bu yakınlık ve birlik esasınca aklî 'derûnî şeriat' ve dini 'dışımızdaki akıl'; aklî 'çıra' ve dini 'çıranın yakıtı'; şeriatı 'aydınlık' ve aklî 'göz' ve en nihayet her ikisini tek bir bina hükmünde değerlendirir. Bu doğrultuda şunları yazar:

1. Şeriat bir bina hükmündedir ve akıl bu binanın temeli ve zemini- dir. Açıktır ki, temel ve zemini olmayan bir binanın sebat ve bekası olmaz. Aynı şekilde bina olmaksızın da temel tek başına bir değer taşımaz.

2. Şeriat akıl dışında hiçbir yolla izah edilip yorumlanamaz. Akıl da din yoluna tabi olmadan asıl maksadına erişemez. İşte bu yüzden de o insanları her daim dine çağırır.

3. Şeriat nur ve aydınlık; akıl ise göz ve basirettir. Nasıl nur olmadan hiçbir şey görülemezse aynı şekilde göz ve basiret olmadan da nur ve aydınlığın varlığı anlaşılamaz. Bu itibarla, Kur'an-ı Kerim'in isimlerinden biri 'nur'dur:

﴿قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ

وَيُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

“Gerçekten size Allah’tan bir nur, apaçık bir kitap geldi. Rızasını arayan Allah onunla kurtuluş yollarına götürür ve onları iradesiyle karanlıklardan aydınlığa çıkarır, dosdoğru bir yola iletir.”⁷⁸

⁷⁸ Maide: 15-16.

4. Akıl bir ıradır ve şeriat, bu ıranın aydınlık kaynağı olan yakıttır.

5. Akıl, bâtinî ve derûnî şeriattır. şeriat ise haricî ve dışımızdaki akıldır. Demek ki kâfir bir insan işte bu dışımızdaki akıldan yoksun olduğı için Kur'an-ı Kerim'de bazı ayetlerde 'akılsız' diye nitelendirilmiştir.⁷⁹

b) Akıl ve naklin tam uyumluluk ve birlikteliğı: Feyz, akıl ve nakil ilişkisini tam bir uyumluluk, teyit ve birliktelik tabirleriyle açıklar ve kitaplarında şerh eder. Örneğın *Usulu'l-Maârif* kitabının başlarında şöyle yazar:

Akıllarını nefis tezkiyesi ve halvet ehli olan ve kalplerinin sefa deminde ulvi âlemlerden gelen ilhamlar için hazırlıklı akıl sahiplerinin bulgularıyla, şeriat ve ilâhî haberlerin bildirdiğı ve nebi ve resullerin dile getirdikleri mârifet ilkeleri arasında asla bir zıtlık ve çatışma yoktur.⁸⁰

Daha da önemlisi, Feyz *Usulu'l-Maârif* kitabını yazma gayesini filozofların bulgularıyla dini öğretiler arasında bir bağı kurmak diye ifade eder ki bu, aslında burhan, irfan ve Kur'an arasındaki uyumdan ibarettir. Onun peşinde olduğı şey, Allah'ın insanoluğı için iki tür hüccet gönderdiğini ispatlamaktır: Biri bâtinî hüccet (akıl) öteki zâhirî hüccet (şeriat). Nasıl bizlerin zâhirî hüccete tabi olma sorumluluğumuz varsa aynı şekilde akla itaat de lazım ve zarurîdir.⁸¹

c) Hikmet ehli (Filozoflar) peygamberlerin mirasçılarıdır: Feyz ve derinlikli düşünce sahibi birçok düşünür, şu inancı taşırlar: Kadim hikmet, peygamberlerin mirasıdır. Feyz, bu konuda şöyle der:

Her çağın zeki insanları, geçmiş peygamberlerden bir şeyler öğrenmiş ve başkalarına aktarmışlardır. En nihayet Hatemu'l-Enbiya peygamberliğı seçildikten sonra ve onun nurlarının aydınlığında kadim hikmet yeniden canlılık ve tazelik kazanıp yayılmıştır. Bunun hikmeti şudur: Vahye dayalı mârifet ve İslamî nasrlar, Muhammed ümmetinin seçkin efradının akıl ve düşüncesine ilham bahşetmiş, onların fikirlerine yeni ufuklar kazandırmış ve gözlerini hakikatlerin birçoğunu görececek kıvama getirmiştir. Onlar da bu metinler üzerinde derin ve dikkatli bir şekilde düşünerek, dinin yol ve

⁷⁹ *Usulu'l-Maârif*, s. 194.

⁸⁰ A.g.e., s. 4.

⁸¹ A.g.e.

düsturlarına riayet ederek ve nefis tezkiyesi yoluyla ruhlarını ve kalplerini cilalamış ve eşsiz hikmet nurları için hazır bir hale getirmişlerdir. Böylece onların arınmış canları harikulade ilimlerin zemini olmuştur. Bu eşsiz ve latif hikmet, özellikle Ehl-i Bey'tin takipçileri arasında ziyadesiyle zâhir olmuş gitgide Şia'nın manevî hikmeti şekillenmiştir. Nihayet, akıl yeni bir hüviyet kazanmış, ilim ve mârifet bahçelerinde rengârenk çiçekler tomurcuklanmaya başlamıştır.⁸²

Feyz, bu doğrultuda tarihi bir hikâye de nakleder:

Efendimiz Hz. Muhammed'in (s.a.a) huzurunda Aristo'dan söz edilince Hz. Peygamber, şöyle buyurur: Eğer Aristo yaşasaydı, benim zamanımı idrak etseydi ve benim Allah nezdinden getirdiklerimi görseydi, benim dinime tabi olurdu.⁸³

Ayrıca şöyle yazar:

Bir grup Yahudi Hz. Emiru'l-Muminin Ali (a.s) ile karşılaşır. Yahudiler ona: "Eğer felsefe bilseydin daha yüce makamlara erişirdin ve daha fazla yükselirdin." dediler. İmam Ali (a.s) şöyle buyurdu: "Felsefeden maksudunuz nedir? Felsefe, insanoğlunun sâlim bir beden, itidal üzere bir doğa ve sâfi bir mizaç sahibi olması neticesinde ruhunun onun üzerinde daha etkin olması ve bu durumda kemâl derecelerine daha fazla nail olması, güzel ahlâkla daha fazla bezenmesi, hayvanlık derecesinden çıkarak insaniyet vadisine girmesi ve melekût âlemine yol bularak gitgide insaniyet makamında daha bir sebat ve metanet bulması değil midir?" İmam Ali'nin (a.s) sözleri bu noktaya gelince Yahudi düşünür: "Allahu Ekber! Senin tüm bu söylediklerin felsefenin hülâsası ve özünün özüdür dedi.⁸⁴

d) Dinin, akla üstün ve öncelikli oluşunun göstergeleri: Feyz akıl ve nakil arasında gayet güzel bir karşılaştırmada bulunur. Bu doğrultuda da dinin akla göre daha üst ve daha öncelikli bir konumda olduğunu izah eder. Ona göre bu göstergeler şunlardır: Enginlik, kuşatıcılık ve egemenlik, dikkat, kesinlik ve keskinlik, yön tayini ve etki. Şimdiyse bu hususları izah etmeye çalışacağız:

1. Dinin geniş sahası: Dinî öğretiler, genel meselelerin yanı sıra ayrıntılı ve cüzi meselelere de izah getirmiştir. Oysa akıl, sahip olduğu

⁸² *Deh Risale*, Risale-i Şerh-i Sadr, s. 48-49.

⁸³ A.g.e., *Risaletu'l-İnsaf*, s. 188.

⁸⁴ *Usulu'l-Maârif*, s. 157.

sınırlar dolayısıyla ayrıntıları tüm detayıyla izah etmekten acizdir. Örneğin: Akıl her ne kadar iyilik ve kötülük hususunda ana hatları teşhis edebilse de insanların daha çok ihtiyaç duydukları ayrıntıları açıklayamaz. Dahası bazen bu sahada yanlış bir takım sonuçlara dahi ulaşabilir. Fakat dinî öğretiler, öylesine engin ve geniş bir sahaya sahiptir ki bütün genel ve özel hususlar ve insanoğlunu Allah'a yaklaştıracak bütün detayları açıklamıştır.⁸⁵

2. Dinin aklı kuşatan ve egemen niteliği: Hiç kuşkusuz insanoğlu, mebde ve mead ile ilgili aklın hiçbir şekilde erişemeyeceği malumata muhtaçtır. İşte bu noktada din akıl, fikir, akılcı derinlikler ve irfânî keşiflerin çok üstünde olan hakikatleri insanlığın hizmetine sunmuştur.⁸⁶

3. Güvenilirlik ve hassasiyet: Peygamberlerin bakış açıları gayet hassas ve derinliklidir. Zira onların dile getirdikleri her şey, vahiye dayalıdır. Vahye dayalı bir öğreti ise insanın varlığının bütün boyutlarını, hayatının bütün aşamalarını, onun bütün arzu ve ihtiyaçlarını ve ayrıca bütün varlık âlemini göz önünde bulundurarak şekillenir. İşte bu yüzden de peygamberlerin kelamı, gayet hassas, dikkatli ve güvenilirdir.

4. Keskinlik/ hiddet: Peygamberlerin bakış açıları en keskin ve en engin bakıştır. İnsanoğlu, aklî tefekkür ve irfânî keşiflerle “bu, söylenebilecek en nihai sözdür” diye kesin bir sonuca varamaz. Fakat peygamberlerin sözleri birer ‘Faslu’l-Hitab’ (söylenebilecek en nihai söz) ve ‘Hatmu’l-Kelamdır (tüm sözleri bitiren). Zira onlar hakikatleri olduğu gibi ve hicapsız görürler.⁸⁷

5. Yön tayini: Vahyî öğretiler ve dinî metin ve nassların yöneldiği maksat iki önemli şeydir: Birincisi, insanoğlunun Allah'a yaklaşması ve onun dergâhına nâil olmasıdır. Bu itibarla hiçbir peygamber insanları kendine çağırmamıştır. Bütün peygamberler insanları hep Allah'a çağırmışlardır. İkincisi, insanın ebedî ve uhrevî saadetini temin etmektir; yani insanın dikkatini âhiret âlemine yönlendirmektir.⁸⁸

⁸⁵ A.g.e., s. 5.

⁸⁶ A.g.e.

⁸⁷ A.g.e. Ayrıca bkz. s. 181-182.

⁸⁸ A.g.e., s. 5.

6. Etki: Peygamberler, insanları hidayet, terbiye ve etkileme hususlarında harikulade bir etkileme gücüne sahiptirler. Onlar hem seçkin insanların akıl ve fikirlerini doyururlar ve onlara bir bakış açısı, bir yol ve yordam ve bir ideal gösterirler hem de halk kitlelerini kendi söz ve fikirlerinden nasiplendirirler ve onlara yücelme bahşederler.⁸⁹

⁸⁹ A.g.e.

2. Antropoloji

Eğitimin antropolojik (insanbilim) temelleri, iki nedenden dolayı eğitimin temelleri içerisinde en köklü olanlardır:

Birincisi: Eğitimin konusu, mihenk taşı ve ana odağı insandır. Bir eğitim sisteminin bütün unsur ve bileşenleri; yani gayesi, ilkeleri, yöntemleri, etkenleri ve eğitim aşamaları bir şekilde insanın konum, vaziyet ve hakikati ile ilgilidir. Bu itibarla, bütün eğitim sistemleri ya da teorilerinin insana bakış açıları ve insan tanımları, söz konusu sistem ya da teorilerin kılcal damarlarını dahi etkiler. Dolayısıyla insanın varoluşsal niteliklerini tanımak, eğitimin temel esaslarının en belirleyici bölümünü oluşturur.

İkincisi: Bir eğitim sisteminin güvenilirlik ve derinliği, eğitimin bütün bileşenlerinin birbirleriyle uyumluluk ve insicamı ve temel ile üzerine kurulu binanın birbirleriyle bağdaşıp bağdaşmadığı gibi hususlar tamamen bütün temel esasların; özellikle antropolojik esasların nasıl yorumlanıp tesis edildiği ile alakalıdır. Bu itibarla, her bir sistemin üzerine kurulu olduğu antropolojik temelleri göz önüne aldıktan sonra her birinin gaye, ana ilkeler ve yöntemlerini de analiz ederek hangisinin kendi alt-yapısının gereklerine ne kadar uygun davrandığını teşhis edebiliriz. Bu bakımdan Feyz'in insan tanımı ve insana bakışı, onun eğitime dair görüşleriyle derin ve güçlü bir bağ içerisinde. Dolayısıyla onun eğitim felsefesini doğru bir şekilde tanıyabilmek için antropolojik (insan-bilimsel) temeller hususundaki görüşlerini dikkatle incelemek gerekir.

Burada, ilkin Feyz'in insanbilime dair görüşlerinin ana çerçeve ve özelliklerini inceledikten sonra onun bakış açısıyla antropolojik temeller

konusuna girmeyi daha uygun buluyoruz. Feyz'in insanbilimi şu özelliklere sahiptir:

1. Feyz'e göre insanbilim felsefî, irfânî ve dinî insanbilimlerin bir bileşimidir. Zira onun epistemolojik yöntemi, burhan, irfan ve Kur'anî bakış açılarını tek bir zaviyede birleştirmektir. Buna binaen Feyz'e göre insanbilim, insanın 'olması gereken mahiyeti' ile 'var olan mahiyeti'nin bir terkididir. Zira felsefe insanı 'var olan mahiyet ve hakikati' ile konu ederken irfan ve din insanın reel varlığının yanı sıra 'olması gereken mahiyeti' ile de göz önünde bulundurur.

2. Feyz'e göre insanbilim, mebde ve mead algısı ve evren tasavvuru ile sıkı ve derin bir bağ içerisinde. Demek ki Feyz'in bu hususlara dair algı ve tasavvuru anlaşılmadan onun insanbilime dair görüşlerini tahlil edebilmek mümkün değildir.

3. Feyz'in insana bakışı, doğal insan ve ilâhî insan ayrımı bağlamında iki yönlüdür. Zira insan ruhu iki boyutludur: Bir boyutuyla bedenle ilişkilidir ve bir anlamda onu sevk ve idare eder ki, bu boyut doğal ilimlerin (pozitif ilimler) alanına girer ve bu sahada incelenir. Diğer boyutuyla ruhun kendisi soyut, ruhani ve melekûî bir varlık olduğu cihetiyle insan, varlığın mebde ve kaynağına doğru bir seyir halindedir. Bu boyutun mütalaası ise ilâhî ilimler kapsamına girer ve ilahiyat ilminde gündeme gelir. Dolayısıyla, Feyz'in insanbilim nazariyesinin iki farklı ilim dalı arasında bir yerde durduğu söylenebilir.

4. Feyz, insanbilimi ilahiyat ve Allah'ı tanımaya giden en güvenilir yol olarak görür. Zira eğer bütün davranış, söz, eylem, fiil, infial ve insanî vaziyetlerin insanın soyut ruhuna bağımlı olduğunu bildiğimizde ve beden ruhun yönetim ve idaresine tabi olduğuna izan ettiğimizde ve beden her aşamada ruhun bir cilvesini yansıttığına inandığımızda çok rahat bir şekilde ilâhî tecelli ve bütün varoluşun Allah'a istinadı konusunu idrak eder ve şu sonuca ulaşabiliriz: Varlık âleminde Allah'tan başka müessir yoktur!⁹⁰

Şimdi artık eğitimin insan-bilimsel temelleri konusunu Feyz'in bakış açısından görmeye çalışabiliriz:

⁹⁰ *Usulu'l-Maârif*, s. 143,145, 150; *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 44, 45 ve 361.

İnsanın Yaratılışı

İnsanın varlığı sadece onun bedensel yapısına indirgenemez. Zira insan iki boyutlu ve cisim-can ve beden-ruh terkibinden müteşekkil bir varlıktır. Bu hakikat yüzeysel bir bakışla anlaşılabilmenin yanı sıra semavî dinler, ilâhî filozoflar ve büyük düşünürler tarafından da dile getirilmiştir. Feyz, felsefe, tefsir, hadis ve ahlâk kitaplarında bu konuyu ele almıştır.

Ruh, maddî olmayan, fânî olmayan ve ebedî bir varlıkken beden cisimsel, maddî, değişen, dönüşen, fânî, işaret edilebilir, şekil ve form sahibi ve ruhun hizmetinde olan bir araç hükmündedir.⁹¹

Feyz, insanın yapısı, ruhu ve bedeni ile ilgili üç önemli nokta dile getirir:

1. İnsanın hayat, düşünce, irade ve bütün hal, fiil, infial ve tüm değişken duyguları ve ayrıca bedenin bütün eylem, refleks ve uzuvlarının kontrol ve idaresi bizzat ruha bağlıdır. Buna göre beden, ruh olmaksızın soğuk, sessiz ve değersizdir.⁹²

2. Ruh her ne kadar maddî olmasa, zatı itibarıyla cisimselliğin bütün şaibe ve izlerinden beri olsa, soyut ve madde üstü bir varlık olarak görülse bile eylem aşamasında maddî ve cisimsel olmak zorundadır. Yani ruh, beden olmaksızın hiçbir eylemde bulunamaz. Bu yüzden de bir şeyi tanıyıp ona dönük şevk duyduğunda ve onu gerçekleştirmek için irade etme aşamasına geldiğinde bedeni kullanır. İşte, bedendeki kasların harekete geçmesi ve sonuçta bir iş ve eylemin gerçekleşmesi bu nedenledir.⁹³

3. İnsanoglu, cisimsel ve zâhirî bedeninin yanı sıra bir başka bedene daha sahiptir. Bu bedenin üç özelliği vardır: a- Bu beden görünmez. Onu doğal âlemde ve duyular vasıtasıyla algılayamayız. b- Görünen ve hissedilen beden, o bedenin bir gölgesi, kabuk ve kalıbı hükmündedir. Asıl itibarıyla, görme, duyma, tatma ve sair eylemler o bedenin eylemleridir. c- O beden her daim faaliyet ve eylem halindedir. Hatta şu cisimsel be-

⁹¹ Tefsir-i Sâfi, c. 5, s. 287.

⁹² Usulu'l-Maârif, s.145; el-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk, s. 44, 45.

⁹³ A.g.e.

denlerimiz uyuduğunda ve tüm organlarımız işlevsiz kaldığında dahi o beden bir an olsun durmaz.⁹⁴

Bu tabirlerin açıklamasıyla ilgili üç ihtimal öngörülebilir: Birincisi, Feyz'in görünmez ve gizli bedenden maksadı 'misalî kalıp' (beden ideası) olabilir. İkincisi, ruhun kendisi olabilir. Buna göre Feyz, ruhun soyutluğunu 'misalî tecerrüt' düzeyine indiriyor denebilir. Nitekim biz bu konuyu 'ruhun hakikati' konusunu incelerken analiz etmeye çalışacağız. Feyz'in söz konusu tabirlerinde üçüncü bir ihtimal daha gündeme gelebilir: 'Görünmez beden' derken o, 'buharsal ruh'u kastetmiş olabilir.

Velhasıl, Feyz dini, irfânî ve felsefî öğretilerden yola çıkarak İnsanın yaratılışı, varlığının boyut ve işlevleri ve ruhun kuvveleri ile ilgili geniş açıklamalarda bulunmuştur. Biz, burada sadece bir bölümünü ele almaya çalışacağız.

Ruhun Bağımsızlığı

'Ruh' derken muradımız, 'ben' kelimesiyle işaret ettiğimiz şeydir. Bütün insanî eylemler; bu cümleden bilmek, düşünmek, istemek, arzulamak, sevmek, öfkelenmek gibi zihinsel ve duygusal edimler ve insanın bütün iş ve davranışları ruha isnat edilir. Hatta uyuduğumuzda ve bedenimiz cansız bir nesne gibi yayıldığında dahi "ben rüya gördüm, rüyamda falan yere gittim ya da falan sözü söyledim" deriz.

Behemehâl, ruhun varlığı kesin; dahası bedihi ve ispatlanmayı gerektirmeyecek düzeyde açıktır. Zira insanoglu, her ne kadar bedeninden büsbütün gafil kalacak olsa dahi, her daim ilm-i huzûrî ile kendi varlığının idrakindedir. Buna rağmen, düşünürler ve tefekkür ehli ruhun hakikatini anlamaktan aciz kalmışlardır. Elbette bizler, ruhla ilgili paha biçilmez bir mirasa sahibiz ve yeterince bu konuya eğilip analiz ederek gereken şekliyle bu konuyla tanışmakla yükümlüyüz. Bu mirasın en paha biçilmez olanı, dinî öğretiler, vahye dayalı ulvî malumat, ilâhî filozofların bulguları ve ermiş âriflerin keşifleridir. Feyz, bu konuyla ilgili vahiy hem irfan hem de felsefeden payına düşen nasibi almıştır. Bir de üstelik felsefî ki-

⁹⁴ A.g.e., s. 150; *el-Hakayık-ı fî Mehâsinî'l-Ahlâk*, s. 459.

taplarında hadis metinlerine de yer vererek konuyu en güzel şekilde izah etmiş ve din-irfan-akıl arasında bir birlik kurabilmiştir.

Burada, ruhun varlığı ve bağımsızlığının ispatı doğrultusunda dile getirilen ve Feyz'in de istinat ettiği bazı delillere değinmeye çalışacağız:

1. İnsanoğlu hayatı ve bedeninin işlevselliğini sağlayan bir hakikate sahiptir. İnsanın bütün içsel, dışsal, duygusal, tepkisel fiil ve eylemleri bu hakikatin bir eseridir. Örneğin şöyle deriz: “Ben gözümle görüyorum, dilimle tadıyorum, kulağımla işitiyorum, ayaklarımla yürüyorum, aklımla düşünüyorum...” Demek oluyor ki ‘ben’ diye tabir ettiğimiz hakikat tüm bu uzuv ve kuvvelerden; hatta zihinsel ve duygusal olgulardan tamamen ayrı bir hakikat olup tüm bunları kullanan bir konumdadır. İşte bu hakikat ‘ruh’tur.⁹⁵

2. Beden dâimî bir değişim, dönüşüm, yenilenme, artma, eksilme gibi olaylara maruzdur ve hayatı boyunca defalarca baştan aşağı değişir ve daha önceki halinden eser kalmaz. Fakat aynı zamanda insanın hakikat ve zatı olan ruhu, her daim sabit kalır ve asla değişim ve dönüşüme uğramaz. Bunun kanıtı şudur: İnsan, her zaman için ‘yıllar önce var olan şahıs’ olduğu algısına sahiptir. Bu itibarla da çocukluğunda, ergenlik dönemine, gençliğinde ve yaşlılık yıllarında yaptığı her işi kendisine nispet eder. Zaten başkaları da onun hakkında böyle düşünürler. İşte bu, ruhun bağımsız, sabit ve tek bir hakikat olduğunun en bariz kanıtıdır. Bu kanıt ayrıca ruhun bedenden başka olduğu ve bedeninin doğal bir parçası olmadığının da kanıtıdır. Zira ruh eğer bedeninin doğal bir boyutu olacak olsaydı, bedeninin yaşadığı değişimlerle birlikte ruhun da değişmesi gerekirdi.⁹⁶

3. Feyz, huzûrî ve şuhûdî idrak yoluyla, ruhun varlığı bağımsızlığını ispatlamaya çalışır. Açıklamak gerekirse:

İnsan, kendi benliğini, kuvvelerini, eylem ve tepkilerini idrak eder. Bu idrak, beden veya bedensel uzuvlar ya da duyular ve tecrübe yahut formlar ve kavramlar vesilesi ve akıl ve zihin aracılığıyla gerçekleşmez. İnsan, içsel bir algı ve şuhûdî bir idrak ile kendi benliği, deruni hal, duygu ve eğilim-

⁹⁵ *Usulu'l-Maârif*, s. 145.

⁹⁶ A.g.e., s. 153-154.

lerini bilir. Tüm bu durumlarda, nesnel gerçeklik bizzat şühûd ve bilginin konusu olur ve asla şek ve şüphe götürmez.⁹⁷

Ruh, Ruhanî Bir Varlıktır

Ruhun hakikatinin gizemli mahiyeti dolayısıyla ona dair çok farklı ve bazen oldukça ilginç görüşler ileri sürülmüştür. Feyz-i Kâşânî tüm bunların arasından şu görüşü tercih etmiştir:

Ruh, ‘misalî’ bir siluet (bir şebek) olarak latif, nuranî ve melekûtî bir cisim olup bedenle irtibat içerisinde ve ona aittir.

Feyz, bu görüşün rivayetler, hadisler ve ilâhî filozofların görüşüyle uyumlu olduğuna özellikle vurguda bulunur ve bu hakikatin büyük ârifler tarafından müşahade olunduğunu da özellikle belirtir. Bu görüş mucibince, ruh her ne kadar kutsî, melekûtî, ‘emir âlemi’ne aitse de ve tabii ve dünyevî anlamıyla cisimlikten soyut olup maddî bir varlığın niteliklerini taşımasa da tam anlamıyla soyut bir varlık da değildir. Ruh, berzahî bir hakikat olup mülk ve melekût âlemleri arasında yer alır.⁹⁸

Feyz, ruhun soyut olduğuna dair geniş açıklamalarda bulunur ve Kur’an-ı Kerim, Ehl-i Beyt hadisleri, tecrübenin tanıklığı ve felsefî delillere istinat ederek ruhun soyutluğunu ve kutsî ve melekûtî mahiyetini ispat etmeye çalışır. Şimdi, biz her dört kaynağa başvurarak konuyu incelemek istiyoruz:

1. Kur’an-ı Kerim’de Ruhun Soyutluğu

Feyz, şehitlerle ilgili ayet-i şerife istinat eder:

﴿وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ﴾

“Sakın Allah yolunda öldürülenleri ölümler sanmayın! Aksine onlar hep hayattadırlar, Rablerinin katında rızıklandırılırlar.”⁹⁹

⁹⁷ El-Vâfi, c. 3, s. 36; Usulu’l-Maârif, s. 145.

⁹⁸ A.g.e., s. 155.

⁹⁹ Âl-i İmran: 169.

Feyz şöyle der:

Bu ayet-i kerime açık bir şekilde ruhun soyut ve her daim bâki bir varlık olduğunu açıklamaktadır. Zira bir şehidin bedeni yitirildiğinde, beden soğuk ve sessiz bir yığına dönüştüğü, dahası belki de tamamen yok olup hiçbir parçası dahi kalmadığı halde Allah, nasıl, "O hayattadır ve Rabbinin katında rızıklandırılmaktadır" diye buyuruyor? Hayatta olan hangi hakikattir? Rızıklandırılan zât kimdir? Allah'ın inayeti ile sevinç içerisinde olan ve hatta geride kalanların durumundan haberdar olan kimdir?

Açıktır ki bu hayat, şuur ve rızıklandırılma bedenle alakalı değildir. Bedenin tabiatında içselleştirilmiş bir şeye de ait değildir. Hiç kuşkusuz bu, insanın nefs-i nâtıkası ve mücerret ruhuna aittir. Herkesçe malumdur ki ölümden sonraki hayat ve ruhun ölümsüzlüğü, sadece şehitlere özgü değildir. Bilakis nefs-i nâtıka sahibi bütün varlıklara şâmindir.¹⁰⁰

2. Hadislerde Ruhun Soyutluğu

Feyz, nefsin 'misalî' tecerrüdünün ispatı için hadislere de başvurur. Bu doğrultuda şu iki hadisten faydalanmıştır:

İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurur:

"Müminlerin ruhları cennette kendi bedenlerinin şekli üzeredirler (dünyevî bedenleriyle görünürler) onları göreceksin evet, işte bu falan şahıstır dersin."¹⁰¹

Bu rivayet, apaçık bir şekilde Feyz'in ruhun hakikati ile ilgili ileri sürdüğü ve "nefs-i nâtıka 'misalî' tecerrüt ile mücerret olduğu, latif bir cisme ve 'misalî' bir silüete sahip bulunduğu" iddiasını doğrular niteliktedir.¹⁰²

Yine İmam Cafer-i Sâdık (a.s) bir diğer rivayette şöyle buyurur:

"Bir mümin (müminin ruhu) tıpkı bir sandığa konulmuş bir mücevher gibidir. Mücevher, içinden çıkarıldıktan sonra sandık atılır ve asla itina edilmez."¹⁰³

¹⁰⁰ *Usulu'l-Maârif*, s.151; *Tefsir-i Sâfi*, c. 1, s. 399-400.

¹⁰¹ A.g.e.

¹⁰² Felsefede tecerrüt/soyutluk derece derecedir: En aşağı derece 'misalî tecerrüt'tür. Bu düzeyde bir şey, maddî olmamakla birlikte maddenin bazı özelliklerini; örneğin süreklilik niteliğini taşır.

¹⁰³ *Usulu'l-Maârif*, s. 151.

Bu iki rivayetin nakli hususunda dikkate alınması gereken iki nokta söz konusudur: Birincisi, yetkin bir hadisçi ve ince eleyip sık dokuyan bir hadis bilgini kimliğiyle Feyz, doğrudan “İmam Sâdık şöyle buyurur” diye kesin bir dille hadisi İmam Sâdık’a (a.s) isnat etmiştir. Dolayısıyla her iki rivayette onun nezdinde senet bakımından muteber sayılmaktadır. İkincisi, Feyz bir filozoftur. O, bu kimliğiyle birçok rivayet içerisinden sadece bu ikisini seçmiştir. Demek ki o, insan ruhunun latif ve melekûti bir cisim olduğuna inananlardandır.

3. Tecrübenin Tanıklığı

Feyz, ruhun soyut bir varlık olduğunu ispatlama sadedinde tecrübenin tanıklığına da başvurur. Bu cümleden olarak:

a) İnsanoğlu yaratılış âlemi ve Allah’ın sonsuz nimetleri ile ilgili düşündüğünde ve Allah’ın azametini idrak ettiğinde, kendine gelir ve kendi muhtaç ve çaresiz konumunun farkına varır. Bu durumda bedenine bir titreme girer ve tüyleri diken diken olur. Bu sarsıcı ve görkemli anda, bedeni bir kenara itmek, arzu ve isteklerden vazgeçmek ve heva-hevesleri terk etmek gayet kolay gibi görünür. Zira bu durumda melekûti bir nur insanın gölüne doğar ve bu nurun yansıması beden ve beden azalarında belirginleşir. Bu demektir ki ruh, beden üzerinde duyular ötesi bir etki yaratabilmektedir. Bu durum, apaçık şunu göstermektedir: İnsanın iç dünyası dış dünyasından tamamen farklıdır, ruh bedenden tamamen bağımsızdır, bedene tâbi değildir ve maddî niteliklerden arınmış bir hakikattir.”¹⁰⁴

b) Nefs-i nâtuka (insan ruhu), melekûti ve kutsî bir varlıktır. Bedenle aynı yapı ve türe sahip değildir. O, dünya menziline garip kalmıştır. Dolayısıyla duyuların ötesindeki âlemlerle irtibat kurmak istediği zaman, gayet büyük bir zorlukla karşılaşır. Örneğin derin bir düşünceye dalmak, sağlam bir delile ulaşmak ve bilgi üretmek istediğinde yahut Allah’a yakınlaşma derecelerini kat etmek ve nefis tezkiyesi ile iştigal etmek maksadıyla şöhret, öfke, heva-heves ve arzularını bir kenara bırakmak istediğinde tüm bunların ne düzeyde zor ve aşılmaz olduğunun idrakine varır.

¹⁰⁴ A.g.e.

Zira o, gazap/ öfke kuvvesi gibi bir zalimin zindanına; şehvet kuvvesi gibi bir fâsıkın kucağına ve vehim kuvvesi gibi bir hayalperestın tuzağına mahkûm olduğunu ve kendisini tüm bunlardan kurtarması gerektiğini görür ve anlar. İşte bu, gayet zorlu bir iştir. Dolayısıyla insanî ruh başka bir âlem ve duyular ve tabiat ötesi bir düzeye aittir. ¹⁰⁵

c) Ruh ve beden güçlülük ve zayıflık bakımından birbirinin aksi bir konumdadırlar. Yani beden kırk yaşına kadar gitgide güçlenirken, akıl ve aklı yetiler bu aşamaya gelinceye kadar zayıf bir konumda bulunur. Fakat kırk yaşından sonra beden gitgide zayıflarken aklı yetiler güç kazanmaya başlar. Dolayısıyla orta yaş insanları bazı aklı ve derin fıkırsel konular ve önemli kararlar hususunda takdire şayan bir teali gösterirler. Bu yüzden insan ruhunun cisimsel olmadığı söylenebilir. Elbette bazı yaşlıların buna, aklı karmaşa ve unutkanlık gibi hastalıklara duçar olmaları, ruhun soyut karakterine asla hâlel getirmez. Zira bu durumun nedeni, yaşlıların metabolizmalarının yavaş çalışması ve insani ruhun bu yüzden bedenin idaresi ile daha fazla ilgilenmesi zaruretidir ki ruh işte bu yüzden aklı etkinliklerini aksatmak zorunda kalmaktadır. Bu sebeple bazı yaşlılarda mantıksızca hareketler ve anlamsız konuşmalara rastlanmakta ve onların başkalarının sözlerini de anlamakta zorlandıklarına şahit olmaktadır. ¹⁰⁶

d) İnsan ruhunun sınırsız kapsayıcılığı ve kapasitesi de, ruhun soyutluğunun bir kanıtıdır. Zira bütün maddî ve cisimler varlıklar sınırlarla yüz yüzedirler ve hiçbir şekilde sonsuz sayıda görüntüyü yansıtamazlar. Oysaki ruh ilim, teknik, sanat, teknoloji, ahlâk ve mânevîyat ve sair kazanımlarla donandıkça kapasite bakımından daha bir esnekleşir ve asla dolup taşmaz. İşte bu, ruhun melekûtî ve kutsi mahiyeti dolayısıyladır. ¹⁰⁷

e) İnsanın gaflet etmesi sonucu kaybolan zihinsel tasvirler, tek başına ruhun müdahalesi sonucu yeniden yapılandırılır ve ruh bunun için harici bir yardıma gereksinim duymaz. Buna mukabil, maddî bir form yahut nitelik ortadan kalktığında bunun yeniden iadesi için farklı bir etken ve sebebe ihtiyaç duyulur. ¹⁰⁸

¹⁰⁵ A.g.e.

¹⁰⁶ A.g.e.

¹⁰⁷ A.g.e., s. 154.

¹⁰⁸ A.g.e.

4. Ruhun Soyut Niteliğinin Felsefî Delilleri

Feyz, ruhun soyutluğunu ispatlama sadedinde Kur'an-ı Kerim, Ma-sumların (a.s) rivayetleri ve tecrübenin tanıklığına başvurmanın yanı sıra, felsefî delillerle de konuyu ele alır. Biz, burada sadece iki örnekle bu hu-susa değineceğiz:

a) Tümel Kavram ve Suretlerin İdraki:

İnsan ruhu hiç kuşkusuz hiçbir şekilde duyularla algılamayacak tümel anlamlar, aklî ve hayalî suretleri idrak kabiliyetine sahip olup tüm bunları kendi iç dünyasında müşahede edebilir. Şimdi, bu durumda ruh ya söz ko-nusu suret ve anlamları kabul eden ve mahallî konumundadır ya da tüm bunların faili ve yaratıcı konumundadır. Her iki durumda da kaçınılmaz olarak cisimsel ve maddî olmaması gerekir. Zira eğer ruh mücerret ve maddî olmayan anlam ve suretlerin mahallî ve kabul edicisidir diyecek olsak, maddî olmayan, duyularla algılamayan, cisimsellik ve maddîlikten beri olan bir şeyin maddî bir alan ve mahalde tahakkuk bulması muhaldir. Eğer ruh, bu suret ve anlamların faili ve yaratıcısıdır diyecek olursak, şu soru gündeme gelir: Maddî ve cisimsel olmayan ve duyuların algılayamayacağı bir olgu, nasıl olur da maddî ve cisimsel bir etkenin ürünü olabilir? ¹⁰⁹

b) Kendi Zâtını İdrak:

İnsanın kendi bedeninden, bütün organlarından yahut en azından bir kıs-mından gafil kaldığı çokça rastlanan bir durumdur. Fakat bu durumda dahi insan kendi özünden asla gafil kalmaz. O, her daim kendi varlığını bilir. Kendi varlığının bilincinde olup kendini bilen ve kendi zâtını her daim ha-zır bulan bütün varlıklar mücerret ve soyut varlıklardır. ¹¹⁰

Ruhun Yetileri

Feyz, insanın yeti ve yetenekleriyle ilgili şöyle der:

İnsan ruhu, nebatî ve hayvanî ruhların bütün yetilerine sahip olmanın yanı sıra nazarî ve amelî akıl yetisine de sahiptir. İnsanın nazarî aklı, yalın ve he-yulani akıl düzeyinden başlar ve akl-ı bi'l-meleke, akl-ı bi'l-fiil ve akl-ı müs-tefad düzeyine yükselir. Sonrada gitgide salt tümel hakikatleri idrak yetenek ve liyakatine erişir, yakînî mârifetleri algılar ve ilâhî hakikatleri müşahede

¹⁰⁹ A.g.e., s. 150-151.

¹¹⁰ A.g.e., s. 153 ve 140-156.

eder. Amelî akıl sahasında ise öyle bir noktaya erişir ki Allah'ın inayet ve izniyle insanların ruhları üzerinde harikulade tesirler yaratabilir. ¹¹¹

İşte bu noktadan hareketle, insanoğlu kendi hakikatının 'mevalid' diye tabir olunan 'maden', 'bitki' ve 'hayvan' mertebesinin çok üstünde olduğunun farkına varabilir. ¹¹² Dolayısıyla kendi hakikatini hor görmeme, kadrini bilmeli ve daima kemâl ve ilerleme yolunda çabalamalıdır. Ayrıca bu hakikat her daim öğretmenler, eğitmenler, ana-baba ve eğitim-öğretim kurumlarının yetkililerince dikkate alınmalı dahası eğitim ve öğretim sistemi tamamen bu temel üzere şekillendirilmelidir.

Ruhun kuvve ve yetileriyle ilgili dikkate şayan bir diğer husus, bu yetilerin gerçek kimliğinin nefs-i nâtıkada içselleştirilmiş olmasıdır. Zira ruhsal yetiler ve bedensel uzuvlardan neşet eden bütün hareket ve davranışlar, gerçekte ruhun bir edinimidir. Dolayısıyla işiten odur, gören odur, oturan, kalkan, bulan hep odur. Fakat insan daima hataya düşmekte ve ruhun bu sahalardaki rolünü görmezden gelmektedir.

Feyz, ruhun yetileriyle ilgili mütalaasının sonunda, Kumeyl b. Ziyad Nahaî'den oldukça ilginç ve güzel bir hadis nakleder:

Kumeyl, İmam Ali'ye (a.s) şöyle arz etti: "Ben kendi nefsimi tanımak istiyorum." İmam (a.s): "Hangi nefsin?" diye sordu. Kumeyl: "Yoksa bizim birden fazla nefsimiz mi var?" dedi. İmam (a.s) şöyle buyurdu:

"Evet, insanoğlu dört nefse sahiptir: Gelişebilen nebatî nefis, hissedebilen hayvanî nefis, kutsî nefis-i nâtuka ve ilâhî nefis-i külli."

Sonra her nefsin beş kuvveye sahip olduğunu ifade buyurdu:

"Nebatî nefsin vazifesi, gıdaları sindirip dönüştürmektir. Bu nefis cazibe (cezbeden), masike (tutan), hazıma (sindiren), dafia (defeden) ve mürebbiye (yetiştiren) diye beş yetiye sahiptir. Kalbe bağımlı olan hayvanî nefis ise şehvet (arzu) ve gazap (öfke) güdülerıyla arzuladığı şeyleri elde eder ve zararlı ve tehlikeli bulduğu şeylerden korunur. Bu nefis de beş yetiye sahiptir: İşitme, görme, tatma, dokunma ve koklama. Melekûtî bir karakteri olan kutsî nefis-i nâtuka hiçbir uzuvla bağlantılı değildir. Bu nefis, büyük ölçüde meleklerle benzer yönler taşır. Beş yetisi vardır: Fikir, zikir, ilim, hilm ve nebahet (zeka) ve izzet."

¹¹¹ *Usulu'l-Maârif*, s. 156, 174-175.

¹¹² A.g.e., s. 140.

Emiru'l-Muminin Ali (a.s) şöyle devam etti:

“Nefs-i nâtuka, iki mühim sahada belirleyici bir rol oynar: Biri, hikmetle sonuçlanan nazarî akıl; ikincisi, ruhun nezihliği, takvası ve bütün kötülüklerden uzaklaşmasını temin eden ameli akıl. Tabi ki nefis-i nâtukanın üstünde ilâhî külli nefis bulunur. Bu nefis şu yeti ve güçlere sahiptir:

Beka fi fena/ Fanilikte baki kalmak: Sülûk eri bir mümin, kendi zât ve sıfatlarından arındıktan sonra âdeta yeniden doğmuş gibi olur. Bu mertebe “Beka billah/ Allah ile baki kalmak” diye tabir olunur.

Na'im fi şikak/Zorluklarda nimet içerisinde olmak: Bütün zorluklar, sıkıntılar ve yoksulluklara rağmen insanın hayatını baştan aşağı nimet içerisinde görmesi.

İzz fi züll/Zillet içerisindeyken aziz olmak: İlâhî külli nefse, öyle bir kuvve bahşedilmiştir ki bu vesileyle, bütün varlığını yoksunluk, bağımlılık ve değersizlik içerisinde görmesine rağmen Hz. Dost'la kurduğu bağı kendisi için bir izzet ve şeref payesi bilir.

Fakr fi gına/Zenginlik içerisinde fakir olmak: Hiç kuşkusuz yoksunluk, bütün hicap ve engellerden bir kurtuluş vesilesi ve maksada erişmenin başlıca şartlarından. Nefis, bütün zenginliklerden nasiplenmiş olduğu halde dahi fakirliğini/ihtiyaç sahibi olduğunu idrak ve bununla iftihar eden bir yetiye sahiptir.

Sabr fi bela/Bela ve musibetlere sabır: İlâhî külli nefsin, dayanıklılığı, metanet ve sabrı hayret vericidir. Bu nefis, en zor ve dayanılmaz şartlarda dahi tahammül edebilme yetisine sahiptir.¹¹³

Ruh ve Beden İlişkisi

İnsanbilim sahasında en köklü konulardan biri de ruh-beden ilişkisidir. Bu konu tarih boyunca daima muvahhit düşünürler ve rabbanî filozofların ilgi alanında olmuş ve günümüzde de ‘zihin felsefesi’¹¹⁴ kapsa-

¹¹³ A.g.e., s. 157-158.

¹¹⁴ Ruhla ilgili başlıca problemler günümüzde Zihin Felsefesi (The Philosophy Of Mind) dalında incelenir. Bu dalda ‘ruh’ anlamına gelen ‘soul’ kavramı yerine, ‘zihin’ anlamına gelen ‘mind’ kavramı kullanılır. Örneğin ruh-beden ilişkisi başlığını ‘mind-body problem’ tabiriyle ifade olunur ve ‘soul-body problem’ tabiri pek az kullanılır.

mında incelenmektedir. Bu alanda karşımıza birçok problem çıkmaktadır. Örneğin:

1. Eğer insan maddî olmayan bir ruh ve maddî bir bedenden oluşuyor diyecek olursak, birbirine yabancı iki bileşenden oluşan bir bütün olduğunu söylemiş oluruz. Bu durumda bu irtibatın varoluşsal boyutu, yaratılış ve şekillenme sürecini nasıl açıklayabiliriz?

2. Ruhun bedene taallukundan sonra, ruh-beden ilişkisi tek yönlü müdür yoksa çift yönlü ve karşılıklı mıdır?

3. Karşılıklı bir ilişkiden söz edecek olursak, beden ve bedensel edimlerin ruhun gelişimi ya da çöküşüne etkileri nelerdir?

4. Bedenin ölümünden sonra, ölümsüz bildiğimiz ruhun dağılıp yok olmasına rağmen bedenle ilişkisi devam eder mi? Bir irtibat varsa eğer, berzah âlemi ve yeniden diriliş gününde bu irtibatın keyfiyeti nasıl olacaktır.

Bu soruları cevaplamak için Yunan filozofları ve İslam düşünürleri farklı yollar izlemiş, Batılı bilim adamları da bu alanda incelemelerde bulunmuşlardır. Tabi ki gerektiği veçhiyle tüm soruları cevaplayamamışlardır. Bu çerçevede Molla Sadra ve Feyz'in görüşleri ve üst düzey âriflerin izahatı fevkalade önemlidir. Açık olsa gerektir ki tüm bu görüşleri bu çalışmada incelememiz mümkün değildir. Bu itibarla sadece Feyz'in görüşünü incelemeye çalışacağız.

Feyz, *Usulü'l-Maârif* kitabının yedinci ve sekizinci bablarında; yani 'Hareket' ve 'Ruhlar Üzerine' başlıkları altında ruh-beden irtibatını güçlü, derin, zâtî ve varoluşsal nitelikleriyle ele alır. Bu güçlü irtibatın göstergelerini ise şu tabirlerle dile getirir:

İnsanın bütün edimlerinin etken, kaynak ve menşei, ruhtur. Bedenin baştan aşağı bütün uzuvlarında ruhun güç, tasarruf ve tedbiri cereyan halindedir. Ruhun bedene taallukunun zâtî olduğu hususu apaçık bir hakikattir. Bu itibarla ruh asla bedenden ayrılmaz. Zira ayrıldığı zaman, beden ölür. Ruh, bedenin bütün durum ve vaziyetleri, mizacının itidali, bedensel uzuvların birbirleriyle irtibat ve etkileşimi gibi her şeyine ciddi bir önem verir. Bedende meydana gelen her tür değişim, eksiklik, hastalık, kesilme ve kırımlar ruhunda incinmesi ve acı çekmesine sebep olur. Beden çok

acıktığında ve susadığında veya tam tersine çok yiyip içtiğinde yahut hastalandığında ya da bir problemle yüz yüze geldiğinde ruh, tefekkür ve düşünce yetisini kullanamaz. Tüm bunlar, ruh ve beden arasındaki irtibatın çok güçlü ve derin bir ilişki olduğunun birer göstergesidir.¹¹⁵

Ruh ve beden arasındaki ilişkinin keyfiyeti meselesine gelince, Feyz dikkate şayan iki kısa ve özlü çözüm yolundan bahseder:

1. Misalî Bedenin Aracılığı: Feyz, ilkin küllî bir kaideye istinat eder:

Cisimlerin idare ve tedbiri ruhların uhdesine bırakılmıştır. Cisimsel bir varlığın ruhanî ve maddî olmayan bir varlıkla ilişki ve bağ içerisinde olması mümkün olmadığından dolayı Yüce Allah misal âlemini yaratmış ve tabiat âlemi ile ruhlar arasında bir aracı kılmıştır. Böylece bu iki âlem arasındaki irtibat mümkün olmuştur.¹¹⁶

İnsanın varlığında da hem ruh hem misal hem de madde cereyan halindedir ve ruh ve beden arasındaki irtibat problemi işte bu 'misalî' beden aracılığıyla çözüme kavuşturulabilir. Bu şu demektir: Mücerret ve ruhanî bir varlık olan nefs-i nâtuka, cisimsel bedeni sevk ve idare eder. Evet, ama latif bir cime sahip olan 'misalî beden' aracılığıyla bu işlevini görür. Dolayısıyla asıl ve gerçek beden işte bu misalî bedendir ve ruh bu bedenle irtibat halindedir. Maddî beden ise sırf bir kalıp ve kabuk hükmündedir.¹¹⁷

2. Ruh ve Beden Arasındaki Varoluşsal Birlik: Feyz, ruh-beden ilişkisini, ruhun beden üzerinde tam bir failiyyet (etkinlik) sahibi oluşu ve beden ruhun mutlak etkinliği ve belirleyici rolü karşısında tamamen pasif bir konumda oluşu bağlamında ruh-beden birliğini anlamlandırır:

Ruh her ne kadar soyut varlığı ve melekûtî kökene sahip olsa da etkinlik, eylem ve fiil sahasında bedenle birlik içerisinde. Bu birlik, ilâhî birliğin bir şuası ve yansıması mesabesindedir. Zira bütün varoluş âlemi nasıl ilâhî failiyyetin tam ve ortaksız etkinlik alanı olup tam bir teslimiyet içerisindeyse ve kendi adına ortaya koyacak hiçbir şeyi yoksa, dahası hiçbir varlığa sahip değilse; aynı şekilde beden de ruhun tam failiyyeti karşısında ona ait olmaktan başka hiçbir şeye sahip değildir. Kendi varlığı ve bütün

¹¹⁵ *Usulu'l-Maârif*, s. 145.

¹¹⁶ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, Risale-i Kurretu'l-Ayn, s. 361-362.

¹¹⁷ A.g.e. Ayrıca bkz. *Usulu'l-Maârif*, s. 150.

ilişkilerinden âzâdedir ve bu aidiyet ve bağımlılığın önündeki bütün engellerden beridir. Failiyet sahasında asıl rolü üstlenen ruhun kendisidir ve beden kesinlikle başrolde değildir.

Bu itibarla, bir anlamda aradaki ikilik ve ayrılık tamamen ortadan kalkmış gibidir ve bedenin her yerinde cereyan edip akan, hazır ve nâzır olan, tüm etkinliklerin iplerini elinde bulunduran ruhun kendisidir. Aslında gören odur, işiten, düşünen, oturan, kalkan, gelişen hep odur. Görme aşamasında gören göz, işitme aşamasında algılayan kulak, dokunma aşamasında hisseden ve tatma aşamasında tat alan hep odur. Dolayısıyla o, her an bir şekilde tecelli eder.

Bütün bu durumlarda ruh, sanki kendi kutsî zâtından uzaklaşmış ve onu unutmuş gibidir. Fakat bu ruhun kendisi, kendi zâtına yöneldiği anda Hz. Zü'l-celal ile necva eder ve onunla ünsiyet bulur ve melekûtîlerle birlikte miraca yükselir. Sonuçta insan her ne kadar iki boyutlu bir varlık olsa da eylem ve fiil sahasında bedenin rolü yok denecek kadar değersizdir. Eylem meydanının başpehlivanı ruhtur. Bu ikisi arasında öylesine sıkı bir bağ vardır ki bu bağı “vahdet-i cem’î” yani varoluşsal birlik diye tabir edebiliriz.¹¹⁸

Dolayısıyla ruh-beden ilişkisi gayet sıkı ve derin bir ilişkidir. Zira aralarında birlik bağı vardır ve bu itibarla bütün konumlar, vaziyet ve şartlarda her birinin diğeri üzerinde kesin bir etkisi vardır. Örneğin ruhun etkinliği neticesinde bedenden sadır olan iyi ya da kötü davranışlar, hiç kuşkusuz insan ruhu, kişiliğinin şekillenmesi ve iyi ya da kötü melekelele donanması hususunda etkilidir. Aynı şekilde ruh ve insanın iç dünyasında şekillenen niyetler, eğilimler, idealler, inanç ve düşünceler de belirli bir takım davranış, söz ve eylemin ortaya çıkmasının sebebdirler.

Feyz, ruh ve bedenin karşılıklı etkileşimleri ile ilgili şöyle der: “Bedenin organlarından biri yaralandığı ya da darbe yediği zaman, ruh da acı duyar ve eziyet görür. Aynı şekilde insan sevdiği birinin ölümünden haberdar olduğun da ruhun hissettiği rahatsızlığın izleri bedensel olarak da ortaya çıkar ve yüzün rengi değişir.”¹¹⁹ İnsan, şuurlu bir şekilde ve huşu ile alnını toprağa koyduğunda, bu amel onun ruhunu ve kalbini etkisi altına alır ve teslimiyet, tevazu ve adanmışlık duygusu bütün varlığını kuşatır. Hiç kuşkusuz bu ameli Allah’tan başka bir makamın kar-

¹¹⁸ *Usulu'l-Maârif*, s. 158-159.

¹¹⁹ *El-Mehecceu'l-Beyda*, c. 8, s. 112.

şısında yerine getirecek olsa tam tersine bir sonuçla karşılaşır. Yetim bir çocuğu şefkatle kucağına alıp sevgiyle başını okşadığı zaman, ruhunun derinliklerinde muhabbet çiçekleri tomurcuklanır.¹²⁰ İşte bu sebepten dolayı, hayatın menşei ve akıbeti üzerine düşünmek, insanı değiştiren dönüştürür ve bütün söz ve davranışlarını etkisi altına alır. Yine bu nedenle, insan şafak vakti seccadesinin üzerinden kalktığında içi ve dışı bir coşku ve neşe ile dolar.

İnsanın Kişiliğinin Değişim Kabul Etmesi

İnsan, hem etki altında kalabilen hem de başkalarını etkileyebilen bir varlıktır. Genetik, biyolojik, coğrafi ve doğal şartlardan etkilendiği gibi aile, okul, arkadaş, öğretmen, eğitmen, ermiş insanlar, iletişim araçları gibi etkenlerin yanı sıra mesleki, sınıfsal ve sosyal konumunun da etkisi altındadır. Bütün bu etkenler, insanın kişilik ve karakterini şekillendirir. Diğer taraftan, insan çevresindeki bireyler, toplum, sosyal-siyasal-kültürel olaylar ve ekonomik şartları da etkiler ve bireysel ve toplumsal gerçekliği değiştirebilir.

Etkilenme ve etkilenme süreçleri, insanın hem iç hem de dış dünyasını kuşatır. İç dünyadan maksat, fikirler, niyetler, dürtüler, idealler ve inançlardır. Dış dünyadan maksat ise insanın bütün davranış ve eylemleridir. Elbette insanın iç ve dış dünyası sürekli karşılıklı bir etkileşim içerisinde. Bu etkileşimler neticesinde ise insanın iç dünyasında kök salıp yerleşen ve zamanla artık değiştirilmesi zor bir kıvama gelen 'ikinci tabiat', ahlâk, huy ve melekelerdir. Tabi bütün bunlara rağmen insan doğuştan sahip olmadığı ahlâk, karakter ve melekelerle sahip olma imkân ve gücüne de sahiptir. İnsan kendini yenileyebilir ve tabiatı, hasletler ve alışkanlıklarını değiştirebilir. Kalbini ve ruhunu bütün kötü hasletlerden arındırabilir ve güzel ahlâkla bezeyebilir. Dolayısıyla en genel anlamıyla etkilenme ve etkileyebilme kabiliyeti, eğitim ve öğretimin en temel zemini sayılır ve insanın eğitilebilir olduğu gerçeği bu zemine dayanır.

¹²⁰ A.g.e., s. 113.

Feyz, insanoğlunun kişiliğinin ya da bazı hasletlerinin asla değiştirilemeyeceğine inanan görüşü, bütünüyle reddeder ve şiddetle eleştirir. Bu hususta şöyle der:

Bu görüş ve söz tembel, işsiz-güçsüz ve üşengeç insanların bahanesidir. Zira gayret sarf etme, riyazet çekme ve nefis tezkiyesi onlar açısından atından kalkılamayacak bir yükür. İşte bu yüzden kendi tembellikleri, noksanlık ve kusurlarını perdelemek için insanın kişiliği asla değişmez bahanesine sığınır. Üstelik bir de delil getirirler ki nasıl insanın yüzü değiştirilemezse ve çirkin bir yüzü kuaförün rötuşlarıyla güzelleştirmek mümkün değilse, insanın iç yüzünü de eğitim yoluyla değiştirmek mümkün değildir. Dahası, güzel ahlâk sadece bütün kötülüklerin kaynağı olan şehvet, öfke ve dünyaya bağımlılıktan kurtuluş mümkün olduğu zaman elde edilebilir. Tüm bunlardan mümkün olmadığına göre de nefis tezkiyesi, seyr-u sülûk ve sair işlerle iştigal vakit geçirmekten öte bir anlam taşımaz.¹²¹

Feyz, bu görüşe şu cevabı verir:

Ahlâk değişmez ve insanoğlu eğitilemez diyecek olursak, hiç kuşkusuz peygamberlerin gönderilmesi, eğitim ve bütün öğütler anlamsız ve boşunadır demiş oluruz. Nefis tezkiyesine irşat ve teşvik içeren bütün vahyi ve Kur'anî öğretiler de manasız olmuş olur. Örneğin Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulur:

﴿ قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّيْهَا وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّيْهَا ﴾

“Nefsini temizlemiş olan şüphe yok ki, felâha ermiştir. Ve muhakkak ki, nefisini noksana düşüren de hüsrana uğramıştır.”¹²²

Peki, bu ilâhî buyruğu ve aynı şekilde Peygamberimizin *“kendinizi güzel ahlâkla bezeyiniz”* emrini anlamsız ve erişilmez mi bilmek durumundayız?

Sözünün devamında şöyle der:

Hayvanlar hatta yırtıcı olanları dahi eğitilebilirken insanoğlunun eğitilemeyeceğinden nasıl söz edebiliriz? Vahşi ve yırtıcı bir doğaya sahip olan hayvanlar eğitildiklerinde insanla ünsiyet kurabilmektedirler. Örneğin eğitilmiş bir av köpeği, ne kadar aç olursa olsun, yakaladığı ava asla dokunmaz ve sahibine ihanet etmez. Aynı şekilde vahşi atlar, eğitim gördüklerinde ram

¹²¹ El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk, s. 56.

¹²² Şems: 9-10.

olur ve sahiplerine boyun eğler. Tüm bunları tabiat ve ahlâkın değiştirebileceği gerçeğinin örnekleri olarak göremez miyiz? Bunlardan daha alt bir mertebede otlar, tokumlar ve fidanlar dahi eğitilebilmektedirler. Cansız ve verimsiz bir tohum bazı işlemlerden geçtikten sonra güçlü bir ağaca dönüşme imkanı yok mudur? İnsanın şehvet ve öfke yetileri de eğitilerek ifrat ve tefritten alıkonulabilir ve itidal üzere bir konuma getirilebilir. Tabi ki bunun anlamı insanın bu yetilerinin bastırılması ve tamamen yok edilmesi değildir. Zira bu, yaratılış düzenine aykırı ve Allah'ın yüce hikmetinin hilafıdır.¹²³

Feyz, insan üzerinde etkili olan faktörleri, içsel ve dışsal faktörler; fizikî ve metafizik faktörler ve açık ve gizli faktörler diye kısımlara ayırır. Bu doğrultuda şöyle der:

İnsan ruhu, tıpkı bir ayna gibi daima farklı tasvir ve görüntülerin mazharı olur ve tıpkı bir hedef tahtası gibi her taraftan gelen okların hedefi olur. Yani o, daima çeşitli faktörlerin etkisi altındadır. Her daim akıl ve kalp arasında değişim ve dönüşüm (inkılab) yaşar. Zaten bu itibarla insan ruhu *kalp* diye de isimlendirilir.¹²⁴

Aynı şekilde kalbi etki alanına alan diğer birçok nüfuz yolu, kapakçık ve pencereler vardır. Beş duyu organı, bâtınî hisler, şehvet, öfke ve ayrıca önceki malumatı muhafaza eden hafızanın yanı sıra insanı etkileyen en güçlü faktörler içerisinde duyular ötesi iki varlık daha yer alır: Melek ve şeytan. Her ikisi de Allah'ın emrinde olup insanın ruhu ve kalbi üzerinde tasarrufta bulunabilirler. Melek hakikat, mârifet ve faziletleri var eden ve ilham eden faktördür. Şeytan ise yıkıcı vesveseleriyle, insanoğlunu kötülüğe, sapkınlığa ve yolsuzluğa sevk eder. Hiç kuşkusuz insanoğlu her ikisinden de etkilenir. Bu itibarla Masumlardan şöyle rivayet olunmuştur:

*“Müminin kalbi Rahman'ın iki parmağı arasındadır ve onu istediği gibi değiştirip dönüştürür.”*¹²⁵

Demek ki mümin, Allah'ın iradesine tabidir ve hatta kendi benliğinin dahi sahibi değildir.¹²⁶

İnsanoğlunun ruh ve kalbi, sahip olduğu latif yapısından dolayı, meleklerin rahmanî ilhamlarıyla şeytanların vesveselerinden aynı oranda etkilenir.

¹²³ A.g.e., s. 56-57.

¹²⁴ *Usulu'l-Maârif*, s. 161; *Deh Risale*, Risale-i Ayine-i Şâhî, s. 163.

¹²⁵ *Usulu'l-Maârif*, s. 161.

¹²⁶ A.g.e., s. 161-162.

Tabi ki bu, tamamen ruh ve kalbin ne istediğine bağlıdır. İnsan, şeytanın etki alanına girip heva, heves, şehvet, öfke, boş hayaller, bâtil inanç ve idealler peşine düşecek olursa zamanla şeytan onu sultanı altına alır ve böyle birinin kalbi şeytanın yuva ve merası olur. Zira şeytanın beslendiği yegâne gıda olan heva ve heves böyle bir kalpte boy vermeye başlamıştır artık ve böyle bir kalple şeytan arasında bir tür türdeşlik ve birlik meydana gelmiştir. Fakat heva ve hevesiyle mücadele eden ve şehvetlerin kulluk ve köleliğinden kurtulup bütün dünyevî bağlardan özgürleşen ve meleklerin ahlâkına bürünen bir insanın kalbi, meleklerin nüzul ettiği bir mahalle dönüşür.¹²⁷

Feyz, şöyle devam eder:

Melek ya da şeytanın insanoğlunun kalp ve ruhunda yarattığı etki öyle bir düzeydedir ki bazı kalpler sadece meleklerin indiği bir mahal olmakla kalmaz üstelik her gün binlerce meleğin böylesi bir kalple şereflenmek üzere ziyaret ettikleri ve sahip olduğu sefa, baha ve güzelliği yakından görmek istedikleri bir mekâna dönüşür. Melekler böylesi bir kalp sahibine dua eder ve onun tek başına üstesinden gelemeyeceği işlerde yardımcı olurlar. Bu itibarla yola girmiş bir müminin kalbi, meleklerin ilham ve müzakere mahalli olmuş olur ve her lahza yeni bir hakikat onun için tecelli bulur.¹²⁸

Buna mukabil, bazı kalpler ise şeytanların uğrak yeridir. Her gün binlerce şeytanî vesvese, yalan, küfür, kin, kavga, dövüş ve benzeri şeyler o şeytan merasında zuhura erer. Böylece gitgide heva ve heves bu tür insanların etine, kanına, derisine ve kemiklerine karışır. Hakikatte şeytan onların etine, kemiklerine, iliklerine ve alt-üst bütün katmanlarına nüfuz eder ve yerleşir. Daha da ötesi, oralarda yuva kurar hatta tohum eker. Bu manada Peygamber Efendimiz (s.a.a) şöyle buyurur:

“Şeytan insanın içinde kan nasıl cereyan ediyor ve dolaşıyorsa öyle dolaşır.”

Peygamber Efendimiz (s.a.a) “cereyan etmek” tabiriyle şeytanın ne düzeyde etkili olduğunu çok güzel ifade buyurmuştur. Aynı şekilde bu konuyla ilgili Hz. Peygamberden varit olan rivayetler dikkate değer noktalar içermektedir.”¹²⁹

Bu konunun sonunda Feyz, dikkate şayan bir nükteye de kısaca değinir:

¹²⁷ A.g.e.

¹²⁸ A.g.e., s. 162-163.

¹²⁹ A.g.e., s. 162.

İki şey arasındaki benzerlik, ikisinin birbirine eklemelenme/ikiliğin ortadan kalkması ve bir tür birlik ve tek bir şey sayılma sebebidir” kaidesi gereğince, arınmış ve nuraniyet kazanmış ruh ve kalpler bu dünyada dahi melekler ve tertemiz kılınmış ruhlarla beraberdirler. Bu insanlar her ne kadar diğer türdeşleri gibi şu dünya hanesinde yaşasalar da yaşasalar da aslında melekût âlemi ile irtibat halindedirler ve her daim o âlemden feyizlenirler. Onların kalplerine yol bulan hakikatlerin bir zerresi dahi şu koskoca tabiat âlemine sığmaz. Dahası mevzu bahis edilip hakkında konuşulamaz bile. Bu insanlar, kafilenden geri kalmışların, elleri hiçbir yere ulaşamayanların, dünya zulmet hanesinde habis ruhlarla birlikte nefes alanların ve şeytanın vesveselerinden çokça nasiplenelerin tam karşısında yer alırlar.¹³⁰

Güç ve Yeteneklerin Farklı Düzeylerde Oluşu

İnsanlar bir dizi ortak fitrî özelliklere sahip olmakla birlikte, zâtî ve fitrî güç ve yetenekler hususunda farklı farklıdır. Feyz, bu konuda şöyle der:

İçsel ve dışsal imkânlar ve zâtî istidatlar eşit bir şekilde taksim edilmemiştir. Bilakis insanlar öğrenme yeteneği, hafıza gücü, ilim, teknik ve maharetlere ilgi ve alaka bakımından birbirlerinden farklıdır. Bu farklılıkların hikmeti, dünyevî düzen ve maiyetlerinin idaresi ve toplumun farklı farklı ihtiyaçlarının birbirleri eliyle giderilmesidir. Bu itibarla şöyle söyleyebiliriz: İlahî hikmet ve yaradılış düzeni, bazı güç ve yeteneklerin birbirlerinden farklı olmasını iktiza etmiştir. Hakikatte yetenekler, arzular ve zevklerin farklı farklı oluşu, bu iktizanın bir gereğidir. Dünyanın mamur bir yer olması ve toplumsal yaşamın beka ve idamesi de bu düzene bağlıdır. Peki, insan şeklindeki şeytanlar, hayvan sıfatlı insanlar ve onların hırs ve açgözlülükleri olmasaydı dünya mamur olur muydu hiç? Eğer insanların hepsi âhireti düşünerek yaşayacak olsa ve dünyaya asla ilgi göstermeseydi, dünya nasıl bayındır olabilirdi? Üstelik bu iki sınıfın her biri de Allah'ın isimlerinden bir ismin tecelli ve mazharıdır?¹³¹

Şimdi, fikir, akıl, ilim ve amel sahaslarında güç ve yeteneklerin farklı ve muhtelif oluşu gerçeğine binaen eğitim ve öğretim programlarında, bilim ve teknikleri değerlendirme aşamasında, görev taksimi esnasında, görev talebi, teşvik ve cezalandırma yöntemlerinde; özetle hayatın bütün

¹³⁰ A.g.e., s. 164.

¹³¹ A.g.e., s. 177-178; *Tefsir-i Sâfi*, c. 4, s. 388 ve c. 5, s. 231.

aşamalarında, güç ve yeteneklerin farklı ve muhtelif olduğu gerçeği ciddiye alınmalıdır. Bu itibarla, bütün bireylere tek tip bir eğitim-öğretim programını dayatmaktan kaçınılmalı farklı yetenekleri tespit ederek her birini geliştirmenin yolları aranmalıdır.

Feyz, şu iddiada bulunur:

Vahye dayalı öğretiler ve dinî metinlerde bu husus göz önünde bulundurulmuştur. Zira dinle muhatap olan insanlar, farklı halk sınıflarına mensup olsalar da hakikatler, temel ilkeler ve öğretiler bütün herkesin faydalanabileceği bir şekilde izah edilmiştir. Öyle ki hangi güç ve yeteneğe sahip olursa olsun her bir birey tüm bunlardan nasibini alabilir.¹³²

İlâhî Fıtrat

Şu soru, tarih boyunca hep gündemde olmuştur: İnsanoğlunun bir fıtratı; yani kendine özgü bir yaratılış, mahiyet ve kimliği var mıdır? Bir kısım düşünürler, insanın özgün bir yaratılış, doğa ve fıtratının olmadığını, onun sırf pasif ve alıcı konumda bulunan bir varlık olduğunu ve farklı etkenlerin onu şekillendirip kişilik kazandırdığını savunurlar. Bir grup sosyolog ve bazı egzistansiyalist felsefeci ve Marksizm sempatzamı, insanoğlunu 'fıtratsız' bilenler arasında yer alır.¹³³ Meşhur Fransız sosyoloğu Emile Durkheim, insanın öğrenme, dinî eğilimler, güzellik algısı ve erdem arayışını sosyal zorunluluğun bir sonucu olarak görür. Egzistansiyalist filozoflardan Jean Paul Sartre ise şöyle der:

İnsanın varlığı, üzerine hiçbir şey yazılmamış ve onun kendi eliyle yazıp dolduracağı boş bir yazı tahtasıdır.

Marksistlere göre ise insanı var eden tarihsel süreçlerdir.¹³⁴

Müslüman düşünürler, ilahiyatçı filozoflar ve bir kısım psikolog ve psikanalizci, insanın bir zât ve fıtrat sahibi olduğuna inanır ve insanı boş bir kaset, içi boş bir zarf ve bembeyaz bir kâğıt mesabesinde gören teorilere şiddetle karşı çıkarlar.

¹³² *Usulu'l-Maârif*, s. 192-193.

¹³³ Bkz. *Tevessulî, Nazariyeha-yi Camiaşınası; Giedens, Nazariyeha-yi Camiaşınası; Misbah Yezdî, Camia ve Tarih Ez Didgâh-ı Kur'an*, s. 66-71.

¹³⁴ A.g.e.

Evet, insanın bir fıtratı vardır. Yani insan görmek, işitmek ve düşünmek gibi bilindik algısal yeti ve yetenekleri ve yeme, uyuma, cinsellik gibi hayvansal eğilimlerinin yanı sıra fitrî, şuhûdî ve irfânî bilgiler, kemâl talebi, hakikat arayışı, erdem özlemi, ölümsüzlük duygusu, dinsel eğilim ve güzellik algısı gibi hayvanî eğilimlerin ötesinde algı ve eğilimlere de sahiptir. Tabi yaratılışsal bilgiler hakkında şu hususa özellikle vurguda bulunurlar ki, burada anlatılmak istenen şudur: İnsan, bu bilgileri öğrenmek için eğitime ihtiyaç duymaz; yani küçük öncül, büyük öncül ve sonuç şeklinde bir tümdengelim formu ya da deneysel bir incelemeyi gereksinmez. Bunların hiçbirisi olmaksızın bu malumata sahiptir o. Dolayısıyla, Müslüman filozoflar açısından 'fıtrî malumat', insan ruhunun başka bir âlemde bu malumatı öğrendiğini ancak dünyaya geldikten sonra unuttuğunu savunan Eflatuncu yorumla açıklanamaz.

İnsanın belirgin bir hüviyet ve fıtrata sahip olanlar içerisinde Fârâbî, İbn Sînâ, Şeyh İsrâk, Molla Sadra ve diğer birçok filozofu sayabiliriz. Bu düşünürler, insanın bütün fikir, görüş ve inançlarının dış faktörlerin bir sonucu olarak şekillendiğini savunan teorileri şiddetle eleştirir üstelik insanın içgüdü ve eğilimler sahasında dahi fıtrî algılara sahip olduğunu savunurlar.¹³⁵

Feyz, şu düşüncüyü savunan düşünürler arasındadır:

İnsan kendine özgü bir yapı ve terkibe sahip olup, özel birtakım yetilerle donatılmıştır ve fıtrî-zâtî bir kısım malumat ve eğilimler taşır.¹³⁶

İnsanın fıtrî özelliklerinden biri de şudur: İnsan tevhid fıtratına sahiptir. O, Allah hakkında sonradan kazanılmayan bir tür mârifet ve eğitime sahiptir. Zira varoluşsal yapısı ve düşünce sistemi, öyle bir şekilde düzenlenmiştir ki kendi varlığı ve diğer varlıklar üzerine hakkıyla tahkik ve tefekkür ettiğinde, tüm her şeyi baştan aşağı kendileri dışındaki bir varlığa ihtiyaç ve bağımlılık içerisinde görür. Bu hakikat, onu Allah'ın rububiyetini tanımaya yönlendirir. Dolayısıyla ateizm ve küfür fıtrattan bir sapmadır.¹³⁷

¹³⁵ Bkz. Molla Sadra, *El-Esfaru'l-Erbaa*, c. 6, s. 161; *Mebde ve Mead*, 3. Bölüm. Ayrıca bkz. İbn Sînâ, *Eş-Şifa fi'l-İlahiyat*, 2. Bölüm.

¹³⁶ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 8, s. 108.

¹³⁷ *Tefsir-i Sâfi*, c. 2, s. 251-252; *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, Risale-i Kurretu'l-Ayn, s. 334-339.

Feyz, Allah arayışı fitratının hatta bir ömür boyu hayvani bir hayat süren, şehvet, arzular ve maddi aidiyetlerin pençesinde esir olup fitratın çağrısına kulak vermeyenlerde dahi çok güçlü ve derin kökleri olduğunu savunur ve şöyle der:

Bu tür insanlar dahi çok zor şartlar ve içinden çıkılmaz vaziyetlere düştüklerinde kendiliğinden, maddi meselelere olan ilgi, bağımlılık ve sevgileri ortadan kalkar ve böylesi bir hengâmede ruhlarının en derininde Allah'ı bulur ve tüm sebeplerin asıl sebebine yönelirler. Dolayısıyla insanın, bu tür zorunluluk ve kopuş anlarında kendi kendisine, doğaya ve doğal etkenlere dönük aidiyet duygu ve ilgisi tamamen sarsılır ve Allah'la kendisi arasında kalbi bir irtibat penceresinin açıldığını görür.¹³⁸

İnsanın bir 'fıtratı' olduğu ilkesini kabul ettiğimiz zaman, başka bir soru daha gündeme gelir: Acaba insan olumlu eğilimlerin yanı sıra olumsuz eğilim ve arzulara da sahip midir? Başka bir tabirle, acaba insan zatı itibarıyla iyiliğe eğilimli bir yaratılış üzere midir yoksa doğası ve zatı itibarıyla kötüdür ve varoluşsal yapısı onu kötülüğe mi yönlendirir? Bazı düşünürlere göre insan zatı itibarıyla bencil, yıkıcı ve kan dökücüdür. Buna göre onun bazen iyi işler yapması, dış faktörlerin etkisiyledir.¹³⁹ Buna mukabil, diğer bazı düşünürlere, insanın iyilik ve güzelliğe eğilimli olup zatı itibarıyla barışçı ve iyi niyetli bir varlıktır. Buna göre ise onun varoluşsal yapısı baştanbaşa iyilikseverlik ve yardımlaşma eğilimi ile doludur.¹⁴⁰

Feyz-i Kâşânî bu her iki görüşü de reddeder:

İnsanın yapısı ve iç dünyasında hem olumlu hem de olumsuz güç ve yetenekler mevcuttur. İnsanın varoluşu yapısal olarak hem iyilik hem de kötülüğü hem güzellik hem de çirkinliği kabullenebilecek bir özellik taşır. O, hem olumlu yeteneklerini hem de olumsuz istidatlarını fiiliyata geçirebilecek ve kendi kişiliğinin mimarı olabilecek bir kıvamda yaratılmıştır. Buna göre, insanın ruh ve kalbi her daim hem meleklerin ilhamları hem de şeytanın vesveselerine açıktır. Bir anlamda insanın kalbi, olumlu ve olumsuz yeteneklerinin bir savaş alanıdır.¹⁴¹

¹³⁸ El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk, Risale-i Kurretu'l-Ayn, s. 340.

¹³⁹ Moore, Engize ve Heyecan, s. 9.

¹⁴⁰ A.g.e.

¹⁴¹ El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk, s. 49-50.

Tüm bu anlatılanlara binaen, insanoğlu dünyaya geldiğinde ve tabiat sahasına ilk adımını attığında potansiyel bir takım eğilimlere sahiptir. Bu eğilimler iyi olduğu gibi kötü de olabilir. Bu demektir ki insan, özgün bir yaratılış, fıtrat, zât ve mahiyete sahiptir. Dolayısıyla insanoğlu, her daim olumlu eğilimlerini eğitip fiiliyata geçirmek ve olumsuz eğilimlerini kontrol edip engellemekle yükümlüdür. Elbette tüm bunlar sistemli bir eğitim-öğretim programına ihtiyaç duyar.

Şeref ve Asalet

Feyz, insanın asalet ve şerefini şu şekilde tavsif eder:

İnsan, Allah'ın seçkin bir kulu, ism-i a'zâmın mazharı¹⁴², meleklerin önünde secdeye vardığı varlık ve sırat-ı müstakimdir.¹⁴³ O, zatı itibarıyla asalet ve şeref sahibidir. Kerim olan Allah ona tamamen özel bir yaratılışsal yapı bahşetmiştir. Onu özel bir terkip ile yaratmış hem akıl hem misal hem de tabiat âlemlerinin cilvelerini varlığında yansıtmıştır.¹⁴⁴ Cisimsel ve bedensel boyutuyla ona dengeli bir mizaç, dik durabilme kabiliyeti, konuşma yetisi ve yüz güzelliği bahşetmiştir.¹⁴⁵ Duyular ötesindeki boyutunda ise ona kendi ruhundan üflemiş, bu boyutunu hissi, cisimsel ve maddî bütün şaibe ve özelliklerden arındırarak hayat, ilim, kudret ve irade nimetlerine mazhar kılmıştır. Allah onu, tıpkı kendisi gibi 'yaratıcılık' vasfıyla da donatmıştır. Yani nasıl kendi zatı ile mahlûkatı arasında 'kayyum' sıfatıyla yani hiçbir şeye muhtaç olmaksızın ve onların yaşam ve bekalarını ayakta tutuyorsa, aynı şekilde insanla kendi zihinsel algı, suret ve kavramları arasında benzeri bir ilişki var etmiştir. Dolayısıyla Allah'ın insanı hem zât hem sıfat hem de fiilleri bakımından kendi hakikatinin yeryüzündeki bir timsali kıldığını söyleyebiliriz. İnsan, sahip olduğu mücerret ruh ve bu ruhun harikulade ve engin boyutlarını tanıyabildiği zaman, bu ruhun sahibine de bir yol bulmuş olur.¹⁴⁶

Bu itibarla Feyz, şu inançtadır:

¹⁴² *Usulu'l-Maârif*, s. 142.

¹⁴³ A.g.e.

¹⁴⁴ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 349-351.

¹⁴⁵ *Tefsir-i Sâfi*, c. 3, s. 205.

¹⁴⁶ *Usulu'l-Maârif*, s. 184-185.

İnsan, özel ve harikulade bir incelikle yaratılmış, cansızlık, bitkisel ve hayvanlık mertebelerini aşarak insanlık makamına erişmiştir. O, bu makamı da ayakları altına alarak ilerleyebilir melekleri dahi geride bırakabilir ve Allah Teâlâ'ya yakınlık mertebesine erişebilir. İnsan akıl, fikir ve düşüncesini kullanarak sayısız hakikatlere erişebilir ve insan ve evrene dair birçok esrarın özüne vakıf olabilir. Buna binaen de hem yaşamı hem de yeniden diriliş günü için hazırlık görebilir ve bu doğrultuda hem yeryüzü hem de göklerdeki olay ve olguları kendi denetimi altına alarak yönetebilir. İnsan, ilim, teknik ve zanaat öğrenme kabiliyetine sahip olduğu için hem bireysel hem de sosyal hayatını çok kolay bir şekilde bir düzen ve kıvam üzere tertiplebilir.¹⁴⁷

Feyz'e göre bu kıvamdaki bir varlık, özgün, latif ve zarif yaratılışı dolayısıyla diğer bütün canlılardan ayrıcalıklı olup çok özel bir konum ve yüce bir mertebeye sahiptir. Dolayısıyla zatı itibarıyla değer verilmeye şayandır. Bu gerçek, her bir insan bireyinin kendisini Allah'ın halifesi, meleklerin önünde secdeye vardığı varlık, Allah'ın dergâhına layık ve asalet giysisiyle müzeyyen bir konumunda görmesini gerektirir. Dolayısıyla o, daimî bir şekilde kendi kemâle erişmek doğrultusunda çaba sarf etmeli ve türdeşlerine de aynı gözle bakmalıdır. Yani hiç kimseyi hor ve hakir görmemeli bilakis herkese değer verip 'insan makamında' görmelidir. Demek ki insan, şehvet ve öfkesini, heva ve heveslerini kontrol ederek ve maddî aidiyet ve gönül bağlarını azaltarak hayvani boyutunu aşabilir ve dimdik ve dosdoğru bir şekilde seyr-u sülûk yolunda ilerleyebilir. En nihayet kurb-ı ilâhî (Allah'a yakınlaşma) şerefine nâil olarak daha yüce bir değer makamına; hatta melekleri dahi hayran bırakacak bir dereceye yükselebilir.¹⁴⁸ Elbette sırat-ı mustakimden yüz çevirenlerin güzergâhı iniş yoludur. Bu yolda hayvanlık mertebesi ve hatta bitkisel düzeyden dahi daha aşağı bir konuma düşebilir ki bu durumda kendi haline terk edilmişlik ve mahrumiyet dışında hiçbir nasibi olmaz.¹⁴⁹

Ölümsüzlük

Ruhun beka ve ölümsüzlüğü meselesi, eğitimin bütün alanlarında, özellikle de dinî, manevî ve irfânî eğitim sahasında ayrıca ölümden sonra

¹⁴⁷ *Tefsir-i Sâfi*, c. 3, s. 205.

¹⁴⁸ *Usulu'l-Maârif*, s. 184-185 ve 156-157.

¹⁴⁹ A.g.e., s. 45-46; *Deh Risale*, s.163; *el-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 5, s. 16-18.

diriliş ve âhiret hayatıyla derin ve güçlü bir bağ içerisinde. Bu ilkeye inanmak, bireysel ve sosyal yaşamı anlamlandırması ve insanın mutluluk ya da mutsuzluğunun temelini oluşturması bakımından çok büyük önemi haizdir. Bu bakımdan, ruhun beka ve ölümsüzlüğü meselesini İslamî ahlâk ve eğitim-öğretimin temel ilkeleri arasında görmek gerekir. Buna binaen olsa gerektir ki “İnsanın ölümsüzlüğü göz önünde bulundurulmadığı zaman, bütün ahlâkî kavramlar anlamsızlaşır” diye bir söz söylenir.

İlahiyatçı filozoflar ve Müslüman düşünürler, istisnasız şu görüşe inanırlar: Ruh soyut bir varlık olduğuna göre hiç kuşkusuz onun en keskin vasıflarından biri ölümsüzlüktür. Elbette aklın, ruhun ölümsüzlüğünü ispatlayamadığını farz edecek olsak dahi din ve vahiy kaynaklı öğretilere dönük inancımıza dayanarak ruhun ölümsüzlüğünün kesin olduğunu savunabiliriz. Zira dinin en önemli ilkelerinden biri, insanı ölümsüz bir hayatla tanıştırmak, ruhun ölümsüzlüğü ve ölümden sonra hayatın varlığını hatırlatmaktır. Yüce İslam dini bu hususu en mükemmel şekilde izah etmiştir.¹⁵⁰ Dolayısıyla unutulmamalıdır ki bütün ilâhî ve semavî dinlerin en temel öğretileri ruhun ölümsüzlüğü ile bağlantılıdır.

Feyz, insanın ölümsüzlüğü ile ilgili şöyle der:

İnsan ruhu kendi zatı ile kaimdir. Hayat, beka ve kalıcılığı bedenine bağlı değildir. Bilakis beden ölüm anı, ruhun yeniden doğduğu, eşsiz bir hayata kavuştuğu ve hayatın yeni bir aşamasına eriştiği andır. Zira o, artık bedeni tamamen kendi haline terk eder ve kendisi tamamen bağımsız ve maddî bedenden müstağni bir şekilde bütün hücreleri dahi hayat sahibi olan yepyeni bir âleme ayak basar. Bedenin yok olup zeval bulması, ruhun zeval ve yokluğunu beraberinde getirmediği gibi onun kemâline hiçbir hâle dahi getirmez. Dahası Ahiret âlemine adımını attığı ilk anda görünmez birçok hakikatle tanışır, görülmeyenleri görmeye ve işitilmeyenleri işitmeye başlar.¹⁵¹

Feyz, ruhun ölümsüzlüğünün ispatı doğrultusunda felsefî öğretiler, dinî metinler ve irfânî bulgulara istinat ederek bu sahada dini, felsefî, irfânî ve kelâmî bir dil kullanır. Tabi ki burada onun konuya dair söylediği

¹⁵⁰ Yeniden diriliş ve âhiret hayatı ile ilgili ayetlerin Kur'an'ın yaklaşık yarısını oluşturduğu söylenebilir.

¹⁵¹ *Usulu'l-Maârif*, s. 149; bkz. *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, Risale-i Kurretu'l-Uyun, s. 459; *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 8, s. 305-306.

bütün her şeyi nakletme imkânına sahip değiliz. Dolayısıyla iki temel hususa değinmekle yetineceğiz:

a) Feyz, insanın ölümsüzlüğü ve ruhun bekası meselesini üç açıdan ele alır ve problemi ruhun soyut niteliği, yeniden diriliş ve misali beden tezlerine dayanarak çözmeye çalışır:

1. Ruhun soyut niteliği, madde ve cisimsellikten bağımsız oluşu bağlamında insanın ölümsüzlüğü: Feyz şöyle der:

Ruh, maddeden soyut bir varlıktır. Soyut varlıklar zümresinden olması hasbiyle ölümsüzdür. Dolayısıyla beden ölümünden sonra da baki kalır ve yaşamını sürdürür.

Elbette ruh hudüs aşamasında mücerret varlıklar zümresinde yer almasa da insanın iki boyutlu bir varlık olduğu görüşünü savunan bütün teorilere göre hiç kuşkusuz beka aşamasında mücerret ve ölümsüz bir varlık sayılır. Asla fânî değildir ve zeval bulmaz. O, özgür bir kuş misali daima beden kafesinden kurtulma arzusuyla yaşar. Geçen konularda ruhun mahiyeti, soyut niteliği ve ruh-beden ilişkisi üzerine yeterince açıklamalarda bulunduğumuz için tekrara gerek görmüyoruz.

2. Mead ve yeniden diriliş: İbrahimi dinlerin en bariz inançlarından biri, yeniden diriliş ve insanın kıyamet gününde yeni bir hayat bulacağı inancıdır. Yüce Allah, sonsuz kudretiyle, mucizevî bir şekilde insanın dar-madağın olmuş bedenini yeniden şekillendirecek ve ona hayat bahşedecektir. Kur'an-ı Kerim'de bu eşsiz gelecek tasviri ve harikulade vakıa 'ba's' kavramı ve farklı türevleriyle ifade edilmiştir. Örneğin şöyle buyurur:

﴿وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَإِذَا هُمْ مِنَ الْأَجْدَاثِ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَن بَعَثَنَا مِن مَّرْقَدِنَا هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ﴾

“Sur'a üflendiğinde ansızın kabirlerinden doğrulacak ve Rablerine doğru seğirterek geleceklerdir. Bu hengâmede şöyle sesleneceklerdir: Eyvah, eyvah! Bizi kabrimizden kim kaldırdı? Bu, Rahman'ın vâdettiğidir. Peygamberler gerçekten doğru söylemişler!”¹⁵²

¹⁵² Yasin: 51-52.

Bazı Kur'an ayetlerinde insanın kıyamet günü yeniden dirilişi, bitkilerin bahar mevsiminde yeniden dirilişine benzetilir.¹⁵³ Bazı ayetlerde ise ölümlerin yeniden dirilişine örnek olarak bu dünyada yaşanmış nesnel örnekler verilir; örneğin Üzeyir Peygamberin ölümü ve bu dünyada yeniden dirilişi¹⁵⁴, ölümlerin nasıl dirildiklerinin Hz. İbrahim'e bilfiil gösterilmesi¹⁵⁵ hadiseleri gibi. Elbette bedenın yeniden diriltilmesi, ruhun soyut niteliğine bağlı değildir. Zaten bu itibarla da mütekillimler nezdinde çokça ilgi görür. Feyz, bazı eserlerinde mead ve yeniden diriliş inancından yola çıkarak insanın ölümsüzlüğünü ispatlamaya çalışır. Aslında bir anlamda o, bu konuyu ruhun soyut niteliğiyle iç içe ele alarak değeriendirir. Örneğin *Risale-i Kurretu'l-Uyun* kitabında şöyle der:

İnsanlar öldükten sonra üç sınıflarlar: Yükleri hafif olan ve saadet sahillerine ulaşabilenler, öldükten sonra melekûti bahçelerde hayatlarını mutluluk içerisinde sürdürür ve yüce rabbimize şöyle nida ederler: “*Rabbimiz bizim nurumuzu tamamla ve bize mağfiret eyle!*”¹⁵⁶ Şekavet ehli yani kötü tıynetli olanlar ise cehennemın en dibine düşer ve rabbimize “*ne olur bizi geri gönder de sâlih ameller işleyelim. Çünkü biz artık yakîn sahibiyiz*”¹⁵⁷ diye yakarırlar. Fakat dünya hayatının esiri olup tehlikeli kıyılarda dolaşan, işret ve eğlence dalgalarına kapılan orta yollu insanlara gelince, kıyamet günü yeniden diriltılinceye kadar kendi hallerine terk edilirler.¹⁵⁸

Elbette insanların bir kesiminin öldükten sonra kıyamet gününe kadar kendi hallerine terk edilecekleri görüşü, Ehl-i Beyt (a.s) hadislerine dayanır. Buna göre kabirlerde sorgu-sual sadece iman ve küfürde son redde olanlar için olup geri kalan insanlar, kıyamet günü Allah'ın emriyle yeniden diriltılinceye kadar ölüm anındaki panik hali, kendinden geçmişlik ve tedirginlik içerisinde bekleyedurlar.¹⁵⁹

3. Misâli beden: Daha öncede hatırlattığımız üzere, Feyz'e göre her bir insanın kişiliği 'nefs-i nâuka'sına bağlıdır. İnsanın maddi bedeni, bu ruha nispetle bir araç hükmündedir. Feyz, varlık âlemini his âlemi, misal

¹⁵³ Hac: 7.

¹⁵⁴ Hac: 7.

¹⁵⁵ Bakara: 260.

¹⁵⁶ Tahrim: 8.

¹⁵⁷ Secde: 12.

¹⁵⁸ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, Risale-i Kurretu'l-Uyun, s. 458-459.

¹⁵⁹ A.g.e., s. 460.

âlemi ve akıl âlemi diye üç düzeyde ele alan teoriden ¹⁶⁰ hareketle ‘âlem-i asgar’ yani ‘küçük âlem’ olması hasebiyle insanın misali bir bedene sahip olduğuna inanır. ¹⁶¹

‘Misâli beden’e dair tasavvuru şu çerçevede ele alabiliriz: Her insanın maddî bedeninin derununda misâli ya da kalıpsal diye tabir olunan bir beden daha vardır. Bu beden her ne kadar maddî bedenın şekil ve formuyla aynı olsa da maddî bedenın özelliklerinden beri olup hacim, ağırlık ve dünyevî cisim gibi özelliklere sahip değildir. Feyz, ‘misâli beden’i asıl ve maddî bedeni ise kabuk, kalıp ve cilt mesabesinde görür. Bu hususta şöyle der:

İnsan ruhu, misâli beden ile irtibat halindedir ve bu beden vesilesiyle maddî bedeni sevk ve idare eder. Ashında gören, işiten, oturan ve kalkan ‘misâli beden’in kendisidir. Hatta maddî beden uyurken ya da bayılıp bir köşeye düşmüşken dahi misâli beden bir an boş durmaz ve hiç durmaksızın çaba ve gayret içerisinde olur. maddî bedenın ölüm anı geldiğinde ise insanın ruhu berzah âleminde misâli beden vesilesiyle hayatını sürdürür. ¹⁶²

Bu teoriye göre insan hem ölümsüz bir ruh hem de ölümsüz bir ‘misâli beden’e sahiptir.

b) Feyz’in ele aldığı ikinci husus, insanın zatı ve fıtratı itibarıyla ölümsüz olduğu meselesidir. Bu itibarla insan asla ölmek istemez. Zira onun zannınca ölüm, yok olup gitmektir. İblis, desiselerini icra edebilmek için Âdem’in ölümsüzlük arzusunu hakkıyla suiistimal ederek ona şöyle dedi:

﴿ يَا آدَمُ هَلْ أَدُلُّكَ عَلَى شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَمُلْكٍ لَا يَبْلَى ﴾

“Ey Âdem! Sana ebedilik ağacını ve sonu gelmez bir saltanatı göstereyim mi?” ¹⁶³

Feyz, bu doğrultuda şöyle der:

¹⁶⁰ A.g.e., s. 350.

¹⁶¹ A.g.e., s. 350.

¹⁶² *Usulu'l-Maârif*, s. 150; *el-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, Risale-i Kurretu'l-Uyun, s. 459.

¹⁶³ Tâ-Hâ: 120.

Şeytanın vesvesesi ve melun İblis'in telbisi (desisesi) Âdem'i etkisi altına aldı. Kur'an-ı Kerim ayetleri bunu sarıh bir dille ifade etmiştir. İşte bu sebeple de o cennetten çıkarılır.¹⁶⁴

Velhasıl insanın ölümsüzlüğü, kuşku götürmez bir hakikattir. Eğitim ve öğretim sistemi bu temel üzerine şekillendirildiği zaman, alışıldık sistemlerin bütün bileşenlerini değiştirip dönüştürür ve eğitimcilere çok yüce bir paye kazandırır.

Bilgi ve Bilinç

Eğitimin başlıca insan-bilimsel temellerinden biri de bilgi ve bilinçtir. Zira insanın eğitimi bilgi ve bilincin varlığına bağlıdır. Bu temel olmaksızın hiçbir alanda insanî eğitim için programlama yapılamaz. Bilgi, bilinç, akıl ve düşünce hakkında Eğitimin Epistemolojik Temelleri bölümünde yeterli açıklamalarda bulunduğumuz için burada yeniden tekrarına gerek duymuyoruz.

İrade ve Özgür Seçim

Hiç kuşkusuz insan, özgür bir varlıktır. Yani o, bilgi, bilinç ve irade yoluyla bir şeye karar verir ve uygular. İnsan, hayatını yönünü bu yolla belirler. Böyle olmayacak olsaydı ve insanın özgür seçim hakkı olmasaydı, eğitim, hidayet, sorumluluk ve ödev bilinci kesinlikle anlamsız olurdu. Feyz, insanın irade ve özgürlüğünü delile muhtaç olmayacak denli açık ve seçik bir gerçeklik olarak değerlendirir. O, birçok yerde bu niteliğin insanın zâtî niteliği olduğuna vurguda bulunur. Bu hususta şöyle der:

Özgür seçim, bizim zâtî niteliğimizdir. Zira Rabbimiz bizleri imtihana tabi tutmak için böylesi bir gücü bizlere bahşetmiş ve bizden kendi kurallarına tabi olmamızı istemiştir. Dolayısıyla bizim özgürlüğümüz ve gücümüz bir Allah vergisidir ve bizim zât ve yaratılışımıza yerleştirilmiştir.¹⁶⁵

Bu tabirlerde özgür iradeyi temellendiren asıl etkenler, yani peygamberlik, hidayet ve imtihan gündeme getirilmiştir. Tabi ki özgür irade

¹⁶⁴ Tefsir-i Sâfi, c. 3, s. 324.

¹⁶⁵ El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk, s. 383-384.

meselesi alabildiğine geniş bir konudur. “İnsan Kişiliğinin Değişebilir Karakteri” başlıklı konumuzda bu husus bir şekilde ele alındığı için bu konuyu burada bitiriyoruz.

İnsanın Sosyal Kişiliği

İnsan sosyal bir varlıktır. Yaratılışı gereği, insanın çeşitli ihtiyaçlarını karşılayabilmesi sosyal yardımlaşma ve alışveriş esasına dayandırılmıştır. Dahası, insanın kişiliği diğer türdeşleriyle ilişki çerçevesinde şekillenir. Onun bütün yetenekleri ve erdemleri de sosyal hayat içerisinde meyve verir. Eğitim ve öğretim uzmanları, insanın sosyal karakterini göz önüne alarak toplumsallık ilkesini kabul etmiş ve eğitim programlarının düzenlenmesi aşamasında şu tavsiyelerde bulunmuşlardır: Sosyal eğilimler güçlendirilmelidir. Sosyal uyumluluk psikolojisi takviye edilmelidir. İnsanların kişiliklerine saygı ve herkesin hak-hukukunu gözetme zarureti içselleştirilmelidir. Sosyal ilişkilerde muaşeret âdabına riayet, yasalara saygı ve gereklerine göre yaşama sorumluluğu telkin edilmelidir. Sosyal sorumluluk ve ödev bilinci geliştirilmelidir...

Feyz, insanoğlunun çeşitli ihtiyaçlarının karşılanmasının sosyal yardımlaşma sayesinde mümkün olduğunu savunur ve şöyle der:

İnsanın dünyevî hayat ve maişet düzenleri ve çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması farklı farklı bireylerin uhdesine devredilmiştir. Bu itibarla hekim olan Rabbimiz insanların yetenek ve güçlerini farklı farklı yaratmıştır. Gaye, sosyal hayatın bir düzene oturmasıdır.¹⁶⁶

Başka bir yerde ise şöyle der:

İnsan, sosyaldır ve sosyal bir yaşam sürmelidir. O, çalışıp gayret sarf etmekle yükümlüdür.

Bu yüzden de o, maişet temini için çalışmayı bir ibadet olarak görür.¹⁶⁷ Hatta ibadetlerden dahi üstün görür.¹⁶⁸ İnsanın aile efradıyla sevgi bağı

¹⁶⁶ *Usulu'l-Maârif*, s. 178-180.

¹⁶⁷ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 97-100.

¹⁶⁸ A.g.e., s. 194.

kurmasını en yüce ibadetler arasında görür.¹⁶⁹ Sosyal ilişkiler muaşeret âdabına riayet etmeyi ise imanın bir göstergesi olarak değerlendirir.¹⁷⁰

İnsanın Kemâli

Feyz, ruhun tekâmül yolunu Hikmet-i Mûtealiye öğretisi esasınca 'Cevherî Hareket' ve 'Varlığın İştidâdî Karakteri' (sıfırdan sonsuza kadar yükselebilmek potansiyeli) teorileri doğrultusunda yorumlayıp açıklar. O, bu hususta şöyle der:

İnsan varoluşunun ilk başlangıç noktasında cansız bir varlıktır. Fakat etki, tepki, değişim ve dönüşüm aşamalarından sonra, Mevlânâ'nın tabiriyle "cansızlık âleminde ölür" ve başka bir düzeye yükselebilecek bir kıvama gelir. Sonra beslenebilen ve büyüeyebilen 'bitkisel ruh' formunda yeniden zuhur bulur. Bir süre sonra bu aşamayı da geride bırakır ve 'hayvansal ruh' formuna bürünür. Bu aşamada his, hareket, şehvet ve gazap yetileriyle yolunu belirler. Ancak bu aşamada hakikat ve mârifeti idrak etmek, incelikli işlerde tasarrufta bulunmak ve tümel-tikel ilimleri algılamak gibi yetilerden yoksundur. Bu aşamada algılayabildiği tek şey haz ve elemidir. Elbette çalışıp gayret edecek olursa 'fiili akıl' ve 'müstefad akıl' (soyut âlemlerden feyiz alabilecek akıl) düzeyine erişebilir. Ondan sonra ise 'kutsî ruh'a sahip olabilecek bir kıvama gelir ve tümel-tikel ilimlerle ilgilenebilir. Sonra gitgide melekût âlemiyle irtibata geçer ve bu aşamada ruhanî iktidarı öyle bir güçlenir ki artık uyanıkken dahi gaybî hakikatler gözünün önünde canlanır ve gelecekle ilgili haberler verir.¹⁷¹

Feyz-i Kâşânî'ye göre, ruhun tekâmül seyri 'kutsî ruh' mertebesine ulaşmakla son bulmaz:

İnsan bu aşamayı da, ruhunun en iç katmanlarında gerçekleştireceği bir hareketle aşabilir, melekler ve melekûtîler diyarını da geride bırakabilir ve vasfedilemez düzeyde nuranî bir ışık ve nefes elde edebilir.¹⁷²

Feyz, ruhun kemâle doğru hareket seyrini şu iki özelliklikle açıklar:

¹⁶⁹ A.g.e., s. 202.

¹⁷⁰ A.g.e., s. 317-320.

¹⁷¹ *Usulu'l-Maârif*, s. 103.

¹⁷² A.g.e., s. 157-158.

1. Ruhun tekâmül seyri, sürekli, zâtî, varoluşsal, köklü ve derinliklidir. Varlığının ilk aşamasından son aşamasına kadar hâsıl olan bütün aşama ve formlar, ruhun varlığının cevherî (tözsel) dönüşümü ve baştan aşağı değişimi şeklinde tahakkuk bulur. Dolayısıyla ârâzî (ilineksel) değişimler dahi yüzeysel ve sathi değildir. ¹⁷³

2. Ruhun istikmal seyri, çift yönlüdür. Yani bazen değer ve mânevîyat taşıyan bir seyir izler ki bu hareketin mahsulü sâlih ve Allah'a yakın insanlardır. Bazen de değer ve manevî kemâl içermeyen bir yere varır ki bunun da sonucu kemâlât yerine alçalma, düşüş ve esfel-i Sâfilidir. Bu düşüş seyrine yol açan hareketin mahiyeti oburluk, yırtıcılık ve şeytani vasıflardan başkası değildir. ¹⁷⁴

Feyz, eserlerinde dikkate şayan şöyle bir hususa da işaret eder:

İnsan ruhu, zatı itibarıyla ruhanî ve melekûtî bir varlık olduğu için ömrünün son demlerine kadar bazı günahlarla kirlenmiş olsa dahi Allah'a iman nurundan nasiplenmiş ve bir zerre olsun iman taşıyorsa eğer işinin akıbeti cehennem azabından kurtulmaktır. Zira imanın nuraniyeti öyle bir düzeydedir ki onun bir zerresi dahi semere verir, faydalı ve kurtuluş vesilesi olur. ¹⁷⁵

Konunun sonunda şu, dikkate şayan ve harikulade noktaya da değinmemiz gerekir ki insanın ölümden sonra karşılaşacağı her şey ve idrakine varacağı her hakikat, 'cevherî hareket' kuramınca ruhun dolaysız bir eseridir ve ruhun yaratıcılık niteliğinin bir ürünüdür. Açıklamak gerekirse, ruhanî ve manevî cennet ile cismanî cennet ve çeşitli hazları; ayrıca manevî cehennem ile oradaki bütün azapların hepsi insan ruhunun vasıtasız bir şekilde kendi eliyle yarattıklarıdır. Tüm bunlar sadece ruhun amel ve davranışlarının bir sonucu değil, ayrıca onun bilfiil icat ettiği iç dünya ve gizli gerçekliğin ta kendisidir. Şöyle ki insanın fikir, amel, eylem ve niyetleri onun iç dünyasında, karakter ve kişiliğinin kaynağı olan melekeleri meydana getirir ve âhirette zuhur bulacak olan da işte bu kişiliktir. ¹⁷⁶

¹⁷³ A.g.e., s. 103; *İlmü'l Yakîn*, s. 464-467.

¹⁷⁴ *Usulu'l-Maârif*, s. 147-149.

¹⁷⁵ A.g.e., s. 175.

¹⁷⁶ A.g.e., s. 174.

Hatırlatma

Eğitimin insan-bilimsel temelleri başlığı altında ele aldığımız tüm bu konular, İslamî eğitim ve öğretim sisteminde dikkate alınır; eğitim ve öğretimin altyapısı olarak görülür ve eğitim ve öğretim sisteminin bütün bileşenlerine kadar tatbik edilebilirse, İslam toplumunda akılcılık, mânevîyat, adalet ve maddî-manevî refahın egemenliği için de zemin hazırlanmış olur. Böylece bütün bireyler için maddî ve manevî saadet zeminini şekillenmiş olur.

Bu bölümün sonunda, şu hususu da hatırlatmak isteriz ki, Feyz-i Kâşânî'nin eğitimin insan-bilimsel temelleri ile tüm söyledikleri bizim burada dile getirdiklerimizle sınırlı değildir. Zira Feyz'in eserlerinden aşk ve gönül bağı, duygu ve hisler, eğilim ve dürtüler, yaratıcılık ve haz arayışı gibi diğer birçok temel esas çıkarsanabilir. Fakat bu bölüm, bundan daha öte bir ayrıntı için yetersiz kalır.

3. Varoluşsal (Ontolojik) İlkeler

Feyz-i Kâşânî'nin felsefî düşüncelerinin odak noktası varlıktır. O, Molla Sadra Şirâzî'nin araştırma, mükâşefe ve yenilikçi düşüncesinin hâsılı olan Hikmet-i Mûtealiye ekolüne bağlı bir düşünür vasfıyla varlığı, bütün cüzleri birbirleriyle zâtî, derin ve güçlü bir irtibat içerisinde olan tek bir bütün olarak ele alır. Varlık düzenindeki bütün mevcudat arasında var olan ahenk bütünlüğü, eş güdümlülük ve etkileşimler bütünsel ve zinde bir birlik ve vahdetin göstergesidir. Bu birlik, güçlü, sağlam, zinde ve şuurlu bir organizma görünümü taşımaktadır. Zira bu bakış açısına göre, madde de dâhil olmak üzere bütün varlıklar, varlık nimetinden pay aldıkları oranda şuur sahibidirler. Demek ki tek bir 'hayat' varlık âleminin bütün cüzlerinde cereyan halindedir.

Feyz, Molla Sadra düşüncesinin temel esasları üzerinde zekice ve incelikli bir inceleme sonrası bu düşüncenin temelini oluşturan 'varlığın asaleti', 'varlığın dereceli birliği' (vahdet-i teşkiki), 'bağımlı varlık' (vücud-ı fakrî), 'tözel hareket' (hareket-i cevherî), 'varlığın iştidadî karakteri' ve sair ilkelerini benimsemiş ve varlık âleminin hakikat ve esrarını idrak etmiştir. Bu hikmet temelleri ve burhan, irfan ve Kur'an birlikteliği üzerine kurduğu kendine özgü bilgi kuramını da ekleyerek ontolojik problemlerin birçoğunu çözmüştür. Feyz derinlikli bir inceleme sonucu, şu tezi delillendirir: Bütün eşya ve tüm varlıklar, varoluşsal bağımlılık ve zâtî ihtiyaçları sebebiyle yüce rabbimize aidiyet dışında hiçbir şeye sahip değildirler; her şey O'ndandır ve yine O'na dönecektir. Dolayısıyla, tüm yaratılmışlar ve bütün varlıkların hakikat ve hüviyetleri, başlangıç ve sonları ve mebde ve maksatları Allah'a bağlıdır. Bu tez, eşyanın mebde ve maksatları arasında bir bağ görmeyen yeni fizikle örtüşmez. Ayrıca Feyz, ilim,

irade ve şuurun bütün varlık âlemine yayıldığı ve yaratılışın erekselliği ilkelerini de ispatlar.

Açık olsa gerektir ki işte bu ilâhî ve manevî temeller üzerine inşa olunan bir eğitim sistemi, insan ruhunun his ve madde dünyasının çukurundan çıkarak kutsî ve melekûtî âlemlere yükselebilmesi için en uygun zemini hazırlar.

Yine herkese malum olsa gerektir ki bu yüce temel ve esaslar ve bu temeller üzerinde inşa olunacak yapı ve bunun eğitimsel sonuçları, henüz bir eğitimci gözüyle incelenip mütalaa edilmemiş ve bu hususla ilgili dikkate değer metodolojik bir araştırma yapılmamıştır. Biz bu çalışmada, bir eğitim sisteminin şekillenmesinde rol oynayabilecek varoluşsal temel ve esasları incelemeye çalışacağız.

“Varlık” Nasıl Anlaşılmalıdır?

Müslüman filozof ve ârifler, yaratılış âlemini üç farklı bakış açısıyla tefsir ve tahlil etmişlerdir. ‘Varlık’ ‘nur’ ve ‘zuhur’ odaklı bakış açıları diyebileceğimiz bu üç farklı yaklaşımın ürünü olan sistemler ise ‘varlık sistemi’, ‘nur sistemi’ ve ‘zuhur sistemi’ diye meşhur olmuşlardır. Örneğin İbn Sînâ’nın felsefî düşüncesinin ana eksenini ‘varlık’ kavramıdır.¹⁷⁷ Molla Sadra, apaçık bir ifadeyle felsefî sitemini varlığın hakikati ve yegâne karşılığı olan gerçeklik ekseninde şekillendirdiğini söyler.¹⁷⁸ Şeyh İsrâk, ‘nurun hakikati’ kavramını felsefî düşüncelerinin odak noktası olarak görür ve bu hakikatin bedihi ve tanıma ihtiyaç duymayacak kadar apaçık olduğunu savunur.¹⁷⁹ Âriflere gelince onlar, yaratılış âlemini ‘zuhurî sistem’ diye tabir eder ve düşüncelerini ‘zahir ve mazhar’ taksimi üzerinden şekillendirerek ‘mazharların kesretinden’, ‘zâhirin vahdeti’ne ulaşırlar.

Fakat Feyz; ‘nur, varlık ve zuhur’u tek bir hakikat olarak değerlendirir ve şöyle der:

Varlıkla ilgili dile getirilen kuşatıcılık, yalınlık, tanımsızlık vasıfları ve varlığın şiddet ve zaaf, öncelik ve sonralık gibi hususlarda dereceli ve hiyerarşik

¹⁷⁷ İbn Sînâ, *Eş-Şifa, el-İlahiyat*, s. 29.

¹⁷⁸ Molla Sadra, *el-Esfau'l-Erbaa*, c. 1, s. 22; *Mebde ve Mead*, s. 45; *el-Meşair*, s. 4.

¹⁷⁹ Şeyh İsrâk, *Mecmua-ı Musannifât*, c. 2, s. 106.

bir yapıya sahip olduğuna dair tüm söylenenler ‘nur’ ve ‘zuhur’ hakkında da geçerlidir. Zira ‘nur’ derken anlatılmak istenen bu kavramın somut karşılığı, yıldızlar, gezegenler ve ateşin taşıdığı ışık değildir. Bilakis murat ‘hakiki nur’dur. İşte bu nur, zatı itibarıyla hem zâhir hem de mazhar olup bütün varlıklar ve yaratılmışları var edendir.¹⁸⁰

Feyz, görünüşte felsefî düşüncesinin ana eksenine varlığın hakikatini oturtmuş olsa da âriflerin bulguları, dini ve hadise dayalı öğretilerden de faydalanmış ahlâk ve eğitim sistemini işte bu kuşatıcı ontolojik temel üzerine inşa etmiştir.

Feyz-i Kâşânî, felsefeyi dinin hizmetine sokmuştur. Felsefî eserlerinin giriş bölümlerinde ilkin varlığın hakikatini tanıtmaya çalışır, bu hakikatin ve varlığın en yalın halinin Hak Teâlâ’nın ‘zât makamı’ olduğunu önemle belirtir. O, şu hakikatin özüne vakıf olmuştur ki hakiki varlık O’dur. Bütün diğer varlıklar O’nun bir tecellisi ve bir zuhurudur. Yaratılış âleminin tüm gerçekliği sadece O’na ait, O’na bağlı ve O’na muhtaç olmaktadır. Feyz, bu konuya dair şöyle der:

Varlık çift yönlüdür. Bir yönüyle mutlak anlamda taayyün ve istiğna, diğer yönüyle zâtî yoksunluk ve taayyünsüzlük karakteri taşır. Zira bütün mümkün varlıklar, tüm yaratılmışlar ve bütün eşya yoksunluk ve bağımlılık vasıfları sebebiyle ve tüm varlıklarının bir başkasına ait ve bir başkasına bağımlı olmaktan ibaret olduğu veçhiyle taayyünsüzlükte taayyün bulmuş, tüm iktizaları iktizasızlık olarak zuhur bulmuş ve tüm varlıklarının yegâne nişanesi, mutlak feyiz sahibi ve varlığın en yalın hali olan Zât-ı İlâhî makamına bağımlılık hüviyetinde tecelli etmiştir.¹⁸¹

İşte bu anlamda yüce Rabbimiz şöyle buyurur:

وَعَبَّتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ وَقَدْ خَابَ مَنْ حَمَلَ ظُلْمًا

“Bütün yüzler, hayatın ve hâkimiyetin tam manasıyla sahibi olan Hayy-u Kayyum’a baş eğmiştir.”¹⁸²

Yahut şöyle buyurur:

¹⁸⁰ Usulu'l-Maârif, s. 22-23.

¹⁸¹ A.g.e., s. 13-14.

¹⁸² Tâ-hâ: 111.

﴿وَاللَّهُ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولُو فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾

“Doğu da Batı da Allah’ındır. Her nereye dönerseniz vech-i ilâhî oradadır. Muhakkak ki Allah’ın lütfu ve rahmeti geniştir, ilmi her şeyi kuşatır.”^{183 184}

Feyz, Allah Teâlâ’nın tüm yaratılmışlara olan nispetini denizin dalgalarına nispeti örneğiyle açıklamaya çalışır ve şöyle der:

Deniz ve denizin dalgalarına baktığımızda iki şey görürüz: Biri su, diğeri dalgalar. Özellikle de dalganın bir kayık ve gemiyi altüst edecek düzeyde yükseldiği an bu ikilik daha bir belirgindir. Fakat iyi bakacak olursak, tek bir hakikatin gözlerimizi kendine cezp ettiğini görürüz ki o da sudur. Özetle, biz suya bakarken aynı zamanda ona bağlı olan dalgaları da seyretmiş oluruz.¹⁸⁵

Feyz’in varlıkla ilgili tüm söylediklerinin özeti şudur: Varlık aynı ve basit (yalın) fakat aynı zamanda her şeyi kuşatan ve ayniyet ve tahakkukun temeli olan bir hakikattir. Yani ‘varlık’ dışında hiçbir şey şu âlemde tahakkuk bulamaz. Dış dünya ya da zihinde tahakkuk bulan ve ayniyet kazanan her şey, varlık sayesinde kazanmıştır. Bu hakikat, tümel, tikel ya da genel ya da özel değildir. Onun eşya üzerindeki şümül ve ihatası, bir tûmelin kendi kapsamındaki tikelleri kuşatması şeklinde değildir. Bilakis varlığın bütün her şeyi kuşatıp kapsaması, bir inbisat (yayılp ihata etme) ve cereyan şeklindedir.¹⁸⁶ Açıktır ki, bu cereyanın keyfiyetine vukuf ve dahası hatta nesnel ve somut gerçekliği bilmek, ancak ve ancak huzûrî ve şuhûdî ilim yoluyla müyesserdir. Zira varlığın bir mahiyeti yoktur, dolayısıyla onu tanıma imkânı da olamaz. Bu itibarla, tek çare onun huzuruna varmaktır ve onu huzûrî olarak bulmaktır.¹⁸⁷

Hiç kuşkusuz bu azim temel üzerinde düşünmek, insanı alır ve varlığın dalgaları ve bilinmeyen iklimlerine götürür. Onu “şu içinde bulunduğum gizemli varlık okyanusun içinde yer alıyorum; ama nasıl oluyor da halen onu tanıyamıyorum” diye hayretten hayretlere duçar kılar.

¹⁸³ Bakara: 115.

¹⁸⁴ *Usulu'l-Maârif*, s. 14.

¹⁸⁵ A.g.e., s. 56.

¹⁸⁶ A.g.e., s. 6-7 ve 14.

¹⁸⁷ A.g.e., s. 13-14.

Sonra şöyle düşünür: “Öyleyse bir nur ve hidayet peşinde koşmalı ve bütün şu sahte aidiyetlerden kurtulmalıyım! Varlığın bir şua ya da bir nefes olsun nur ve nefhasından nasiplenmeliyim!” İşte gerçek eğitim böyle başlamalıdır.

Feyz, bu doğrultuda felsefenin iki temel ilkesini izah etmeye çalışır: Varlığın Asaleti ve Teşvikî Birliği. Bu iki ilke, Hikmet-i Mûtealiye’nin en temel felsefî ilkeleri ve bu sistemin ana mihverleridir. Bu ilkeleri, önemine binaen kısaca da olsa ele almamız gerekir:

Feyz, varlığın asaleti ve mahiyetin itibarî oluşu ile ilgili çok geniş iza-hatta bulunur. Özetleyecek olursak: Dış gerçekliği ve nesnel hakikati olan varlıktır. Mahiyet ise varlığın bir görüngüsü, bir ilineğidir. Dahası mahiyet, en doğru tabirle bir yanılama ve serap hükmündedir. Zira mahiyetin tüm hakikati, varlığın sınırlarını belirliyor olmasıdır. Varlık bir sınırla sınırlandırılmadıkça ve bir çerçeve içinde yer almadıkça da mahiyetten söz edilemez. Çok açık olsa gerektir ki sınır ve çerçeve nesnel bir gerçekliğe tekabül etmez. Dolayısıyla salim bir fıtrat hükmeder ki hakiki anlamıyla mevcut olan ‘varlıktır.’ Mahiyet ise itibarî ve zihinsel bir gerçeklik olup gerçeklik vasfını da varlığa tâbi olarak ve mecazen taşır.

İşte bu noktada, mahiyeti iki açıdan görmeye çalışmamız gerekir: Biri, mahiyetin özü ve zâtî (özel) nitelikleri bakımından ki bu açıdan bakıldığında mahiyetin hiçbir tahakkuk ve gerçekliği yoktur ve zatı itibarıyla yokluğa mahkûmdur. İkincisi, mahiyetin varlıkla İshrâkî ilişkisi (varlık nurunun bir yansıması) olması bakımından ki bu açıdan bakıldığında mahiyetlerin, varlığın mevcudiyetinin birer şe’ni ve görüngüsü ya da varlığın isim ve sıfatlarının bir mazharı olduğunu söyleyebiliriz. İkinci açıyı göz önüne aldığımız da varlığın asaleti, üzerine farklı ebatlarda düğümler vurulmuş bir ip misalidir diyebiliriz ki buna göre sadece varlığın hakikatine değil belki ondan çok alt mertebelerdeki her şeye şamil olur. Buna binaen şu sonuca ulaşabiliriz: Tabiattan akıllar âlemine kadar bütün eşya ve mevcudat mutlak varlığın birer mazharıdır. İşte, bu bakış açısı, bizi ‘varlığın birliği’ dünya görüşüne hidayet etmektedir.

Hikmet-i Mûtealiye açısından en temel ilkeler arasında yer alan ikinci ilkeye göre ise varlığın hakikati, dış dünyada nesnel ve aynı karşılığı olan teşvikî (dereceli) bir yapıya sahip tek bir hakikattir. Buna

göre varlık, güçlü ve zayıf mertebelere sahip olmakla birlikte mertebeler arasındaki derece farkı, yine varlığın kendisine döner. Demek ki varlık, bütün kesretlerde (çokluk âleminde) zâhir olmasına rağmen birlik vasfına bir hâlel gelmez. Diğer taraftan her şeyin varlığın bir görüngüsü olması ve ‘mevcut’ vasfıyla nitelendirilmesi, varlık mertebeleri arasındaki farklılıklar ve kesret (çokluk) âleminin inkârını gerektirmez. Buna göre varlığın mertebeleri diye algılanan her şey, varlığın öznel ve yegâne hakikatinin bir şe’ni, zuhuru ve tecellisi olmak dışında bir gerçeklik taşımaz.¹⁸⁸

Hiç kuşkusuz varlığın asaleti ve teşkikî yapısı meselesini geniş bir şekilde açıklamak ve delillerini beyan etmek, bu makalenin sınırlarını aşar. Bu yüzden bu bakış açısının sonuçlarını özetle şöyle ifade edebiliriz:

1. Varlık Âleminin Zâtî Birliği: Varlığın asaleti ve teşkikî yapısı ilkeleri, bizi ‘varlığın zâtî birliği’ ilkesine yönlendirir. Bu, şu anlama gelir: Varlık âleminin bütün cüzleri, birbirleriyle güçlü ve derin bir şekilde özsel ve ontolojik bir bağ içerisindedir. Burada bütün her şeyi bir arada tutan organik bir birlik egemendir. Zira varlık diyarında ‘varlığın’ kendisi dışında hiçbir şey mevcut değildir ve ‘varlık’ her şey ve her yerde sâri ve câridir.

2. Düzen ve Mükemmellik: ‘Varlık’ bir yandan varoluş âlemindeki bütün olay ve olgular arasında köklü bir bağ oluştururken diğer yandan bütün her şeyi varoluşun kaynak ve mebdei ile bağlantılı kılar. Başka bir deyimle, bütün mevcudatı birbirilerine bağlayan ve harikulade bir düzen, mükemmellik ve sistem içerisinde tutan urvetu’l vuska (sağlam bağ) ‘varlıktır’.

3. Tevhidî Dünya Görüşü: Varlığın asaleti ve teşkikî yapısı, bizlerin fikir ve bakış açılarımızı, tevhidî dünya görüşüne yaklaştırabilecek bir temeldir. Zira bu düşünce esasınca varlık âlemi, bozulması mümkün olmayan bir birlik içerisindedir ve bu âlemin bütün cüzleri, tüm olay ve olgular, tüm yaratılmışlar ve bütün çokluklar Allah’tan neşet alan ve onun hikmetinin gerektirdiği tek bir maksada doğru hareket eden tek bir süreç içerisinde yer alırlar.

¹⁸⁸ A.g.e.

Varlık Üzerine İnce Nükteler

Yaratılış âlemi, Allah'ın en büyük ayet ve nişanesidir. Bu ayet üzerine düşündükçe varlık âleminin sahip olduğu ince nükteler ve özelliklerle daha bir âşina olur ve varlığın kaynağından her an taşıp gelen feyizlerle daha derinlikli tanışırız. Bu düşüncenin bizi ulaştıracağı bazı ince nükte ve dikkate şayan özellikleri şu şekilde sıralayabiliriz: Ontolojik muhtaçlık, varlıkların hidayet ve irşadı, varlık âleminin bir ayet oluşu, ereksellik, düzen ve varoluşsal yasalar, varlıkların eşitliği ve belirlenmiş kaderleri, “olmak” halinde iken aynı zamanda bir “oluş” süreci içerisinde bulunmak, güzellik, evrensel şuur, varlıkların secde ve tespih ile ıstıgalı, ecel ve varlık âleminin sonu...

Açık olsa gerektir ki bir eğitim sistemi, bu esaslar üzerine inşa olduğunda, ilâhî nefha ve nesimin eğitime tabi tüm bireylerin can ve gönüllerinde cereyan edeceği bir zemin oluşur. Burada bu nükte ve özelliklerin bazılarını izah etmeye çalışacağız:

1. Ontolojik Muhtaçlık

Hikmet-i Mütealiye'de 'bağımlı varlık', ontolojik muhtaçlık ve tüm varlıkların zât ve özleri itibarıyla Allah'a bağlı ve bağımlı olduğu tezinin ispatı, felsefî düşünce tarihinde bir dönüm noktasıdır. Zira bu tez, sebep-sonuç ilişkisinde sonucun hakikati, sonucun sebebe ihtiyaç duymasının ölçütü, varoluşun neşet ettiği kaynakla ilişkisi, ilâhî feyzin sürekliliği gibi konuların daha doğru bir yoruma kavuşmasına temel oluşturmuş ve tevhid inancının derinliğini hakkıyla aşikâr kılmıştır. Elbette Molla Sadra'nın tabiriyle:

Keskin bir zekâ, olgun bir bilinç ve latif bir ruha sahip olan her insan, ontolojik muhtaçlık ve varoluşsal bağ ve bağımlılık terimlerini en derinlikli anlamıyla idrak edebilir.¹⁸⁹

Feyz, ontolojik muhtaçlığı şu ifadelerle açıklar:

Her bir varlığın hüviyet ve gerçekliği, Allah Teâlâ'ya bağlılık ve bağımlılıktan ibarettir ve bu bağ, ihtiyaç ve bağımlılık dışında hiçbir gerçeklik ve

¹⁸⁹ Molla Sadra, *el-Esfaru'l-Erbaa*, c. 1, s. 87.

hüviyeti yoktur.”¹⁹⁰ Bu demektir ki bağımlı varoluş, varlığın en zayıf hal-kasıdır. Bu varoluş tarzı, bağımsız bir varlık sahibi olmadığı gibi ontolojik ihtiyaç ve fakirliği dolayısıyla zaten yok hükmündedir ve her an ihtiyaç, bağımlılık ve biçareliğini mutlak ve salt varlık makamına arz eder. Bu itibarla varlığın hakikatının Allah Teâlâ'nın yegâne ve eşsiz zatı dışında bir karşılığı olabileceği düşünülemez. O'nun dışında diye bildiğimiz her şey ise hakikatte O'nun bir şe'ni, tecellisi ve zuhurudur. Yaratılış âleminin işte bu 'fakirlik' ve muhtaçlığı hiçbir zaman ve hiçbir düzeyde asla ortadan kalkmaz.

Sonuçta, Feyz'in tabiriyle:

Varlık âlemindeki bütün mevcudat; mülkten melekûta, mücerretten maddi olana, değişkenden sabit olana kadar salt bağıntı ve aidiyetten ibaretler ve Allah Teâlâ'ya muhtaç olmak ve ona bağımlı olmak dışında bir hakikatleri yoktur. Demek ki Allah'a muhtaç olmayan tek bir şey dahi bulunamaz. Bu sebeple, bütün varlık sahası iki yönlüdür: Bir taraf tam bir bağımsızlık ve istigna içerisindeyken diğer taraf salt fakirlik ve sırf bağımlılık içerisinde ve ilâhî feyzin bir an kesilmesi, bu tarafın tamamen yok olması ve bütün kalıpların dağılmasıyla sonuçlanır. Zira her bir mevcut, özünün bütün varlığıyla O'na muhtaç ve O'na bağımlıdır. Tüm mevcudat arasındaki işte bu bağımlılık, ihtiyaç ve ortak yön, onların her birini bir diğerine ve topyekûn hepsini varlığın kaynağına bağlayan bir harc hükmündedir. Her bir mevcudun taşıdığı bu aşk ve bağımlılık varlık âleminin yapı taşı ve varlık mertebeleri arasındaki bağ ve ilişkinin ana faktörüdür.¹⁹¹

Velhasıl, varoluşsal muhtaçlık ve bağımlı varlık konusu, varlık bilime dair birçok problemin çözüm anahtarıdır. Zira:

1. Varlığı, fakirlik ve ihtiyaçla özdeş olan alt düzeydeki bir şeyin gerçekleşmesi, bir üst mertbe ve daha üstün bir konumdaki varlıklar tahakkuk bulmaksızın olanaksızdır.

2. Sırf bağıntı ve bağımlılıktan ibaret bir varlığın Allah Teâlâ'nın bağımsız varlığıyla ilişkisi varlık-yokluk ilişkisidir. Zira sırf bağıntıdan ibaret ve başkasına bağımlılıktan ibaret bir varlık, özsel bağımsızlık ve belirgin bir hüviyetten yoksun olup varlıktan asla bir nasip alamaz. Çünkü o, her daim bir başkasınıdır ve onunla kaimdir.

¹⁹⁰ *Usulu'l-Maârif*, s. 8-9-10.

¹⁹¹ A.g.e. ve bkz. s. 93-95.

3. Varlığın kaynağı olan mebdain, sebepli varlıklar (malullerle) ontolojik bağ ve ilişkisi öyle bir keyfiyete bürünür ki buna göre tüm sebepliler, o kaynağa birer yabancı değil bilakis, onun fiil, sıfat ve isimlerinin birer gereği ve zuhuru olarak değerlendirilirler. Bu değerlendirmeye göre nedensellik çok farklı bir yoruma kavuşmuş olur.

4. Eğer varlık deryasının derinliklerine dalar da gerek afakî gerekse enfûsî yolculuğumuza fakr-ı vücudî (varoluşsal muhtaçlık) ilkesinden hareketle başlayacak olur ve bu ilkeyi dünya görüşümüzün temeli kılar-sak Feyz'in tabiriyle:

Hak Teâlâ'nın sonsuz ve an be an zuhur bulan tecellisi ve dem be dem yenilenen yaratılış âlemi bizlere aşikâr olur. Sonra anlarız ki her bir yaratılmış varlığın hem varoluş temeli hem de varlığının beka vesilesi tek bir şeydir; sebep (illet) baki kaldıkça sebebi de baki kalır ve feyiz kesintisiz devam eder. Bu açıdan bakıldığında, bütün varlık âlemi Allah'ın bir ayet ve nişanesi, Hz. Hakk'ın bir cilvesi ve masıvayı terk ile Allah'a adanmaktan ibarettir.¹⁹²

5. Yine Feyz'in tabirleriyle:

Kâinatın ontolojik muhtaçlığı üzerine derinliğine düşünecek olursak, varlığın bir latif nüktesi daha aşikâr olur. Şöyle ki hiçbir yaratılmış, kendi varlığının zaafı ve muhtaç konumunu tanıyıp aşikâr kılmadıkça bir üst düzeydeki varoluşsal kemâlâta erişemez. Örneğin toprağa atılan bir tohum, önce kokuşur, çatlar ve ne kadar değersiz olduğunu sergiler sonra tomurcuklanır ve toprağın içinden dışına doğru boy verip gelişmeye başlar. Bir nutfe ve cenin de sessizlik, unutulmuşluk ve kıymetsizlik girdabında gelişim seyrine başlar.¹⁹³

6. Feyz, kâinatın ontolojik muhtaçlığının göstergelerini şu hususlardan ibaret sayar:

Bağımlı ve gölgemsi bir varoluş, yokluk geçmişi, yeniden yok olma akıbeti, geçicilik, yenilenme, değişim, istidat, kuvve ve fiil, edilgenlik, zeval bulma, zâtî ve zamansal hudûs, kevn ve fesat ve bütün türleriyle hareket.¹⁹⁴

7. Varlık âlemindeki olguların özsel, varoluşsal, içsel ve dışsal boyutlarıyla muhtaç ve 'fakir' bir konumda olduğu gerçeğinin son neticesi ise

¹⁹² A.g.e.

¹⁹³ A.g.e., s. 143 ve 147.

¹⁹⁴ A.g.e., s. 38-46, 96-97, 119, 124, 100, 93, 95.

şudur: Allah'a yönelik aşk ve bağımlılık, tüm varlıkların hem mebdde hem maksatta; hem başlangıç hem de akıbette bir noktada birleştirir ve bütün hepsini tek bir hakikat mesabesinde o müteali kaynakla irtibatlandırır.¹⁹⁵

2. Varlığın Yatışmaz Yapısı

Cevheri hareket ya da varlığın kararsız ve değişken karakteri, bütün maddi varlıkların temel, öz ve tözünde sâri ve caridir. Bu alabildiğine derinlikli ve hayret verici vakıayı yüce mertebelere erişmiş ârifler gönül gözleriyle görmüşlerdir. Ayrıca hem Kur'an-ı Kerim hem de ilâhî hikmet ehli hekimler de bu vakıadan bahsetmişlerdir. Molla Sadra'da ilkin bu hususu ilham yoluyla algılamış sonra da delil ve burhan yoluyla ispatlamıştır. Onun bu konuda elde ettiği başarı hiç kimseye nasip olmamıştır.¹⁹⁶

Eşyanın iç dünyası ve cevherinde hareket, büyük bir olaydır. Bu tez, bütün alanlarda özellikle de eğitim ve öğretim sahasında büyük değişimlere yola açabilir. Zira bu yolla madde âleminin akışkan ve değişken yapısı ispatlanmıştır. Buna göre bütün olgular bir an olsun sakın ve durağan bir halde kalamaz ve bütün varoluşsal istidatları fiiliyat buluncaya kadar hiç durmaksızın hareket halinde olurlar. Bu itibarla, maddi bir varlık, varlığın en alt mertebesinde en üst mertebesine kadar bütün düzeylerini kat edebilir. Dolayısıyla maddi bir nesne, hareket sayesinde varoluşsal olarak bir üst mertebeye yükselebilir ve ruh kazanabilir. Tabiatı kendi yükselişi için bir merdiven kılarak bu mertebeyi aşabilir ve tabiat ötesine ulaşabilir. Feyz, bu konuda şöyle der:

İnsan ruhunun his ve madde çukurundan kutsî âlemlere doğru yükselişi de cevheri hareketin bir bereketidir. Zira insan ruhu, kendi iç dünyasındaki hareket sayesinde ilkin nebatî ruh, ondan sonra hayvanî ruh ve en nihayet insanî ruh düzeyine erişir. Fakat insan ruhu, derûnî ve özsel hareket ve iç dünyasındaki coşku ve heyecanla seyr-u sülûk ve eğitimine hep devam ededurur ve bu vesileyle tekâmül basamaklarını, melekler derecesine ulaşınca kadar kat eder. Dahası Allah'a benzemeye çalışır ve kendi bedeninden tam anlamıyla özgürleşerek ona hiç ihtiyaç duymaksızın yaşamını sürdürebilir. Dolayısıyla insanın gerçek anlamda gelişim ve eğitimi,

¹⁹⁵ A.g.e., s. 93-96.

¹⁹⁶ A.g.e., s. 85.

kendi ruhunun tedricî olarak güç kazanması ve varoluşsal anlamda kemâle erişmesine bağlıdır.¹⁹⁷

Bu harikulade görüş, maddî âlemin anbean bir yenilenme içerisinde olduğunu ve insanoğlunun her an yepyeni bir dünyayla karşılaştığını ve hem zihni hem de gönlünü varlık âleminin yepyeni görünümüne açması gerektiğini ispatlamıştır. Sonuçta ‘cevherî hareket’ her ne kadar ontolojik bir problem olsa da eğitim ve öğretim, seyr-u sülûk ve nefis terbiyesi, güzellik ve kemâl arzusuyla da derin bir ilişki içerisinde. Molla Sadra’nın ifade ettiği şu ilginç noktayı da hatırlatmakta fayda var: “Kur’an-ı Kerim ayetleri üzerinde tedebbür ve tefekkür, cevherde hareket görüşünü bana armağan etmiştir.”¹⁹⁸ Çok açık olsa gerektir ki bu tedebbür ve tefekkür, arınmış bir iç dünya ve terbiye olunmuş bir kalbin eseridir.

Hiç kuşkusuz bu çalışma cevherî hareketi delilleri ve sonuçları gibi tüm boyutlarıyla ele alacak kapasitede değildir.¹⁹⁹ Bu yüzden, sadece bu tezin doğuracağı eğitimsel ve manevî sonuçların bir bölümüne değinmekle yetineceğiz:

1. Varlığın Erekselliği: Tabiat âlemi anbean özsel, içsel ve varoluşsal bir hareket içerisinde olduğuna göre, Feyz’in tabiriyle “Bu, maddî âlemin hem mebdde hem de meadî bakımından ereksel ve belirgin bir gayeye odaklı bir yapıda olduğunu gösterir. Yani bütün olgular ve her bir olgunun bütün bileşenleri, sürekli ve aşamalı bir hareket içerisinde ve bu, bir hedef ve gaye doğrultusundadır. Ayrıca bu, şu anlama da gelir ki tüm bunları Allah yaratmıştır ve her an yeniden yaratmaktadır ve her şey, ona doğru bir yükseliş halindedir. Dolayısıyla tabiat âlemi, sistematik, dengeli ve belirli bir yöne doğru ilerleyen bir süreçtir.”²⁰⁰

2. Hudus-i Zâtî ve Sürekli Yenilenen Yaratılış: Cevherî hareket te-zine göre, bütün maddî olgular bütün bileşenleriyle, özsel bir değişim ve dönüşüm içerisinde olup daimî bir hudus-zeval (yoktan var olma ve yeniden zeval bulma) sarmalında hareket etmektedir. Feyz, bu konuda şöyle der:

¹⁹⁷ A.g.e., s. 85, 103-104.

¹⁹⁸ Molla Sadra, *el-Esfaru’l-Erbaa*, c. 3, s. 110-111; *El-Meşair*, s. 64; *el-Arşıyye*, s. 14.

¹⁹⁹ *Usulu’l-Maârif*, s. 103-104.

²⁰⁰ A.g.e., s. 93-95.

Bütün maddî olgular, her yeni lahzada yeni bir varlık kazanır ve yeni bir yaratılış yaşar. Yüce Rabbimiz, her an yaratma fiilini gerçekleştirir. Her bir olgu tüm bileşenleriyle birlikte her an yoktan var olduğuna göre, varlıkların Allah'a olan ihtiyaç, bağlılık ve bağımlılıkları kuşku götürmez. Dolayısıyla varlık âlemindeki mevcudatın Allah'la ilişkisini hiçbir şekilde bina-usta yahut kitap-yazar ilişkisi düzeyinde göremeyiz. Bilakis bu ilişki kelimamütekellim ilişkisine benzer. Zira mütekellim konuştuğu vakit kelimavarlık kazanır; o susarsa eğer asla kelimadan söz edilemez.²⁰¹

3. Mead: Cevherî hareket esasınca mead (yeniden diriliş) kaçınılmazdır. Zira varlık âlemi, müteali bir kaynaktan coşup taşar ve iç dünyası her daim bir gaye arayışı içerisinde kararsız ve dur durak bilmez bir heyecan içerisinde bulunur. Bu kararsızlık ve heyecanın bir yerde sükûnet ve huzura dönüşmesi gerekir. Varlığın maksat ve gayesi; şeriatın diliyle 'darûl karar'dır.²⁰² Dolayısıyla varlık âleminin bir maksat ve gayesi vardır dememiz gerekir. Bu âlem, O'ndan kaynaklanmış ve yine O'na doğru hareket halindedir.²⁰³

4. Niteliksel Dönüşüm: Cevherî harekete göre, insanın değişim ve dönüşümü nitelikselidir. Zira o, yoluna cansızlık menziline başlamış, nebatî ve hayvanî aşamaları kat etmiş ve insanlık menziline doğru daimî bir hareket halindedir. İnsanî menzilde, ruhların tözsel (cevherî) dönüşümleri farklı farklıdır: Bazıları, melekleşme yolunda hareket eder, bazıları hayvanlaşma eğilimi taşır, bazıları şeytanlaşmaya doğru evrilirler ve en nihayet bazıları ise yarı yolda kalırlar. Behemehâl insanın gerçek ömrü, insanoğlunun kemâl derecelerine eriştiren cevherî değişim ve dönüşümüdür.²⁰⁴

3. Tüm Varlıklar İdrak ve Şuur Sahibidir

Kur'an-ı Kerim, Ehl-i Beyt hadisleri, yüce makamlara erişmiş âriflerin bulguları ve mükâşefe ehlinin müşahedeleri, bu fikir ve görüşün kaynağıdır. Buna göre, varlık âlemindeki bütün varlıklar idrak ve şuur sahibi olup Allah'ı tespih ile iştigal ve ona ibadet aşkıyla hareket ederler. Tabi ki

²⁰¹ A.g.e., s. 96, 119, 25, 28, 123.

²⁰² "Âhiret ise (Dârülkarar) karar kılmamak yurttur." Mümin: 39.

²⁰³ Usulu'l-Maârif, s. 130-135.

²⁰⁴ A.g.e., s. 103-104.

bu görkemli fikir, Hikmet-i Mütealiye’de delillendirilmiştir. Zira ‘varlığın asaleti ve teşkiki yapısı’ mucibince ‘kemâl’ diye bilinen bütün nitelikler varlıktan kaynaklanır ve varlıkla özdeştir. Demek ki ister maddî, ister mücerret; hayvan, insan, bitki ya da cansız tüm varlıklar varlık nimetinden nasiplendikleri oranda onun gerekleri ve niteliklerinden de nasiplenirler. Dolayısıyla bütün varlıklar, sahip oldukları varoluşsal mertebeye müte-nasip ilim, idrak, irade ve sair diğer kemâl sıfatlarına sahip olurlar.²⁰⁵

Molla Sadra bu konuya dair şöyle der:

Varlık âlemindeki bütün mevcudatın hayat ve şuur sahibi olduklarını ispatlamak, İbn Sinâ ve ondan sonra gelen filozofların hiçbirine nasip olmadı. Sadece mükâşefe ehli bu hakikatin idrakine vardılar. Kur’an-ı Kerim ve hadisler de bu husustan bahseder. Tabi ki biz bu konuyu burhan ve iman yoluyla keşfettik ve ispatladık.²⁰⁶

Feyz, hocası Molla Sadra’nın bu konuya dair görüşlerini de göz önünde bulundurarak tespih ve hamd ile işigalin sadece hal diliyle değil; aynı zamanda dil ve söz ile de gerçekleştiğini ifade eder ve bu hususu iki şekilde açılır:

1. Fakirlik, Zenginliğin Habercisidir: Varlık âlemindeki her şey, fakirlik ve ihtiyaçla özdeş olduklarından dolayı, kalplerindeki bütün samimiyetle âlîm ve hakîm olan Rabbimizi yâd ve O’nun dergâhına bu konularını ibraz ederler. Onlar, istiğna ve kemâlle özdeş olan hâlık, rabb, sahip, malik, âlîm ve hakîm bir ilahın huzurunda bulunduklarının bilincindedirler. Dolayısıyla varlıkların tespih ile işigalleri, fitrî ve zâtî bir eylemdir. Tüm bunların menşei, Hakk Teâlâ’nın tecellileridir. O, onları var etmiş ve her birine azamet, intizam ve cemel örneklerini göstermiştir. Tabi ki bütün varlıklar onun azametine kıyasla fakirlik ve zavallılık girdabına mahkûmdurlar. Bu açıklama esasınca, her bir varlık söz diliyle; hal diliyle değil ve tam bir bilinç ve şuurla –tabi ki her şey kendi varlık kapasitesince- Allah’ı tespih eder. Feyz, bu hususla ilgili eşsiz bir yorum ortaya koyar:

Böylesi bir tespih ve hamd ile işigalin bilindik söz ve kelimelerle ifade edilmesine hiç gerek yoktur. Bir varlık, kendi varlığıyla bütün mahiyetini ibraz

²⁰⁵ Molla Sadra, el-Esfaru’l-Erbaa, c. 7, s. 153 ve c. 9, s. 257.

²⁰⁶ A.g.e., c. 7, s. 153.

edebildiği zaman işte bu söz dilidir. Sen sakın bunu hal dili diye algılama! Nitekim keşif ve şühûd sahasından ayrılanlar böyle bir zan üzeredirler. Oysa biz kendi kulağımızla taşların nasıl zikrettiklerini duymuşuzdur. Onlar bizimle konuşuyorlardı. Öyle ki sanki Allah'ın helal ve haramlarını dahi gereğince tanıyor gibiydiler.²⁰⁷

2. Eşya Kendi İç Dünyasında Allah'ı Tespih Eder: Feyz, şöyle der: “Her bir varlığın iki yüzü vardır: Biri, zâhirî ve mülkî yüz; öteki bâtınî ve melekûtî yüz ki bu yüz bir anlamda ruh, öteki ise beden hükmündedir.”²⁰⁸ Hiç kuşkusuz zâhirî ve mülkî yüz herkes tarafından görülür. Bu doğrultuda beşeri ilimler, sürekli devam ede gelen çabalarıyla varlık âlemiyle ilgili çok değerli malumata erişebilmiştir. Fakat eşyanın melekûtî ve bâtınî yüzü, sadece melekût âlemine bir yol bulabilenler tarafından görülür. Normal insanlar ve maddîyata gark olanlar bu yüzden bihaberdirler.²⁰⁹ Açık olsa gerektir ki işte bu bâtınî yüzün tespih ile iştigalini de his ve tabiat sakinlerinin görmelerine imkân yoktur. Bu sebeple, Yüce Allah bu konuyla ilgili iki farklı beyanda bulunur:

a) Peygamber Efendimiz'e (s.a.a) şöyle hitap buyurur:

﴿ أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْبِحُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالطَّيْرِ صَافَّاتٍ كُلُّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَتَسْبِيحَهُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ ﴾

“Göklerde ve yerde bulunanlarla dizi dizi kuşların Allah'ı tesbih ettiklerini görmez misin? Her biri kendi duasını ve tesbihini (öğrenmiş) bilmiştir. Allah, onların yapmakta olduklarını hakkıyla bilir.”²¹⁰

Bu ayette Peygamberimize “görmez misin” diye soru sorulmaktadır.

b) Fakat hayvanî hayat sınırlarına mahkum insanlara şöyle buyurur:

﴿ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ ﴾

“Ne var ki siz, onların tesbihini anlamazsınız.”²¹¹

²⁰⁷ A.g.e. Bkz. Tefsir-i Sâfi, c. 3, s. 439.

²⁰⁸ Usulu'l-Maârif, s. 87-88 ve 93.

²⁰⁹ A.g.e. ve bkz. Tefsir-i Sâfi, c. 3, s. 439.

²¹⁰ Nûr: 41 ve Hac: 18.

²¹¹ İsrâ: 44.

İlginç olan şu ki insan böylesi bir cahillik üzereyken; Yüce Allah maddî varlıkların kendi tespih ve dualarının bilincinde olduklarından bahsetmektedir.²¹²

Elbette kıyamet günü, bütün herkes eşyanın bütünü ve melekûti yüzüyle de tanışacaklardır. Fakat o görkemli meydanda, bu tanışma herkes için mümkün olacaktır. Yani herkes görecektir ki bütün eşya, bütün atomlar ve hatta bedenimizdeki bütün hücreler hayat ve şuur sahibidirler ve tüm bunlar bizim aleyhimize şahitlik edeceklerdir.²¹³ Gayet açıktır ki bu eşya eğer dünyada da şahitlik amelini yerine getirmemiş olsalardı o meydanda da bu işi yapamazlardı. Onların şahitlikleri ise Allah nezdinde kabul görecektir.”²¹⁴

Varlık Mertebeleri

Varlık âlemi, öylesine geniş öylesine engin bir sahaya sahiptir ki bu güne kadar hiç kimse onunla ilgili bir istatistik sunamamıştır. Zira varlık âlemi, sonsuz sayıda evrenden müteşekkildir ve tabiat âlemi bu evrenlerden sadece biridir. Tabiat âleminin kendisi de en küçük atom parçacığından en büyük galaksilerine kadar yine sonsuz sayıda varlığı kendi içinde barındırır. Feyz’in şu incelikli ifadesi de bu gerçeği dile getirmektedir: “Âlemler öylesine çoktur ki Âlemlerin Rabbi dışında hiç kimse onların adedini bilemez.”²¹⁵

Elbette ilahiyatçı filozoflar yaratılış âlemi ve varlığın mertebelerini ‘akıl âlemi, misal âlemi ve tabiat âlemi’ diye; ârifler ise ‘ceberût, melekût ve nâsut âlemleri’ diye üç mertebe şeklinde sınıflandırmışlardır. Feyz de felsefe, irfan, Kur’an ve hadislerden yola çıkarak tüm bu öğretileri birleştirmiş her bir ‘âlem’in kendine özgü niteliklerini izahın yanı sıra her bir âlemde yaşayan varlıklar hakkında tafsilatlı açıklamalarda bulunmuştur. Daha sonra yeryüzünde yaşayan varlıklarla ilişkisi olan melekler, cinler ve şeytanlar gibi mevcudatı ele almış ve her birine bakan birer pencere açmıştır.²¹⁶

²¹² Nûr: 41.

²¹³ Fussilet: 21; Yasin: 65; Zilzal: 5.

²¹⁴ *Usulu'l-Maârif*, s. 92-93 ve 87-88.

²¹⁵ A.g.e., s. 182.

²¹⁶ A.g.e., s. 182-188; s. 159-164.

Hiç kuşkusuz varlık âlemindeki çoklu evrenler ve bu evrenlerde yaşayan varlıkların birçoğu, insanın eğitim ve öğretimi ve kişiliğinin şekillenmesi hususunda etkin bir rol oynamanın yanı sıra onun kaderinin belirlenmesi ve mutluluk ya da mutsuzluğunda önemli oranda pay sahibidirler. Tabi ki melekler, cinler ve şeytanlar insanlarla irtibat halinde-
dirler ve onu kendi etkileri altına alabilmektedirler.

Şu hususu da bilmekte fayda vardır ki filozofların birçoğu; bu cümleden Feyz-i Kâşânî, insanı “bütün âlemleri kendi varlığında barındıran” bir varlık olarak değerlendirir ve onun mülk, melekût ve ceberût âlemlerini yansıtan özelliklerini tespit etmeye çalışırlar. Buna binaen üç tür insandan söz ederler: Cismanî insan, nefsanî (misali) insan ve aklânî insan. Bu sınıflandırmanın devamında ise insanın üç tür algı yeteneğinin bulunduğunu söylerler: Hissî idrak, hayalî idrak ve akli idrak. Bu üç tür algı, varlık âlemindeki üç mertebeye tekabül etmektedir. Ayrıca insanın tabiat âleminden çıkış güzergâhında da üç menzilden bahsederler: Dünya âlemi, berzah âlemi ve âhiret âlemi. En nihayet insanın bu her üç âlemde de hayatını sürdürdüğünü kesin bilirler. Dolayısıyla varlık âlemindeki evrenler ve bu âlemde yaşayan varlıklarla tanışmak eğitimin en temel alt-yapılarından biri olarak gereklidir. Biz bu çalışmada, Feyz’in bu konuya dair görüşlerinin özetıyla yetinmeye çalışacağız.

1. Akıl Âlemi

Feyz de dâhil olmak üzere filozoflar, alemde ilk yaratılan şey (sadır-ı evvel) akıldır derler. Bu âlem, ‘gayb âlemi’, ‘ceberût âlemi’,²¹⁷ ‘melekut-i a’la’, ‘ruhlar âlemi’ ve ‘a’la illiyyîn’ diye de isimlendirilir.²¹⁸ Varlığın bu düzeyi, varlığın bütün hakikatlerini içerir ve insanın ulaşabileceği en nihai kemâl derecesidir. Rivayetlerde ve İslam irfânında bu mertebe ‘hakikat-i Muhammedi’ ve ‘varlıkların imam ve önderi’ diye anılır.²¹⁹ Feyz’e göre akıl âleminin özellikleri şunlardır:

1. Gerçek hayat, ebedi beka, salt hayır ve iyilik, salt nur, en mükemmel huzur ve zuhur vasıfları akıl âlemine özgüdür.²²⁰

²¹⁷ A.g.e., s. 182.

²¹⁸ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini’l-Ahlâk*, Risale-i Kurretu’l-Ayn, s. 350.

²¹⁹ A.g.e.

²²⁰ A.g.e.

2. Bu âlemde yoksunluk, yitkinlik, noksanlık, bozulma ve zevalden söz edilemez. Zira bu âlem madde ve formlardan, kuvve ve potansiyel imkânlardan, kesret ve çokluktan, değişim ve dönüşümünden ve ayrıca zaman ve mekândan tam anlamıyla beridir.²²¹

3. Bu âlemin sakinleri 'sâbikûn (imanda, fazilette öncüler) ve 'mu-karrebler' (Allah'a en yakın olanlar)dır.²²² Demek ki Allah'a en yakın olan meleklerin yanı sıra peygamberler, siddıklar, şehitler, salihler ve Allah ile vuslat peşinde olan âlimler de bu iklimin sakinleridirler.²²³

4. Bu âlem, vahdet âlemidir. Zira bu âlemin sahibi ve söz sahibi, Masum'un (a.s) bizzat kendisidir. Onun varlığı ise baştan sona vahdettir ve asla kesrete bulaşmamıştır. İmam Sâdık (a.s) bu hususta şöyle buyurur:

"Bizim ilmimiz bir, faziletimiz birdir. Biz tek bir şeyiz ve hepimiz Allah nezdinde biriz."

Buna göre, insan doğru bir eğitim, fâni olmak ve kendi benliğinden özgürleşme dersini iyi öğrenmekle o okyanusun sahillerine yerleşebilir ve nur huzmelerinden nasibini alabilir.

2. Misal Âlemi

Berzah, misal yahut eşbah (siluetler) ve melekût-i esfel âlemi, akıl âlemi ile tabiat âlemi arasında yer alır. İbn Sînâ gibi bazı filozoflar, misal âleminin varlığını kabul etmezler. Fakat Şeyh İsrâk, Molla Sadra gibi düşünürler ve İbn Arabî gibi ârifler, kabul ederler. Bu âlemin varlığına delil olarak ta sadık rüyalar, gaybî haberler ve zihinsel formları gösterirler. Feyz'in ifadeleriyle aisal âleminin özellikleri şöyledir:

1. Misal âlemi, akıl âleminden daha alt mertebede ve tabiat ve his âleminden daha üst bir mertebedir.²²⁴

2. Misal âlemindeki varlıkların maddî ve dünyevî cisimleri yoktur. Fakat bir formları vardır. Onlar sayısal ve uzamsal niceliğe sahiptirler. Fakat zaman ve mekân etkenleriyle ilişkili niceliklerden beridirler.²²⁵

²²¹ A.g.e.

²²² Vakia: 10-11.

²²³ *Usulu'l-Maârif*, s. 182-183.

²²⁴ A.g.e., s. 183-186.

²²⁵ A.g.e.

3. Misal âlemi de tıpkı akıl âlemi gibi hayat, beka, zuhur ve huzur niteliklerine sahip olmakla birlikte tüm bu hususlarda akıl âleminden daha aşağı bir mertebedirler.²²⁶

4. Misal âleminde meleklerin yanı sıra ashab-ı yemin, zahitler, ibadet ehli ve sâlihler de yaşarlar.²²⁷ Kur'an-ı Kerim, bu hususta şöyle buyurur:

“Ashabı yemin ise ne ashabı yemin! Onlar dikensiz sedir ağaçları, salkımları sarkmış muz ağaçları, uzamış gölge altında, çağlayarak akan sular kenarlarında; bitip tükenmeyen ve yasak da edilmeyen bol meyveler arasında; yüksek döşekler üzerindedirler.”²²⁸

3. Tabiat Âlemi

His âlemi ya da tabiat âlemi, varlığın bütün mertebelerinin en altında yer alır. Feyz'in ifadesiyle bu âlemin özelliklerine gelince:

1. Tabiat sahası, yoksunluk, noksanlık, fanilik, zeval, değişim, dönüşüm, tefrika, kesret, gaybet, kargaşa ve karanlıklar âlemidir.²²⁹

2. Bu âlemde yaşayan varlıklar maddîdirler ve maddenin bütün özelliklerini taşırlar.²³⁰

3. Tabiat âleminin sakinleri, insanlar, cinler, hayvanlar, bitkiler ve cansız varlıklardır.²³¹

4. İnsanoğlu his ve tabiatın pençesinden kurtulabilir. Bütün gönül bağlarını çözerek saadete erişebilir. Zira saadet ehli bu dünyalı değildirler. Bir kutsi hadiste şöyle buyrulur:

“Tabiat alemini yarattığım andan bu güne asla ona rahmet ile nazar kılmadım!”²³²

²²⁶ A.g.e.

²²⁷ A.g.e.

²²⁸ Vâkıa: 27-34.

²²⁹ *Usulul-Maârif*, s. 186-187.

²³⁰ A.g.e.

²³¹ A.g.e.

²³² A.g.e.

Şimdi, eğer eğitim sahasında da tüm bu söylenenler dikkate alınacak olur ve bu malumat bu sistemin altyapısı olarak görülürse, insanın hem dünya hem berzah hem de kıyamet hayatı istenilen kıvama ulaştırılabilir.

Varlık Âlemi Üzerindeki Etkenler

Feyz-i Kâşânî, Kur'anî öğretiler ve felsefî-irfânî verilerden yola çıkarak varoluş âlemindeki mevcudatı sadece hissedilebilir varlıklara münhasır kılmamıştır. O, hiçbir şekilde zâhirî duyu organlarıyla algılanamayacak mevcudatın varlığına inanır. Burada hissedilemeyen varlıklar içerisinde insanlarla ilişkili ve onlar üzerinde etkileri olabilecek üç varlıktan söz etmek istiyoruz:

1. Melekler

Hissedilemeyen varlıklardan biri meleklerdir. Melekler, varlık âleminin idaresi ve insanın eğitiminde önemli bir rol oynarlar. Dahası, bu doğrultuda sorumluluk üstlenmiş ve insanlarla özel bir münasebet içerisinde dirler. Feyz, şöyle der: “İnsanların imdatlarına yetişmek onları koruyup kollamak ve bütün amellerini kayıt altına almak meleklerin sorumlulukları arasındadır.”²³³

Meleklerin en yüce sorumlulukları, insanları hidayet etmek, kalplerini etkilemek ve güzel işler yapması için onu yönlendirmektir. Feyz, bu hususun açıklamasında şöyle der:

İnsanın kalbi, her yönden oklara hedef olmuş bir hedef tahtasına benzer. Yahut farklı farklı görünümünün yansıdığı bir aynayla benzerlik taşır. Zira eğer dikkatle bakacak olursak, insan üzerinde etkili giriş kapıları: Beş duyu organı, derûnî hisler, şehvet, öfke, melekeler, alışkanlıklar, düşünceler ve inançlarıdır. Tüm bunlara ilaveten insanın hafızasında ve bilinçaltında kalmış hatıralar da etkilidirler. İşte melekler tüm bunları insana hatırlatır ve onu altüst edecek düzeyde etkileyebilirler. Zira tüm bunlar, insanın bir şeyi yapması ya da terk etmesine sebep olacak irade ve şevkin ortaya çıkmasının sebepleridir. Dolayısıyla melekler hidayet yüklü ilhamlarıyla, güzel hatıraların

²³³ A.g.e., s. 161-163.

şekillenip uyanmasının asıl sebebidirler. Buna mukabil şeytanlar da dalaleti mucip kötü hatıraların uyanmasına sebep olurlar. Bu itibarla hem melekler hem de şeytanlar insanın eğitiminde rol oynayan faktörlerdendirler.²³⁴

2. Cinler

Varoluş âleminin sınırsız sahnesinde melekler dışında 'cinler' diye bilinen varlıklar da yaşarlar. Cinlerin varlık türü, kendine özgü olup duyuları organlarıyla ve normal şartlarda hissedilemezler. Bu sebeple, bazıları onların varlığını inkâr etmişlerdir. Elbette cinleri denetim altına alma ve onlarla irtibata geçme hususu tecrübe ile sabittir. Ayrıca Kur'an-ı Kerim, cinlerin varlığını ispatlayan en güçlü delildir. Kur'an-ı Kerim'in açık nasıyla, bu varlıklar insanlar üzerinde etkilidirler.²³⁵ Ayrıca bu varlıklar içerisinde yer alan şeytanın, insanı vesveseleriyle etkisi altına alabildiği de sabittir. Dolayısıyla biz, bu konuyu Feyz'in anlatımıyla aydınlatmaya çalışacağız. Feyz, şöyle der:

1. Varlık âleminde meleklerden aşağı ve hayvanlardan bir üst mertebede bulunan ve insanla da farklılık arz eden 'cin' diye bir varlık yaşamaktadır. Bu kavramın sözlük anlamı, 'Gizlenmişliktir'. Zira cinler doğal, maddî ve cisimsel varlıklar olmalarına rağmen insanoğlu onları göremez. Fakat eğer kendileri dilerlerse insana gözükebilirler.²³⁶

2. Cinler de tıpkı insanlar gibi cisim ve ruhtan müteşekkildirler. Fakat cinlerin cisimleri latif olup ruhları cisimlerine galiptir. Öyle ki onlar cisimsel kalıplarını istedikleri gibi esnetip gevşetebilirler. Bu itibarla da farklı şekillere bürünebilirler. Bu sebeple de istedikleri işi daha iyi yapabilme kabiliyetine sahiptirler. Elbette tam esneme esnasında onları görmek mümkün değildir. Fakat toparlanıp bir şekle büründüklerinde görülebilirler.²³⁷

3. Cinlerin yaratıldıkları madde, sahip oldukları konum, hal ve menzillere göre farklılık gösterir. Bu madde hava, ateş ya da gaz (duhan) ola-

²³⁴ A.g.e.

²³⁵ Cin: 6.

²³⁶ *Usulu'l-Maârif*, s. 159-160.

²³⁷ A.g.e.

bilir. Elbette cinlerin yaratıldıkları ateşin hakikati bizler için pek açık değildir.²³⁸

4. Cinler de tıpkı insanlar gibi konuşma yetisine sahiptirler ve başkalarının konuşmalarını duyabilirler. Ayrıca onlar da farklı alanlarda idrak ve bilgi sahibidirler.²³⁹

5. Bir rivayette nakledildiği üzere cinler üç sınıftırlar: Cinlerden bir grup melekler ile birlikte. Bir kısmı uzayda uçabilir. Bir kısmı da sürüngen ve yırtıcı hayvanlardır.²⁴⁰

6. Cinlerin zâhirî, yani fiziksel güçleri insandan daha fazladır. Zira değindiğimiz üzere onlar latif ve esnek bir bedene sahiptirler. Bu sebeple de ince ve zârif işleri kolayca yapabilirler.²⁴¹ Bütün bunlara ilaveten cinler, tıpkı insanlar gibi şuur ve irade sahibidirler. Bu itibarla da mükelleftirler ve bir yol ayrımında yer alırlar. Eğer hakkı kabul eder, Allah ve peygamberin fermanına boyun eğlerse, mümin sayılır ve mükâfatlandırılırlar. Yok, eğer batılı seçerlerse, kâfir ve fasık hükmüne tabi olup azaba duçar olurlar.²⁴² Cinlerin, Kur'an-ı Kerim'de birçok yerde işaret edilen bir diğer özellikleri de bazı peygamberlerin hizmetinde bulunmaları, onlar için ibadethane inşa etmeleri, heykel ve büyük kaplar yapmaları²⁴³ ve normal insanları da etkileri altına almalarıdır.²⁴⁴ Bir diğer özellikleri de insanları peşlerine takıp kendilerine bağlamalarıdır.²⁴⁵ Tabi aynı şekilde onlardan bazıları da insanların sultanı altına girerler. İnsanlar onlardan yardım alır ve onlara sığınır.²⁴⁶ Şu hususu da asla unutmamak gerekir ki, İblis bir cindir ve o, dostlarıyla birlikte vesvese yoluyla, günahları insanların gözünde güzel göstererek dalaletle sapmalarına vesile olur.²⁴⁷

²³⁸ A.g.e.

²³⁹ A.g.e.

²⁴⁰ A.g.e.

²⁴¹ A.g.e.

²⁴² Cin: 14-15.

²⁴³ Sebe: 12-14.

²⁴⁴ Cin: 6; Sebe: 41; En'am: 121; A'raf: 27.

²⁴⁵ Cin: 7.

²⁴⁶ Cin: 7.

²⁴⁷ A'raf: 16-17.

3. Şeytan

Şeytan ya da İblis, cin türünden bir varlık olup insanı yoldan çıkarmaya ahdetmiş ve ona düşmanlığı vazife edinmiş bir varlıktır. O, Allah'ın fermanına boyun eğmediği için onun gazabına müstahak olmuş, ilâhî lanete uğramış ve rububiyet dergâhından kovulmuştur. Sonra da Allah'tan uzun bir ömür niyazında bulunmuş, Allah da onun bu niyazını kabul buyurmuştur. Şeytan, ömrü boyunca insanları, vesveseleriyle yoldan çıkarmaya ve bütün çirkinlikleri güzel göstererek insanoğlunu kemâl yolundan alıkoymaya ant içmiştir. Allah'ın, onun talebini kabul buyurması, hidayet ve eğitimin daha anlamlı bir zemine oturması, kalıcı ve sürekli olması içindir. Zira mümin bir insan ve seyr-u sülûk ehli bir Müslüman, insanı dalaletle götürecek sebepler, hidayete mani engeller ve en önemlisi şeytani vesveseler ve nefsin aldatmacalarına rağmen günahlardan uzak durabildiği zaman bu kemâl yolculuğunda daha sağlam adımlarla yürür ve kalbindeki iman daha bir kuvvetlenir. Buna mukabil bazı insanlar da kendi irade ve özgür seçimleriyle şeytanın vesveselerine kulak vermekte, onun vaatlerine kanmakta, onu kendilerine 'veli' kılmakta, davetlerine icabet ederek yoldan çıkmaktadırlar.²⁴⁸ Şu hususu da hatırlatmak gerekir ki, şeytan ve dostlarının hiç kimseyi hiçbir işe mecbur kılacak bir güçleri yoktur. Onlar, sadece vesvese ile insanları aldattırlar. Tabi ki bütün insanlar, hatta eğitim görmüş ve hidayet yolunu bulmuş olanlar dahi bütün ömürleri boyunca şeytanın vesveseleri ve tuzaklarına karşı daima tetikte olmalıdırlar. Zira o, her daim insanların yolu üzerinde pusuda beklemektedir ve her daim tuzağa düşme, yoldan çıkma ve kötü bir akıbete duçar olma ihtimali söz konusudur.²⁴⁹

Feyz, şeytanla ilgili eğitim ve öğretim sahasında göz önünde bulundurulması gereken iki temel meseleye değinir:

1. Şeytanın vesveseleri tıpkı damarlarda dolaşan kan misali, insanın bütün vücudunda cereyan eder. Bunun etki sahası, tasavvura sığmayacak denli geniştir. Özellikle de şeytan ve dostları gözle görülmezler; ama buna rağmen insana her yönden –önden, arkadan, sağdan soldan- yansı-

²⁴⁸ *Tefsir-i Sâfi*, c. 1, s. 118; c. 2, s. 183-184; c. 3, s. 246.

²⁴⁹ A.g.e., c. 2, s. 187.

lar. Ona vesvese verirler, günahları, maddî hazları ve dünyayı gözlerinde güzelleştirir ve insanı aldatırlar.²⁵⁰

2. İnsanoglu eğer saadet ve kemâl talibiyse, şeytanı düşman bilmeli ve ona karşı savaşım vermeyi vazife addetmelidir. Bu savaşım için her daim tedarik görmeli ve “benim onunla bir işim olmaz” diye düşünmemelidir. Zira onun işi, insanlarla uğraşmaktır. O, çok kısa bir süre içerisinde insanın ruhu ve kalbini sultanı altına alabilir. Kim bilir belki de günde binlerce şeytan insanın kalbine uğrar da gitgide onu kendisine bir tilmiz kılar. Sonra da bu tilmiz, gün gelir hocasından dahi daha mahir bir şeytana dönüşür.²⁵¹

Varlığın Mebdei

Derin düşünceli ilim adamları ve düşünörlere göre insanda var olan Allah inancının kökleri onun ruhu ve kalbinin derinliklerindedir. Bu sebeple, var olduğu ilk lahzadan itibaren bu cezbe, saik ve eğilim insanın iç dünyasında hep var olagelmış ve onu Allah arayışına sevk etmiştir. Elbette tarih süreci içerisinde, bu her daim parıldayan fıtrat nurunu söndürmek için nice çalışmalar yapılmıştır ancak elden gelen her şey yapılmış olmasına rağmen hiçbir sonuca ulaşılmamıştır. Feyz, Allah arayışı hakkında şöyle der:

Bütün varoluş, Allah’a aşiktir; her daim onu arar, ona özlem duyar; ona hayran ve onun divanesidir. Zira Allah, mutlak varlık, salt hayır ve kemâl ve mutlak cemaldır. Bütün varlık âlemi, doğal, içgüdüsel ve fıtrî olarak aşk ve güzelliğe tutkundur ve daima kemâl, cemel ve iyilik talibidir. İşte bu yüzden yeryüzündeki eşyadan tutun bütün gezegenler, galaksiler, kutsî akıllar ve saadete ermiş ruhlara kadar bütün varlıklar, hatta maddiyat ve şehvet surlarına mahkûm ve hayvanî hisler girdabına giriftar olanlar dahi hep onu ister hep onu ararlar. Dolayısıyla insan neye aşık olmuş olursa olsun nihayetinde bu aşk ona dönüktür. Aslında hiç kimse, ondan hiçbir şeye talip değildir; her ne kadar mal, mülk, kadın, evlat ve dünya, gözlerini kör etmiş ve mutlak cemali görmekten aciz kılmış olsa da.²⁵²

²⁵⁰ Usulu'l-Maârif, s. 162.

²⁵¹ A.g.e.

²⁵² A.g.e., s. 74-78.

Hiç kuşkusuz varlığın kaynağı, Allah'ın birliği ve onun eşsizliğine iman, İslam'ın en yüce öğretisi ve esaslarındandır. İslam'ın bütün esasları ve bütün öğretisi doğru bir şekilde tahlil edilecek olursa hepsinin nihayetinde tevhid inancıyla alakalı olduğu görülür. Bu sebeple, bu sağlam zemin ve temel, İslamî eğitim ve öğretimin bütün bileşenlerini kuşatmalı; eğitimin hedefleri, temel ilkeleri ve yöntemleri bu nur kaynağının ışığında aydınlatılmalıdır. Zira nihai anlamda eğitimin gayesi, insanı maddîyet ve hayvanî düzeyden kurtarmak ve şehvet girdabına düşmekten alıkoymak sonra da Hakk'ın cemali dışında hiçbir şeyi göremeyeceği, her daim ilâhî cezbeyi hissedebileceği ve Hakk'ın mutlak cemalini nuruyla aydınlanabileceği bir düzeye yönlendirmektir. Bu düzeyde o, vafedilemez bir manevî neşe ve coşku ile dolup taşar. Evet, bir anlık bir ilâhî cezbe, bütün insanlar ve bütün cinlerin bütün sâlih amellerine denktir.

Feyz, Allah'ı tanımakla ilgili çok geniş mütalaalarda bulunur. Ancak hepsine değinmek bu çalışmanın sınırlarını aşar. Dolayısıyla sadece eğitim ve öğretim meselesiyle bağlantılı üç temel noktayı ele almaya çalışacağız:

1. Allah'ın Sıfatları

Feyz-i Kâşânî, Allah'ı tanımakla ilgili şöyle der:

Hiç kuşkusuz Yüce Allah, bizim bütün söz, lafız, sanılar ve aklımızın üstündedir. Onun zâtının kühünü tanıyabilmek bir yana –ki hiç kimse buna güç yetiremez- isim ve sıfatlarını dahi zihin, fikir, akıl ve beşerî keşiflerle tanımak ona layık bir düzeyde olamaz; olsa olsa beşerî düşüncenin miktarınca olur. Zira fikir sahibi bir insan sadece kendisine layık gördüğü sıfatlar ölçeğinde ilâhî sıfatlarla aşına olabilir. Tabi kendi benliğine kıyasla tanıdığı bu sıfatların noksanlık ve kusurlarını izale ettikten sonra onları Allah'a nispet eder. Tüm bunların ötesinde Allah'ın birçok sıfatının insanoğlunda bir örneğinin bulunması mümkün olmadığından ve pür yalın ve salt sonsuzluk niteliği taşıdıklarından dolayı, bu sıfatları tanımak hiçbir şekilde insanoğlu için müyesser değildir.²⁵³ Bu itibarla olsa gerektir ki Allah Teâlâ şöyle buyurur:

²⁵³ A.g.e., s. 36.

“Onlar, Allah’ı hakkıyla tanıyıp bilemediler.”²⁵⁴

Bu hususla ilgili İmam Bâkır (a.s) şöyle buyurur:

“Allah hakkında ne kadar derinlikli düşünürseniz düşünün, yine de ulaştığınız sonuç zihniniz ve düşüncenizin bir eseri olacaktır ve yine size iade edilecektir. Aslında siz onu insan düzeyinde tasavvur etmişsinizdir. Nitekim karıncalar da Allah’ın iki anteni olduğunu ve bu olmaksızın onun kusurlu olacağını zannederler.”²⁵⁵

2. Allah’ın Sıfatlarına Bürünmek

İlim ehli, Allah’ın sıfatlarını farklı şekillerde tasnif etmişlerdir. Bir kesim Allah’ın sıfatlarını ‘felsefî’ ve ‘ahlâkî’ diye iki kısımda incelemiştir. Bu kesime göre felsefî sıfatlar, insanla ilişkilendirilemeyecek ve insanın kazanma imkânının olmadığı sıfatlardır. Örneğin ‘vacibu’l vücud’ (zorunlu varlık), ‘illetu’l ilel’ (sebepler sebebi), ‘kendisi hareket etmeyen hareket kaynağı’, ‘bizzat kaim’, ‘salt varlık’ ve sair sıfatlar bu cümledenir. İkinci kısım, insanın bir nebzesine olsun erişebileceği sıfatlardır. Örneğin: Semi (işiten), basir (gören), âlim (bilen), rahim (merhametli), kadir ve sair sıfatlar bu kısım sıfatlardır. Bunun hikmeti, Allah’ın isim ve sıfatlarının mazhar ve mertebelerin mazhar ve mertebelerde tecellisidir. İnsanoğlu, ilâhî bir nefha taşıdığı hakikatine binaen²⁵⁶ nefis terbiyesi, eğitim ve kulluk yoluyla Allah’ın isimlerinin mazharı olabilir ve Hakkın bir cilvesi sayılacağı bir makama ulaşabilir. Nitekim bir kutsi hadis şu müjdeyi verir:

“Kulumun bana olan sevgisini gösterdiği en sevdiğim iş, ona farz kıldığım amellerde bulunmasıdır. O her daim bana nafile amellerde bulunarak sevgisini gösterir. Nihayet ben de onu severim. Ben onu sevdiğim an, onun işiten kulağı olurum, gören gözü olurum, konuşan dili olurum, işleyen eli olurum, yürüyen ayağı olurum. Beni çağırdığında icabet ederim; benden bir dilekte bulunduğunda karşılık veririm...”²⁵⁷

²⁵⁴ Zümer: 67.

²⁵⁵ Usulu’l-Maârif, s. 36.

²⁵⁶ İmam Sâdık (a.s): “Müminin ruhunun Allah’la bağı güneş ışıklarının güneşle bağmdan daha güçlüdür.” A.g.e., s. 27.

²⁵⁷ A.g.e.

Sonuçta Allah'ın zatı her ne kadar teşbihten münezzehtir olsa da bu tür sıfatlar hususunda insan, Allah'a benzemeye çalışabilir.²⁵⁸ Bu sebeple, bu sıfatların incelenmesi, İslamî eğitim ve öğretimle sıkı bir bağ içerisindedir.

Feyz-i Kâşânî, Allah ve insanın ilim, kudret, hayat, irade sıfatlarıyla vasıflandırılmaları arasında dört farktan söz eder:

1. Bu sıfatlar Allah hususunda zâtî ve bağımsızdır. Oysa İnsanın sahip olduğu ilim, kudret, hayat ve irade Allah vergisidir. Nitekim insanın bütün varlığı salt ihtiyaçtır. Dolayısıyla sıfatları da böyledir.

2. Allah'ın sıfatlarında hiçbir noksanlık, kusur veya sınır söz konusu dahi edilemez. Oysa hayat, ilim ve kudret insanda kusurlu ve sınırlıdır.

3. İlim, kudret, irade ve hayatın Allah'a nispet edilmesi, bu sıfatların maksat ve sonuçları bakımındandır. Yani bu sıfatlar varoluşsal kemâl sayıldıkları için Allah'a nispet edilmelerinde bir sakınca yoktur. Oysa bu sıfatların insana nispet edilmesi kaynak ve kökeni itibarıyladır.

4. Bu sıfatlar ilkin insanı nitelendirmek için vazolunmuş sonra bütün noksanlıklarından arındırılarak Allah'a nispet edilmişlerdir.

En nihayet, Allah'ı hakkıyla tanıyan bir insanın tutulur ve artık konuşmaz olur!²⁵⁹

3. İnsan Allah'a Benzeyebilir

İnsanoğlu, dinî ve manevî bir eğitimle Allah benzeyeceği bir konuma erişebilir. Bu makam, şu kutsî hadiste geçen makamdır:

“Kulum! Bana itaat et ki seni kendim gibi kılayım. Ben bir şeye *ol* dediğim zaman hemen olur. Ben seni de böyle kılarım, bir şeye *ol* dediğin zaman hemen olur.”

Yüce Rabbimiz herkesin manevî eğitimden geçmesi, ilâhî isimlerin mazharı olması, icat ve yaratma kudretine sahip olabileceği bir makama

²⁵⁸ A.g.e.

²⁵⁹ A.g.e., s. 35-36.

erişmesini ve varlık dünyasında gerçek anlamıyla tasarrufta bulunabilmesini irade buyurur.

Feyz, yaratıcılık vasfına dair benzersiz ve gayet latif bir beyanda bulunur:

Sülûk ehli ve eğitimden geçmiş bir insan, menzilleri kat ettikten sonra Allah'ın isimlerinin mazharı olur. Eğer bütün yetileri ve güçlerini bir noktaya odaklayabilecek olursa irade ve arzusu etkisini gösterir ve irade ettiği şey, varlık kazanır. Elbette yaratıcılığın bütün sır ve gizemi muhabbetinde gizlidir. Bir sülûk ehli, fena makamına eriştiği ve mahbup ile bir vuslat ve bağ kurabildiği zaman, hazret-i mahbup, bu fânî yolcunun elinden tutar, onu sever ve ona sayısız feyizler bahşeder.²⁶⁰

Açık olsa gerektir ki burada bu konu hakkında daha fazla söze mecal yoktur ancak Allah'ın izniyle ikinci bölümde irfânî eğitim konusunu işlerken yaratıcılık konusunu daha genişçe ele almaya çalışacağız.

Varlığın Meadı

Yaratılış âleminde, yeniden diriliş (öze dönüş) ve âhiret âleminin varlığı kaçınılmaz ve zarurîdir. Zira insan 'ruh' diye bir hakikati varlığında barındırır. Bu ruh, onun bütün kişiliği, hüviyeti ve varlığının özüdür. Bu hakikat, insanın bedeninden bağımsız bir hayata sahiptir ve beden dağılıp çözülmesiyle asla yok olmaz, hayatını sürdürür ve kıyamet günü yeniden dünyevî bedenine döner. Ruhun varlığının sayısız delillerle ispatlanmış olduğu ve neredeyse bedihi sayılacak düzeyde açık olduğu gerçeğine binaen 'mead'ın zarureti ve uhrevî hayatın kaçınılmazlığı da ispatlanmış olur.²⁶¹

Bir diğer açıdan, daha öncede hatırlattığımız üzere, cevherî hareket tezine göre de mead zarurîdir. Zira varlık âlemi, her daim yüce bir kaynaktan tecelli halindedir. Her an yeniden yaratılmakta ve iç dünyasında dur durak bilmeksizin asıl maksadına doğru hareket eder. Bu karar ve dur duraksız gidişin bir yerde karar ve huzura erişmesi ve 'daru'l

²⁶⁰ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, Risale-i Kurretu'l-Ayn, s. 345 ve 368.

²⁶¹ *Usulu'l-Maârif*, s. 151-156; *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, Risale-i Kurretu'l-Ayn, s. 459-460.

karar'a²⁶² varması gerekir. Bu itibarla bir 'darul karar'ın varlığı zaruret arz etmektedir.

Feyz, birçok eserinde; bu cümleden *Usulu'l-Maârifte* gayet derinlikli ve dikkate şayan bir noktaya işaret eder:

İnsanın âhiretteki hayatı, dünya hayatının bir devamıdır ve ona bağlıdır. Eğer insan dünya hayatında iman ve sâlih amel ehli ise âhirette saadete erişir ve orada güzel bir hayat yaşar. İman ve sâlih amel ehli değilse eğer, âhirette mutsuz olur ve türlü azaplara müstahak olur. İslam ve Hikmet-i Mûtealiye açısından insanın dünyevî amelleriyle bu amellerin uhrevî karşılığı arasındaki bağ nedensellik; dahası aynîlik bağıdır. Aslında bütün inançlar, melekeler, hasletler, davranış ve amellerin iç yüzü âhirette aşikâr olacaktır. İşte bu yüz, insanın inanç ve amelinin karşılığı olacaktır.²⁶³

Bu açıklama sayesinde 'mead'ın İslami eğitim ve öğretimle ilişkisinin derinlik ve boyutları anlaşılmış olsa gerektir. Zira evvela, dünya bir geçittir. Ölüm ise âhiret diyarının giriş kapısı ve insanın ebedî hayatının başlangıcıdır. Ölüm, insanı nur ve ümit diyarına götürür ve hayatın yüzüne bulaşmış anlamsızlık tozunu bertaraf eder. İkincisi, insanoğlunun kıyamette karşılaşacağı her şeyin onun bu dünyadaki iman, sâlih amel, erdem melekeleri yahut küfür, şirk, kötü ahlâk ve isyankârlığının bir sonucu olduğu gerçeğine binaen şu görkemli sonuca ulaşılabilir ki her insan, varacağı maksadı bizzat kendisi belirler.

Feyz, uhrevî hayatın özellikleri ve dünya ile âhiret arasındaki farkları tafsilatıyla izah etmiştir. Fakat biz burada bu farkların sadece bazılarına değinmekle yetineceğiz:

1. Evet, insanın âhiret hayatı, bu dünyada nasıl yaşadığına bağlıdır fakat âhiret hayatı dünya hayatı ile aynı türden değildir. Aralarında çok köklü farklar vardır. Bu yüzden de dünya düzeni ayakta oldukça âhiret düzeni başlamaz.²⁶⁴ İnsanlar, dünyayı bir yere kadar tanır; ama âhiretle ilgili hiçbir şey bilmezler. Yüce Rabbimiz şöyle buyurur:

²⁶² Mü'min: 39.

²⁶³ *Usulu'l-Maârif*, s. 130-135.

²⁶⁴ A.g.e., s. 178-179; *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, Risale-i Kurretu'l-Ayn, s. 464; *Tefsir-i Sâfi*, c. 5, s. 359.

﴿ عَلَى أَنْ تُبَدِّلَ أَمْثَالَكُمْ وَتُنْشِئَكُمْ فِي مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴾

“Biz sizi, bilmediğiniz bir âlemde tekrar var edeceğiz.”²⁶⁵

Yahut şöyle buyurur:

﴿ فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ جَزَاءِ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴾

“Yaptıklarına karşılık olarak, onlar için nice göz aydınlığı/ne mutluluklar saklandığını hiç kimse bilemez.”²⁶⁶

2. Dünya zail olmaya mahkûmdur. Zira o, âhiret için var edilmiştir. Oysa âhiret âlemi, başka bir hayat uğruna değildir. Dolayısıyla o, Allah'ın baki vasfıyla her daim bakidir.²⁶⁷

3. Ahiret hayatı, bir nur, hayat ve şuur düzenidir. Orada bulunan her şeyin de şuur ve idraki vardır. Hatta su, ağaç ve meyveler dahi müminlerle konuşurlar. Oysa dünya hayatı öyle değildir.²⁶⁸ Yüce Allah bu konuda şöyle buyurur:

﴿ وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهُوٌّ وَلَعِبٌ وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِیَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ﴾

“Asıl hayat âhiret yurdundaki hayattır. Keşke bilseler!”²⁶⁹

4. Dünya hayatı, izdiham dünyasıdır. Bu sebeple, insan bir şeye bakmakla ya da bir işle iştigal halindeyken, çevresindeki diğer şeyleri görmez ve aynı anda başka bir işle uğraşamaz. Oysa âhiret hayatında insan bir anda sayısız işle iştigal edebilir ve bir anda sayısız insanla görüşebilir.²⁷⁰

5. Dünyada insanın zâhirî görüntüsü sabit fakat iç dünyası daimî bir değişim içerisinde. Oysa âhirette zâhirî görüntü daima değişirken iç dünyası hep sabit kalır.²⁷¹

²⁶⁵ Vâkıa: 61.

²⁶⁶ Secde: 17.

²⁶⁷ Usulu'l-Maârif, s. 129 ve 202.

²⁶⁸ A.g.e., s. 196.

²⁶⁹ Ankebut: 64.

²⁷⁰ Usulu'l-Maârif, s. 200-202.

²⁷¹ A.g.e., s. 201-202.

6. Dünya hayatı, sebepler, sonuçlar, etkenler ve engeller dünyasıdır. Oysa âhiret hayatında bütün sebepler, sonuçlar, engeller ve perdeler ortadan kalkar. Zira orada varlığın malik ve kayyımı, sebepler ve sonuçların aracılığı olmaksızın hüküm sürmektedir.²⁷²

²⁷² A.g.e., s. 197-199.

İkinci Bölüm

Feyz-i Kâşânî'nin Düşüncesinde Ahlâkî Eğitim

G eçen bölümde, epistemolojik temeller, insanbilim ve eğitimin ontolojik temelleri konularını inceledik. Şimdiyse bu temelleri göz önünde bulundurarak Feyz'in bakış açısıyla eğitim ve öğretim sahalarını incelemeye çalışacağız. Malum olduğu üzere insan, birçok varoluşsal özelliğe sahip olup bedensel, ruhsal, aklî, duygusal, içgüdüsel ve manevî boyutlardan müteşekkildir. Bu itibarla eğitim ve öğretim sahası da oldukça geniş ve çok boyutludur.

Bazı ilim adamları, eğitim alanlarını aşağıdaki gibi sınıflandırmışlardır: Bedensel Eğitim, aklî eğitim, dini eğitim, ahlâkî eğitim, irfânî eğitim, sosyal eğitim, siyasî eğitim, duygusal ve cinsel eğitim. Şimdi, Feyz'in söz konusu bazı alanlarla ilgili görüşlerini ele almaya çalışacağız.

Kesin bir kanaatle şunu söyleyebiliriz: İlim ve mârifet ehlinin en yetkin isimlerinden, İslamî ilimler sahasında birçok dalda kalıcı eserler kaleme almış, bu sahalarda yepyeni ufuklar açmış, fıkıh, irfan, felsefe, eğitim ve ahlâkî bir arada harmanlayabilmiş bu şahsiyetin eğitim ve öğretimin bütün dallarıyla ilgili dikkate şayan görüşleri vardır. Bu kısa girişten sonra önceden belirlenmiş bir proje kapsamında ahlâkî eğitim, cinsel eğitim ve irfânî eğitim konularını Feyz'in bakış açısıyla değerlendirmeye çalışacağız. Konumuza 'ahlâkî eğitim' başlığıyla başlıyoruz:

Feyz, ahlâkî eğitimi, eğitim ve öğretimin en önemli sahası olarak görür. Ahlâk hakkında şöyle der:

Ahlâkın konumu çok yüce, insanın bireysel ve sosyal saadet ve kemâli yolundaki rolü çok boyutlu, insanın maddî ve manevî yaşamındaki hayret ve-

rici etkileri eşsiz olup ayet ve rivayetlerde, Peygamber Efendimizin (s.a.a) bu göreve seçilmesinin gayesi olarak tanıtılmıştır. ¹

Ahlâkî eğitim konusuna gelince, hatırlatmak gerekirse ahlâk ilmi uzmanlarının görüşlerinden anlaşıldığı kadarıyla ahlâk ve eğitim arasındaki bağ, alabildiğine derin ve güçlüdür. Her ikisi iç içe girmişlerdir. Bu iç içelik dolayısıyla da ahlâkî eğitim, eğitim sürecinin en önemli sahası olarak görülmektedir. Açıklamak gerekirse geçmişte, bu iki saha arasında belirgin bir sınır yoktu ve ahlâk ve eğitim aynı şey olarak görülüyordu. Öyle ki ahlâklı olmak, eğitim görmüşlük, bir insanı eğitmek ve onu güzel ahlâkla tanıştırmakla aynı şey olarak değerlendiriliyordu. Bu itibarla olsa gerektir ki İbn Miskeveyh (hicrî 325-421) şöyle der:

İnsan, ahlâkî eğitim sayesinde kötü ahlâk ve sıfatlardan kurtulur ve övgüye layık hasletlerle bezenir. Erdemler, güzel amellerin tekrarı ile ve aşamalı olarak kökleşir ve nefsanî bir meleke haline gelir. Sonrasında da bu ameller insan için kolaylaşır ve insan düşüklük ve alçaklıktan kurtularak teali ve tekâmül yoluna yönelir. ²

Gazzâlî (450-550 h.) ve Feyz de tıpkı Miskeveyh gibi düşünürler. Bu hususta Gazzâlî şöyle der:

Eğitim anlamı şudur: Eğitmen, bir insanın kötü ahlâklarını giderir ve yerine güzel ahlâkî ikame eder. ³

Feyz ise şöyle der:

İnsanoğlu ahlâk ilmi ve ahlâkî eğitim yoluyla, kalbin ahvali ve ruhun hareketleriyle tanışır. Yani erdemler ve kötülüklerle tanışır, güzel ve çirkin meleke ve davranışların icat, kök salıp yerleşme ve davranışlara yansımaya yol ve yöntemlerinin yanı sıra ayrıca ahlâkî hastalıkları ıslah ve tedavi yol ve yordamlarını da öğrenir. ⁴

Sonuçta ilim ehlinin bu beyanlarıyla, ahlâk ve eğitimin iç içe bir görünüm arz ettiği gerçeği anlaşılmış olsa gerektir. Bu husus, ahlâkî eği-

¹ El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk, s. 55.

² Miskeveyh, Teritü's-Saadat, s. 266-267; Bkz. "Ârâ-yi Danişmendân-i Müselman Der Ta'lim ve Terbiyet" c. 2, s. 44.

³ Gazzâlî, İhya-u Ulumi'd-din, c. 3, s. 52.

⁴ El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk, s. 13.

timin genel anlamıyla eğitim sürecinin en asli ve köklü sahası olarak görülmesini gerektirir.

Evet, ahlâk ve eğitimin iki ayrı sistematığe sahip olduğu herkesin kabuldür ve ahlâk eğitimi, eğitim biliminin özel bir sahası ve dalı olarak görülmektedir. Fakat bu, ahlâkın değerini düşürmediği gibi bilakis eskiye göre daha bir önemsenmesi ve ilgi odağı olmasına sebep olmuştur. Zira içinde yaşadığımız çağ, kimlik bunalımı, mânevîyat yitimi ve büyük ahlâkî sarsıntuların yaşandığı bir çağdır. Dolayısıyla günümüz insanı, ruhsal dengesini korumak ve mevcut şartlara teslim olmamak için ahlâka yönelmek zorundadır. Ancak böylece daha sağlıklı bir bireysel ve toplumsal hayata kavuşabilir, karşılıklı güven ortamına dayalı ilişkiler geliştirebilir ve bütün bireyler için gelişim imkânı doğabilir. Behemehâl ahlâk eğitimi, eğitim süreçlerinin en asli ve en köklü aşamalarından biridir. Bu itibarla, ahlâk ve ahlâk eğitiminin önemine binaen, bu bölümde Feyz'in eğitime dair görüşlerini ele alacak ve üç fasıl çerçevesinde inceleyeceğiz.

Birinci fasılda, ahlâk eğitiminin kavramsal içeriği, önem ve zarureti, gaye ve maksatları, bu sahaya dair farklı bakış açıları gibi teorik temeller üzerine incelemede bulunacağız.

İkinci fasılda, Feyz-i Kâşânî'nin bakış açısından fitrî değerlerin yeniden ihyası, kazanılmış değerlerin nasıl icat ve muhafaza edileceği ve en genel anlamıyla güzel ahlâk hasletleriyle donanma süreçlerini mütalaa edeceğiz.

Üçüncü fasıl ise 'ıslah ve tedavi' üzerine olup kötü hasletlerle nasıl mücadele edilmesi gerektiği ve örneğin öfke, kıskançlık, suizan, kendini beğenmişlik, dünya sevgisi, cimrilik, makam hırsı ve benzeri ahlâkî hastalıkların tedavi yöntemlerini konu edinecektir.

1. Ahlâkî Eğitimin Teorik Temelleri

Ahlâk Eğitiminin Terminolojik Anlamı

Sazı kavramların anlamı, ilk bakışta gayet açık ve net gibi görünür. Fakat tanımlamaya kalkıştığımızda, tam bir tanıma ulaşmak gayet zordur. Ahlâk eğitimi de bu cümledendir. Bu başlık, içeriğinde birçok problem barındırır; örneğin ahlâk eğitimi nedir? Eğitim süreçleriyle ilişkisi nasıldır? Eğitim bilimleri kapsamında mı yoksa ahlâk ilmi çerçevesinde mi ele alınmalıdır? ...

Ahlâk eğitimi tanımlamadan önce, şu hususu hatırlatmak gerekir ki eğitim ve öğretim teorisyenleri ahlâkî eğitimi üç farklı bakış açısıyla tanımlamışlardır:

a) **Dinî Öğretilere Bağımlı Ahlâk Eğitimi:** Müslüman bilginler, Ahlâk eğitimi kitap ve sünnete istinat ederek dinî ve manevî öğretiler çerçevesinde Allah ve yeniden dirilişe iman ve evrensel, sabit ve temel itikat esasları doğrultusunda tanımlarlar. Bu bakış açısına göre ahlâkî eğitim, dinî mârifet ve inanç temeline dayanmadığı müddetçe temelsiz kalmaya mahkûmdur. Feyz de diğer Müslüman âlimler gibi bu bakış açısıyla ahlâk ve ahlâk eğitimi olgusunu incelemektedir. Biz de bu bakış açısını çalışmamızın odak noktası olarak ele alacağız.

b) **Sosyolojik Gerçeklik Temelinde Ahlâk Eğitimi:** Günümüz Batı dünyasında, ahlâk eğitimi 'sosyalleşme' olgusuyla bir tutulmuştur. Zira onlar, ahlâkî sosyal ve sosyal ilişkilerin bir türevi olan bir olgu düzeyinde ele almaktadır. Buna göre sosyal töre ve kurallarla tanışma, sosyal yasa

ve kurallara uyum ve bireylerin sosyal ilişkiler alanındaki temel ölçütleri uygulamalarına dönük eğitim, ahlâk eğitimi diye anılmaktadır.⁵ Malum olsa gerektir ki, sosyalleşme ve sosyal yasa ve törelere uyum, İslâmî ahlâk ve ahlâk eğitimi ile tamamen farklıdır. Zira her ülke ve dünyadaki her bir bölgenin âdâp, töre, yasa ve kuralları kendine özgü olup etnik yapı, zamansal ve mekânsal şartlar, bölgesel konum ve hatta kabile ve sınıf farklılıkları bağlamında şekillenirler. Öyle ki bu yasa ve töreler ait oldukları yer dışında asla itibar görmezler. Oysa İslâmî ahlâk ve ahlâk eğitimi, genel, umumi, sabit ve evrensel temeller üzerine şekillenir.

c) Psikolojik Problemler Ekseninde Ahlâk Eğitimi: Bir grup psikolog, ahlâk eğitimini psikolojik verilere istinat ederek tanımlarlar. Buna göre ahlâk eğitimi, sosyal uyum gayesi doğrultusunda bilişsel, duygusal ve davranışsal ilke ve yasaları pratiğe aktarmak ve yaygınlaştırmaktan ibarettir.⁶ Yine herkesçe malumdur ki 'sosyal uyum' ahlâk ve ahlâk eğitiminin hedeflediği gayelerden sadece biridir. Bu itibarla, bu gaye tek başına ahlâk eğitiminin çerçevesini oluşturamaz.

Ahlâk eğitimine dair dini, sosyolojik ve psikolojik bakış açılarıyla tanıştıktan sonra şimdi, Feyz-i Kâşânî'nin fikrî temelleri ve ahlâkî düşüncesine istinaden ahlâk eğitimi şöyle tanımlayabiliriz:

Ebedi saadet ve kemâle erişmek gayesiyle ahlâkî erdem ve erdemsizliğin tanınıp tanıtılması, erdemlere yönelme zeminini güçlendirmek, erdemlerin şekillenmesi, oturması ve ayrıca erdemsizliklerin ortadan kaldırılması için gerekli yol ve yöntemlerin uygulanmasıdır.⁷

Bu tanım, şu üç hususa vurguda bulunmaktadır: 1. Ahlâk eğitimi, eğitim bilimleri sahasına girer ve ahlâk ilmi ile de sıkı bir bağ içerisinde olmakla birlikte bu ilim kapsamında ele alınmaz. 2. Ahlâk eğitimi, eğitim bilimleriyle farklılık içerir. Zira eğitim bilimleri çok daha kapsamlı bir sahaya ilgilenmekte, insanın varoluşsal bütün boyutlarıyla ilgili yeti, yetenek ve imkânlarını konu edinmektedir. Oysa ahlâk eğitimi, eğitim bilimlerinin sadece bir dalıdır. 3. Ahlâk eğitiminin sahası insanın 'kendi nefsi' ve 'başkalarını' yetkinleştirmektir.

⁵ Rieters, *Nazariyehâ-yi Camia Şinasi*, Farsçaya çev. Ahmed Rıza Garevizad, s. 95.

⁶ Komisyon, *Revanşinasi-yi Rüşd Ba Nigariş Be Menabi'î İslami*, c. 2, s.1061.

⁷ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 13 ve 54.

Ahlâk Eğitimi'nin Önem ve Zarureti

Feyz-i Kâşânî, ahlâk, ahlâkî öğretiler ve ahlâk eğitiminin çok özel bir konuma sahip olduğuna inanır. Ona göre ahlâk eğitimi, “iç dünyanın arındırılmasıdır.” Bu arınma, bedensel temizlik ve arınma ile aynı düzeyde önemlidir. Feyz şöyle der:

Nasıl bedensel temizlik olmadan namaz kılınamıyorsa, bâtinî temizlik, kalp ve ruhun ahlâkî kötülükler ve kötü hasletlerden arındırılması gerçekleşmeden ilmin kutsi dergâhına girilemez, kalp ve ruh ilim ve mârifetle marmur kılınamaz.⁸

Feyz, ahlâk hakkında şu inançtadır: Ahlâk, ahlâk ilmi, insanbilim⁹, dinî ve uhrevî ilimleri kapsar ve saadet ve Allah’a yakınlaşma zeminini oluşturur. Ahlâk, Hatemu’l-Enbiya Efendimizin (s.a.a) gönderiliş gayesi bilir ve Efendimizin (s.a.a) bütün azametini onun güzel ahlâkıyla ilişkilendirir.¹⁰ Feyz, Gazzâlî’den iktibasla ahlâk ilmini fonksiyonel bir ilim olarak görür. Buna göre bu ilim, mükâşefe ilmi, bâtinî ve şuhûdî mârifete erişmek için zarurîdir.¹¹ O, bu münasebetle bir kitabında *Şerh-u Acaibi'l Kalb* (kalbin harikulade hallerinin şerhi) başlığı altında bir bölüm açmış ve ahlâkın işlev ve sonuçlarını hakkıyla mütalaa etmiştir.¹²

Feyz, ahlâk ve ahlâkî eğitim ile ilgili, çok geniş incelemelerde bulunmuş ve bu alanla ilgili çok değerli eserler kaleme almıştır. Bu cümleden olarak:

1. *el-Hakayık Fi Mehasini'l-Ahlâk*: Bu kitap, Feyz’in en son eseridir. Bu kitabı, 83 yaşında iken, yani hayatının son yılında kaleme almıştır. Ona göre, bu eser birçok açıdan çok az benzeri bulunan, belki de benzersiz bir eserdir. Özellikle de kaynakları bakımından bu kitabın bütün konuları Kur’an-ı Kerim, sünnet-i nebevî (s.a.a) ve masum imamların (a.s) hadislerine dayanmaktadır. Feyz’in kendi ifadesiyle bu kitabın kısa bir sürede (iki ya da üç ay zarfında), yaşlılık, hastalık ve bedensel takatsizlik şartlarında yazılmış olması ilâhî bir yardımın göstergesidir. Bu kitabı

⁸ A.g.e., s. 27.

⁹ A.g.e., s. 13 ve 49.

¹⁰ A.g.e., s. 13 ve 55.

¹¹ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 1, s. 61-62.

¹² A.g.e., c. 5, s. 1-56.

yazmaktan maksat, kemâlât vadisinde yürüyenlerin elinden tutmak ve bu yolun nişanelerini göstermektir.¹³ Bizim de ahlâk eğitimi konusunu incelerken başlıca kaynağımız bu kitap olacaktır.

2. *el-Mehecce'tu'l Beyda*: Bu kitap sekiz ciltten oluşmaktadır. Dört cildi, yani beşinci ciltten sekizinci cildine kadar ahlâkî meselelere tahsis edilmiştir. Bunun yanı sıra *Kitabu'l İlim*, *Kitab-u Âdâbu's-Sohbet-i ve'l-Muaşere* (sohbet ve muaşeret âdâbı), *Kitab-u Ahlâkî'n-Nübüvve* (nübüvvet ahlâkı) ve *Kitab-u Ahlâku'l-Eimme* (İmamların ahlâkı) bölümleri de eğitim ve ahlâkla ilgilidir. Ahlâk eğitimini incelerken bu bölümlerden de faydalanmaya çalıştık.

3. *en-Nuhbe*: Feyz, bu eserde, fikhî ahkâmı ahlâkî ve bir eğitimci gözüyle açıklamaya çalışmıştır. Biz ahlâk eğitimi konusunu işlerken bu esere de başvurduk. Bu üç önemli eserin yanı sıra, *Zadu'l-Mesâlik*, *Minhaccu'n-Necât ve't-Tathir* risalelerinden de faydalanamaya çalıştık.

Ahlâk Eğitiminin Kendine Özgü Temelleri

Elinizdeki eserin ikinci bölümü, Feyz'in düşüncesinde eğitimin temelleri konusuna tahsis edilmişti ve bu çerçevede biz, epistemolojik temeller, insan-bilimsel temeller ve ontolojik temeller diye üç başlık altında toplamda otuz iki temel ilkedden bahsetmiştik. Bu temeller içerisinde üç temel ilke ahlâk eğitimi ile daha derin ve güçlü bir irtibat içerisinde ve Feyz, bu üç hususa özellikle vurguda bulunur. Burada bu üç temel ilkeyi incelemeye çalışacağız:

1.Ahlâkın Değişken Karakteri

İnsanoğlu kendine özgü yaratılışı gereği, kendi ahlâkını değiştirebilir. O, istediği gibi kendi kişiliğini şekillendirebilir; kötü ahlâk ve hasletlerden arındırarak güzel ahlâk kisvesine büründürebilir. Bu hususta zâtî, fitrî ve sonradan kazanılan ahlâk arasında hiçbir fark yoktur. Bunun nedeni, insanın akıllı ve özgür irade sahibi bir varlık olmasıdır. İnsan akıl, fikir ve iradesiyle kendi kişiliğini inşa sahasına çıkabilir ve ruhunu arındırma

¹³ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 323-324.

ve güzelliklerle donatma ameliyesine girişebilir. Evet, bu sahaya inmek zorlu bir iştir ve riyazet çekmeden, çaba ve gayret göstermeden ahlâkî değişim asla gerçekleşmez. Fakat her halükârda ahlâkın bu karakteri Feyz'in özenle üzerinde durduğu bir gerçekliktir. Feyz, bu hususu gayet cazip tabirlerle, açık ve anlaşılabilir bir şekilde izah ederek nesnel, hissi, aklı, Kur'anî, rivayete dayalı ve olumsuz örneklerin tanıklığına da istinat ederek ispatlar. Tabi ki daha önce de değindiğimiz üzere, bu eserin ikinci bölümünde bu konu incelenmiştir ve tekrarına lüzum yoktur.

2. Çok Yönlü İtidal

Ahlâkî metinlerde, 'itidal' kavramı çok sık vurgulanır. Anlaşılan, 'itidal' insan davranışlarının ifrat ve tefritten uzak ve dengeli bir kıvama kavuşturulması anlamıyla bütün değer ve erdemlerin bir ölçütü olarak görülmektedir. Feyz'in vurguladığı en önemli hususlardan biri de bütün boyutlarıyla itidalin, ahlâkî eğitim sürecinde bir kemâl zemini olması niteliğidir. Açıklamak gerekirse; insanoglu, muhtelif boyut, açı ve varoluşsal özelliklere sahip bir yapıya sahiptir. Varlığı, türlü ihtiyaç ve yetilerle şekillenmiştir. O, varlığının bütün boyutları, tüm ihtiyaç ve yetilerini önemsemeli ve ciddiye almalıdır ki mükemmel bir insan düzeyine yükselbilsin. Bu gaye, sadece bütün alanlarda itidal ve mutlak adaletin gereklerine riayet etmekle tahakkuk bulabilir. Zira insan, bütün yetileri bakımından geliştiği zaman, kâmil bir insan olur ve Allah'a yakınlık derecelerini kat eder. Dolayısıyla bütün yetileri, yaşam alanları ve varoluşsal boyutlarında bu ilkeye riayet etmesi ahlâk eğitiminin temel taşı mesabesindedir. Aslında tüm açılarıyla 'itidal' insanın konumu, imkânları, sınır ve zorunluluklarının her aşamasında gözetilmelidir.

Feyz, itidali, 'fitrî' ve 'sonradan kazanılan' diye iki kısımda inceler:

Peygamberler ve Hidayet İmamlarının (a.s) doğal yetileri yaratılışsal ve fitrî özellikleri gereği itidal üzeredir. Bu sebeple hayatlarının ilk anından itibaren kâmil bir akıl ve güzel bir ahlâka sahiptirler. Fakat Peygamberler ve Allah velileri dışında kalanlar; yani normal insanlar ancak nefisle cihat, riyazet ve nefis tezkiyesi sayesinde arzu edilen ahlâk; yani itidalli ahlâka erişebilir, kendi hayatlarına uygulayabilir ve "adaleti" şehvet ve öfke diye özet-

lenebilecek bütün bâtunî yetilerine hâkim kılabilirler. Zira ahval ve ahlâk hususunda nihai gaye işte bu çok yönlü itidale sahip olabilmektir.¹⁴

3. Niyet

Ahlâk Eğitiminde, niyet ve failin maksadı çok özel bir önem taşır.¹⁵ Zira Ahlâk Eğitiminin ruhu, canı, kıvam ve kıyâmı 'niyete' bağlıdır. Niyetle ilgili söylenecek çok şeyler vardır. Feyz'in bu konuya dair sözlerini nakletmek bu çalışmanın sınırlarını aşar. Bu sebeple, sadece birkaç noktaya değinmekle yetineceğiz:

Birincisi: Niyet derken anlatılmak istenen 'kendi içinde konuşma', 'zihinden geçirmek' ve 'maksadı dil ile ifade etmek' değildir; burada maksat, bir amelin ruhu ve özüdür. Hakikatte bir insanı bir işi yapmaya ve gayret göstermeye sevk eden etken, kalbi bir irade, içsel bir saik ve ruhun harekete geçmesidir. Zira insan bir işi yapmak istediğinde, ilkin yapacağı işi tasavvur eder, fayda ve zararını hesaplar sonra eyleme girişir. Dolayısıyla bütün amellerin kaynağı olan bu 'ruhunun harekete geçmesi' olayı, niyet diye isimlendirilir.¹⁶

İkincisi: İslam ve Müslüman düşünürlere göre, insanın eylemlerinin ahlâkî ve değerli bilinmesi, onu harekete geçiren etkenin Allah'ın rızasını kazanmak ve gönülden ona itaat şevkiyle dolmak ve Allah'a yakınlaşmak dışında bir gayeyle hareket etmemek maksadı olmasına bağlıdır.¹⁷ Bu itibarla, İslam dininde 'niyet' meselesine dair çokça konuşulmuştur. Zira bu hayat kaynağı din-i mübin, dindar insanların sadece ilâhî fermanla harekete geçmelerini ve bütün güzel işlerini Allah'ı yâd ederek yapmalarını dilemektedir. Dolayısıyla İslam'a göre güzel bir amel iki şarta bağlıdır: Hüsn-i fiili (işin güzel olması) ve Hüsn-i Faili (failin güzel olması). Demek ki bir iş ne kadar iyi olursa olsun işi yapan şahıs, en özel anlamıyla hüsn-i faili taşııyorsa; yani Allah'ın emrine itaat gayesiyle hareket etmiyorsa o işin bir sonucu olmaz. Nitekim kâfirler hakkında durum bu minvaldedir.¹⁸

¹⁴ *El-Hakayık-ı fî Mehâsinî'l-Ahlâk*, s. 57-58 ve 62.

¹⁵ A.g.e., s. 56-57; *el-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 5, s. 89; *Tefsir-i Sâfi*, c. 5, s. 334.

¹⁶ A.g.e., s. 207.

¹⁷ A.g.e., s. 201-202.

¹⁸ Bkz. Furkan Suresi: 23.

Üçüncüsü: Allah'a yakın olma maksadı olmayan bir ibadet, sadece fasit ve bätül olmakla kalmaz üstelik zararlı ve fesat kaynağı diye değerlendirilir. Zira bir insan eğer ibadetlerini Allah için değil de nefsanî ve dünyevî saiklerle yerine getiriyorsa, bu ibadetler Allah'ın emri doğrultusunda olmadıkları ve nefsin arzuları sebebiyle gerçekleştikleri için; yani Allah'ın irade ve rızasına uygun olmadıkları sebebiyle bätül, bätül sebebi ve zararlı sayılırlar. Böyle bir şahıs, niçin sırf Allah rızası için hareket etmediğini sorgulamak zorundadır¹⁹ Sonuçta, her bir şahsın niyeti, şahsiyetinden kaynaklanır. Şahsiyetler muhtelif olduğuna göre, saik ve niyetler de muhtelifdir. Bu açıklamadan sonra, aşağıdaki sonuçlara ulaşabiliriz:

1. Niyet ve amelin gayesi, bir amelin kendisinden daha üstün ve değerlidir. Zira niyet, failin konumu, iradesi, kalbi saikleri, arzu ve isteklerinin bir göstergesidir.

2. Niyet ve gaye, mârifetle sıkı bir bağ içerisinde. Zira her bir amel üç rükün üzerine kuruludur: İlim, irade ve kudret. İlim olmadığı takdirde irade ve şevk de olmaz. Örneğin aç bir insan önündeki şeyin yemek olduğunu bilir ve onu kendi mizacına uygun bulursa hemen elini uzatır. Demek ki niyet, bilgi ve bilinçten kaynaklanan bir iradedir. Bu bilgi ve mârifet insanı eyleme sevk eder. Bu bakımdan niyeti şu tabirlerle tanımlamışlardır: "Nefsin, er ya da geç gaye ve maksadını temin edebileceğini bildiği bir işe şevk duyması, yönelmesi ve meyletmesinden ibarettir."²⁰

3. Niyet, içsel bir konuşma, dil ile ifade hatta hatırdan geçirmekten dahi ibaret değildir. Niyet, bir şeye yönelmek, arzulamak ve meyletmektir.

4. Niyet ve amel arasında sıkı bir bağ ve ilişki vardır. Hiçbir amel, şevk ve niyet olmadan gerçekleşmez. Diğer taraftan niyetler de ameller sayesinde zahir olur ve ortaya çıkarlar. Daha sonra gitgide güçlenir, meleke haline gelir en nihayet masumiyet sınırlarına dahi erişebilirler. Dolayısıyla niyetin sağlamlaştırılması, amellerin tekrarı neticesindedir. Niyet, iyice sabitleşip yerleştikten sonra da artık zeval bulmaz.²¹

¹⁹ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 8, s. 102-125.

²⁰ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 204.

²¹ A.g.e., s. 201-202.

5. Niyetin bir amelin değeri kazanmasındaki rolü, Allah'a itaat ve mubah bilinen işler sahasında geçerlidir. Nitekim farz, müstehap ve mubah işlerde birçok niyete sahip olunabilir. Örneğin camide kalmak, Allah'ın evinde bir ziyaretçi olmak niyetinin yanı sıra namazı beklemek, fikir, zikir, ilim, talim, öğrenim ve sair niyetlerle birlikte olabilir. Fakat haramlar ve günahlar hususunda, herkesçe malumdur ki günah ve isyan, niyet sayesinde itaat ve ibadete dönüşmez.

6. Niyeti göz önünde bulundurmak, İslamî ahlâk sisteminin en özgün özelliklerindendir. İslam, bu açıdan bütün diğer sistemlerle farklılık gösterir. Kur'an-ı Kerim ve hadisler, Allah rızasını gözetmekten ibaret olan niyete özellikle vurguda bulunur ve Allah rızası dışındaki saiklerle yapılan amelleri boş ve değersiz addederler.

7. Niyet, Allah'a iman, âhiret gününe iman ve ihlâs meselesiyle sıkı bir bağ içerisindedir. Yani İslam'a göre, bir iş Allah rızası için yapıldığı zaman değerlidir. Allah rızasını gözetmek ise Allah'a iman olmadan ve onun o işi mükâfatlandıracağı ümidi ya da cezalandıracağı korkusu taşımadan mümkün değildir. Demek ki Allah'a ve mead gününe iman şarttır. Tabi ki insanlar, niyetin halis, karışık, ortaklık ve yan saikler taşıması hususunda farklı farklıdır. Fakat insanı, değerli kılan ve ona teali kazandıran halis niyettir.²² Bu anlamda Kur'an-ı Kerim şöyle buyurur:

“Doğrusu size Allah'tan bir nur ve apaçık bir kitap gelmiştir. Rızasını arayanı Allah onunla kurtuluş yollarına götürür.”²³

Ahlâk Eğitiminin Gayesi

Bilinçli ve özgür iradeye sahip bir insan, yaptığı işin sonucunu hep göz önünde bulundurur. Bir işin fayda kazandıracağına inandığı zaman, iç dünyasında o kazanca erişme şevk ve iradesi ortaya çıkar, onu gerçekleştirmek için girişimde bulunur ve gerekli hazırlıklarını yapar. Bu husus, insanbilim, davranış psikolojisi ve felsefî anlamıyla ereksellik konuları çerçevesinde hakkıyla izah edilmiştir. Ahlâk Eğitimi de özgür iradeye

²² El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 8, s. 102-125; En-Nuhbe, s. 76-78.

²³ Maide: 15-16; Bakara: 207, 225, 264, 272, 284; Nisâ: 38; İnsan: 9; Rum: 38; Beyyine: 5; Ra'd: 22.

bağlı bir faaliyettir. Dolayısıyla belirli bir hedef ve gaye doğrultusunda gerçekleşir.

Feyz, ahlâk ilmi ve ahlâk eğitimini bizzat arzulanan maksatlar arasında değerlendirmez. Ona göre ahlâk ilmi ve ahlâk eğitimi, “Başka bir gaye için arzulanan” (Ma yutlebu li ğayrihi) bir etkinliktir. Feyz, bu hedefleri dağınık bir şekilde ve sırf işaret düzeyinde ele almıştır. Biz burada, sadece bir bölümünü özetle incelemeye çalışacağız:

1. Kendini Tanımak

Feyz, ahlâk ilmi ile ilgili iki tabir kullanır: Biri, “ahlâk ilmi, kalbin ahvalini bilmektir.” Yani bu ilim, bizleri kalbin hal ve vaziyetleriyle tanıştır.²⁴ Burada ‘kalp’ insanın hakikati ve yapısına tekabül eder. İnsanın hakikati farklı boyutlara sahip olduğu cihetiyle, farklı isimlerle isimlendirilir. Örneğin insan bedeninin yaşamı ruha bağlı olduğu cihetiyle, bu hakikat ‘ruh’ diye isimlendirilirken, sürekli değişim ve dönüşüme maruz kaldığı veçhiyle ‘kalp’ ve yapısında düşünme yetisini barındırdığı ve sürekli bilgelik peşinde olduğu için de ‘akıl’ diye isimlendirilir.²⁵

Feyz, kalbin hal ve özelliklerini açıklarken erdemler ve erdemsizlikleri de şerh etmek suretiyle ahlâkî öz bilinç konusuna girer. Feyz’e göre erdemler üç sınıftır:

1. İnsan ve Allah arasındaki irtibata taalluk eden erdemler; örneğin insanın her halükarda kendisini Allah’a borçlu bilmesi, teslimiyet, rıza, korku, ümit, sabır vesair erdemler bu zümredendir.
2. İnsanın kendi öz benliğiyle ilgili erdemler; örneğin takva, kanaat, cesaret, züht ve benzeri erdemler gibi.
3. Sosyal ilişkilere taalluk eden erdemler; örneğin affetmek, bağışlamak, ihsan, hüsni-i zan, hüsni-i muâşeret, emanete riayet, doğru sözlülük gibi...²⁶

Erdemsizlikler de tıpkı erdemler gibi üç sınıftır:

1. İnsanın Allah’la irtibatı ile ilgili erdemsizlikler; örneğin ilâhî takdir karşısında nankörlük, riya, gösteriş, Allah’ın azabından sakınmamak, yaratani

²⁴ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini’l-Ahlâk*, s. 13.

²⁵ A.g.e., s. 13.

²⁶ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini’l-Ahlâk*, s. 13.

unutup yaratılana yönelmek, Allah'a hürmet sınırlarını aşmak, isyankârlık, tuğyan gibi.

2. İnsanın kendi öz benliğiyle ilgili erdemsizlikler; örneğin hodbinlik, bencillik, başkalarının ayıplarıyla uğraşmak, büyüklük taslamak, övülmekten hoşlanmak, çok konuşmak, dünyevî hazlardan daha çok faydalanmak için uzun yaşama arzusu gibi.

3. Sosyal ilişkiler sahasındaki erdemsizlikler; örneğin kıskançlık, düzenbazlık, kindarlık, ikiyüzlülük, öfke, aşağılama, kınama, küstahlık, aç gözlülük, cimrilik, benmerkezcilik, zenginleri yüceltip fakirleri aşağılamak, sert mizaçlı olmak, ihanet, katı kalplilik, zulüm, münafıklık, arsızlık ve utanmazlık gibi...²⁷

Feyz, kalbin ahvalini şerh etmek sadedinde erdemler ve erdemsizlikleri izah ettikten sonra, 'kendini tanımak' ve öz bilinç hususunda dikkate şayan bir noktaya daha değinir:

Nefsin erdemsizlikleri, günahların bittiği ve yeşerip serpildiği bir tarla misalidir. Yani erdemsizlik, günahları doğurur, besler ve verimli kılar. Dolayısıyla ruhani seyr-u sülûk peşinde olanların, nefsin erdemsizlikleriyle tanışması farz-ı ayndır.²⁸

2. Kendini Yetiştirmek

Feyz, nefsin erdemsizliklerden arındırılması ve ruhun erdemlerle donatılmasını, kemâl yolu yolcularının yükselme şartı olarak görür. Elbette söze, ilkin ilim talebeleriyle başlar ve şöyle der:

İlim talebelerine yaraşan, ruhlarını kötülük ve erdemsizliklerden arındırmaktır. Zira ilim ve mârifet, insanın iç dünyası ve ruhunda eda ettiği bir ibadet ve Allah'a yakınlaşma vesilesidir. Nasıl zâhîrî taharet olmaksızın ve abdestsiz namaz kılınamıyorsa, (manevî) temizlik ve arınma olmaksızın bâtınî ibadetler de yerine getirilemez. Bu sebeple, Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de müşrikleri pis ve necis diye nitelendirir:

“Muhakkak ki müşrikler necistirler (pistirler).”

Peki, bir müşrik elbiseleri ve bedeni tertemiz iken dahi ne diye necis sayılıyor? Zira bu necaset onun iç dünyasına aittir ve o, içinde şirk gibi büyük

²⁷ A.g.e.

²⁸ A.g.e., s. 13-14.

bir erdemsizliği barındırmaktadır. Dolayısıyla temizlik ve necaset, sadece dış görünüşe özgü değildir. Nasıl zâhirî necasetlerden kaçınmamız gerekiyorsa, manevî kirlilik ve pisliklerden de sakınmamız gerekir. Zira habislik ve erdemsizlik, kemâle erişme yolunda bir engeldir. Nitekim Resulullah (s.a.a) şöyle buyurur:

“İçinde köpek bulunan bir eve melekler girmezler.”

Peki, insanın kalbi de meleklerin indikleri ve konakladıkları bir yer değil midir? Peki, öfke, şehvet, kin, kıskançlık, kibir, kendini beğenmişlik ve sair erdemsizlikler uluyup duran birer köpek değil midirler? Hâşâ ki melekler bu tür köpeklerin bulundukları bir yere girsinler! Dahası hepimizce malumdur ki, Yüce Allah, ilim nurunu melekleri vasıtasıyla müminlerin kalbine gönderir. Demek ki erdemsizlikler giderilmedikçe kalplerin nurlanmasına imkân yoktur.²⁹

Hatırlatmak gerekir ki ‘kendini yetiştirmek’ iç dünyamızı erdemsizlik ve manevî kirlilikten arındırmanın yanı sıra iki önemli adımın daha atılmasını gerektirir:

a) Fitrî değerlerin ihyası: Daha önce, Feyz’in diliyle ifade ettiğimiz üzere, erdemlerin asıl kökeni insanın iç dünyasıdır. Yani adalet, doğruluk, emanete riayet, ahde vefa ve sair faziletlere eğilimin kaynağı insanın iç dünyasıdır. İnsan, dış etkenlerin etkileme sahasından çıkabileceği bir konumda yer alacak olsa ve bu konumda bir zorunluluk da söz konusu değilse eğer doğal olarak faziletlere yönelir. Örneğin insan hem yalan hem de doğru konuşabileceği bir ortamda yer aldığına, doğru konuşmayı tercih eder. Zira erdemsizliğin onun iç dünyasında bir kökeni yoktur. Kur’an-ı Kerim’de şöyle buyrulur: “*Küfrü, fıskı ve isyanı da size çirkin göstermiştir.*”³⁰ Behemehâl fitrî erdemlerin ihyası, kendini yetiştirme sürecinin bir parçasıdır ve bu erdemlerin tomurcuklanıp meyveye durması gerekir.

b) İktisabi (kazanılmış) ahlâkın şekillenip kökleşmesi: Zâtî ve fitrî bir kökene dayanmayan ve sonradan kazanılan erdem ve değerler, uygun yol ve yöntemlerle elde edilmeli ve kökleştirilmelidirler. Zira kendini

²⁹ El-Hakayık-ı fî Mehâsini’l-Ahlâk, s. 13-14.

³⁰ Hucurat: 7.

yetiştirme süreci bu adımı da zorunlu kılmaktadır. Bu konuyu ilerleyen sayfalarda tafsilatıyla incelemeye çalışacağız.

3. Ruhsal Denge

Feyz'e göre ahlâk eğitiminin en önemli ve dikkate şayan gayelerinden biri de bir insanın ahlâk, huy ve kişiliğinin dengeli bir düzeye kavuşturulması, ruhsal yetilerinin bütün davranış ve özelliklerinde ifrat ve tefritten uzak tutulması ve itidal üzere 'ikinci bir tabiat' kazandırılması gerekir. Malum olsa gerektir ki ahlâk ve davranışlar, bir insan hayatının bütün alanlarında ifrat ve tefritten uzak durduğu müddetçe itidal üzere olabilir. Bu duyarlılık, her daim insan hayatının temel ölçütü olmalı ve o kadar çok önemsenmelidir ki zamanla ruhunun en köklü karakteri ve 'ikinci tabiatı' vasfını kazanmalıdır. Dolayısıyla asıl gaye, sırf özel bir davranış ya da bir takım fiillerin itidal vasfıyla yerine getirilmesi değildir; asıl gaye itidal vasfının insan için bir meleke haline gelmesi, ruhunun bir parçası ve sermayesi olmasıdır. Bu itibarla kendi kemâl ve tekâmülünü önemseyen her insan, kendisini 'itidal' ölçütüne göre değerlendirmeli; ihmal ve aşırılıkları, ifrat ve tefritlerini tedavi etmelidir. Örneğin güzel hasletlerden biri hususunda bir zaaf taşıdığını anladığı zaman, bu hasleti güçlendirecek amellere yönelmeli, bir vasıf hususunda aşırıya kaçtığını anladığında ise onu dengeleyecek amelleri çokça tekrarlamalıdır. O kadar çok tekrarlamalıdır ki 'itidal' bütün ruhsal yetileri ve kişiliğinin bir parçası haline gelmelidir.³¹

Sosyal ilişkilerde en büyük engel, ruhsal dengenin yerinde olmamasıdır. İnsanlar, çoğunlukla fikir, inanç, söylem, davranış, iş, meslek, faaliyet, sevgi, nefret, yargılama, soru, cevap, tavır, tutum ve hemen hemen hayatlarının bütün alanlarında ifrat ve tefrit üzere olup çok az ruhsal dengelerini korurlar. Ahlâk eğitiminin gayesi, insan ruhunun itidal ve dengeye kavuşması ve bu dengeyi hayatının bütün alanlarına yaygınlaştırılmasıdır. Bu itibarla Feyz, nihai bir gaye olarak itidali, dört temel erdem; yani hikmet, cesaret, iffet ve adalet erdemlerinden ibaret sayar.³²

³¹ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 55-62.

³² A.g.e., 54-55; *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 1, s. 66.

4. Toplumsal Uyum

Hiç kuşkusuz ahlâkî eğitimin gayelerinden biri de sosyal hayatın dostluk, samimiyet, iyilik ve sevgi ile dolup taşmasıdır. Bu maksada ise sadece İslamî tabirle, bütün fertlerin güzel ahlâka bürünmesi, karşılıklı haklara riayet edilmesi ve korunmasıyla mümkün olabilir. Buna göre her bir birey kendisini, insanlık toplumunun bünyesinde bir üye olarak görmeli, insanların dertlerine ortak olup onların hizmetinde bulunmalı, birlik beraberlik içerisinde ve sosyal sorumluluklarının bilincinde olmalıdır. Ayrıca hoşgörölü ve alçakgönüllü olmalı ve başkalarının kusurlar karşısında anlayışlı davranmalı, beklentilerinin düzeyini düşürmeli, toplumun istikrar, birlik ve beraberliğini korumalı emanete riayet, sır saklamak ve sosyal uyum gibi hasletlerin yer ediniş güçlenmesi hususunda duyarlı olmalıdır.

Ahlâkî eğitim, sosyal uyum projesinin gerçekleşmesi doğrultusunda insanları karşılıklı sorumluluklar ve güzel davranış ilkeleriyle tanıştırır, İslam'ın sevgi ve dostluk halkasına davet eder ve sosyal görevlerin ifası için teşvik eder.

Feyz, sosyal uyumu, hem bireysel hem de toplumsal hayatın kaçınılmaz bir gereği olarak değerlendirir. Sonra da farklı toplumsal sınıfların karşılıklı sorumluluklarını; bu cümleden olarak ana-babaların hak ve ödevleri, çocukların hak ve ödevleri, öğretmenlerin hak ve ödevleri, öğrenci hakları, akraba hukuku, hasta hakları, yaşlıların hak ve hukuku, komşu hakları, mazlumların hak ve yükümlülükleri ve sair hususları izah ettikten sonra sosyal hayat mekanizmasının bileşenlerini sayar ve mal, can, onur, namus emniyetinin sağlanmasını pratik yol ve yordamlarıyla açıklar ve tüm bunları Ehl-i Bey'ten gelen hadislerle detaylandırır.³³

5. Allah'a Yakınlık ve İlâhî Aşk

Ahlâk eğitiminin en nihai gayesi, Allah'a yakın olmak ve ilâhî aşka erişmektir. Malum olduğu üzere, bu gaye, nihai maksat olması hasebiyle dinî, irfânî ve ahlâkî eğitimin de gayesidir. Kurb-i ilâhî makamı, yani Allah'a yakın olmak ve güçlü ve sarsılmaz bir bağla onun huzurunda daimî

³³ El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 3, s. 283-459; En-Nuhbe, s. 260-265.

olarak bulunmak makamıdır. İlâhî aşk makamı ise Allah'tan başka her şeyden özgürleşmek ve bütün varlığıyla ona bağlanmaktır. Kurb ve aşk makamları, sadece iman, sâlih amel ve ilâhî ahlâka bürünmek sayesinde elde edilebilir. Demek ki bu yolun yolcusu, nefsinı arındırıp bütün perdeleri kenara ittiğinde, kendi benliğinden özgürleşip dünya ve dünyevî aidiyetlerle gönül bağını kestiğinde zamanla Allah'a yakınlaşır. Öyle bir yere varır ki Allah'tan başkasını görmez olur, ondan başkasını tanımaz olur ve her daim kendisini âlemlerin Rabbi'nin huzurunda hisseder. İşte bu makam, insaniyet makamının en zirvesidir.

Feyz, ahlâkî eğitimin asıl gaye ve işlevi iç dünyanın arındırılmasıdır. İç dünyanın temizlenmesi ve sonuçlarının hâsıl olması için ise birçok aşama ve mertebe öngörür. Zira nefsin arındırılması aşaması, dünyayla gönül bağlarını kesmekle başlar, bir üst aşamada kurb-i ilahiye ve en nihai aşamada da ilahi aşk makamına ulaşır. Feyz her bir aşamayı şöyle açıklar:

Dünyayla gönül bağlarını kesmeye gelince, onun gözünde dünyanın bütün düzeni, her bir ferdin buradan geçerek âhirete ulaşması içindir. Demek ki eğer dünya, nihai gaye veya bu yolda bir araç olarak görülürse, büyük bir tehlike ve iyileşmesi gayet müşkül bir hastalık olan dünyaya aldanmak ve onun esiri olmak arızası ortaya çıkar. Dolayısıyla akıl sahibi her insan dünyayla bütün gönül bağlarını kesmelidir. Bu gaye ise ilâhî ahlâk ile dayanmadıkça ve ahlâkî eğitimin bir sonucu olan nefis terbiyesi gerçekleşmedikçe asla müyesser olmaz.³⁴

Feyz, nefis terbiyesinin ikinci aşamadaki gayesinin, insanın kendi benliğinden özgürleşmesi ve kurb-i ilahiye erişmesi olduğunu söyler. Buna göre sülûk ehli bir insan, ruhunun ve kalbinin bütün sahasını kendi benliği ve enaniyet izlerinden tamamen arındırmalıdır. Öfke ve şehvetini kendi kontrolü altına almalı, nefis şeytanını yenmeli ve akıl ve dinin hâkimiyetine teslim etmelidir. Riyazet çekerek ve nefsiyle mücadele ederek varlığını bütün şirk ve benlik izlerinden arındırmalıdır ki can-u gönülden rabbani feyizlere mazhar olabilsin. İşte bu aşamada kurb-i ilahi tahakkuk bulur. Tabi ki hiç kuşkusuz bu gaye, insanın ulaşabileceği bir maksat olduğu içindir ki bununla emrolunmuştur.³⁵

³⁴ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 59, *En-Nuhbe*, s. 84.

³⁵ *A.g.e.*, s. 57.

Ruhsal temizliğin en son aşaması, nefsin Allah'tan gayri her şeyden arındırılıp gönlün tam anlamıyla ona bağlanması ve bütün varlığın ona ait bilinmesi aşamasıdır. Bu aşama 'ilahi aşk' makamıdır. Feyz'in tabiriyle de "sevgi makamı" makamların en yücesi, lezzetlerin en tatlısı ve ilâhî ahlâkla donanmanın en mühim gayesidir. Bu makama erişildiği zaman, bazı belirtileri de ortaya çıkmaya başlar. Mesela, gönlü huzuru, ibadetlerden haz almak, Allah'la baş başa kalmak ve ona yakarış özlemi...

6. Şuhûda Erişmek

Daha öncede değindiğimiz üzere, Feyz, ilim ve mârifeti iki kısma ayırır: Bizzat arzulanan ilim (maksud-i bizzat) ve başka bir gaye uğruna arzulanan ilim (maksud-i bi'l-araz.) O, birinci kısmı, iç dünyanın aydınlığı diye nitelendirir. Zira insan, maddî aidiyetlerden özgürleştiği, can aynasına oturmuş tozu toprağı izale ettiği ve gönlünü cilaladığı zaman 'gayb âlemi' ona ayan; mârifet ve hakikat deryaları aşikâr olur. Bu ilim her daim coşup taşar; her an yepyeni ve asla bitip tükenmeyen mârifet incilerine nail olur. Bu makama erişen bir insan, kendisiyle hakikat âlemi arasında hiçbir perde yokmuşçasına görür ve bilir. Bu sebeple bütün bela ve sıkıntılara rahatlıkla tahammül eder, açık gizli bütün esrara vukufla birlikte asla ifşa etmez. Malum olsa gerektir ki bu yüce hedefe ulaşmanın zemini, kendi benliğinden arınmış olmak, dünya ve dünyevî, aidiyetlerden özgürleşmek ve ahlâkla donanmaktır.

Feyz, farklı münasebetlerle kalbin nuraniyet bulmasının yegâne yolunun kendini yetiştirmek ve nefis terbiyesi olduğunu söyler:

Şeriâtı önemseyenler, ibadet ve âhirete yönelenler, her daim ve her halükarda, her zemin ve zamanda kurb-i ilâhî peşinde olanlar, öz ve halis mârifet peşindedirler. Onlar kendini yetiştirmek, ibadet, arınma, kendi benlikleri, dünya ve dünyevî bağlardan özgürleşerek bu maksada erişirler.³⁶

Feyz-i Kâşânî'ye Göre Ahlâk Eğitiminin Özellikleri

Feyz'in bakış açısıyla ahlâk eğitiminin temel özelliklerini iki açıdan inceleyebiliriz: Birincisi kaynak ve dayanak noktaları açısından, ikincisi gaye ve sonuç bakımından.

³⁶ A.g.e., s. 44; *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 9-13.

1. Kaynak ve Dayanak Noktaları

Kaynak ve dayanak noktaları hususunda eğitim ve ahlâk bilginleri iki farklı bakış açısına sahiptirler:

a) **Akılî Bakış Açısına Göre Ahlâkî Eğitim:** Bu bakış açısı, felsefî temeli gereği erdem ve değerleri 'itidal' ve ifrat-tefritten sakınmak çerçevesinde değerlendirir. Dolayısıyla eğitim ve ahlâkî bu temel üzerinde şekillendirir. Sokrat, Aristo, Miskeveyh, Fârâbî, İbn Sînâ gibi filozoflar bu bakış açısına sahiptirler. Bu görüşün felsefî yorumu şöyledir: İnsan, çok boyutlu ve çok farklı yeti ve ihtiyaçlara sahip bir varlıktır. Dolayısıyla bütün boyutları, yetileri, ihtiyaçları ve varoluşsal özellikleri göz önünde bulundurulmalıdır. Bunun kaçınılmaz gereği ise her alanda 'itidal' ve dengeye riayet etmektir. Malum olsa gerektir ki bu ölçüt tam anlamıyla kuşatıcı değildir. Zira farklı yapı ve istidatlara sahip, farklı zaman ve zeminlerde bulunan bütün insanlar için geçerli olabilecek bir orta yol bulabilmek ve ifrat-tefrit arasında itidal noktasını belirleyebilmek, oldukça karmaşık bir iştir. Bu sebeple, bu bakış açısı genel ve kuşatıcı bir ölçüt olarak görülemez ve bütün ahlâkî kavramlar buna göre yorumlanamaz.

b) **Nakle Dayalı Ahlâkî Eğitim:** Bu bakış açısına göre, ahlâkî değerlerin kaynak ve dayanak noktası ayet ve hadislerdir. Bu metinleri bir araya getirerek ve dikkatli bir inceleme ve analize tabi tutarak ahlâkî kavramları yorumlayabiliriz. Bu girişten sonra Feyz'in gözüyle ahlâkî eğitimin temel özelliklerini açıklamaya çalışacağız:

a) Feyz'in *El-Mehecce'tu'l-Beyda* kitabındaki ana eğilimi, hadis eksenslidir. *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk* kitabında ise her ne kadar ayet ve hadislere istinat etse de 'itidal' ölçütünden de gafil kalmaz ve hatta irfânî keşiflere dahi istinat eder. Bu iki kitaba başvurularak bu iddia aydınlatılabilir.

b) Feyz'e göre ahlâkî eğitim, işlevsel ve tamamen pratiğe dönüktür. Bu itibarla erdemlerin ihyası, kazanılması, kalıcı kılınması ve erdemsizliklerin izalesi doğrultusunda bir yol ve yöntem belirlemeye çalışır.³⁷ Biz bu yöntemleri, ilerleyen bölümlerde incelemeye çalışacağız.

³⁷ A.g.e., s. 58-59, 73, 95.

c) Feyz'in ahlâk eğitimi sistemattiktir. Yani bazı özgün altyapılar, ilke-ler ve gayeler bağlamında düzenlenmiş ve programlanmıştır. Feyz'in görüşlerinin âlimane ve derinlikli mütalaası bu hakikati ispatlamaya yeter.

2. Gaye ve Sonuçları

Ahlâkî eğitim, gaye ve sonuçları bakımından incelendiğinde karşımıza üç temel bakış açısı çıkar:

a) **Yunan Felsefesi ve Dünyevî Gayeler:** Meşhur Yunan filozofları, ahlâkî dünyevî gaye ve sonuçları, herkes nezdinde beğenilen, kabul ve itibar gören önermeler esasınca yorumlamışlardır. Onlara göre örneğin 'ıffet' ve 'kanaat' halk nezdinde izzet, şeref ve ün vesilesidirler ve insanlar nezdinde takdir görürler. Bu yüzden de değerli ve ahlâkî bilinmelidirler. Buna mukabil aç gözlülük ve hırs nefretle karşılaşılır, halk nezdinde beğenilmez, kötü ve çirkin bir vasıftır. Dolayısıyla ahlâkî değildir. Sonuçta ahlâkî erdemlerin değer ve güzelliği insanların bakış açılarına bağlıdır. Yüce İslam dini, bu bakış açısını pek önemsemez.³⁸ Bilakis Emirülmüminin Ali'nin (a.s) bazı buyrukları mucibince ahlâk, insanın değer ve şahsiyeti bağlamında gündeme gelir.

b) **Peygamberlerin Öğretisi ve Uhrevî Gayeler:** Semavî kitap ve şeriatlarda; bu cümleden Kur'an-ı Kerim'de ahlâkî eğitim uhrevî gayeler bağlamında ele alınır ve bu itibarla eğitimcilerin görev bilinci ikiye katlanır. Örneğin İslam, özveri, ihsan, can ve mal ile cihadın karşılığı olarak cennet vaat eder ve insanları bu yöntemle ahlâklı olmaya çağırır.³⁹ Yahut 'sabredenlerin' mükâfatını hadsiz hesapsız diye nitelendirir⁴⁰ ve zulümlere karşılık uhrevî azap ve dayanılmaz acılardan söz eder ve insanları bu yolla sakındırıp ikaz eder.⁴¹ Kur'an-ı Kerim'de, bu doğrultuda birçok ayet, insanlara amellerinin uhrevî sonuçlarını hatırlatır ve onları buna göre davranmaya davet eder.⁴²

c) **Tevhid Mektebi ve İlahî Aşk:** İslam dini, insanın varlığında barındırdığı kötülük ve erdemsizlik zeminini ortadan kaldırmak, onun beden,

³⁸ Tabatabâi, *El-Mizan*, c. 1, s. 355-361.

³⁹ Tevbe: 111.

⁴⁰ Zümer: 10.

⁴¹ İbrahim: 21.

⁴² Tabatabâi, *El-Mizan*, c. 1, s. 356.

ruh, akıl ve kalbini tertemiz kılmak ve onu bırakın günah peşinde koşmayı günah düşüncesine dahi yol vermeyecek bir düzeye erdirmek doğrultusunda eğitmek ister. Bu gaye ise sadece Allah sevgisi sayesinde tahakkuk bulabilir. Zira aşk ehli bir mümin, Hakk'a hayran ve ona sevdalıdır. Onunla Allah arasındaki bağ, aşk ve sevgi bağıdır. Dolayısıyla insan her daim onun arzuladığı bir hal üzere olmak ister.

Feyz, ahlâkî eğitimi 'ilahi aşk' gayesi bağlamında da mütalaa eder ve apaçık bir dille şöyle der:

Nefis terbiyesi ve gönlün arındırılması, Allah sevgisi yoluyla hâsıl olur. Allah sevgisinin aydınlığında kalp, bütün isimleri ve hatıraları unuttur ve bütün engelleri aşar. Onun ruhunda sadece sevgilinin adı ve yâdı nakşolunur. İşte bu sevgi, en yüce makam, en tatlı lezzet ve en mühim hakikattir.⁴³ Elbette Allah sevgisinin kendisi de derece derecedir: Bazıları Yüce Allah; yaratıcı, bahşedici ve ihsan edici olduğu için ona yönelirler. Bazıları ise Allah Teâlâ sonsuz kemâl ve cemal sahibi olduğu için onu severler. Ama bu yolun miracına erişmiş olan bir âşık, onu sadece onun için sever. İşte bu noktada, sevginin izleri; yani şevk, üns, huzur ve kurb-i ilahi ortaya çıkar. Bir diğer nişane de Allah aşkını gizli tutmalarıdır. Onlar ölümü severler, ibadetlerden ve musibetlerden haz alırlar.⁴⁴

Feyz başka bir yerde ahlâk eğitiminin bizzat değil "bi't tabe" yani başka bir gaye uğruna gerekli olduğunu ifade eder:

Bir sâlik, şuhûd ilmine erişebilmek için, ahlâk eğitimine yönelir. Allah'ı müşahede edip onu bulunca da artık onu hiçbir şeyle değiştirmes.⁴⁵

⁴³ Nuhbe, s. 84.

⁴⁴ El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk, s. 9-10.

⁴⁵ A.g.e.

2. Erdemlerle Tanışma, Kazanma ve Kökleştirme Yol ve Yöntemleri

onuya girerken şu hususları dikkate almak gerekir:

1. Ahlâk Eğitiminde Yöntemin Zarureti: Hiç kuşkusuz insanoğlunun iç dünyasındaki en köklü sermayelerden biri, kendini sevmek ve kemâllere talip olma eğilimidir. Bu eğilimin kaçınılmaz gereği, insanoğlunun her şey ve herkesten önce kendisini önemsemesi, kendi kemâl ve saadetini arzulayıp aramasıdır. Dolayısıyla o, her daim kemâl ve erdem diye addettiği hasletleri kazanıp kökleştirme peşindedir. Haliyle öncelikle bu yol üzerindeki engelleri tanıyıp varlığının kutsi dergâhından izale etmesi gerekir. Tabi ki bu arada başkalarının kemâl ve saadetleri karşısında da duyarsız kalamaz. Bu zorunluluk, doğal olarak erdemlerle tanışmak ve erdemsizlikleri ıslah ve tedavi için bir yol ve yöntemin varlığını kaçınılmaz kılar. Zira bu sayede insan, maksat ve muradına daha çabuk erişebilir, yoldan çıkma tehlikesinden kurtulur ve başkalarını da eğitebilme imkânına kavuşur.

Hiz. İmam Bâkır (a.s), “İyi davranış, asla evlere arkalarından gelip girmeniz değildir. Lâkin iyi davranış, korunan (ve ölçülü giden) kimşenin davranışdır. Evlere kapılarından girin”⁴⁶ ayetinin tefsirinde şöyle buyurur:

“Her işi, kendi yol ve yöntemiyle yerine getirmek gerekir.”⁴⁷

İmam Sâdık (a.s) da bu hususta şöyle buyurur:

⁴⁶ Bakara: 189.

⁴⁷ Tabatabâî, *el-Mizan*, c. 2, s. 59.

“Basiretsizce iş yapan bir insan, yanlış yolda yürüyen bir yolcu gibidir. Sü-
ratle yürümesi ise onu uzaklaştırdıkça uzaklaştırır.”⁴⁸

2. Yol ve Yöntemin Meşru Olması Zarureti

“Nefis terbiyesi, doğru bir şekilde yerine getirilmelidir; yani şer'i enver'de nasıl buyrulmuşsa öyle amel edilmeli ve sadece riyazet ve nefisle mücadele etmekle yetinilmemelidir. Bilakis şer'i mukaddes'in onayını almış bir yön-temle bu mücadele yürütülmelidir. Aksi durumda vebal altına girilmiş olu-nur ve er ya da geç şeytani vesvese ve vehimlere bulaşmak durumunda ka-lınır. Bu meselenin hikmeti şudur: Erdemleri kazanmak ve erdemsizlikleri ıslah ve tedavi etmek bizzat gözetilen bir maksat değildir. Bilakis sâlikin şu âlemin gaybî boyutu ve varlığın hakikatleriyle tanışması için gerekli zemini hazırlamak, herkesin kendi varlık kapasitesince varlık âlemi ve Allah, me-lekler, semavi kitaplar, peygamberler, ilâhî vahiy, mead ve âhîret hayatı ile aşına olmasını sağlamaktır. Bu gayeye ise sadece nefis tezkiyesi ve riyazete başlamak ve bu doğrultudaki programın kutsî şeriat makamından gelen-lerle mutabık olması durumunda erişilebilir.”⁴⁹

Feyz, sözlerinin devamında şöyle der:

“Riyazet ve mücadele, şeriatın fermanı doğrultusunda olmaz ve ilâhî emir ve nehiylere hakıyla riayet edilmezse, hiçbir nasip alamaz. Bilakis çokça vaki olduğu üzere kendini beğenmişlik, kendi kendiyile övünme ve başkalarını aşağılama gibi hasletleri beraberinde getirir. İşte bu, düşüşün ta kendisidir. Ki sâlik kendisi dahi farkına varmaksızın benlik bağlarına esir kalabilir.”⁵⁰

Her şeyden münezzeh hakîm Rabbimiz bu tür insanlar hakkında şöyle buyurur:

﴿ قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا الَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ
يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا ﴾

“De ki: Size, (yaptıkları) işler bakımından en çok ziyana uğrayanları bildirelim mi? (Bunlar;) iyi işler yaptıklarını sandıkları halde, dünya hayatında çabaları boşa giden kimselerdir.”⁵¹

⁴⁸ El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk, s. 29.

⁴⁹ A.g.e., s. 28-30.

⁵⁰ A.g.e., s. 29-30.

⁵¹ Kehf: 103-104.

3. Ahlâkın Kısımları: Çok eski zamanlardan beri ahlâk iki kısma ayrılır: Doğal ahlâk ve kazanılan ahlâk. Zira ahlâk, hem içsel hem de dışsal etkenlerin bir ürünüdür. Örneğin genetik, içsel etkenlerden biridir. Burada genetik, canlı bir varlığın sıfat ve özelliklerinin bir nesilden diğerine intikali anlamındadır. Zira genetik, nasıl ten, göz ve saç rengi, boy-pos ve kan grubu gibi fiziksel özelliklerin şekillenmesinde etkinse aynı şekilde ruhsal özellikler ve ahlâkî hasletlerin şekillenmesinde de etkilidir. Sayısız tecrübelerle de kanıtlandığı üzere akrabalar arasında hem fiziksel ve fizyolojik açıdan hem de zekâ, hasletler, davranışlar ve kişilik bakımından benzerlikler bulunur. Bu benzerliğe akraba olmayan iki insan arasında rastlamak yok denecek kadar nadirdir.⁵² Genetiğin ötesinde; cinsiyet, zekâ ve duygular da içsel faktörlerdendir. Bunlardan her birinin doğal etkileri ve insanın ahlâkî eğitim ve tekâmülündeki rolü kuşku götürmez bir gerçekliktir. Tüm bunlara ilaveten; toplum, arkadaş, öğretmen ve eğitmen gibi dış faktörler de ahlâkın şekillenme, gelişim ve tekâmülünde etkin bir rol oynarlar. Bu itibarla ahlâk ya içsel ve doğal etkenlerin bir ürünüdür ya da dışsal etkenlerden kaynaklanır. Tabi ki dışsal etkenlerin rolü çok daha büyüktür.

Feyz, bir ibaresinde, 'fitrî' ve 'feyzi' (feyiz yoluyla kazanılan) ahlâk tabirlerini kullanır. O, şu inançtadır:

Güzel ahlâkın kökeni, öfke ve şehvet yetilerinin dengeli oluşu ve bu ikisinin akıl ve şeriata tabi olmasıdır. İtidal, iki yolla elde edilir: Biri, feyiz yoluyla erişilen itidal; öteki, şahsi çaba ve nefis tezkiyesi yoluyla. Feyzi itidal, biri alt diğeri üst olmak üzere iki aşama çerçevesinde incelenebilir. Enbiya ve evliya hususunda itidal zâtî ve fitrî olarak mevcuttur. Öğretmen, eğitmen, kesp ve iktisap gibi sebepler olmaksızın doğrudan ilâhî terbiye ile eğitilirler. Örneğin Hz. Hatemü'l Enbiya, Hz. İsa ve Hz. Yahya'nın (a.s) öfke ve şehvet yetileri ilk günden itibaren itidal üzereydi. Bir alt aşamada ise bazı insanlar doğal olarak iyi huyludurlar. Örneğin bir çocuk doğası gereği doğru sözlü, cömert ve cesur olabilir. Bazılarıysa tam tersine zatı itibarıyla cimri, korkak ve sair sıfatlar taşırlar. Sonuçta insanoğlunun bazı sıfatları fitrî ve yapısaldır. Aynı şekilde bazıları da iktisabidir. (Sonradan kazanılan)⁵³

⁵² Komisyon, *Revanşınası-yi Rüşd Ba Nigariş Be Menabi'î İslamî*, c. 1, s. 182.

⁵³ *El-Hakayık-ı fî Mehâsinî'l-Ahlâk*, s. 58-59; *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 5, s. 103.

Bu bölümde özet bir şekilde erdemlerle tanışma, geliştirme ve kökleştirme yol ve yöntemleriyle tanışmaya çalışacağız.

İlimle Amel

Bir insan bildikleriyle amel ettiği ve söylediklerini pratiğe aktardığı zaman; yani ilim ve söylemlerinin gereklerine bağlı kaldığında erdemlerin tomurcuklanıp serpiştiği zeminde büyük bir adım atmış sayılır ve daha engin ufuklara yönelmiş olur. Tabi ki başkalarını eğitime sorumluluğu olanlar için de bu yöntem geçerli ve oldukça etkilidir. Kur'an-ı Kerim, hadisler ve Feyz gibi ahlâk eğitimi uzmanları açısından da ilimle amel, manevî kemâl yolunda atılan ilk adımdır. Kur'an-ı Kerim amelsiz âlimleri, 'köpek'⁵⁴ ve 'eşeğe'⁵⁵ benzetir ve şiddetle kınar. Emiru'l-Muminin Ali (a.s) Allah Resulünden (s.a.a) şöyle rivayet eder:

“Âlimler iki sınıfturlar: İlimleriyle amel edenler, cehennem azabından kurtulurlar. İlimleriyle amel etmeyenlerse, bahtsız kimselerdir ve âhiret âleminde herkes onların kötü ve ekşimiş kokularından rahatsız olurlar.”⁵⁶

İmam Sâdık (a.s) ise şöyle buyurur:

“İlimle amel arasında sıkı bir bağ vardır. Öyleyse her kim ne öğrenirse onunla amel etsin. Zira ilim, ameli hep çağırır; cevap vermezse göçüp gider.”⁵⁷

Feyz, burada yerinde ve dikkate şayan bir sınıflandırmada bulunur. Bu konu, ilim ve amel ilişkisiyle tam bir münasebet içerisinde olduğu için özetleyerek aktarıyoruz: Feyz, ilkin ilmi dünyevî ve uhrevî olmak üzere iki sınıfa ayırır. Dünyevî ilimleri, hayatın kaçınılmaz gerekleri çerçevesinde tanımladıktan sonra bu sınıfa örnek olarak matematik ve tıp ilmini dile getirir. Ahiret ilmini ise 'asıl' ve 'tabi' olmak üzere iki kısma ayırır. Asıl ve bizzat arzulanan uhrevî ilimler, şuhûdî ilimlerdir. Bu ilimler, amel, tezkiye ve nefis terbiyesi olmaksızın elde edilemezler. Başka bir gayeye tabi ve bi'l-araz uhrevî ilimler; yani şuhûdî mârifet ve nihai kemâle

⁵⁴ A'raf: 176.

⁵⁵ Cuma: 5.

⁵⁶ El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 1, s. 126; El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk, s. 27.

⁵⁷ El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk, s. 26-27.

erişmek için bir araç mesabesindeki ilimler ise ahlâk ilmi ve şariat ilmidir. Bu ilimlerinde temeli ve asıl gayesi ameldir. Zaten bu yolla hakiki mârifet hâsıl olur. Sözün özü, şuhûdî ilim, ahlâk ve şariat ilimleri, amelle derin ve güçlü bir bağ içerisindedir. Bu ilimler, amel olmaksızın ve uygulanmaksızın hiçbir kıvam ve kalıcılığa sahip olamazlar.⁵⁸

Feyz, bir başka açıdan daha ilim-amel ilişkisini ele alır ve ayet ve hadislerin ışığında faydalı ilmi şöyle nitelendirir: Faydalı ilim, kendisiyle amel olunan ilimdir. Bu ilim, Allah korkusu, hilim ve sabır, metanet, tevazu, az konuşmak ve itidal gibi tatlı meyveleri olan bir ilimdir. Özetle, faydalı ilim söz, söylem ve davranışların birbirini doğruladığı yerde söz konusu olur. Demek ki bir âlimin davranışları, sözlerini tasdik etmiyorsa; bir âlim hilim, sabır, tevazu ve Allah korkusu taşımıyorsa ve halen bencillik ve dünya sevgisi taşıyorsa gerçekte o bir âlim değildir. Behemehâl, ilim ve mârifetle amel, manevî gelişimin temelidir. Bu husus, her daim ahlâk ve irfan büyüklerinin tavsiyeleri arasında yer alır. Gönül erenleri de kendilerinden irfânî ve ahlâkî tavsiye isteyenlere “kemâl yolu malumdur; bildiklerinle amel et ki yeni ufuklara erişebilesin!” diye nasihat ederler.⁵⁹

Konunun hitamında, Feyz’in sıkça tekrarladığı şu dikkate şayan tespiti hatırlatmak da faydalı olur:

“Dinî kültürde âlim ve fakih, bildikleriyle amel eden kimselere denir. Zira ilim ve amel birbirini gerektirir. Eğer amel yoksa, ilim de yoktur.”⁶⁰

Tekrar, Alıştırma ve Alışkanlık Kazanma

Ahlâk eğitiminde, alışkanlık kazanma, en işlevsel yöntemlerden biri sayılır. Zira bütün ahlâkî davranışlar tekrarlanma neticesinde gitgide alışkanlık haline gelmeye başlar. Sonra da zamanla karakter haline gelir. Ahlâkî eğitimde söz konusu olan ‘alışkanlık’ olumlu alışkanlıklar olup kökeni, kişinin kalben arzuladığı ve bilinçli bir şekilde benimsediği değerlere bağlıdır. Demek ki kemâl arayışı içerisinde olan bir sâlik, bir davranışın ‘değer’ ifade ettiğini idrak ettiği zaman onu sürekli uygulamaya

⁵⁸ A.g.e., s. 8-9; *En-Nuhbe*, s. 44.

⁵⁹ A.g.e., s. 24-27.

⁶⁰ A.g.e., 58-59.

çalışır. Bu tekrarlar neticesinde söz konusu davranışı huy ve alışkanlık edinir. Zamanla bu davranış normal ve kolayca eda edilen bir eyleme dönüşür. Böylece güzel hasletler onun kişiliğinin bir parçası olur. Dolayısıyla tekrar, alıştırma ve alışkanlık kazanma, nefsanî melekelerin kaynağıdır. Bu yöntem, hem kendini hem de başkalarını yetiştirmek sahasında ısrarla önerilen bir yöntemdir.

Feyz, *el-Hakayık* kitabının ikinci makalesini ahlâk eğitimine tahsis etmiş ve yer yer tekrar, alıştırma ve alışkanlık kazanma yöntemine vurguda bulunmuştur. Bu konuyu örneğin şu tabirlerle izah eder:

Ahlâkî melekelerle ulaşmanın yolu, değer içeren davranışları tekrarlamaktır. Sâlik, bu yolla güzel alışkanlıklar edinir. Örneğin bir insan eğer cömertlik fazilet ve melekesini elde etmek istiyorsa, şu yolu takip etmelidir: Öncelikle infak ve mal bağışına yönelmelidir. Bu ahlâkî davranışı önemsemeli ve bu husustaki ciddiyetini sergilemelidir. Bu davranışı o kadar çok tekrarlamalıdır ki bu huy ve haslet zamanla onun 'ikinci tabiatı' haline gelsin ve mal bağışı onun için bir keyif kaynağı olsun. Ya da bir insan 'tevazu' faziletinin meleke haline gelmesini istiyorsa şu yolu izlemelidir: Uzunca bir zaman boyunca alçak gönüllüce davranmaya çalışmalı ve bunu sürekli yinelemelidir. Elbette bu, ilk aşamada çok zor ve ağır gelebilir. Fakat zamanla tevazu vasfı, onun için bir huy ve alışkanlık haline gelir. Erdemler ve güzel hasletler, tekrar ve alıştırma yoluyla alışkanlık haline gelmedikçe bir Müslüman'ın ruhunda kök salmaz.⁶¹

Feyz, bu hususta dikkate şayan bir noktayı daha hatırlatır:

Tekrar ve alıştırma, sürekli ve bir ömür boyu uygulanmalıdır. Zira bir davranış tekrarlandıkça daha bir yerleşir ve kök salar. Bir insanın ömrü uzadıkça ve erdemli bir davranışı tekrarladıkça söz konusu erdem daha bir kök salar ve daha mükemmel bir düzeye erişir. Bu sebeple Allah Resulü (s.a.a) "saadet nedir" sorusuna karşılık şöyle buyurur: *Allah'a itaat yolunda harcanan uzun bir ömürdür*. Eğer enbiya ve evliya ölümden hoşlanmıyorlarsa bunun sebebi Allah'a daha çok ibadet etme ve âhîret tarlasını daha çok verimli kılma arzusudur. Dolayısıyla bir kemâl yolcusu ve öğrenci için en büyük afet, bir gece ya da gündüzünü dahi lakayt bir şekilde alıştırma ve tekrar vazifesini aksatarak geçirmesidir. Bu durumda yükümlü olduğu dikkat ve özen git-

⁶¹ A.g.e., s. 24-26.

gide azalmaya başlar, tembellik, halsizlik ve gevşeklik ruh ve gönüllerini işgal eder ve en nihayet arınma ve öğrenim vazifesini terk eder.⁶²

Örnek Oluşturma ve Örnek Alma

Eğitimin en pratik, en işlevsel ve en başarılı yöntemi, pratik ve apaçık bir örnek üzerinden eğitimidir. Zira örnek oluşturma, öğrencilerin gönüllerinde yer edinir ve kişilikleri bu doğrultuda şekillenir. Bir çocuk, ömrünün ilk yıllarında anne-babasını, çevresini, oyun arkadaşlarını, dostlarını, öğretmen ve eğitimcilerini örnek alır. Bütün söz ve davranışlarında onları taklit eder ve kişiliği bu doğrultuda şekillenir. Tabi büyüdükçe de daha ziyade arkadaş çevresi, kültür, sanat ve ilim sahasındaki şahsiyetleri örnek almaya başlar. Bu sebeple ana-babalar, öğretmenler ve çocukları etkileyebilecek bir konumda bulunan herkes, örnek alınabilecek güzel ve mütenasip davranışlarla onların karşısına çıkmalı ve uygulamalı bir şekilde kendileri ilk örnekler olmayı hedeflemelidirler. Bunun içinde hiç kuşkusuz önce kendi davranış, söz ve ahlaklarını düzeltmelidirler. Zira onların tüm ahlak ve davranışları öğrenciler için birer örnek konumundadır.

Feyz, örnek oluşturma ve örnek olma hususunda şöyle der:

“İnsan doğası, yaratılışı gereği iyi ve kötü örneklerden kısa zamanda etkilenebilecek bir yapıdadır. İyilerle oturup kalkacak olursa, güzel ahlak sahibi olur. Yok, kötülerle oturup kalkarsa, onların kötü ahlaklarından etkilenir.”⁶³

Bu yüzden İslam dini, eğitim yöntemini her şeyden önce örneklendirme üzerine tesis etmiştir. Kur'an-ı Kerim'de Allah'a gönül bağlamış, her daim Allah'ın yâd ve zikriyle istigal edenlere örnek olarak Hz. Resulullah (s.a.a) Efendimizi örnek olarak gösterir.⁶⁴ Aynı şekilde başka bir ayet-i kerimede Hz. İbrahim (a.s) ve takipçileri örnek olarak gösterilir.⁶⁵ Ayrıca diğer birçok ayette, peygamberlerin hayatı, insanlara örnek olması babından tafsilatıyla ve anlamlı bir şekilde tekrarlanarak anlatılır ve onların direniş, metanet, edep, tevekkül, iman ve muhabbetleri gözler önüne serilir.⁶⁶

⁶² A.g.e.

⁶³ A.g.e., s. 59.

⁶⁴ Ahzab: 21.

⁶⁵ Mümtetine: 4.

⁶⁶ Tefsir-i Sâfi, c. 4, s. 180.

Bir örneğe tabi olmak hususunda Feyz, önemli bir ayrıntıya değinir:

Peygamberler, özellikle de Peygamber efendimiz (s.a.a) varoluş âleminin hayret verici cilveleri ve Allah'ın kudret ve azametinin birer nişanesidirler. Onların her biri, yalnızca bir şahsiyet değillerdi. Zira sahip oldukları varlık kapasitesi, alabildiğine geniş ve varoluşsal boyutları hayranlık uyandıracak bir enginlikteydi. Onların bu varoluşsal boyutları üzerinde düşünen herkes, hayran kalır ve kendi varlığını onların karşısında bir hiç konumunda görür. Bu itibarla, büyük peygamberlerin örnekliği, mutlak; yani bütün boyutlarıyla onlara tabi olmak gerekir. Zira tabi olmanın hoş görülmediği hususları Allah bizzat hatırlatmıştır. Örneğin İbrahim (a.s) hakkında şöyle buyurur:

“O, sizler için bir örnektir.”

Fakat hemen peşi sıra, “İbrahim’in babasına: Ben senin için bağışlanma dileyeceğim sözünü dışında” diye de ekler. Yani İbrahim bir örnektir fakat üvey babası ya da amcasına: Muhakkak ben senin için bağışlanma dileyeceğim” sözünü ve bu özel davranışı, onun şahsi bir vaatte bulunması ile ilgili olduğu için bizim açımızdan tâbi olunamayacak bir davranıştır.⁶⁷

Nefsi Zorlama Yöntemi

Tarih boyunca ahlâk bilginleri ve ahlâkî eğitim uzmanları, ‘nefsi zorlama’ yöntemini benimsemişlerdir. Günümüzde de eğitim psikolojisinde bu yöntem kullanılmaktadır. Örneğin cimri bir insan, cömertlik vasfını kazanmak istiyorsa, infak ve ihsanda bulunmayı kendi nefesine zorla dayatmalıdır. Aynı şekilde bir insan eğer başkalarına zulmetmekten asla çekinmiyorsa, bu huyunu değiştirebilmek için insanların hak hukukuna riayet etmeyi vazife edinmeli ve bu güzel hasleti o kadar çok tekrarlamalıdır ki sevgi ve merhamet onun ruhuna işlemelidir. Yahut gözünü namahremden sakınamayan bir insan, nefsinin bu amelden alıkoymak için zorlamalıdır... Dolayısıyla nefsi, güzel işlere zorlamak yoluyla bir insan güzel ahlâk sahibi olabilir.

Feyz’in ‘nefsi güzelliklere zorlama’ yöntemine bakışı da bu doğrultudadır. Ona göre bu yöntem, kesin, yaygın ve kuşatıcı sonuçları olan bir yöntemdir. Bu hususta şöyle der:

⁶⁷ Tefsir-i Sâfi, c. 5, s. 162.

Ahlâk ve davranışları doğal ve fıtrî olarak itidal üzere olmayan herkes, arzulan ahlâkın gereği olan amellere kendini zorlamalı ve bu yolla nefsin terbiye etmelidir ki şehvet ve öfke yetilerine galip gelebilsin. Örneğin bir insan eğer cömert olmak istiyorsa, sürekli bağışta bulunmalı, bu uğurda nefsiyle mücadele etmeli ve mertlik ve cömertlik melekesini kazanıncaya kadar çaba sarf etmelidir. Aynı şekilde bir insan gurur ve tekebbüre sahipse ve tevazu erdemine bürünmek istiyorsa, alçakgönüllü insanların davranışlarını kendi nefsine tahmil etmeli, bir süre bu yolda adım atmalı, mücadele vermeli ve bu yolun zorluklarına katlanmalıdır ki tevazu vasfını kazanabilsin. En genel anlamıyla bütün güzel hasletlerin kazanmak ancak bu yolla müyesserdir.⁶⁸

İbadet

Oruç, hac, zekât ve özellikle de bütün ibadetlerin özü olan namaz gibi tüm farz ve müstehap ibadetler ruh terbiyesi içindir. Bunun sebebi, ibadetlerin bilinç, irade, niyet ve Allah'a yakınlaşma kastıyla yerine getiriliyor olmasıdır. Zira bütün ibadetlerde içsel bir faktör olan bu niyet ve şevk sürekli tekrarlanır, zamanla bu ibadet, ruhun ve kalbin derinliklerine yerleşir ve ibadet eden şahsın varlığıyla bütünleşir. Böylece Allah'la bir bağ içerisinde olmak ve ona doğru 'hicret etmek' ibadet ehlinin ruhunu ve kalbini terbiye eder.

Bilindiği üzere Allah'la irtibat anlamıyla ibadet, sırf birtakım zikir, erkân ve âdâpla sınırlı değildir. Zira insanoğlu bütün ömrünü ibadet çatısı altında geçirebilir. Elbette bu, ibadetin bir insanın hayat tarzı olduğu durumlarda ve hayatının ana ilkesi haline geldiğinde geçerlidir. Ancak bu durumda ibadet, bir insanı tek başınayken, toplum içerisindeyken, çalışırken, sanayi ve ticaretle uğraşırken ya da teknik ve ilmi alış verişte bulunurken terbiye edip eğitir.

Feyz, birçok eserinde; örneğin *el-Hakayık*, *en-Nuhbe* ve *el-Mehecce'tü'l-Beyda* gibi kitaplarında namaz, zekât ve hac gibi ibadetlerle ilgili çok değerli değerlendirmelerde bulunur. O, ilk konuyu ibadetlerde niyet ve saik meselesine tahsis ederek çok nefis belirlemelerde bulunur. Bu cümleden sadece üçüne değinmeye çalışacağız:

⁶⁸ *Hakayık-ı fî Mehasini'l-Ahlâk*, s. 58-59.

1. Hadisler ve rivayetlerde niyet, ibadetlerin ruhu diye anılır. Aslında niyet, Allah'a doğru bir hicret ve ona yakınlaşma azmidir. Yani ibadet ehli bir insan, ibadet için kalktığı anda, maddî hayatın bütün cazibelerine yüz çevirir ve Allah'a doğru bir yolculuğa çıkar. Allah'la ünsiyet bulur, kalbini ona teslim eder ve git gide halis ve sonsuz kemâllere yakınlaştıkça yakınlaşır. Malum olsa gerektir ki, ahlâk ve ahlâk eğitimi de zaten bundan ibarettir. Dolayısıyla bir ibadet, bir insanı Allah'a yakınlaştırdığı oranda ibadet ve itaat sayılır ve o oranda da mükâfatlandırılır. Allah Resulü (s.a.a) şöyle buyurur:

“Ameller niyetlere göredir. Her kişi için de niyetinin karşılığı vardır.”

Eğer bir insanın niyeti, Allah'a ve onun resulüne hicret etmekse, elde edeceği karşılık niyetiyle mütenasiptir. Yok, eğer dünya elde etmekse, amelinin değeri de ona göredir. Feyz, bu rivayeti aktardıktan sonra, bu rivayetin mütevatir olduğunu vurgular ve şöyle der:

Hadis ehlinin, kendi çocuklarına öğrettikleri ilk konu, bu hadis idi. Onlara göre bu hadis, tek başına ilmin yarısı hükmündeydi.⁶⁹

2. İbadetin niyet ve saiki, kişinin mârifet ve basiretine göre değişir. Bazıları, cennete kavuşmak için, bazıları ise cehennem korkusuyla ibadet ederler. Fakat üçüncü kesim, ibadeti sadece 'Sevgili' için eda eder. Elbette ibadet hangi gayeyle eda edilirse edilsin, fikhî açıdan sahih sayılır. Zira değersiz sayılan ibadet, içine dünya karışmış; örneğin riya ile yapılan ibadettir.⁷⁰

3. İbadetlerin en değerlisi namazdır. Faydalı ve mükemmel bir namazın altı özelliği vardır:

a) Kalp Huzuru: Kalp huzurunun temeli, niyet, azim, irade ve şevktir. Bunun anlamı, tam anlamıyla namaza gönül vermektir. Eğer bir şahsın gönlünde namaz sevgisi varsa, kalp huzuru kesindir. Tabi ki namaza gönül vermek, basiret ve mârifetin ürünüdür.

b) Anlamak: Namaz kılan bir insan, namaza özen göstermeli ve o esnada ne dediğini, ne yaptığını ve ne istediğini bilmelidir. Bu hakikat ise dünya hayatının cazibelerinden yüz çevirmekle müyesserdir.

⁶⁹ A.g.e., s. 201-202.

⁷⁰ A.g.e., s. 204.

c) Tazim: Namaz kılan bir insan, Allah'ın azametini bütün yüreğiyle hissettiği ve kendi kıymetsizliğinin bilincine vardığı zaman ancak kıldığını namaz ruhunda ve kalbinde iz bırakır.

d) Heybet: Namaz kılan bir insan Allah'ın huzurunda ürpermeli ve ona hürmette kusur etmemelidir. Kişi, ancak Allah'ın gücünün idrakine vardığı ve onun zorbalar, müstekbirler ve günahkârlara nasıl davrandığının bilincine eriştiği zaman onun heybeti karşısında ürperir.

e) Ümit: Namaz kılan bir insan, Allah'ın rahmet, lütuf, merhamet ve inayeti ile aşına olduğu zaman kalbi her daim onun ümidiyle dolup taşar.

f) Hayâ: İbadet ehli bir insan Allah'ın huzurunda her daim hayâ ve edeple durmalı ve şunu bilmelidir ki ne kadar ibadet ederse etsin, alnını ne kadar yerlere sürüp secde ederse etsin yine de Allah'ın haklarından sadece birini dahi eda edemez. Bu şahıs özellikle eğer kendi ayıplarının farkındaysa ve Allah'ın onun tüm davranış, söz ve amellerine; hatta kalbinden geçen fikir ve niyetlere dahi vakıf olduğunu biliyorsa, bu şuur daha bir takviye olur.

Behemehâl, Allah'la insan kalbi arasında canlı bir bağ hükmünde olan ibadet, bir sâlikin yol azığıdır. O, sadece bu yolla değerler, erdemler ve güzel hasletlere erişebilir. Malumdur ki Allah'la bir bağ kurmaksızın hiçbir erdemin garantisi yoktur. Bilakis nihayetinde zeval ve şaşkınlıkla sonuçlanır.

Uygun Bir Zemin ve İmkân Yaratmak

Hiç kuşkusuz zamansal ve mekânsal şartlar, aile ve meslek gibi faktörler kişinin davranış, söylem ve hasletlerini etkilerler. Yani, bir insanın davranış ve söylemlerinin birçoğu, onu kuşatan çevresel ve sosyal şartların bir ürünüdür. Dolayısıyla eğer sosyal şartlar uygun olur, sağlıklı ve sâlih bir toplum şekillenecek olursa, bütün yeti ve yetenekler tomurcuklanma imkânı bulur ve bireysel vasıf, haslet ve ameller gerektiği vechiyle şekillenir. Örneğin, bir toplumda eğer sosyal, kültürel ve siyasî şartlar arzulan ölçütlere uygunsa, hiç kuşkusuz erdemlerin tomurcuklanıp meyveye durması daha da mümkün olur. Fakat bir toplumda dinsel, kültürel

ve sosyal şartlar olumsuzsa erdemlerin beslenip büyümesi mümkün olmayacağı gibi bilakis beklentilerin tam aksi bir sonuç ortaya çıkar.

Sonuçta ev, okul, eğitim merkezleri ve devlet kurumlarının yanı sıra oturup kalkılan arkadaş çevresinin de sağlıklı ve yapıcı niteliklere sahip olması gerekir. Zira ancak böylesi bir ortamda yeni nesillerin eğitim ve öğretimleri sağlıklı bir zemin bulmuş olur. Hicret, mukaddes mekânları ziyaret, kabir ziyareti, âlimler ve takva ehlini ziyaret etmek gibi tüm amel-lerin felsefesi de zaten budur. Eğer İslam dininde 'hicret' övgüye şayan bir amel biliniyorsa, bunun sebebi bu amelin hakikatinin olumsuz bir ortamdan çıkıp gelişim ve tekâmül için uygun bir zemin arayışı olmasıdır. Yüce Rabbimiz Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyurur:

﴿وَمَنْ يُهَاجِرْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يَجِدْ فِي الْأَرْضِ مُرَاعِمًا كَثِيرًا وَسَعَةً﴾

"Allah yolunda hicret eden kimse yeryüzünde gidecek birçok güzel yer ve bolluk (imkân) bulur."⁷¹

Başka bir ayet-i celilede ise meleklerin berzah ehliyle bir konuşması nakledilir.⁷² Bu diyalogda konu, dinin korunması ve dindarlığın muhafazası için uygun bir zemin ve ortamın yaratılması gerektiği üzerinedir ki eğer bu zemini yaratmak hicret etmeyi gerektiriyorsa hicret etmek gerekir. Aksi durumda Allah'ın meleklerinin kınama ve ayıplamalarıyla muhatap olunur. Feyz, bu ayetle ilgili kendi yorumunu şöyle ifade eder:

Bu ayet, dindarlık adına hicret etmeyi ve uygun bir zemin yaratmayı farz kılmaktadır. Buna göre, bir insan özel bir ortamda dindarca yaşayamıyorsa, hicret etmek ve dinî değerlerini koruyabileceği bir ortamda yaşamakla yükümlüdür. Bu hususta Allah Resulü (s.a.a) şöyle buyurur: Bir insan, her ne kadar çok kısa bir mesafede de olsa bir memleketten başka bir memlekete din yolunda hicret edecek olursa, Allah onu mükâfatlandırır, ona cenneti armağan eder, onu cennette Hz. İbrahim ve Hatemü'l-Enbiya Muhammed'in (s.a.a) dost ve arkadaşları arasına yerleştirir.⁷³

Feyz, uygun bir zemin ve ortam hazırlamanın zarureti binaen değerli kitabı *el-Vâfi*'de "Günah Ehliyle Oturup Kalkmak" başlığıyla özel

⁷¹ Nisa: 100.

⁷² Nisa: 97.

⁷³ *Tefsir-i Sâfi*, c. 1, s. 490.

bir bölüm açmıştır. Bu bölümde Masumlar'ın (a.s) rivayetlerine istinat ederek şu sonuca ulaşır:

Bir insan, özel bir takım sosyal şartlar içerisinde dinini koruyamıyor ve değerlerini muhafaza edemiyorsa, bulunduğu konumu değiştirmelidir. Bu husustaki rivayetlerden birinde İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurur:

“Bir müminin Allah’a isyanın olduğu bir yerde oturması, eğer onu değiştirmeye güç yetiremiyorsa ona yakışmaz.”

Başka bir rivayette İmam Ali (a.s) şöyle buyurur:

“Allah’a ve hesap gününe inanan bir insanın, zan altında kalacağı bir yerde oturmaması gerekir.”

Allah Resulünden (s.a.a) rivayet olunan şu hadis ne güzel buyurur:

“Köpek bulunan bir eve melekler girmez.”

Bu rivayetin açıklaması şudur: Olumsuz şart ve ortamlarda gelişme imkânı yoktur. Kirliliğe müptela zeminlerde teali ve tekâmül imkânı kısıtlıdır. Bu itibarla, doğru bir eğitim için, uygun bir zemin hazırlamak gerekir. Ki bu hususta birçok faktör göz önünde bulundurulmalıdır.

Hatırlatmaya değer bir diğer nükte de şu ki: Uygun bir zemin yaratmak, insanı kuşatan ve onu etkileyen bütün şart ve faktörleri içerir. Öyle ki hatta bir çocuğun dünyaya gelme aşamaları ve nutfesinin bağlandığı zamanı dahi kapsar. Demek ki ana babalar, tam bir itina ve şuurla doğru bir şekilde bütün bu faktörleri tanımak ve bu doğrultuda hayatlarını programlamakla yükümlüdürler. Malumdur ki ev ortamı, toplumun kültürel, sosyal, siyasal ve dinsel şartları, eğitim kurumları, kitaplar ve ders metinleri, öğretmenler, eğitmenler, iletişim araçları, radyo, televizyon, sinema, gazete, dergi, coğrafi imkânlar, yasalar ve müeyyideler vs. bütün bu faktörler özel bir takım ortamların alt yapısını oluştururlar. Öğrencilerin eğitimleri, öğretimleri, gelişimleri için uygun zemin ve ortamlar hazırlamak ana-baba, öğretmen ve öğrencilerin kendilerinin asli vazifesidir.

Dikkate şayan bir husus da İslamî öğretilerde bu faktörlerle ilgili çok hassas yönlendirmelerin bulunması ve ana-babalar ve öğretmen-eğitmenlere çok ağır sorumluluklar yüklenmiş olmasıdır. Buna binaen Feyz gibi Müslüman düşünürler, bu faktörlerin birçoğunu incelemiş ve

çok orijinal sonuçlara ulaşmışlardır. Sonuç olarak şu husus ciddiyele dikkate alınmalıdır ki insan çevresel ve sosyal şartların etkisi altındadır ve bu şartlar uygun bir kıvama getirilmelidir.

Ölüm ve Âhiret Hayatını Yâd Etmek

Ölüm, kaçınılmaz, inkâr edilemez ve herkesi kuşatan bir gerçekliktir. Daha da ötesi Allah'ın kudretinin her şeyi kuşattığının bir nişanesi ve insanoğlunun zayıflık ve acizliğinin bir kanıtıdır. Zira nice insanlar ölümün pençesinden kurtulmak için nice çabalar sarf etmiş; ancak sonunda ona teslim olmuşlardır. Kur'an bu büyük hakikati şöyle ifade buyurur:

﴿فَادْرُوا عَنْ أَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

“Eğer doğru sözlü insanlar iseniz, canlarınızı ölümden kurtarın bakalım!”⁷⁴

Hiz. Emiru'l-Muminin Ali (a.s) ise şöyle buyurur:

“Eğer kalıcı olmak için bir yol bulunsaydı, Davud oğlu Süleyman kalırdı. Zira o yüce nübüvvet makamının yanı sıra cinleri ve insanları kendi sultanı altında bulunduruyordu. Fakat onun kendisi dahi eceli geldiğinde ölüverdi ve sahip olduğu her şeyi geride bıraktı.”⁷⁵

Dolayısıyla ölümü hatırlamak, insanın kendini yetiştirmesinde çok önemli bir yöntemdir. İmam Sâdık'ın (s.a) tabiriyle de “Bir yıllık ibadet-ten daha üstündür.”⁷⁶

Ölümün kaçınılmaz olduğu gerçeği göz önüne alınacak olursa, insanoğlunun kendisine sunulan bu altın fırsatı doğru bir şekilde değerlendirmesi gerektiği sonucuna ulaşılır. Demek ki olgunlaşmamış olanlar olgunlaşmalı, olgunlaşmış olanlar yanmalı ve ‘Sevgili’nin aşkıyla küle dönüşmelidirler. Yoksa ham dünyaya gelip ham yaşayıp ham bir şekilde ölmek insana yaraşmaz. Ölümü yâd etmek, insanı erdemlere ve güzel hasletlere davet eden bir çağrıdır. Dolayısıyla işinin ehli bir eğitmen, fırsatların

⁷⁴ Al-i İmran: 168.

⁷⁵ El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 8, s. 242.

⁷⁶ El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk, s. 310.

boş yere elden çıkmasına asla müsaade etmemeli bilakis her anı, öğrencilerini eğitmek için değerlendirmelidir.

Feyz, hadis ve rivayetlere istinat ederek, ölümü hatırlamakla ilgili çok geniş izahatta bulunur. Biz de özet bir şekilde ahlâk eğitimiyle ilgili bölümlerden kesitler sunmaya çalışacağız:

1. Ölümü Hatırlamak ve Bunun Eğitimdeki Rolü

Ölümün kaçınılmaz gerçekliği doğru bir şekilde dikkate alınacak olursa, eğitim alanında hayret verici sonuçlar doğurur. Feyz bu sonuçların bir kısmını şöyle sıralar:

1. Ölümü hatırlamak, insana kendi acizliği, çaresizliği ve sınırlılığını hatırlatır. Zira insan hangi şartlarda bulunursa bulunsun ölümün pençesinden kurtulamaz ve bu acı vakiya duçar olur.

2. Ölümü hatırlamak, Allah'ın kayyum sıfatıyla her şeyi kuşattığının bir nişanesidir. Zira o, kendi sonsuz kudretini bu yolla göstermeyi dilemektedir.

3. Ölümü hatırlamak, insanın hayvansal arzularına bir gem vurur ve onu dünyaya kul olmak, para aşkı, makam sevdası ve hayvanî hazların pençesinden kurtarır.

4. Ölümü hatırlamak, insanı gaflet uykusundan uyandırır ve âhiret hayatındaki zorlu geçitleri unutmamasını sağlar.

5. Ölümü hatırlamak, bir sülûk erini “ölmeden önce ölünüz” düsturunun sınırlarına kadar götürür ve onu ilâhî mülakata hazırlıklı kılar.

6. Ölümü hatırlamak, insanı her türlü şek, şüphe, vesvese ve evhamdan kurtarır. Zira eğer insanoğlunun bir gücü olsaydı ve kendi başına muhtar olsaydı ilk evvela ölümü kendisinden uzaklaştırırdı.⁷⁷

2. Farklı Bakış Açıları

Ölümü yâd etmekle ilgili, çok farklı bakış açıları söz konusudur. Feyz sadece üç tanesine değinir:

⁷⁷ A.g.e., s. 313-314; *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 8, s. 237-239.

1. Dünyaya tapanlar asla ölümü hatırlamazlar. Hatırlayacak olsalar dahi kendi dünyaları adına üzülmek ve ölümü kötüleyerek hatırlarlar. Bu sınıf nezdinde ölümü hatırlamak, Allah'tan daha fazla uzaklaşmaya yol açar. Fakat bu gruh şunu kesin bilmelidir ki ölüm, kaçınılmaz bir gerçekliktir.

﴿قُلْ إِنَّ الْمَوْتَ الَّذِي تَفِرُّونَ مِنْهُ فَإِنَّهُ مُلَاقِيكُمْ﴾

“De ki: Sizin kendisinden kaçtığınız ölüm, muhakkak sizi bulacaktır.”⁷⁸

2. Tövbe ehli ölümü her daim hatırlar ve ondan korkarlar. Zira onlar, yeterince hazırlık görmeden ansızın göçüp gitmekten endişelidirler.

3. Ârifler, ölümü severler. Zira onu, Allah'a kavuşma vesilesi bilirler. Bu sebeple de kesintisiz ölümün yâdıyla yaşarlar; ama asla ondan korkmazlar. Dahası onlardan bir sınıf, daima bir an önce şu günahkârlar hanesinden göç edip gitme arzusuyla yaşarlar. Zira vuslat ehli ârifler, bir tek onun hoşnut olduğu şeylerle hoşnut olurlar.⁷⁹

2. Rivayetlere Göre Ölümü Hatırlamak

Bu hususta elimizde birçok hadis mevcuttur. Feyz, sadece bazılarını aktarmıştır:

“İnsanlar içerisinde en zeki, en akıllı ve en saygıdeğer insan, gerçek anlamıyla ölümü yâd ederek yaşayanlardır.”⁸⁰

“Bir gece ve gündüz zarfında yirmi kez ölümü hatırlayan bir insan, şehitlerle haşrolunur.”

Demek ki ölümü hatırlamak, insanı doğru ve metin bir yola sevk eden en önemli yöntemlerdendir.

“Ölümü çokça yâd ediniz! Zira bu kutlu hatıra, insanı züht ve sade bir hayata yönlendirir.”⁸¹

⁷⁸ Cuma: 8.

⁷⁹ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 8, s. 237-239.

⁸⁰ A.g.e., s. 241.

⁸¹ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 309; *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 8, s. 241.

İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurur:

“Ölümü hatırlamak, gafletin köklerini yakar, kalbi katılıktan kurtarır, heva ve hevesi kırar, hırs ateşini söndürür, dünyayı alçak ve aşağılık gösterir. Peygamber Efendimizin (s.a.a) bir saatlik tefekkür bir yıllık ibadetten daha hayırlıdır buyruğu, ölüm üzerine düşünmekle alakalıdır.”⁸²

3. Ölümü Hatırlamanın Etkili Olduğu Şartlar

Ölüm, bunca acımasız ve korkunç görünümüne rağmen nasıl olur da beklenen etkiyi göstermez? Feyz der ki:

Bu hususun sebebini insanın iç ve bâtinî dünyasında aramak gerekir. İnsanların bir kesimi ölümü hatırlasalar da bu, tam bir dikkat ve farkındalık içerisinde değildirler. Onlar daima yürekleri dünyayla ıstıgal halindeyken ve kalpleri hayvanî arzular ve maddî şehvetlerle dolu doluyken ölümü hatırlarlar. İşte bu yüzden hiçbir etkisi olmaz. Bunun etkili olmasının yegâne yolu tam bir dikkatle ölümü düşündürmektir. Tıpkı oldukça tehlikeli bir bölgede adım atan bir insan gibi düşünmek gerekir. Ölümü hatırlayan bir insan onun ansızın geliverceğini bilmesi gerekir. Geldiği zaman ise insanın oğlunun teslim olmaktan başkaca çaresi yoktur. Bilmelidir ki ölenler asla geri dönmezler. Bedenleri kabirlerinde çürümüş, dağılmış ve toprağa dönüşmüştür. Oysa onların mirasçıları şu lahzada, çektikleri onca zahmetin neticesinden tat alma peşindedirler. Şöyle düşünün: Ölümü hatırlamakla dünya sevgisi ve uzun emellerle bir arada barınmaz. Akli başında bir insan, ölüm anlarının her daim şu can alıcı altı acı ve kederle birlikte olduğunu asla unutmaz:

1. Ömrün son demlerinde imansız dünyadan gitme korkusu ve kötü akıbete duçar olma kaygısı.
2. İnsanın tecrübe etmeyinceye kadar algılayamayacağı can verme sahnesi.
3. Ölüm meleğini görmek.
4. Kiramu'l-Katibin'i görmek ve onlarla konuşmak.
5. İnsanoğlu, ölmeden önce, Berzah âlemindeki yerini görür. Bu sahne gerçekten tüyler ürperticidir.

⁸² El-Hakayık-ı fî Mehâsinî'l-Ahlâk, s. 310.

6. Kendisini bekleyen akıbetle ilgili kaygı ve endişe duymak:.

Elbette Allah'a ve meada (âhirete) inanan ve sorumluluklarını yerine getiren bir insan için ölüm; kirlenmiş elbiseyi çıkarıp yeni ve güzel elbiseyi giymek, bütün zincir ve prangalardan kurtulmak gibidir.⁸³

Feyz, sözlerinin devamını şöyle getirir:

Ölüm, özgür bir seçime bağlı değildir; fakat ölümün keyfiyet ve niteliği seçime bağlıdır. Mebde ve meada iman edenler ve kemâl yolunda ilerleyenler, ölümden korkmazlar. Bilakis onu ölümsüz uhrevî nimetlere açılan bir geçit olarak görürler.

Mebde ve meadî kabul etmeyenler ya da ameli olarak bu iman gereklilerini yerine getirmeyenlere gelince, ölümü korkunç bir şey olarak görürler. Bu sebeple, ilme dayalı iki tür bağlılık ve iki tür yaşam tarzı, iki tür ölümü beraberinde getirir.

Dünyada nasıl yaşayacağını ve ölümünün keyfiyetini seçmek kişinin kendisine bağlıdır.⁸⁴

4. Feyz ve Gazzâlî'nin Ölüm Hakkındaki Farklı Görüşleri

Gazzâlî'ye göre ölüm ve ölüm anları, herkes için tüyler ürpertici, korkunç, dayanılmaz ve acı dolu bir gerçekliktir. Öyle ki hatta enbiya ve evliya için dahi durum bu minvaldedir. Bu hususta şöyle der:

“Allah, ölümlerinden sonra peygamberlere: “Ölümü nasıl buldunuz?” diye sorar. Hz. İbrahim (a.s): “Gözlere çekilen bir kebab şişi gibiydi” der. Musa (a.s): “Bir koyunun canlı canlı derisini soyamak gibiydi” der. Hz. Muhammed (s.a.a): “Ben esir düşmüş bir serçe gibiydim; ne uçabiliyordum ne de ölebiliyordum” diye cevap verir.”⁸⁵

Feyz, bu tabirleri naklettikten sonra açık bir ifadeyle şöyle der:

“Evvla, bu sözler yalan hadis olma ihtimalini taşıyor. Zira Hidayet İmamları'nın (a.s) buyurdıkları üzere bir insanın ölümü, hayatıyla aynı niteliktedir. İkincisi, ölüm herkes için korkunç değildir. Bilakis müminler için, hayat kaynağı bütün nefeslerden daha büyük bir hayat kaynağı ve

⁸³ El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 8, s. 243-259.

⁸⁴ A.g.e.

⁸⁵ Gazzâlî, İhya-u Ulumi'd-din, c. 4, s. 423; El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 8, s. 254.

bütün güzelliklerden daha güzeldir. Zira ölüm meleği, ölüm esnasında müminlere gönül verir ve onlara der ki: Ben sizlere ana-babanızdan daha çok merhametliyim! Sonra da onlara beş Masum'un (a.s) geleceğinin ve Emiru'l-Muminin'in (a.s) mübarek yüzünü görecekleri müjdesini verir. Sözün özü, ölüm iki türlüdür: İyi ve kötü.

İnsan, nasıl yaşıyorsa öyle de ölecektir.⁸⁶

Murakabe ve Muhasebe

Bir insanın söz ve davranışlarına dikkat ederek denetlemesi ve kontrollü davranması, aynı şekilde ana-baba, öğretmen ve eğitimcilerin çocuk ve öğrencileri kontrol altında bulundurup, gözetleyip kollamaları ahlâk eğitimindeki etkili yöntemlerdendir. Bir insanın kendisini denetlemesi demek, onun her daim Allah'ın emirlerine isyan etmemek ve Allah'a verdiği söz ve misaka bağlı kalmak hususunda dikkatli davranması anlamına gelir. Bir sonraki aşamada ise kişi, ne düzeyde itaatkâr olduğunu incelemeli ve bütün davranışlarının hesabını görmeli; bir nevi kendi kendisiyle hesaplaşmalıdır. Zira denetleme, kontrol altında bulundurma anlamıyla 'murakabe'; kendi nefsinin günlük olarak hesaba çekme ve iç hesaplaşma anlamıyla 'muhasebe' erdemlerin boy verip serpilmesi ve insanın kemâl ve gelişimi için en uygun zemindir. Bunun yanı sıra veli, öğretmen ve eğitimcilerin de öğrencilerin söz ve davranışlarını kontrol altında tutmaları ve yönlendirmelerinin en güzel şekilde uygulanması için denetlemeleri eğitim sürecinin en gerekli ve en etkili yöntemlerindendir.

Feyz, *el-Hakayık* kitabının altıncı makalesini bu konuya tahsis etmiş ve üç bölüm kapsamında bazı nüktelere değinmiştir. Biz bu nükteleri özet bir şekilde aktarmaya çalışacağız:

a) **Şevk ve Teşvik:** Feyz, denetim, murakabe ve muhasebenin hem bireyin kendi kendisini kontrolü ve iç hesaplaşması hem de başkalarını eğitime sürecindeki rolünün işlevsel ve pratik bir boyut kazanması için gerekli şevki uyandırmak ve teşvik etmek gayesiyle üç hususa vurguda bulunur:

⁸⁶ El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 8, s. 254.

1. Bütün insanları bekleyen büyük bir hesaplaşma günü vardır. İnsanlar, bu dünyada kendi kendilerini hesaba çekmeyecek olsalar dahi hiç kuşkusuz kıyamet günü hesaba çekileceklerdir. Birçok Kur'an ayeti ve hadislerde kıyamet sahneleri, amellerin cisimleşmesi ve uhrevî hesap tasvir edilmiştir. Bütün bu dinî öğretiler, insanların dünya hayatında daha bir kararlı ve dikkatlice yaşamaları gerektiğini ve önceden kendi iç hesaplaşmalarını yapma zorunluluğunu öğütlemek doğrultusundadır.⁸⁷

2. Yüce Allah kayyum sıfatıyla insanın bütün varlığını kuşatmıştır. Onun bütün söz, davranış, niyet, hatırından ve kalbinden geçen her şeyi bilir. Hiçbir şey onun nezdinde gizli değildir. Öyleyse insan her daim Allah'ın her yerde hazır ve nazır olduğunun bilinciyle yaşamalı ve bilmelidir ki her şey Allah'a ayan ve aşikârdır.⁸⁸

3. İnsan, öz denetim ve hesaplaşmayı bir vazife bilmelidir. Zira birçok rivayette 'muhasabe' bir ödev olarak gündeme gelmiştir. Bu cümleden İmam Musa Kazım (a.s) şöyle buyurur: "Her gün kendi nefsinin hesaba çekmeyen bizden değildir."⁸⁹

Demek ki şuur ve idrak sahibi bir insan, eğer uhrevî hesapla ilgili ayetleri göz önünde bulunduruyor ve Allah'ın kayyum sıfatının kuşatıcılığına yakîn ile inanıyorsa hiç kuşkusuz muhasabe ve murakabeyi kendisi için zorunlu bir vazife bilir.

b) Yol ve Yöntem: Feyz, murakabe ve muhasabenin tahakkuk bulması için aşağıdaki yol ve yöntemleri önerir:

1. İnsan üzerine farz olan hiçbir yükümlülüğü terk etmemeye özen göstermelidir. Bütün ilahi yükümlülükleri vaktinde, ihlâs ve edep dairesi içerisinde eda etmelidir. Bazen herhangi bir farzı vaktinde yerine getiremeyecek olsa dahi, mutlaka kazasını yerine getirmeli ve nafîle amellerle o noksanlığı telafi etmelidir.

2. Her daim harama bulaşmak korku ve tedirginliğiyle yaşamalıdır. Bulaştığı durumlarda da kendi kendisini şiddetle kınamalı, pişman-

⁸⁷ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 300.

⁸⁸ A.g.e., s. 303.

⁸⁹ A.g.e., s. 303-304.

lık duymalı ve tövbe etmelidir. Sonra da bu hasarı onarmak için elinden geleni yapmalıdır.

3. Sürekli olarak nefsin aldatmalarına karşı tetikte olmalıdır. Zira nefis, çirkinlikleri güzel ve değerleri anti-değer gösterir.

4. Gece gündüz nefsin hesaba çekmelidir. Nefsinden doğru ve ikna edici bir cevap istemeli ve örneğin “niçin falan sözü söyledin?” “Niçin falan işi yaptın?” “Niçin falan yemeği yedin?” gibi sorularla ona hesap sormalıdır. Sözün özü, bütün söz, davranış, yemek, içmek, oturmak, kalkmak ve sair bütün işlerini doğru ve ikna edici bir gerekçeye dayandırarak yerine getirmelidir.

5. Nefsin denetlenme ve hesaba çekilme süreci hassas, eksiksiz ve ihmale yol vermeksizin tamamlanmalıdır. Bütün eylemler, duruşlar, söz ve davranışlar bu kapsama alınmalıdır. Dahası mubah işlerde dahi nefis, edep dairesinde hareket etmeye zorlanmalıdır.⁹⁰

c) Murakabe Türleri:

Feyz, murakabenin türünü, mârifet ve şuur düzeyiyle ilişkilendirir ve şöyle der:

Bazı sülûk ehli, Hakk'ın celal ve cemaline gark oldukları için hem can hem de gönülleri Allah'ın huzurunda kendinden geçmiş ve fena hali üzeredir. Onlar, ondan başkasına teveccüh etmezler. Sadece onu arar ve onu arzulurlar. Hem can hem de gönüllerini ona adanmış ve ona gönül vermişlerdir. Fakat orta düzeydeki sâliklerin murakabesi, sadece şu düzeydedir: Onlar bilirler ki Allah her şeyi bilir, zâhir ve bâtını; söz ve davranışları; dış görünüş ve tüm niyetlerin hepsine vakıfur.⁹¹

Hatırlatma

1. Elinizdeki kitapta, erdemleri elde etme yöntemlerinin ana hatları incelemeye çalıştık ve bu çalışma bundan daha fazlasını kaldıramayacağı için diğer yöntemlerin izahına girmeksizin sadece ana başlıklarına değinmekle yetineceğiz: 1. Öğrenim 2. Zikir ve Fikir 3. Basiret kazandırma 4. İyilerle haşır-neşir olma 5. Sevgi 6. Teşvik ve cezalandırma 7. Kararlılık

⁹⁰ A.g.e., s. 303-304.

⁹¹ A.g.e., s. 304.

ve İhtiyat 8. Vaaz ve Nasihat 9. İbret almak 10. İyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak 11. İmtihan 12. Dini saiklerin güçlendirilmesi.

2. Feyz, *el-Hakayık* kitabının beşinci makalesini, ahlâkî değerler ve üstün erdemler konusuna ayırmış ve bu doğrultuda 'Sabır, rıza, şükür, ümit, korku, muhabbet, üns, yakîn, tevekkül, doğruluk ve emanete riayet' gibi vasıfları ele alarak, bu erdemleri elde etme yöntemlerini izah etmiştir. Lâkin biz burada, sadece onun bu erdemleri elde etme yöntemleriyle ilgili dile getirdiği açıklamalardan çıkarsadığımız ana hatlar ve genel çerçeveyi dile getirmeye çalıştık. Diğer bütün açıklamaların hepsi, bu hat ve çerçeve kapsamına girdiği için de tekrara girmeyi uygun bulmadık.

3. Islah ve Tedavi

Ahlâk ilmi bilginleri, nefsin ahlâkî erdemsizliklerden arındırılması, ahlâkî eğitimin ilk adımı olarak görürler. Bu adımı ‘tahliye’ yani arınma adımı diye isimlendirir ve bu adımın ‘tehliye’ yani nefsi güzelliklerle bezeme aşamasından önce atılması gerektiğine inanırlar. Zira bir nefis terbiyesi öğrencisi, öncelikle nefis sahasını bütün kötülüklerden temizlemelidir ki erdemlerle donatıp bezeme aşaması için zemin hazırlanmış olsun. Nitekim zaten her yerde perhiz ve arınma, ana programdan önce gelir.

Evet, bu tespit yerinde ve mükemmel bir tespittir. Fakat daha önce Feyz’in eserlerinden aktardığımız şu hususu asla göz ardı etmemeliyiz ki erdemler, insanın zâtî ve özsel nitelikleridir. Oysa erdemsizlik ârâzîdir (ilinekseldir). Zira insan bir zât ve mahiyete sahip ve özgün bir yaratılış ve fitrat üzere olan bir varlıktır. Bu ilâhî fitratın bir tecellisi de erdemlere yönelim ve eğilimdir. Bu eğilimin varlığı, insan-ı doğuştan ana erdemlerle tanışıyor olmasını iktiza eder. İşte asıl bu nükteyi göz önünde bulundurarak biz erdemlerle tanışma, geliştirme ve kalıcı kılma konusunu erdemsizliği ıslah ve tedavi konusundan önce ele aldık.

Bu bölümde, ilkin ahlâkî hastalıkları ıslah ve tedavinin en genel yöntemleri ve nefsi erdemsizliklerden arındırma yollarının ana hatlarını ele alacak sonra da öfke, haset, kibir, kendini beğenmişlik, dünya sevgisi, cimrilik gibi hastalıklara mahsus özel yöntemlerle ilgili konuşmaya çalışacağız.

Islah ve Tedavinin Ana Hatları

1. Islah ve Tedavi Hususunda Kararlılık

Hiç kuşkusuz bütün manevî hastalıkların ıslah ve tedavisi, kişinin tahrik ve teşvik edilerek harekete geçmesini gerektirir. Feyz, erdemsizliklerin tedavisi doğrultusunda kararlı bir istek yaratmak için üç temel hususun göz önüne alınması gerektiğini söyler:

Nefis terbiyesi öğrencisi daima şu hususu hatırlamalıdır ki o, bir yolcudur ve sürekli olarak Rabbine doğru bir seyir içerisinde. Bu yolculukta yol güzergâhındaki birçok engelin varlığı bir yana, ayrıca yol azığına da ihtiyaç duyacaktır. Bu bilinç, onu azık arayışına sürükleyecek; yolu, güzergâh üzerindeki teorik ve pratik engelleri, tuzakları, iç ve dış düşmanları ve kurdukları düzenleri tanımaya çalışacak onlarla mücadele edecek, yolu taş topraktan temizleyecek ve onu nihai kemâle erdirmeyecek bir kıvama getirecektir. Lâkin eğer bir yolcu olduğunu bilmiyor yahut bilmek istemiyorsa, aslında bu insan gerçek manada bir ölüdür yahut henüz uykudadır. Böyle biri, hiçbir zaman ıslah ve tedavi olmak gibi kaygı taşımaz ve bu hususta bir karara varamaz.⁹²

İkincisi, insan şunu bilmelidir ki bütün varlığı daima bir değişim ve dönüşüm içerisinde. Her an, iç dünyasında yeni bir hata, yeni bir fikir, yeni bir tasvir ve yeni bir hal ve vaziyet meydana gelmektedir. Zaten bu sebeple insanın can mayasını 'kalp' diye isimlendirmişlerdir. Açıklamak gerekirse; insan kalbi, her an içinde farklı bir çehrenin belirlediği bir ayna gibidir; nice çehreler gelir ve niceleri de giderler. Yahut büyük bir havuz misalidir ki ona her zaman farklı farklı kanallardan sular akmaktadır. Ya da tıpkı birçok kapısı olan bir 'türbe' misalidir ki her daim birileri bu farklı kapılardan girer ve çıkarlar. Asıl mühim olan, insanın bu farklı haletlerin farkında olup onları tanıması, halis ve saf olanı sahtesinden ayırt etmesi ve olumsuz vaziyetlere karşı tavır takınmasıdır. Bir insan, menfi halet ve erdemsizliklere maruz kaldığı ve bazı düşünce, hayal ve hasletlerin kendi şanına layık olmadığını anladığı ve tüm bunların onu kusurlu, ayıplı ve hastalıklı kılacağına farkına vardığı zaman hiç kuşkusuz kendi ayıpları, kusurları ve hastalıklarını tanımak ve tüm bunları ıslah ve tedavi etmek için harekete geçer ve canını tüm bunlardan arındırmak için bir şeyler yapmak ister.⁹³

⁹² Deh Risale, Risale-i Zadu'l-Mesâlik, s. 79-82.

⁹³ El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk, s. 49.

Üçüncüsü, insan şunu da bilmelidir ki ilim ve mârifet, kalbin ibadet ve imaretidir. Nasıl zâhîrî ibadetlerde beden ve elbisesi temiz olmak zorundaysa ve örneğin namazın sıhhati bu temizliğe bağlıysa, bâtınî ibadetlerinde de yani ilim, fikir ve mârifet sahasında da kalbini kötü hasletler ve ahlâkî erdemsizliklerden arındırmalıdır. Zira ancak bu durumda bâtınî ibadette hakkıyla eda edilebilir ve iç dünyanın nurlanması sağlanabilir. Aksi durumda, hiçbir ilim ve mârifet saf, arı ve pak olamaz. Dolayısıyla da karanlıklar üzere karanlık dışında bir yere varılamaz.⁹⁴

Velhasıl, insan bir yolcu olduğu ve her daim bâtınî hastalıklara maruz kalabileceği, bu hastalıkların onun fikir ve inançlarını etkileyeceği onu cehalet ve bilgisizliğin karanlıklarına mahkûm edeceğinin bilincinde olduğu zaman, hiç kuşkusuz gerekli hazırlıklarını görür, ıslah olup tedavi görmek için kolları sıvar, erdemleri erdemsizliklerden ayırıştırır ve erdemsizliklere karşı hiç bitmeyecek bir savaş içerisine girer.

2. Ayıpların Farkında Olmak

Ayıpları tanımak, onları izole etmenin temelidir. Erdemsizlikleri tanıyan ve onların uğursuz ve zararlı sonuçlarından haberdar olanlar, çok az kirlenirler. Zira büyüklerin tabiriyle; hiç kimse bilerek ve bir işin çirkinliği, kötülüğü ve iğrençliğinin farkında olarak kötülük ve çirkinliğin peşinden gitmez. Çirkinini güzel, kötüyü de iyi gösteren düzenbaz nefis ve hilekar şeytandır. Dolayısıyla ayıpların farkında olmak, güzel ahlâk ve hasletlerle donanmanın zeminini hazırlayan etkenlerden biridir. Erdemsizlik ve kötülükleri tanımayanlar, hiç kuşkusuz kötülük ve çirkinliğin pençesine düşerler. Bu itibarladır ki cehalet, Kur'an-ı Kerim'de kıskançlığın ana sebebi⁹⁵, inatçılığın kaynağı⁹⁶, cinsel sapkınlıkların nedeni⁹⁷, fesat ve bozulmanın illeti⁹⁸, münafıklığın mucibi⁹⁹, zan ve suiniyetin kökeni¹⁰⁰ olarak tanıtılır.

⁹⁴ A.g.e., s. 27.

⁹⁵ Yusuf: 89.

⁹⁶ Fetih: 26.

⁹⁷ Yusuf: 33.

⁹⁸ Neml: 55.

⁹⁹ Haşr: 14.

¹⁰⁰ Âl-i İmran: 154.

Feyz, *el-Hakayık* kitabının birinci babını bu konuya tahsis etmiştir. Başlangıçta ayıpları tanımamanın önemini analiz ettikten sonra, bir nefis terbiyesi öğrencisinin ayıplarla tanışmak için üç yol ve yöntemi izlemesi gerektiğini zikreder ve söze şöyle başlar:

Allah bir insanın elinden tutmak ister ve ona özel bir ihsanda bulunmak isterse, ilkin onu kendi ayıp ve kusurlarına vakıf kılar. Zira ayıpları tanımak, tedavinin altyapısıdır. Basiret sahibi bir insanın en belirgin vasfı da hiçbir ayıbının gözünden kaçmamasıdır. Lâkin başkalarının ayıplarına çok iyi vakıf olan ve başkalarının gözündeki en küçük bir diken kırıntısından gafil kalmayan insanlar, kendi gözlerindeki diken tarlasından bihaberdirler.¹⁰¹

Sonra da bir sâlikin kendi ayıplarının farkına varabilmesi için dört yöntemden söz eder:

Bir öğrenci ilkin kendi iç dünyasını iyice incelemelidir. İçinde bir erdemsizlik olup olmadığını araştırmalı ve acaba kalbinde kibir, haset, kendini beğenmişlik, cimrilik, öfke ve benzeri hastalıklar var mıdır diye yoklamalıdır. Eğer hepsinden arınmış olduğu zannına kapılırsa, yeniden dönüp araştırmalıdır. Zira aslında böyle olmadığı halde bütün ayıplardan beri olduğu hayaline kapılmış olabilir. Örneğin: Acaba ben alçakgönüllü bir şekilde davranmaya hazır mıyım? Acaba öfke durumunda kendimi kontrol edebiliyor muyum? diye kendi kendini imtihana tabii tutabilir.¹⁰²

Her bir kemâl talebesinin merhametli, şefkatli, dindar ve can ciğer bir dostu olmalı ve onu, kendisine bir denetçi kılmalı ve açık gizli bütün ayıplarını keşfedip kendisine bildirmesini istemeli ve hiçbir ayıbını görmezlikten gelmemesini özellikle rica etmelidir.¹⁰³

Sâlik, düşmanlarının dilinden kendi ayıplarına vakıf olabilir. Zira düşman, hiçbir ayıbı asla göz ardı etmez. Bilakis daima bir koz olarak kullanır. Burada şöyle bir incelik vardır: Basiretli bir sâlik, daima düşmanlarının sözlerinden faydalanmaya çalışır ve bu sözleri kıskançlığa yormaz. Oysa insanların büyük çoğunluğu, düşmanlarının dilinden kendi ayıplarını duyar duymaz hemen bu sözleri kıskançlık, kindarlık ve benzeri sebeplere yorarlar.¹⁰⁴

¹⁰¹ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 60.

¹⁰² *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 8, s. 204-207-208.

¹⁰³ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 60.

¹⁰⁴ A.g.e.

Müminlerle oturup kalkmak da sülûk ehlinin kendi ayıplarıyla tanışmaları için bir fırsattır. Zira imanlı bir toplulukta bir iş ayıp biliniyorsa ve bir insan bunu kendi yaşamında da görüyorsa, aslında ayıplı biri olduğunun farkına varır.¹⁰⁵

3. Erdemsizliklerin Sebeplerini Ortadan Kaldırmak

Hiç kuşkusuz her bir erdemsizliğin bir sebep ya da sebepleri vardır. Ahlâk otoritelerine göre erdemsizlikle mücadelenin zafere erişmesi, bu olgunun sebep ya da sebeplerini arayıp bulmak ve ortadan kaldırmaya bağlıdır. Ahlâkî bir hastalık yahut erdemsizliğe müptela olan herkes, sırf bir sonuç olarak görülmesi gereken bu hastalığı tedavi etmekle yetinmemelidir. Zira bu tür tedavilerin başarılı olma ihtimali gayet düşüktür.

Feyz, ‘öfke’ ile ilgili şöyle der:

Bir hastalığın kesin tedavisi, o hastalığın kökünü kurutmak ve geliştiği zemini ortadan kaldırmakla mümkündür. Örneğin, öfkenin ortaya çıkış sebebi; gurur, kendini beğenmişlik, başkalarına gösteriş yapmak, şakalaşmak, alay etmek, hor görmek, kınamak, tartışma, kindarlık, hilekârlık ve malmakam hırsı olan bir hastalıktır. Bu hasletlerden her biri, birer erdemsizlik ve ahlâkî hastalık sayılmaktadır. Malumunuzdur ki bu kötü özellikler oldukça kesinlikle öfke hastalığından kurtulmak mümkün olmaz. Öfke ve asabılık hastalığı sadece bir durumda kesin tedavi edilebilir ki o da bu ana sebeplerle ciddi bir mücadele içerisine girip, sürekli bir riyazet ve daimî bir mücahede etmektir. Yani kibir yerine tevazu, halkı küçük görüp alay etmek yerine onların saygınlıklarını muhafaza ve hırs yerine kanaatlı olmak gerekir. Açık olsa gerek ki diğer bütün erdemsizlikler de ‘öfke’ gibidir ve ilkin bunların sebep ve kökenleriyle mücadele edilmelidir.”¹⁰⁶

4. Tam Tersini Yapmak

İslam’ın ahlâkî eğitim sisteminde, ahlâkî hastalıkların iyileştirilmesi ve tedavisi hakkında ‘tam tersini yapmak’ yöntemi en etkili yöntemler arasında yer alır. Zira iki zıt ve ters şey birbirlerini etkisiz hale getirebilirler. Örneğin, kibir erdemsizliğine müptela bir insan, tevazu ve alçakgönüllülüğe

¹⁰⁵ A.g.e.

¹⁰⁶ A.g.e., s. 73-74.

yönelip bu yönde davranarak kibir hastalığını yenebilir. Yahut cimrilik hastalığına duçar bir insan, bağış ve ihsanda bulunarak kendi kendini tedavi edebilir. Ya da korku belasına müptela bir insan, cesurca eylemlere girişerek bu hastalığın üstesinden gelebilir.¹⁰⁷

Feyz, birçok yerde, erdemsizlikleri alt etme yöntemlerinden olan bu etkili yönteme değinir. Örneğin, öfke babında, bu yöntemin ana hatlarını belirler ve şöyle der:

Ahlâkî hastalıkların her birinin 'zıddını' belirlemek gerekir ve onunla amel ederek söz konusu hastalığı tedavi etmek gerekir. Örneğin, kendini beğenmişliğin kökeni cahilliktir. Cehaletin tedavisi ise bilgisizlikten kurtulmaktır. Yahut örneğin bir insan ibadet ve takvası dolayısıyla kendini beğenmişlik hastalığına yakalandığında, şu hakikate teveccüh etmelidir ki insanın sahip olduğu bütün iyilikler, değerler ve erdemler bir emanettir ve başkasının malıdır. Zira insanın varlığının özü, gücü, ilmi, iradesi, aklı, fikri ve sahip olduğu her şey varoluşun mebdeinden neşet etmiştir. Bütün ibadetler ve değerler de onun yardımıyla. Şu boynu bükük kulun, kendisine ait hiçbir şeyi yoktur ve bir takım özel vaziyetlerde hissettiği manevî haller dahi başka bir yerden kaynaklanmaktadır. Zira buyrulur ki:

﴿وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ مَا زَكَّىٰ مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ أَبَدًا وَلَكِنَّ اللَّهَ يُزَكِّي مَنْ

يَشَاءُ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

“Allah'ın size lütuf ve merhameti bulunmasaydı, hiçbiriniz ebediyen temize çıkamazdınız. Fakat Allah dilediğini temize çıkarır. Allah işi-
tir ve bilir.”¹⁰⁸

Velhâsıl, eğer insan cehaletten kurtulabilirse, kendini beğenmişlikten de kurtulur. Kendini beğenmişliğin ilacı nasıl mârifet ve basiret ise bütün diğer erdemsizliklerin ilacı da bu hastalıklara sebep olan faktörü bulup onun zıddı ve tersine göre davranmaktır.¹⁰⁹

Feyz-i Kâşânî, başka bir yerde daha 'zıddıyla amel etmek' yöntemine değinir ve şöyle der:

¹⁰⁷ A.g.e., s. 73-74.

¹⁰⁸ Nûr: 21.

¹⁰⁹ *El-Hakayık-ı fî Mehâsinî'l-Ahlâk*, s. 95-96.

Zıddıyla amel etmek, uzun bir süre boyunca devam etmeli ve o kadar çok tekrarlanmalıdır ki sâlikin ruhu onunla ünsiyet bulmalı ve söz konusu amel onun için normal bir hal almalıdır. Dolayısıyla erdemsizlikleri izale etme doğrultusunda zıddıyla amel etme yönteminin etkili olabilmesinin şartı, tekrarlanarak ve sürekli olmasıdır.¹¹⁰

5. Yakarış ve Ağlamak

Erdemsizlikleri izale etmek doğrultusundaki en güzel, en cazip ve en etkili yöntem Hz. Hakk'ın dergâhında dua, münacat, ağlamak ve yakarıştır. Gecelerin halvet vakitlerinde Allah'a el açıp ağlayan ve kendisine nefisle mücadele yolunda yardım etmesi için yakaran bir sâlikin bu yoldaki başarısı hiç kuşkusuz her gün biraz daha çoğalacaktır. Zira:

﴿إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْئًا وَأَقْوَمُ قِيلًا﴾

“Doğrusu gece neşesi (gece ibadeti, insanın iç dünyasında uyandırdığı) etki bakımından daha kuvvetli, okumak bakımından da daha sağlamdır.”¹¹¹

Öyleyse sağlam bir dayanak ve muhkem bir söz için ağlayış, yakarış ve gece ibadetine ihtiyaç vardır. Zira o esnada hiçbir engel olmaksızın Allah'ın feyizlerine mazhar olunabilir. Bu itibarla bütün enbiya, evliya ve din önderlerinin ağlayış, yakarış ve gece ibadetleri ile köklü bir aşinalıkları vardır. Zaten bu yüzden de ilâhî cezbe ve kutsî nefhalara mazhar olabilmişlerdir.

Feyz, bu yöntem hakkında şöyle der:

Nefisleri arındırma ve faziletlere erişmenin en kestirme yolu, Hz. Bari Teâlâ'ya muhabbettir. Muhabbete nail olmanın yolu ise Allah'ın dergâhında dua, ağlayış ve yakarıştır.¹¹²

Hiç kuşkusuz insanın canı, gönlü ve dili Allah'ın yâdıyla dolduğu ve ondan gayri her şeyden arındığı zaman nuranileşir, rabbanî nur ve ilâhî tecellilere mazhar olmak için hazır bir kıvama gelir. Sonra da paha biçilmez

¹¹⁰ A.g.e., s. 74.

¹¹¹ Müzzemmil: 6; *Tefsir-i Sâfi*, c. 5, s. 241.

¹¹² *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 181 ve 243-245; *En-Nuhbe*, s. 84.

hakikat ve mârifetlere erişir ve anlatılamaz bir zindelik, huzur ve sükûnet elde eder. Böyle bir gönülde ise artık erdemsizliğe yer yoktur.

6. Kur'an Tilaveti

Hem günümüzde hem geçmişte hem de tüm zamanlarda Kur'an-ı Kerim'in derin etkileri şüphe götürmez. Tarih boyunca, bu semavî kitap, en katı kalpleri dahi sarsmış ve en acımasız insanları yumuşatmıştır. Ayrıca onun gölgesinde cahiliye dönemi insanları, aşk yolunda kurban olacak ve bu yola kendi ayakları ile girecek bir kıvamda terbiye görmüş ve öylesine bir yüceliğe erişmişlerdi ki hiçbir güç odağı onların karşısına çıkamaz olmuştur.

Kur'an-ı Kerim, kendi ifadesiyle bir nur, hidayet, hayat ve şifadır. Bu kitap coşkuyla okunup anlaşıldığı ve gerekleriyle amel edildiği zaman, insan için bir çıkış kapısı olur ve ona bütün problemlerini çözmek hususunda yardımcı olur. Şunu unutmamalıyız ki Yüce Allah bizlerin Kur'an vesilesiyle hidayete erişmemizi irade buyurmuştur. Öyleyse Kur'an'a yönelip sürekli onu tilavet etmek boynumuzun borcudur.

Feyz, *el-Hakayık* kitabının dördüncü babını 'Kur'an tilaveti' başlığına ayırmış ve dokuz bölümde dikkate şayan açıklamalarda bulunmuştur. Feyz, Kur'an tilaveti hakkındaki rivayetleri izah edip bu semavî kitabın Rabbimizin bizlere bir yadigârı ve sözleşme metni olduğunu ve her bir Müslüman'ın her gün en az elli ayet okumakla yükümlü olduğunu hatırlattıktan sonra 'Misbahu's Şeria' kitabından şu rivayeti aktarır: İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurmuştur:

"Kur'an tilaveti ile iştigal eden her şahıs şu üç şeye ihtiyaç duyar: Ürperen bir kalp, sağlıklı bir beden ve halvet bir mekân ve konum. Bu durumda Kur'an-ı Kerim hiç kuşkusuz nur saçar ve o şahsın kalbi ürperir ve teslimiyetle eğilir ve bu durumda şeytan o şahıstan kaçır." ¹¹³

Feyz, açıklamalarının devamında, Kur'an'ın beklenen etki göstermesini şu şartlara bağlar:

Kur'an tilavet edenlerin şu on hususa dikkat etmeleri gerekir:

¹¹³ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 246-248.

1. Kur'an'ın yüceliğinin farkında olmak ve onun hangi yüce makamdan nazil olduğunu bilmek ve onun beşerî düşüncenin asla erişemeyeceği nice hakikatler içerdiğinin bilincinde olmak.
2. Kur'an-ı Kerim tilavet eden her şahıs, bu kelamın sahibi; yani Hz. Bari Teâlâ'nın azametini yüreğinde hissetmeli ve Allah'ın Kur'an'da insanla konuştuğunun bilincinde olmalıdır. Bu sözler, onun sözleridir. Dolayısıyla canı, gönlü, içi ve dışı tertemiz olmalıdır ki Kur'an'ın nuranîyetinden nasibini alabilsin.
3. Kur'an-ı Kerim'i bütün varlığıyla ve tam bir teveccühle okumalıdır. Canı, gönlü, ruhu ve cismiyle bu dergâha varmalıdır.
4. Kur'an üzerinde tedebbür ve derinliğine anlama çabası, gerekli faydanın hâsıl olması için zarurîdir.
5. Kur'anî konular engin bir deryadır ve bu kitapta mülk, melekût, mebde, mead, dünya ve ahiretle ilgili eşsiz bilgiler vardır.
6. Kur'an okuyan bir kişi, can ve gönlünü Kur'an'ı anlamaya mani bütün engellerden arındırmalıdır.
7. Kur'an okuyucusu, okuduğu her ayeti sanki kendisi hakkında nâzil olmuşçasına okumalıdır.
8. Kur'an tilaveti onu etkilemeli; müjdelere, tehditlere ve ilâhî sıfatların beyanı yüreğini titretmelidir.
9. Kur'an tilavetinde öyle bir düzeye erişmelidir ki her bir ayeti doğrudan bizzat Allah'ın kendisinden duyuyormuşçasına idrak edebilsin.
10. İyilerin vasıflarıyla ilgili ayetleri okurken kendisini övgüye şayan bilmemeli ve iyiler zümresinde görmemelidir. Lâkin uyarıcı ve kinayıcı ayetleri okurken, ayetler doğrudan kendisine hitap ediyormuşçasına okumalı ve kötü sıfatları ortadan kaldırmak için azim kazanmalıdır.¹¹⁴

Özel Bazı Hastalıkların İslah ve Tedavisi

Daha önce de değindiğimiz üzere, ıslah ve tedavi iki türdür: Buraya kadar altı yöntemini izah ettiğimiz genel ve ana hatlarıyla tedavi; bir de özel tedavi yöntemleri ki örneğin öfke, haset, kendini beğenmişlik, kibir,

¹¹⁴ A.g.e., s. 248-257.

riya, dünya sevgisi, küstahlık vb. bazı özel hastalıkların tedavi yöntemlerini ele almaktadır. Bu bölümde bu hususların her birine dair özel yöntemleri ele almaya çalışacağız.

1. Öfkenin Kontrol ve Tedavisi

İnsanoğlunun doğasında var olan ve bazı faktörlerin etkisiyle harekete geçen içgüdüsel ve duygusal yetilerden biri de öfkedir.¹¹⁵ Bu yeti, çocukluğun ilk yıllarından itibaren aktif bir rol oynamaya başlar. Bu yetinin varlığının hikmeti, insanın gerekli durumlarda ve tehlike hissettiği anlarda kendisini savunması ya da olumsuz şartlardan kurtarmasıdır. Bindiği üzere öfke, 'itidal' ve dengeli olduğu durumda; yani akıl ve şeriatın kontrolü altında bulunduğu vaziyette gayet olumlu ve övgüye layık bir rol oynar. Özellikle de yüce bir hedef söz konusu ise; insan dinî bir gaye uğruna ve Allah için, din ve dinî değerleri muhafaza adına öfkelenildiği zaman, bu öfke kınanmaya müstahak olmadığı gibi gayet değerli ve övülmesi gereken bir davranış sayılır.

Feyz, bu hususta şöyle bir ayrımı dile getirir:

Bu Allah vergisi halet, ifrat ve tefrite çekilmeye müsaittir. Bazı insanlar öylesine zayıf bir yapıya sahiptirler ki, sanki bir nebze olsun hamiyet ve gayret taşıyorlar sanırsın. Hiç kuşkusuz bu tipler, kusurludurlar ve illaki bu hamiyetsizliğin acı sonuçlarıyla karşılaşılır; ez cümle hatta aşağılık insanlar karşısında dahi aşağılık duygusuna kapılmak, hor görülmek ve eziyetlere katlanmak gibi. Bu tip insanlar, kötülükleri görürler; ama sesleri çıkmaz. Dolayısıyla zamanla fesat ve kötülükler onların evlerinin içine kadar dahi girer ve büyük problemlerle karşılaşılır. Sonuçta asıl itibarıyla öfke ve gazap ve dinî hamiyet çok değerlidir. Bu yüzden, mennan olan Rabbimiz Allah Resulü'nün ahabını "Onlar kâfirlere karşı şiddetlidirler" diye methe-der ve Peygamberine şöyle buyurur: "Kâfirler ve münafıklarla cihat et ve onlara karşı katı ol!" Malum olsa gerektir ki kâfirler ve münafıklara karşı şiddet, katılık ve zor kullanmak öfke ve gazabın bir ürünüdür."¹¹⁶

Elbette öfke ve gazap, çoğunlukla aşırılık ve ifrata çekilir ve kötüye kullanılır. Olgunlaşmamış ve hidayet bulmamış insanlar, dünyevî

¹¹⁵ A.g.e., s. 96.

¹¹⁶ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 70.

çkarlarını korumak, olumsuz şartlardan kurtulmak, dünya, servet ve makam elde etmek için yahut cahilce bağınazlıkların etkisi ya da bunalm, yorgunluk ve ümitsizlik anlarında tahrik olur ve öfkelenirler. Feyz, edebî ve güzel bir ifade tarzıyla öfkenin bu türünün mahiyetini şöyle dile getirir: “Öfke, cehennem ateşinin tutuşmuş bir yalıdır. Kaynağı, insanoglundun iç dünyasıdır ve sadece kalpte yanıp tutuşur. Öfke, tıpkı külün altındaki bir ateş parçası gibidir ve ateşle aynı özellikleri taşır: Ansızın tutuşur ve alevlenir, her yeri sarıp sarmalar, yakar ve eritir. Hiçbir şeyi sağlam bırakmaz. Öfkeli bir insan da, öfkenin büyük hengâmesinde bu hal üzeredir. Bu vaziyette ten rengi koyulaşır, yüzü kızarır, alın ve boyun damarları kabarr, gözleri kırmızılaşır, dişleri ortaya çıkar ve birbirine kenetlenir, titreme baş gösterir, düzensiz hareketler yapmaya başlar, ağzının bir köşesinden köpükler akar, burun delikleri değişime uğrar... Dolayısıyla, öfkeli bir insanın yüzü öylesine çirkinleşir ki kendi yüzünü aynada görecekt olsa anında sakinleşmeye başlar.¹¹⁷ Bu vaziyette, öfkeli bir insan, yaptığı işin sonucunu asla düşünmez ve iyiyi kötünden ayırt edemez. Bilakis yerinden sıçrayıp kalkar, gözlerini yumar, dilini çözer ve ağzına geleni sayıp döker. Bağırır, çağırır ve aklından geçen her işi yapar. En sonunda ise pişman olur. Bu itibarla derler ki: Öfke bir tür delilik ve öfkeli insan tam anlamıyla bir ahmadır.¹¹⁸

Öfkenin kontrol ve tedavisi için iki tür tedavi yöntemi vardır: Biri, geçici ve ayaküstü tedavi; ikincisi, köklü bir ıslah ve tedavi.

Geçici ve Ayakta Tedavi:

Feyz, kitaplarında yer yer bu hususa değinir. Ona göre bir insan öfkelenildiği zaman şu işleri yapmalıdır: 1. Abdest almak öfkeyi dindirir. 2. Yer ve konum değiştirmek; örneğin oturuyorsa ayağa kalkması ve ayakta ise oturması gibi. 3. Olay yerinden uzaklaşmak. 4. Uyumak 5. Yüzünü yere koymak. 6. Allah’a sığınmak. 7. Allah’tan yardım dilemek. 8. Sabrın sevabı ve sabır ehlinin makamını göz önüne getirmek. 9. İnsanın öfke anında ne kadar çirkinleştiğini hatırlamak. 10. Öfkenin büyük bir günaha yol açacağı ihtimaline dikkat etmek. 11. Öfke ve kinin uhrevi cezasını

¹¹⁷ A.g.e., s. 70-71.

¹¹⁸ A.g.e., s. 71.

hatırlamak. 12. Akrobaya daha yakın durmak. 13. Soğuk suyla elini ve yüzünü yıkamak.¹¹⁹

Köklü Islah ve Tedavi:

Öfkenin üç ana tedavisi vardır:

1. Öfkenin sebebini keşfetmek ve ortadan kaldırmak: Feyz'e göre öfkenin kökeni kibir, kendini beğenmişlik, şakalaşma, gevezelik, alay etme, başkalarına eziyet etme, aç gözlülük ve dünyevî bağımlılıklardır. Sülûk ehli bir insan bu sebep ve faktörlerin tam tersine davranarak olumsuz öfkenin kaynağını kurutabilir. Bu konuya önceki sayfalarda değinmiştik.

2. Nefsi zorlama: Rivayetlerde de dile getirilmiş olup psikolojik boyutları da olan bir diğer yöntem Feyz'in yorumuyla şudur: İnsanoğlu bir erdemden yoksun olduğunu anladığında, o erdemi zorluklara katlanmak pahasına da olsa kazanmaya çalışmalı ve nefsinı buna zorlamalıdır. Tüm zorluklara katlanarak kendisini, söz konusu erdeme sahip insanlara benzetmeli ve zamanla o erdeme bürünmelidir. İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurur:

“Yumuşak huylu değilsen dahi yumuşak huylu görünmeye çalış!”¹²⁰

Bu doğrultuda, bu genel yöntemi öfke kontrolü hakkında nakledilen rivayetler üzerinde derinlemesine düşünerek, olumsuz sonuçlarını göz önünde bulundurarak, sürekli ölümü hatırlayarak ve uhrevî hayat ve mahşer sahnelerini göz önüne getirerek uygulamak neticesinde öfkenin uğursuz sonuçlarından kurtulmak mümkün olur.

3. Öfkeyi yenmenin hazzını göz önünde bulundurmak: Feyz'in yorumuyla, öfkeyi yenmenin bir diğer yolu, bir insanın bir iki defalığına da olsa öfkelerini yenmesi ve bu hazzı tatmasıdır. Bir insan, bu tecrübeyi başarılı bir şekilde yaşayabildiği zaman artık 'öfkeyi yenme hazzından' asla vazgeçmez. Allah Resulü (s.a.a) şöyle buyurur:

¹¹⁹ A.g.e., s. 69 ve 74; *En-Nuhbe*, s. 60-61.

¹²⁰ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 74.

“Allah rızası ümidiyle öfkesini yutması kadar büyük ve değerli bir yudumu hiçbir kul yudumlayamaz.”¹²¹

İmam Ali de (a.s) oğlu Hasan-ı Mücteba'ya (a.s) şöyle buyurur:

“Kendini öfke yudumunu içmeye zorla; zira ben işin sonunda bu yudumdan hâsıl olan tattan daha tatlısını görmedim ve ondan daha lezzetlisini tanıımıyorum.”¹²²

Elbette öfkeyi yenmenin eşsiz hazzı, intikam imkânına sahip olduğu durumlarda ve sırf Allah rızası için görmezlikten gelindiğinde tecrübe edilebilir.

Konunun hitamında şu nükteye de işaret etmek gerekir ki Allah Resulü (s.a.a), Hidayet İmamları (a.s) ve onların Selman, Ebuzer, Malik gibi özel şakirtleri, dünya ve maddî sebepler için asla öfkelenmezlerdi. Onlar, alay etme, küfür ve yakışıksız ithamlarla karşılaştıklarında vakarlarını asla bozmaz ve görmezden gelirlerdi. Maddî çıkarları ve bireysel hakları ayaklar altına alındığı zamanlarda akılca ve dirayetle haklarını almaya çalışır yahut bağışlar; ama asla öfke ve gazaba kapılmazlardı. Zira onların kalpleri Allah'ın haremî ve ilâhî nurun tecelligahı idi ve bu Harem'e olumsuz öfke gibi bir yabancı asla giremezdi.

2. Hasedin Kontrol ve Tedavisi

Feyz, şöyle der:

Haset hastalığı şudur: İnsanın başkalarının iyiliğini istemek yerine onların sahip oldukları nimetlerin yok olmasını arzulaması ve eğer elinden geliyorsa bu arzuyu bilfiil gerçekleştirmek için adım atmasıdır.¹²³ Herkesçe malum olduğu üzere, başkalarının sahip olduğu nimetlerin yok olmasını arzulamaksızın aynısına kendilerinin de sahip olması arzusunı taşıyan insanlar, aslında gıpta, rekabet ve bir tür yarış içerisinde sayılırlar ki bu haset ve kıskançlık değildir.¹²⁴

Feyz-i Kâşânî, haset hastalığını en büyük derûnî hastalıklar arasında görür. Bu hastalığın kökü, kindarlıktır ve akabinde diğer birçok erdem-

¹²¹ A.g.e., s. 74.

¹²² *Nehcu'l-Belaga*, 31. Mektup.

¹²³ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 77.

¹²⁴ A.g.e.

sizliği de beraberinde getirir.¹²⁵ Bu çirkin sıfat, bu erdemsizliği taşıyan insanın sadece huzur ve sükûnetini yok etmekle ve onu yüzüstü düşürmekle kalmaz, toplumu da ciddi sıkıntılara sürükleyebilir. Bunun bir örneği Hz. Yusuf'un (a.s) kardeşleridir. Kıskançlık onları öyle bir noktaya kadar sürüklemişti ki öz kardeşlerini öldürmeyi dahi göze almışlardı.¹²⁶

Feyz, hasedin sebep, etken ve zeminini teşhis etmeye çalışırken sekiz faktöre dikkat çeker:

1. Düşmanlık: Kıskanç bir insan haset ettiği insana galip gelmek ister. Bu yüzden de tüm arzusu, rakibinin sahip olduğu bütün nimetlerin zâil olmasıdır.

2. Eziklik Duygusu: Bir insan ezik ve aşağılık bir yapıya sahipse, başkalarının güzelliklerini görmeye tahammül edemez.

3. Kibir: Kibirli bir insan, kendisinden daha üstün birinin varlığını çekemez. Bu yüzden de kibir ve gurur bütün kalbini karartır.

4. Cimrilik: Cimri bir insan, ne kendisi harcar ne de başkasının bağış ve ihsanına razı olur. Bilakis başkalarının konumu onu rahatsız eder.

5. Şaşkınlık: Kıskanç bir insan, bulunduğu konumu gerçek vechiyle idrak edemediği için, başkalarının bir şeylere sahip olmasına anlam veremez ve hep, “Onların var da niçin benim yok” diye şaşkınlık yaşar.

6. Nefsin Manevî Kirliliği: Hasedin asıl kökü, iç dünyanın körlüğü, kalbin kararması ve nefsin manevî kirliliğidir.

7. İman Zayıflığı: Hasetçi bir insan imanının zayıflığından dolayı, her daim, “Ya arzularımı elde edemezsem” diye endişelidir.

8. Makam Sevdası: Mevki sevdası ve sosyal kariyer kaygısı da hasedin kaynaklarından biri olabilir.¹²⁷

Hasedin tedavisi için üç temel yöntem vardır:

1. Bakış açısının ıslahı: Feyz der ki: “Hasetçi bir insan, fikirlerini ve bakış açısını düzeltmeli ve bilmelidir ki asıl zarara uğrayan kendisidir,

¹²⁵ A.g.e., s. 76-79.

¹²⁶ A.g.e., s. 76.

¹²⁷ A.g.e., s. 77-78.

kıskandığı şahıs değil. Bilakis böyle davranmakla her an karşı tarafın amel terazisini ağırlaştırmaktadır. Malum olduğu üzere hasetçi bir insan her daim dayanılmaz bir gam ve keder, büyük bir acı ve kendi kendini içten içe yiyip bitirmek gibi bir yük taşır. O her zaman için “peki, niçin başkaları bunca nimete sahip” diye tasalı ve üzüntülüdür.

Hiç kuşkusuz üzüntü ve kederle hiçbir şey değişmez. Bilakis keder ve kendi kendini içten kemirmek, kişiyi içerden çokertir ve bunalıma sürükler. Dahası hasetçi bir insan bu hasletiyle dine karşı da savaş açmış sayılır. Zira böyle biri aslında Allah’ın azamet, rahmet, adalet ve fazlını inkâr ediyor sayılır. İşin aslı o, aslında Allah’ı hiç tanımamış ve onun ilim, kudret ve fazlının sonsuzluğunu idrak etmemiş ve Allah’ın kullarına bahsettiği her şeyi maslahat ve adaleti gözeterek verdiğini anlayamamıştır. Oysa her bir insan, çaba sarf ederek ve dua ile Allah’ın lütuf ve inayetine mazhar olup istediği her şeye kavuşabilir. Daha da ötesi müminler birbirlerinin iyiliklerini istemekle mükellef oldukları halde hasetçi bir insan tam tersine insanların kötülüğünü ister ve onların sahip oldukları nimetlerin zeval bulmasını arzular. Böylece hem kendisini zahmete sokar hem de toplumda düzensizliğe yol açar. Tabi ki bu arada haset edilen şahsın amel terazisi sürekli ağırlaşır. Zira hasetçi, onun onurunu kırdıkça, aleyhinde konuştuğu ve halk nezdinde yüzünün akını döktükçe bütün bunlar aslında hasetçinin, rakibine bahsettiği birer hediye hükmündedir. Üstelik haset edilen şahıs, hasetçinin kin güttüğünü anladığı zaman, buna sevinebilir de; zira o, kendi eliyle kendi kendisini ebedi dünya azabına atmış sayılır ve her daim hüznün ve keder içerisinde bir ömür geçirir.”¹²⁸

2. Tam tersine davranmak: Bu hususta Feyz şöyle der: “Hasedin en pratik tedavisi şudur: Hasetçi, hasedin gerektirdiği davranışların tam tersini uygulamaya çalışmalıdır. Örneğin kıskançlık hasetçiyi, kıskanılan şahıs aleyhine konuşmaya sevk ettiği zaman, tam tersine onu övmeye çalışmalı ve ona sevgi gösterisinde bulunmalıdır. Kıskançlık onu kibre sürüklüyorsa eğer, ziyadesiyle alçakgönüllü davranmaya çalışmalıdır. Eğer haset onu karşı tarafa ihsanda bulunmamayı öğütüyorsa, daha ziyade ihsan ve iyilikte bulunmalı, ona karşı muhabbet ve sevgi duygularını dillendirmeli ve onun sahip olduğu bütün güzellikler ve nimetlere sevindiğini göster-

¹²⁸ A.g.e., s. 79-80.

meye çalışmalıdır. Hiç kuşkusuz bu çözüm yolu, devamlı olduğu surette hasedin kökünün kazınmasına sebep olur.”¹²⁹

3. Hasedin sebepleriyle mücadele: Önceki sayfalarda hasedin sebep ve zeminleriyle ilgili konuşmuştuk. Hasedin nihai çözüm yolu şudur: Kıskançlık duyan herkes, bu kıskançlığının sebeplerini keşfetmeli, onlara karşı mücadele etmeli ve köklerini kurutmalıdır. Feyz, bu konuda şöyle der: “Eğer kıskançlığın ortaya çıkış sebebi, iman zayıflığı ve Allah’ı hakkıyla tanımamak ise iman, itikat ve inancını ıslah etmek ve kemâle erdirmek için çabalamalı ve yüreğini takvayla donatmalıdır ki haset hastalığı tedavi olunabilsin.”¹³⁰

3. Kendini Beğenmişlik ve Tedavi Yolları

Feyz, kendini beğenmişliği şöyle tanımlar:

Bir insan, sahip olduğu ayrıcalıklı yönleri, kemâl ve erdemlerini gözünde büyütür, bunlara bel bağlar, gönül verir ve tüm bunların Allah’a aidiyetini görmezden gelirse kendini beğenmişlik hastalığına yakalanmıştır demektir.¹³¹

Kendini beğenmişlik, helâk sebeplerinden biri ve diğer birçok ahlâkî erdemsizliğin kökenidir. Feyz bu hasletin bazı sonuçlarını şöyle dile getirir:

1. Kibrin asıl kökeni bilinçaltında hissedilen kusur ve aşağılık duygusu olsa da bazı durumlarda kibrin asıl sebebi kendini beğenmişliktir.

2. Kendini beğenmişlik, günahları hiçe saymaya sebep olur. Kendini beğenmiş bir insan, arada bir günahlarının farkına varacak olsa da onları küçük görür ve hiçbir şekilde telafi etmek ve kendisini düzeltmek peşine düşmez.

3. Kendini beğenen bencil bir insan, yaptığı ibadetleri de gözünde büyütür ve bu yüzden de Allah’a minnet eder.

4. Kendini beğenmiş insanlar, fikir ve görüşlerini de eksiksiz addederler. Fikir ve amellerinde herhangi bir kusur görmezler, kendilerini

¹²⁹ A.g.e., s. 91.

¹³⁰ A.g.e.

¹³¹ A.g.e.

her türlü nasihatten, vaizlerin vaazları ve ilim ehlinin fikirlerinden müstağni görürler.

5. Kendini beğenmiş biri, kendi vaziyetinden razıdır. Bu yüzden de asla hiçbir zaaf duygusu ve ihtiyaç hissetmez ve kendisini ne meşveret ne de soru sormaya muhtaç bilir.

6. Kendini beğenmişliğe müptela biri, kendisinin Allah nezdinde yüce bir konuma sahip olduğu zehabını taşır ve kendisini Allah'ın azap ve imtihanından güvende hisseder.

7. Kendini beğenmiş insanlar, kendi kendilerini övüp methetmeye meyillidirler. Her fırsatta kendi kendilerini över ve başkalarına kendi erdemlerini sayıp dökerler.¹³²

Feyz, bu hastalığın tedavisi için iki yol ve yöntem önerir. Ki aslında her ikisi de tek bir hakikate; yani cehaleti izale etmeye döner. Söz konusu iki yönteme gelince:

1. Düşüncelerin ıslahı: Feyz der ki: Kendini beğenmişliğin asıl kökeni cehalet ve bilgisizliktir. Demek ki cehalet izale edildiğinde ve yerine basiret ikame edildiğinde, kesinlikle tedavi olur. Kendini beğenmişliğe müptela bir insan, eğer kendi nefsinin sahip olduğu bütün ayrıcalıklar, kemâller, mutluluk ve başarıların asıl sebebi biliyorsa, kesinlikle yanlış yapıyordur. Zira tüm bunlar birçok sebep ve faktörün ürünüdür ki hepsinin üstünde bütün güzellik ve iyiliklerin kaynağı olan Hz. Hakk bulunur. Peki, bu durumda ilim sahibinin ilmiyle, âbidin ibadetiyle, güzel bir insanın güzelliğiyle ve zengininin servetiyle övünüp böbürlenmesinin ne anlamı olabilir ki? Peki, bu insanın da başlangıcı bir damla meni, sonu bir leşe dönüşmek ve bu başlangıç ve sonuç arasında tek yaptığı dışkı hamallığı değil midir?¹³³ Demek ki insanoğlunun sahip olduğu hiçbir şey aslında onun kendisine ait değildir. Belki tüm her şey Allah'ın fazlı ve ihsanı ve onun lütuf ve inayettir. Dahası tüm bunlar süratle gelip geçen şeylerdir. Dolayısıyla ilim ehli bilmelidir ki bir anlık bir hastalık ya da bir kaza ile biriktirip sahip oldukları her şeyi unutabilir ve şuur ve idraklerini kaybedebilirler. Makam sahipleri de bilmelidirler ki, makam

¹³² *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 93; *En-Nuhbe*, s. 65-66.

¹³³ *A.g.e.*, s. 95-96; *En-Nuhbe*, s. 66.

ve mevki bir kurgunun ürünü olup itibaridir ve her daim el değiştirirler. Eğer makam halka hizmeti beraberinde getirmiyorsa, bir vebal ve bir yükür. Güç, kudret ve güzelliğ sahipleri de bilmelidirler ki, sadece bir hastalık bütün güç ve güzelliğ bir anda alıp götürebilir.¹³⁴

2. Evhamın esaretinden kurtulmak: Kendini beğenmişliğe müptela olanlar, evhama esir olmuş gafil kimselerdir. Onlar zan ve kurgularıyla yaşarlar. Aslında onlar bu evhamın altında defnolunmuşlardır. Zira sa-
nıyorlar ki bir başlarına bağımsız birer mal sahibi ya da mülk ve iktidar sahibidirler. Onlar Allah'ı unutmuşlardır ve her zaman âlemlerin Rabbin-
den gafilidirler. Onu asla düşünmezler, onun kudret, ilim ve hikmetini görmezden gelirler. Feyz der ki:

Kendini beğenmişliğin kesin tedavisi, evhamın esaretine karşı direnmektir. Kendini beğenenler; özellikle de sâlih amellerine bel bağlayanlar, şu ayet-i celile ve hadis-i şerifi doğru anlamalı ve can-u gönülden idrak etmelidirler. Ayet-i şerife şöyle buyurur:

﴿وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ مَا زَكَّىٰ مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ أَبَدًا وَلَكِنَّ اللَّهَ يُزَكِّي مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

“Allah'ın size lütuf ve merhameti bulunmasaydı, hiçbiriniz ebediyen temize çıkamazdınız. Fakat Allah dilediğini temize çıkarır. Allah işi-
tir ve bilir.”¹³⁵

Feyz, bu ayetin tefsiri ile ilgili şöyle der:

Nasıl olur da insan şu emanet ve eğreti ayrıcalıklarla kendini beğenir de Allah'tan gelen bunca varlık ve ihsan karşısında hayretlere düşmez? Mü-
minler düşünmezler mi ki Allah, onları fasıklara karşı imtiyazlı kılmış; şeh-
vet ve günah vesilelerini o gürüha nasip etmişken kendilerini sâlih amel-
lere muvaffak kılmıştır? Mümin bir insan ne diye bunca manevî nimetler
üzerinde kafa yormaz?¹³⁶ Demek ki bu ayet ve aşağıdaki rivayete bakacak
olursak kendini beğenmişlik tamamen anlamsız olur. Allah Resulü şöyle
buyurur:

¹³⁴ A.g.e., s. 95-96.

¹³⁵ Nûr: 21.

¹³⁶ A.g.e., s. 96.

“Hiç kimse kendi amelleri sayesinde kurtuluşa erişemez!” Sordular: “Ey Allah Resulü sizin kendiniz de mi?” Buyurdular: “Evet, ben dahi Allah’ın rahmetine ümit bağlamışım!” ¹³⁷

4. Kibir ve Tedavi Yolları

Feyz-i Kâşânî, kibre yol açan beş etkenden söz eder: Kendini beğenmişlik, kindarlık, haset, gösteriş ve aşağılık duygusu. Feyz, ‘aşağılık duygusu’ hakkında İmam Sâdık’ın (a.s) şu buruğuna istinat eder:

“Kibir ve büyüklük taslayan herkeste mutlaka kendi içinde hissettiği bir aşağılık duygusu vardır.” ¹³⁸

Feyz, konunun devamında, Kur’an-ı Kerim’den bazı ayetlere değinir ve Masumların (a.s) kibir hakkındaki söz ve tutumlarına işaret eder. Sonra da şöyle der:

Kur’an-ı Kerim ve Masumların rivayetlerinde kibir şiddetle kınanmış ve şu değerli tespite yer verilmiştir ki kibir insanı yüzüstü yere yıkar ve ayaklarının altını oyar. Lâkin tevazu, onur ve şeref kaynağı, sevgi ve muhabbet sebebi ve halkın ilgi odağıdır. İbadetlerin zevkine de ancak tevazu sayesinde varılabilir. ¹³⁹ Aynı şekilde buyururlar ki, kibir Allah’a düşmanlık, kalp körlüğü, hakkı inkâr ve halkın nefretini kazanma sebebidir. ¹⁴⁰ Bu sebeple, Masumların (a.s) güzel yaşamlarının, daima tevazu üzere olduğunu görürüz. Hz. İmam Seccad (a.s) atının üzerinde hareket ederken cüzamlı bir topluluğa rastlar. Onu yemeğe davet ederler. İmam, oruçlu olduğunu söyler. Evine vardıktan sonra da yemek hazırlar ve onları davet eder. ¹⁴¹ Bu davranış, hiç kuşkusuz Peygamberimizin siyerinin ve yaşam tarzının bir devamıdır. Efendimizin alçakgönüllülüğü eşsizdir. O, yerde oturur, hizmetçiler gibi yer içer, onlarla oturup kalkar ve davet ettiklerinde icabet ederdi. ¹⁴²

Feyz Kâşânî, kibrin ıslah ve tedavisi ile ilgili üç yöntemden bahseder: 1. Dinî inançların takviyesi. 2. Kendini tanımak. 3. Tam tersine amel etmek.

¹³⁷ A.g.e.

¹³⁸ A.g.e., s. 85; *en-Nuhbe*, s. 64-65.

¹³⁹ A.g.e., s. 85-86.

¹⁴⁰ *En-Nuhbe*, s. 65.

¹⁴¹ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 86.

¹⁴² A.g.e., s. 91.

Feyz, kibrin tedavisi doğrultusunda dinî inançların takviyesi hususunda şöyle der:

Hiç kuşkusuz eğer Allah'a iman ve ahiret inancı insanoglunun ruh ve kalbinde yer edecek olursa, onu heva, heves ve dünyevî aidiyetlerden kurtarır ve kibirlenme için hiçbir zemin bırakmaz. Zira yakîne erişmiş, mutlak kemâle iman etmiş bir insan; fermanı bütün varlık âleminde cari ve sâri olan, kâinatın mebdei, yaratıcısı ve tedbir makamı olan Rabbimize gönül vermiş bir kul, hiç kuşkusuz alçakgönüllülük ve kulluk bilinciyle donanır, kibir girdabına asla düşmez. Özellikle kabir, kıyamet ve âhiret hayatını da dikkate alıyor ve kıyamet sarsıntısını gözünün önüne getiriyor ve kıyamet sahnelerini bir bir gözden geçiriyorsa eğer kesinlikle kibirlenmeyi bir kenara bırakır, büyüklüğü Allah'a özgü bilir ve kendisi için (Allah'tan) bağımsız bir kimlik asla öngörmez.¹⁴³

Feyz, kibirle mücadele yolunda 'kendini tanımak' faktörünün rolünü şöyle izah eder:

İnsanoğlu kendi benliğini tanırsa, kibir ve kendini beğenmişliğin akılsızlık ve ahmaklık olduğunu hakkıyla idrak eder. Zira İmam Ali'nin (a.s) buyurduğu üzere; *insanın başlangıcı nutfе; sonu murdar olmak ve bu ikisi arasındaki mesafe de necaset ve pislik hamallığıdır*. Dolayısıyla kendine gelir; içinde bulunduğu çaresizlik, sınırlara mahkûmiyet ve muhtaçlık durumunun büyüklüğünü görünce artık kibirlenecek hiçbir şeyi kalmaz. Dahası eğer insanoğlu Allah'ın kemâl ve cemalinin aynası olsa dahi, zatı itibarıyla övgü ve senaya müstahak değildir. Zira tüm bu kemâllerin hiçbiri onun kendisinin değildir. Demek ki kibirlenmek için tutunacak hiçbir dalı yoktur.¹⁴⁴

Son olarak Feyz, kibirle mücadelenin en pratik yollarından biri olarak 'tam tersine davranmak' yöntemini önerir ve şöyle der:

Kibir erdemsizliğine müptela bir insan, alçakgönüllüce davranmaya çalışmalı ve kibir hastalığını tedavi etmelidir.¹⁴⁵ Örneğin başköşede oturmak ve herkesin önünde yürümek gibi bir kaygısı olmamalıdır. Kibirli bir şekilde yürümemeli, insanlara tepeden bakmamalı ve hiç kimseyi hor görmemelidir. Bilakis kibirli bir insan, halkla ilişkilerinde muaşeret âdâbına riayet etmeli ve edepli davranmalıdır. İlk selam veren kendisi olmalıdır. Başkalarının önünde ayaklarının uzatarak oturmamalı ve kendisi otururken başkalarının

¹⁴³ A.g.e., s. 89.

¹⁴⁴ A.g.e., s. 90.

¹⁴⁵ A.g.e., s. 91.

karşısında durup ayakta beklemelerine razı olmamalıdır. Kendisi bineğinin üzerindeyken birilerinin onun çevresinde yay olarak koşuşturmalarına izin vermemelidir. Sokak ya da caddeye çıktığında birilerinin, kendisiyle birlikte çıkması beklentisi olmamalıdır. Ev işleri yapmak, sırtına bir yük almak ve gösterişli olmayan kıyafetler giymekten çekinmemelidir. İnsanlarla ilişkilerinde güler yüzlü ve iyi huylu olmalı ve surat asıp çatık kaşlı olmaktan uzak durmalıdır. Sohbet ederken güzel ve yumuşak bir dille konuşması gerektiğini unutmamalıdır. Özür dilendiğinde kabul etmeli; hatta bağışlamayı düstur edinmelidir. Sıkıntı içerisinde yaşayan ve çaresiz insanların ahvalinden haberdar olup onları kollayıp gözetmelidir. Müminleri ziyarete gitmeli ve onların hem sevinç hem de matem günlerinde yanlarında bulunmalıdır...¹⁴⁶

5. İkiyüzlülük ve Tedavi Yolları

Feyz-i Kâşânî şöyle der:

İhlâsın tam karşıtı, riya ve ikiyüzlülüktür. Riya erdemsizliğin en tehlikelisi-
dir. Allah Resulü (s.a.a) buyurur ki: *Sizin için en çok korktuğum şey riya ve gizli şehvettir.*¹⁴⁷ Riyanın tehlikeli oluşu şu sebeptedir: Riyakâr her daim, insanlar nezdinde meşhur olmak, konum ve makam sahibi olmak peşindedir.¹⁴⁸ Bu sebeple de halkın rızasını kazanmak peşinde olur ve bunu Allah'ın rızasına tercih eder. İnsanların, kendisinden razı olmaması onu endişelendirirken Allah'ın rızası hususunda duyarsızdır. Bunun anlamı, aslında Allah'tan uzaklaşmak ve uzak durmaktır. Bu itibarla riya, bütün erdemsizlikleri içerir; dahası insan ruhunda kötülüklerin kök salmasının asıl kaynağıdır. İkiyüzlü bir insan, bu ameliyle kendi iç dünyasını viran eder. İç dünyasında bir fazilet ve erdem bulunacak olsa dahi onu da yıkıp yok eder. Hatta ibadetlerini dahi bâtil ve geçersiz kılar. Böyle biri toplumda da ciddi sorunların kaynağı olur. Zira riya, gösteriş ve halkın ilgisini kazanıp onlar nezdinde bir konum elde etme çabasıdır. Dolayısıyla halk, riyakârlık ve gösterişle ikna olunabiliyorsa eğer, kesinlikle içeriksiz ve boş bir mahiyete bürünür.¹⁴⁹

Feyz, ikiyüzlülük belirtilerini tafsilatıyla izah etmiştir. Biz sadece bir kısmına değinmeye çalışacağız: Riyakar, insanların yanında ibadetlerini en güzel vechiyle eda ederken tek başına kaldığı zaman böyle davranmaz. Her

¹⁴⁶ En-Nuhbe, s. 64-65.

¹⁴⁷ El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 6, s.141.

¹⁴⁸ En-Nuhbe, s. 77-78.

¹⁴⁹ El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 6, s. 152-170.

zaman övölme beklentisi içerisinde ve kendisine saygı gösterilmesini ister. Halk, bir başkasına ilgi duyup onu görmezlikten geldiğinde rahatsız olur. Büyük insanlarla oturup kalkarken konuşma tarzı değişir...¹⁵⁰

İkiyüzlülüğün tedavi yöntemleri:

1. Asıl köklerini tespit edip yok etmek: Daha önce de hatırlattığımız üzere, erdemsizlikleri yok etme yöntemlerinden biri de sebep ve köklere inip yok etmektir. Feyz şöyle der: “İkiyüzlülüğün sebepleri nefis sevgisi, makam ve mevki sevdası, halkın övgüsüne mazhar olma arzusu, halkın elinde olan şeylere karşı hırs, iman zayıflığı ve basiret yoksunluğudur. İkiyüzlülüğü kökünden kazıyıp yok etmek isteyen bir insan, öncelikle bu kökleri kurutmalıdır.”¹⁵¹

2. İbadî amelleri gizlemek: Feyz, riyakârlık erdemsizliğiyle mücadele yolunda ikinci yöntemin, ibadetleri gizlice yapmak ve hayır-hasenatı kimse görmeyeceği bir şekilde yerine getirmek olduğunu söyler.¹⁵² Evet, bu yöntem zorluklarla doludur fakat oldukça etkilidir. Elbette sâlik, bu yolda aşırıya gitmekten de sakınmalı; toplu eda olunan cemaat namazı, cuma namazı ve sosyal sorumluluklar üstlenmek gibi ibadetlerin sevabından mahrum kalmamalıdır...

3. İkiyüzlülüğün sonuçlarını göz önünde bulundurmamak: Feyz, bu hususta şöyle der: “Eğer ikiyüzlü bir insan, riyanın uğursuz ve zararlı sonuçlarını anlatan ayet ve hadislerle bakacak olursa kesinlikle etki altında kalır. Ayrıca ikiyüzlü bir insanın içinin hastalıklı ve sakat olduğunu ve kıyamet günü ona: Ey fâcir, ey düzenbaz, ey ikiyüzlü bütün amellerin yok hükmündedir! Haydi, geri dön de kimler için amel etmişsen git onlardan mükâfatını iste diye hitap edileceğini bilirse, artık kesinlikle riyaya yönelmez.”¹⁵³

6. Dünya Sevgisi ve Tedavi Yöntemleri

Bir insan, kalbini erdemsizliklerden arındırmak istiyorsa, her şeyden önce dünyayı âhîret için istemelidir. Bir insan eğer dünyayı dünya için

¹⁵⁰ A.g.e., s. 200; *En-Nuhbe*, s. 79.

¹⁵¹ *En-Nuhbe*, s. 79; *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 6, s. 170-181.

¹⁵² A.g.e.

¹⁵³ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 6, s. 140-141.

ister, dünyaya gönül verir ve haddinden fazla ona değer verirse, kemâl yolundan geride kalır. Zira dünya, aldatıcı, tatlı ve caziptir. Ona yönelen herkes, cazibesine kapılır, onunla ünsiyet kurar ve gönlünü kaptırıp bağlanır. Dünyaya gönül verenler, aslında bilmezler ki şu dünyanın iç yüzü alabildiğine çirkindir. Evet, dışı güzeldir; ama sonucu tehlikelidir. Dünya tutkunları, sonsuz bir hüznün ve erişilmez arzulara takılıp kalırlar.¹⁵⁴

Dünya sevgisini ıslah ve tedavinin en asli yöntemi, insanın Allah'a gönül vermesi ve ona âşık olmasıdır. İnsanoğlunun en büyük hünéri, cecurca bir adımla sahip olduğu her şeyden vazgeçip kendi eliyle kendi benliğini kurban mahalline götürüp bütün 'ben' ve bencilliklerle gönül bağını kesmesidir. Demek ki o, bütün varlığıyla Allah'a yönelmeli, bütün gönül bağları onun için olmalı, bütün sevgileri ona ait olmalı ve tüm fani şeylerden yüz çevirerek bir tek baki olana gönlünü adamalıdır.

Bir insan, bilinç ve basiretle bütün varlığın onun gönül çelen cemalinin bir cilvesi olduğunu bilir ve bütün güzellikler, iyilikler ve kemâllerin nihayetinde ona ait olduğunu idrak ederse, acaba şu toprak yığınına hiç onunla değiştirir mi ve hiç dünya sevgisine kapılabilir mi? Onunla tanışan, onun yâd ve zikriyle ünsiyet bulan, ona ibadet aşkı taşıyan ve ona gönül veren bir insan, gönlünü tüm masivadan arındırmış demektir. Feyz, erdemler ve erdemsizliklerle ilgili izahatından sonra "Sırrı (kalbi) Allah'tan gayri her şeyden arındırmak" başlığı altında yeni bir konuya girer ve bu kısa ve özlü bölümde şöyle der:

Gönlü masivadan arındırmak, Allah'a aşk ile bağlanmakla müyesserdir.

Sonra da şu rivayeti nakleder:

"Allah sevgisi bir kulun kalbini aydınlattığı zaman, onu Allah'tan başka bütün iştigal ve zikirlerden alıkoyar."¹⁵⁵

7. Dili Kontrol Etme Yöntemleri

Allah'ın insana bahşettiği en büyük nimetlerden biri de dildir. Bu, küçücük bir organ olmakla birlikte faaliyet alanı sonsuz genişliktedir. Dil,

¹⁵⁴ A.g.e., c. 5, s. 253-272; c. 6, s. 1-38; *el-Hakayık*, s. 96-108.

¹⁵⁵ A.g.e.

düşüncelerin, aklın ve duyguların tercümanıdır. Dil, insanın kişiliğini tanımak için açılan bir penceredir. Dil, insanlar arasında bir iletişim aracı ve fikir teatisi için en verimli vesiledir. Dil, insani kültür, medeniyet ve ilerlemenin en işlevsel faktörlerindendir. Feyz, dil hakkında şöyle der:

Dil, gerçek anlamıyla cennet ve cehennemin anahtarıdır. Çünkü onun ıslah olması, bütün erdemlerin kaynağı; sapması, bütün sapkınlık ve erdemsizliklerin sebebidir. Dil aracılığıyla iman ve küfür ifade edilir ve Allah'a şükür ve senada bulunulur. Onun aracılığıyla insanlar arasında güzel sözler söylenebilir, sevgi, iyilik ve edep yaygınlık kazanabilir. Lâkin eğer kontrol edilmeyecek olur da akıl ve şeriatın denetimine tâbi olmazsa nice günahların ortaya çıkış sebebi olur ve şeytan onu istediği yöne yönlendirir.¹⁵⁶

Ahlâk bilginleri ve eğitim-öğretim uzmanları, dilin eğitilip ıslah edilmesi meselesine sürekli vurguda bulunur ve dilin eğitilmesini, erdemlerin ortaya çıkışı ve boy verip serpilmesi yolunda atılacak en önemli adım olarak görürler. Feyz, *el-Mehecce'tu'l-Beyda* ve *el-Hakayık* kitaplarında, dilin afet ve sapkınlıklarıyla ilgili geniş açıklamalardan sonra yirmiden fazla sapma ve afetten söz eder.¹⁵⁷

Dil hakkında şu iki nükteye dikkat etmek gerekir:

1. Dili koruyup kontrol altına almadan, kemâl ve saadete erişmek mümkün değildir. Nefisle cihadın her türü, ibadetler ve hizmetler, dil ıslah olmadan hiçbir fayda sağlamaz.

2. Dil, bir toplu iletişim aracıdır. Bütün insanların sahip olduğu bir vesiledir ve faaliyet alanı da sonsuz genişliktedir. Bu organ, en küçük bir zahmete katlanmaksızın harekete geçer ve halkın büyük çoğunluğu, dilin yol açtığı sapma ve hastalıkları görmezden gelirler. Oysa dil, şeytanın kullandığı en büyük yoldan saptırma aracıdır. Zira bütün kötülüklerin anası olan yalan dil vasıtasıyla gerçekleşir. Sonra da gıybet ve insanları karalama gibi afetler gelir. Dil kontrol edilmediği zaman, çok konuşmak, boş konuşmak, küfür, iğneleme, tartışma, kavga ve onlarca kötü haslet uygulanma zemini bulur. Bu saptmalar neticesinde de enva-ı çeşit ruhsal dengesizlik ortaya çıkar ve hem bireysel hem de toplumsal problemler yaygınlık kazanır.

¹⁵⁶ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 64-65.

¹⁵⁷ A.g.e., s. 66-67.

Bu olumsuzluk ve sapmalardan kurtulmak için dili, uygun yöntemlerle akıl ve şeriatın kontrolü altına almak gerekir. Masumlardan (a.s) gelen hadislerde, dilin tedavi ve ıslahı doğrultusunda iki yöntem gündeme gelmiştir. Feyz, kitaplarında bu iki yöntemi farklı yer ve ifadelerle dile getirmiştir. Biz de burada kısaca ele almaya çalışacağız:

1. Kontrol ve murakabe: Feyz, bu hususta şöyle der:

İnsan konuşmaya başlamadan önce, ne diyeceği, nasıl ifade edeceği, niçin konuşacağı, konuşmanın içeriği, sonuçları üzerine düşünmelidir ve bunu akıl ve mârifet ölçütüne göre değerlendirmelidir. Söyleyeceği söz eğer dünya ve âhiretine fayda sağlıyor ve Allah içinse söylemeli; yok, dünya ve âhireti için bir sonucu yoksa veya kendisi için zararlı olacaksa dile getirmekten kaçınmalıdır. Yalan olmaması, insanları karalama babından olmaması, iğneleyici olmaması, kavgâ ve düşmanlık sebebi olmaması, boş ya da çok konuşmaya yol açmaması için iyice düşünmelidir. Sözün özü, iyice düşünmeden konuşmaktan şiddetle kaçınmalıdır.

2. Sükût ya da tam tersine amel yöntemi: Dinî metinlerde sükût, yüce bir değer mesabesinde görülür. Bu doğrultuda eşsiz, latif nükteler beyan edilmiş, sonuç ve semereleri apaçık bir dille ifade edilmiştir. Feyz, bu semerelerin bazılarına değinir:

Sükût, hüsrân ve ziyanlardan bir kurtulma vesilesidir.¹⁵⁸ Sükût, bizzat hikmettir.¹⁵⁹ İbadetin ilk adımı süküttür.¹⁶⁰ Her işin kılavuzu süküttür.¹⁶¹

Her şeyden öte buyrulur ki “Bizim Şia’mız dilsizdir!”¹⁶² Netice itibarıyla sükût alışturmasıyla insan, dilini kendi kontrolü altına alabileceği ve gitgide Hak’tan gayri bir söz söylemeyeceği ve Hakk’ın rızasından gayri bir maksatla konuşmayacağı bir mertebeye yükselir.¹⁶³

¹⁵⁸ A.g.e., s. 65.

¹⁵⁹ A.g.e.

¹⁶⁰ *En-Nuhbe*, s. 256.

¹⁶¹ A.g.e., s. 256-257.

¹⁶² *El-Hakayık-ı fî Mehâsini’l-Ahlâk*, s. 66.

¹⁶³ A.g.e., s. 65-67.

Üçüncü Bölüm

Feyz-i Kâşânî'nin Düşüncesinde Cinsel Eğitim

Eğitim, çok boyutlu ve bütünlüklü bir süreçtir. Dolayısıyla bu süreçte insan varlığının bütün boyutları, bütün doğal-fitrî güç, yeti ve yetenekleri göz önünde bulundurulmalı ve hepsini kuşatacak bir eğitim, gelişim ve yönlendirme programı hazırlanmalıdır. Bu cümleden, eğitim sahasının en önemli alanlarından biri olan cinsel eğitim de ciddi-yetle ele alınmalı, cinsel içgüdünün kontrol, tatmin ve yönlendirilmesi için gerekli olan bilgi ve metotlar reel ve objektif bir zeminde ortaya konulmalıdır. Bu itibarla, gözlemlendiği kadarıyla eğitim süreci, cinsel eğitim göz ardı edildiği zaman eksik ve işlevsiz kalmaktadır. Özellikle cinsel eğitimin çıkış kaynağı ve ana teması olan cinsel içgüdü, kendine özgü gereksinimleriyle birlikte insanın en hayatî ve en güçlü eğilimlerinden biri ve erkek kadın ilişkisinin en temel faktörüdür. Bu faktör, insan kişiliğinin en önemli niteliklerinden birini şekillendirir ve insan hayatının bütün boyutlarını, söz, söylem ve bütün davranışlarını etkiler. İnsanın hem bireysel nitelikleri hem toplumsal kişiliğinin şekillenmesi hem de fiki-sel ve dilsel gelişiminde çok önemli bir rol oynar. Ayrıca birçok toplumsal kurum ve yapının da zeminini oluşturur.

Dolayısıyla cinsel içgüdünün bu rolünün doğru ve gerçekçi bir gözle incelenmesi ve bu ihtiyacın kontrol, tatmin ve yönlendirilmesi insanın bireysel gelişim ve mutluluğu için önemli bir etken ve insanlık toplumunun manevî kalkınma ve ilerleyişi için vazgeçilmez bir ihtiyaçtır. Fakat bu içgüdü karşısında yanlış bir tutum, bu yönde bir ifrat ve cinsel özgürlük ya da tefrit ve baskıcı yaklaşım hiç kuşkusuz insanın huzur ve sükûnetini altüst ettiği gibi kemâl ve saadet yolundaki ilerleyişi önünde de aşılmaz bir engel oluşturur. Ayrıca insanlık toplumunun da büyük problemlerle yüz yüze gelmesine sebep olur.

Elbette içinde bulunduğumuz çağda cinsel eğitim konusu, fevkalade önemlidir. Zira özellikle son yarım yüzyılda maddî uygarlık ve teknoloji-
deki gelişmeler, küresel iletişim araçlarının yaygınlaşması, sosyal medya
ağlarının gelişimi, cinselliği kışkırtan araç-gereçlerin çoğalması ve tüm
bunların seküler eğitim-öğretim kurumları vasıtasıyla ve feminist yakla-
şımların yönlendirilmesiyle bir tür sosyal egemenlik kazanmasından do-
layı toplumsal hayat ciddi tehlikelerle yüz yüze gelmekte ve bu gidişat
günbegün daha bir hız kazanmaktadır. Diğer taraftan emperyalist dünya,
İslam düşmanlığı ve kültürel saldırı doğrultusunda genç nesilleri yoldan
çıkarmak için cinsel eğitim sahasına eğilmiş ve cinsel sapıklıkları yaygın-
laştırma gayesine odaklanmış bulunmaktadır.

Bu itibarla, Müslüman eğitimcilerin İslam ve Müslüman düşünürle-
rin cinsel eğitim meselesine dair görüşlerini incelemeli, cinsel hayatın te-
mel ilkeleri ve davranışsal normlarını izah etmeli ve toplumun; özellikle
de genç nesillerin cinselliğe dair bilimsel ve ahlâkî problemlerine çözüm
sunmalıdırlar. Biz bu gayeyle Feyz-i Kâşânî'nin ahlâk, eğitim, fıkıh, tefsir
ve hadis ilimleriyle ilgili eserlerini inceleyerek onun cinsel eğitime dair
görüşlerini derlemeye çalıştık. Malum olsa gerektir ki Feyz'in cinsel eği-
time dair görüşleri, ortak kaynaklardan beslenmiş olması sebebiyle diğer
Müslüman düşünürlerin görüşleriyle birçok ortak özellik taşımaktadır.

Bu çalışmanın ürünü, beş fasıl kapsamında bir araya getirilmiştir. Bi-
rinci fasılda, cinsel eğitimin teorik altyapısı ele alınıp bu eğitimin tanımı,
cinsel ahlâkla farkı, zarureti, hedef ve gayeleri incelenmiştir. İkinci fasılda,
cinsel öğrenim, cinsel öğrenimin zamanlaması ve eğitim yöntemi ele alın-
mış ve bu eğitimin aşamalı bir şekilde gerçekleştirilmesi gerektiği vurgu-
lanmıştır. Üçüncü bölümde, cinsel davranışların düzen ve dengesi, temin
ve tatmin yöntemleri ve dengeleme ve kontrol faktörleri incelenmiştir.
Dördüncü bölümde, cinsel eğitimin problemleri konusunu ele almaya ça-
lıştık ve göz zinası, kendi kendine tatmin, zina, eşcinsellik, muhabbet tel-
lallığı gibi cinsel sapıklıkları ele aldık. Son bölümde ise kızlar ve erkekler
arasındaki bazı ilişki türlerini; örneğin bakışma, konuşma, yazışma, otu-
rup kalkma, şakalaşma ve sair konulara değinmeye çalıştık.

1. Cinsel Eğitimin Teorik Temelleri ve Terminolojisi

Cinsel Eğitimin Tanımı

Cinsel eğitimden maksat, cinsellik öğrenimi, cinselliğe dair malumat ya da cinsel içgüdüyü takviye edip zirveye ulaştırmak değildir. Evet, tıpla ilgili bazı kitaplarda cinsel eğitimin konusu cinselliğe dair malumat, cinsel ilişki mekanizması, cinsel problemler ve benzeri konular ‘cinsel eğitim’ başlığı altında incelenmektedir. Fakat eğitim bilimleri, psikoloji ve din bilginleri, cinsel eğitimi daha geniş bir çerçevede mütalaa etmişlerdir. Bu iddianın kanıtı, söz konusu bilginlerin cinsel eğitimle ilgili eserlerindeki açıklamalarıdır. Biz de burada bu açıklamaları aktarma ve bir araya getirmenin yanı sıra cinsel eğitimin mahiyetini ortaya koyup en nihayet bu olguyu tanımlamaya çalışacağız.

1. Maurice Debesse, ‘Eğitim Süreçleri’ isimli kitabında cinsel eğitimle ilgili şöyle der:

Ergenlik ve gençlik dönemi, biyolojik açıdan cinsel duyguların uyandığı bir dönem olup psikolojik açıdan oldukça karmaşık özelliklere sahiptir. Bu sebeple, bu dönem hem eğitmenler hem de öğrenciler açısından endişe verici bir dönemdir. Bu özellikleri göz önünde bulundurarak ilk önce ergenlik yaşındaki çocuklara bu fırsatlı dönemi rahat bir şekilde aşabilmeleri için yardımcı olmak gerekir. Dolayısıyla bu yaşların, anlamsız ve sonuçsuz problemler ve riskli deneyimlerle geçip gitmesine izin verilmemelidir. Bu itibarla her bir öğrencinin bilinçli, tecrübeli ve güvenebileceği bir öğretmen yahut eğitimle yakın bir temas içerisinde olması ve cinsel eğitim konusunda yardımına başvurması gerekir. Bu zorunluluk, ergenlik dönemindeki değişim sürecinin cinsel eğitimi gerektirmesi dolayısıyladır. Elbette bu hususta yalnızca

tıp, biyoloji ve toplumbilimle ilgili malumata sahip olmak yeterli değildir. Zira tıbbi ve biyolojik malumat sırf anatomik değişikliklerle ilgilenir. Sosyolojik veriler ise sırf eğitim aşamalarını önemser. Bu yüzden bir ergenin, bedensel ve toplumsal zemindeki karşılıklı etki-tepki ilişkisinin sonuçlarıyla ilgili algısı ve bu algının yarattığı değişim ciddi bir incelemeyi gerektirmektedir. Bir eğitmenin vazifesi, bu iki baskı faktörünü dengeleyebilmektir. Ancak bu yolla bir ergenin kişiliğinin gelişim sürecine katkıda bulunulabilir.¹

Bu açıklamadan sonra cinsel eğitim teriminin tanımı bir yere kadar tanımlanmış ve konum ve gereksinimleri anlaşılmış sayılır.

2. Rus psikolog Kochtkof bu konuda şöyle der:

Genel tıp kitaplarında, cinsel eğitim genellikle cinsel öğrenim anlamında kullanılır. Oysa cinsel eğitim, çok daha geniş bir anlama sahiptir. Zira sadece cinsel duyguları değil aynı zamanda sosyal, kültürel ve ahlâki kişiliğin gelişimi gibi konuları da içerir.²

Bu tanımda cinsel eğitimin alabildiğine geniş kapsamına bir ölçüde değinilmiş ve sırf öğrenim boyutuyla yetinilmemiştir.

3. Eğitim bilimleri uzmanlarından biri de cinsel eğitimi veli ve eğitmenlerin en önemli görevlerinden biri görmekle birlikte bu alanı ‘cinsel öğrenim ve bilgilendirmeyle’ karıştırmış ve şöyle demiştir:

Hiç kuşkusuz cinsel eğitim; yani ergenleri zamanında, ergenliğin anlam ve belirtileriyle tanıştırmak ve cinsel etkinliğin felsefesini açıklamak ana-baba ve eğitmenlerin kaçınılmaz ödevlerindendir. Açık olsa gerekir ki bu tür konuları gündeme getirirken gayet dikkatli ve doğru bir yöntem takip edilmeli ve çoğunlukla dolaylı bir anlatımla ve en nihayet iyi niyetli kişiler eliyle aktarılmalıdır.³

4. Bu alanla ilgili, Müslüman bir düşünür, cinsel eğitimi fıkıh ve ahlâk bağlamında ele almış ve bu konuyu ergenlik hükümleri, evlilik ahkâmı ve cinsel ahlâk gibi konularla sınırlı tutmuştur:

Cinsel eğitimin gayesi şudur: Bir çocuğu öyle bir şekilde eğitmeliyiz ki ergenlik çağına geldiğinde cinsel konularla ilgili helal ve haramları bilsin, evlilik

¹ Debesse, *Merahil-i Terbiyet*, Farsçaya çev. Ali Muhammed Kardan, s. 147-162.

² Kochtkof ve Lapik, *Revanşınası ve Terbiyet Cinsi-yi Kudekan ve Novcevanan*, Farsçaya çev. Muhammed Takizade, s. 5-6.

³ Şukühî, *Talim ve Terbiyet ve Merahil-i An*, s. 183-184.

ve hayat arkadaşlığının sorumluluklarını tanısin, laubali davranışlardan sakınsın, İslamî iffetin yol ve yordamını ahlâkî bir düstur edinsin ve şehvet vadilerinde başıboş dolaşıp durmasın. Örneğin yedi ila on yaşları arasında anne babanın yanına giderken izin alma âdâbı ve bakma ile ilgili hükümler öğretilmelidir. On ila on dört yaş arası, onu cinsel tahrik unsurlarından uzaklaştırmalı ve on dört yaşından sonra ergenlik hükümleri ve aşamalı olarak da evlilik ve iffetle ilgili meselelerle tanıştırmalıdır.⁴

5. Feyz, *el-Hakayık* kitabında, cinsel eğitimin zorunluluğunu izah eder ve bu doğrultuda şu tanıma ulaşır:

Şehvet ve cinsel eğilim, cinsel haz ve neslin bekası için insanoğluna bahşedilmiştir. Fakat hiç kuşkusuz bu güçlü ve azgın eğilim, dengelenme ve yönlendirilmeye gereksinim duyar. Zira kontrol edilmediği zaman, ifrat ya da tefrite kayar, itidalden uzaklaşır ve insanoğlunun hem din hem de dünyasını altüst eder. Çünkü ifrata kaçtığı zaman üç tehlikeli sonuca yol açar: Birincisi, cinsel içgüdü akla galip gelir ve onu esir eder. Bu durumda heves ve şehveti tatmin etmek, kişinin yaşamının en temel gayesi olur ve onu saadet ve kemâl yolundan alıkoyar. İkinci tehlike, cinsel eğilimin din ve dindarlığı ayaklar altına almasıdır ki bu durumda şehvetperest bir insan için helal ve haramlar anlamsızlaşır ve gitgide cinsel sapıklığa doğru evrilir. Kontrol altına alınmamış cinsel eğilimin üçüncü tehlikesi ise şehvet düşkünlüğüdür. Yani, cinsel şehvet bir insanı hayvansal aşka yönelmeye sevk edebilir. Bu durumda ise hem akıl hem de dinden tamamen uzaklaşır ve şehvetin kölesi durumuna düşer. Dolayısıyla cinsel şehvet ifrata kaçtığı zaman kesin olarak insanı düşüşe sevk eder. Tabi ki ifrat ne kadar tehlikeliyse tefrit de bir sorun kaynağıdır ve insanı davranış bozukluğu, anormal bir yaşam, bedensel ve ruhsal hastalıklara sürükler. Sonuçta cinsel güdülerin tatmini, yönlendirme ve dengelenmeye muhtaç olup ifrat ve tefritten uzak, makul ve meşru kolaylaştırma yollarıyla temin edilmelidir.⁵

Başka bir yerde yine şöyle der:

Cinsel iffet ve eğitim hususunda en büyük örnek Hz. Yusuf'tur. O, cinsel eğilimlerini kontrol altında tutmak ve cinsel sapkınlık ve anormalliklerden kaçınmak isteyen herkesin imamıdır.⁶

⁴ Nâsîh-ı Ulum, *İslam ve Terbiyet-i Kudekan*, Farsçaya çev. Ahmed Beheştî, c. 1, s. 365.

⁵ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 63-64.

⁶ A.g.e., s. 64.

Buraya kadar anlatılanlardan şu sonuca ulaşabiliriz ki cinsel eğitim, sadece cinsel öğretim ya da cinsellikle ilgili malumatın aktarılması yahut cinsel güdülerini zirveye çıkaracak yöntemlerden ibaret değildir. Demek ki cinsel eğitimi “cinsellikle ilgili bilgiler ya da cinsel içgüdüyü geliştirecek yöntemleri öğretmek” şeklinde tanımlayamayız. Cinsel eğitim, cinsel ahlâk ekseninde şekillenen bir süreçtir. Dolayısıyla cinsel eğitim, bir öğrenciyi cinsel güdülerini tatmin, yönlendirme ve dengelemeye dönük bilgiler ve en uygun zemin ve konumu yaratmaya dönük yöntemlerle tanıştırmaktan ibaret olup onun sosyal, kültürel ve ahlâkî kişiliğinin gelişim zeminini temin edip cinsel sapmalar karşısında korunaklı kılmak ve dünya ve ahiret mutluluğunu sağlamak gayesiyle verilen eğitimidir.

Cinsel Eğitim ve Cinsel Ahlâk Arasındaki Farklar

Cinsel ahlâk, cinsel içgüdüyle alakalı ve övgü ya da kınamaya konu olabilecek davranış, haslet ve sıfatların değerler bağlamında düzenlenmesidir. Örneğin cinsel ahlâk, erkek ve kadının hayâli olması, erkeğin namus duyarlılığı, kadın ve erkeğin birbirlerine karşı iffet ve bağlılıklarını korumaları, avret yerlerinin gizlenmesi, kadının namahremler karşısında örtünmesi, göz zinasından uzak durmak gibi davranış ve sıfatlar cinsel içgüdüyle alakalı olup değerler bağlamında şekillenmişlerdir. İşte tüm bunlar cinsel ahlâkın hedefleri kapsamında yer alırlar. Oysa cinsel eğitim, kendi özgü mekanizma ve yöntemleriyle cinsel ahlâkın hedeflerine işlevsellik kazandırır. Bu bakımdan şu iki noktaya dikkat etmek gerekir:

1. Cinsel eğitim, eğitim sürecinin geniş kapsamı ve insanoğlunun varoluşunun bütün boyut, yeti ve gereksinimlerinin bu kapsam da yer alması dolayısıyla, sırf cinselliğe dair değer içeren davranış ve övgü-yergiye konu olabilecek sıfatlara özgü olan cinsel ahlâka göre daha geniş bir kapsama alınma sahiptir ve insanın cinselliğiyle ilgili bütün davranış, alışkanlık ve melekelerini içerir. Tüm bunların, ahlâkî ve değersel boyutu olan davranış ve sıfatlar yahut normal davranışlarla ilgili olması arasında da bir fark gözetilmez.

2. Cinsel ahlâk, cinsel eğitimin temelidir. Daha önce de hatırlattığımız üzere ahlâkî ölçütler en genel anlamıyla eğitimin temellerinden sadece

biridir. Sözün özü, cinsel eğitim ve cinsel ahlâk, hem temelleri bakımından hem gaye ve yöntemleri hem de kapsama alanı bakımından birbirlerinden ayrılırlar. Yani cinsel eğitim, ister ahlâkî olsun ister olmasın cinsel içgüdüyle alakalı bütün davranış, sıfat ve melekelerle şamil gelirken cinsel ahlâk sadece cinsel davranış, sıfat ve melekelerin övgü-yergiye konu olabilen kesimiyle ilgilenir.

Cinsel Eğitime Özgü İlkeler

Daha önce Feyz'in bakış açısıyla eğitimin en genel ilke ve esaslarını ele aldık ve tekrarlamayı gerekli görmüyoruz. Burada, sadece cinsel eğitimin kendi özgü temel ve ilkeleri özetle ele alacağız. Bu doğrultuda cinsel içgüdünün mahiyeti, işlevleri, evliliğin kutsallığı, bekârlığın kötülüğü ve cinsel hazzın yeri meselelerini ele alacağız.

1. Cinsel İçgüdü İlahî Bir Nimettir

Kadın ve erkekler arasında, insanoğlunun gelişim sürecinin belirli bir aşamasında birtakım fiziksel değişimlerle ortaya çıkan doğal ilgi, cinsel içgüdü diye isimlendirilir. İnsanoğlunda, dahası bütün canlılarda var olan bu ilgi, ispatlanmayı gerektirmeyecek kadar aşîkârdır. Feyz'e göre, işte bu içgüdü ilâhî bir vergi ve nimettir. O, şöyle der:

Kadın ve erkeğin birbirlerine karşı doğal ilgisi, ilâhî bir ayet ve vergi olup insan türünün beka sebebi ve bir haz vesilesidir.⁷ Bu içsel eğilim, hiçbir şekilde çirkin ve kötü değildir ve asla olumsuz bir yönü yoktur. Bilakis bu eğilimin doğru ve meşru bir şekilde tatmin edilmesi zarûrîdir. Dolayısıyla evlilik bağı, ilâhî ferman doğrultusunda övgüye şayan ve arzulanan bir ilişki olup söz konusu ilgi ve alakanın tatmini, yönlendirilmesi ve kontrol edilmesi doğrultusunda şekillenen bir kurumdur.⁸

Kur'an-ı Kerim açısından erkek ve kadının birbirlerine ilgi duyması, Allah'ın rahmet ve sevgi temeli üzerine tesis ettiği en kutsi olgulardan biridir. Zira bu sayede erkek ve kadının huzur ve sükûneti evlilik ilişkisine bağlanmıştır.

⁷ A.g.e., s. 63, *el-Mehecceu'l-Beyda*, c. 5, s. 176.

⁸ *El-Mehecceu'l-Beyda*, c. 3, s. 51-58.

﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً

وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْتَكِرُونَ﴾

“İçinizden, kendileriyle huzura kavuşacağınız eşler yaratıp; aranızda muhabbet ve rahmet var etmesi, onun varlığının belgelerindendir. Bunlarda, düşünen millet için dersler vardır.”⁹

Malumdur ki sevgi, rahmet, muhabbet ve hayatın güzelleşmesine ve insan türünün bekasına sebep olan bir eğilim, insanın kişiliğinin şekillenmesinde çok önemli bir rol oynar. Dolayısıyla asla olumsuz bir olgu olarak görülemez ve bu konuya dair konuşmak çirkin addedilemez. Bunun kanıtlarından biri de Kur'an-ı Kerim'in cinsel konulara dair izahatta bulunması, cinsel ilişki, tenasül uzuvları, cinsel sapıklık, ihtilam, meni, rahim, doğum, hayız ve nifas ve benzeri konuları ele almasıdır.¹⁰

İslam'a göre kadın ve birbirlerine ilgi duyması, doğal ve fitrî bir eğilim olup yaratılış düzeninin bir gereğidir. Yani, kesinlikle sosyal hayatın doğurduğu ve sosyal davranış ve törelerin bir gereği değildir. Hatta eğer sosyal hayata eğilimin fitrî ve doğal bir eğilim olup olmadığı kuşku götürcek olsa dahi kadın ve erkek arasındaki karşılıklı eğilimin fitrî ve doğal olduğu asla kuşku götürmez. İşte bu sebeptendir ki kadın ve erkek özel tenasül uzuvlarına sahiptirler. Feyz, bu hususta şöyle der:

Kur'an-ı Kerim, erkek ve kadının birbirlerine ilgisini, insanoğlunun yapısının bir gereği, ilk ve en güzel dünyevî ziynet diye görür: **Şehvete (özellikle) kadınlara düşkünlük insanlara çekici kılındı.**¹¹ Bu ayette *şehvet* kavramı kullanılmıştır. Bu kavram şiddetli arzu anlamına geldiğine göre insanoğlunda, kadın ve çocuk sevgisi çok şiddetlidir diyebiliriz.¹²

Bazı hadislerde, cinsel içgüdünün bir gereği olan kadın sevgisi, Peygamberlerin ahlâkı diye nitelendirilir:

“Peygamberlerin ahlâklarından biri, kadın sevgisidir.”

⁹ Rum: 21; Bkz. *Tefsir-i Sâfi*, c. 4, s. 129.

¹⁰ Bakara: 187- 222- 223- 237; Dehr: 2; Mu'minun: 5-7 ve 12-13; Ahkaf: 15; İsra: 32; Nûr: 3; A'raf: 80.

¹¹ Al-i İmran: 14.

¹² *Tefsir-i Sâfi*, c. 1, s. 321.

Allah Resulü (s.a.a) şöyle buyurur:

“Ben üç şeyi alaka duyarım: Güzel koku, kadın ve namaz.”

Masum İmamlar da (a.s) birçok rivayette kendi eşlerine karşı duydukları sevgiyi sarıh bir şekilde dile getirmişlerdir. Daha da ötesi, bazı hadislerde meşru cinsel ilişki, teyit edilmenin yanı sıra “günahların kefareti, peygamberlerin sünneti” sayılmış ve “Allah yolunda cihat” mesabesinde görülmüştür. Feyz, bu rivayetlere istinat ederek, cinsel içgüdünün ilâhî bir vergi ve nimet olduğu sonucunu alır.¹³

Sonuç itibarıyla İslam ve Müslüman düşünürler açısından, cinsel içgüdü ilâhî bir vergi, doğal ve fıtrî bir olgu olarak görülmüş kadın ve erkeğin karşılıklı ilgisi, içinde hiçbir kötülük ve ayıp barındırmayan güzel ve kutsi bir iş olarak değerlendirilmiştir. Şimdi artık bu bakış açısını, cinsel ilgi ve eğilimi zatı itibarıyla ayıp ve çirkin bir iş ve cinsel ilişkiyi insanın düşüklük ve alçalış sebebi gören bakış açısıyla karşılaştırabilirsiniz. Hakkaten bazı bilge insanların insan varlığının bir boyutuyla ilgili bu bakışa sahip olmaları şaşılası bir durumdur. Peki, cinsel arzu ve tenasül uzuvları insan varlığının bir parçası değil midir? Acaba bu bakış açısı, erkek ve kadınların psikolojilerini altüst etmez mi? Peki, Batı dünyasının geçmişte sahip olduğu bu baştan aşağı kusurlu bakış açısının, günümüz dünyasında Batılı toplumların ölçsüz bir cinsel özgürlüğe sürüklediğini, hayâ, utanma, iffet, hamiyet, namus, örtünme gibi değerleri tartışmaya açtığını ve toplu seks, ensest ilişki, eşcinsellik vs. türlü sapıklıkların normal karşılanmasına sebep olduğunu biliyor muydunuz? Tam bir buhrana yol açan bu problem, hatta bazı psikanalizcileri insanın bütün kişiliğini cinselliğe indirgeyecek bir düzeye kadar sürüklemiştir. Bu teoriye göre cinsel içgüdüler, insanoğlunun bütün davranışlarının asıl etkenidir ve insanın bütün yeti ve yetenekleri cinselliğin bir türevidir. Demek oluyor ki insan, huzur ve saadet istiyorsa eğer cinselliğini mutlak bir özgürlük içinde yaşamalıdır. Oysaki bu içgüdünün bastırılıp sınırlandırılması nasıl insanın hem ruhsal hem de bedensel sağlığını tehdit ediyorsa, sınırsız cinsel özgürlük insanın akıl sağlığını dahi tehdit etmektedir.

¹³ El-Vâfi, c. 21, s. 27-30; el-Mehecceu'l-Beyda, c. 3, s. 56.

Sonuçta Feyz'e göre cinsel eğitimin ana esaslarından biri, cinsel içgüdünün Allah'ın bir ayeti ve vergisi olduğu hakikatidir. Bu içgüdü illaki doyurulmalıdır. Onu silip atmak yahut özgür bırakmak, olumsuz sonuçlara yol açar. Demek ki bu içgüdü dengelenmelidir. Zira bu ilâhî armağanı görmezlikten gelmek, bu tehlikeli tecrübeye yaşayanların tanıklığıyla cehennem ateşinden dahi daha yakıcıdır ve hem ruh hem de bedeni yakıp yok eder. Aynı şekilde sınırsızca özgür bırakmak da hem birey hem de toplum için bir düşüş ve alçalma sebebidir. Dolayısıyla cinsel eğitimin ilke ve hedefleri mütalaa edilirken bu husus dikkat-i nazara alınmalı ve itidal –ifrat ya da tefrit değil- her daim gözetilmelidir.

2. Cinsel İçgüdünün Aşamalı Gelişim Süreci

Hiç kuşkusuz cinsel eğilim, insanın doğduğu ilk günden itibaren onunla birliktedir ve aşama aşama fizyolojik, psikolojik, iklimsel şartlar; ailevî, sosyal, kültürel ve çevresel etkiler ve benzeri faktörlere göre bir gelişim seyri takip eder. Bilimsel ve tecrübî verilerin gösterdiği kadarıyla cinsel içgüdünün gelişim süreci altı aşamada şekillenir. Biz Feyz'in konuya dair görüşünü ele almadan önce, giriş babından ilkin bu altı aşamayı aktaracağız:

1. Gizlilik Aşaması: Cinsel eğilim, on yaşına kadar gizlilik sürecini yaşar. Bu süreçte, bu eğilimin bazı belirtileri bazı çocuklarda ortaya çıkar. Elbette çocukların cinsel tahrik faktörlerinden uzak tutuldukları ortamlarda bu belirtiler en alt seviyeye kadar düşer.

2. Cinsel Hazırlık Aşaması: Çocuklar on ila on üç yaş arası, cinsel hazırlık sürecini yaşarlar. Bu sebeple de bu aşama çok özel bir öneme sahiptir ve bu yaştaki çocuklar cinsel tahrik ortamlarından tamamen uzak tutulmalı ve davranışları yönlendirilmelidir.

3. Ergenlik Aşaması: Bir insanın cinsel aktivitesi ortalama on üç yaşında ve bazı biyolojik değişimlerle birlikte başlar. Ergenlik çağıyla birlikte kız ve erkek çocuklar arasındaki fark tamamen belirginleşir. Bu dönemde ergenler, fizyolojik değişimlerin yanı sıra, ruhsal açıdan da yeni bir vaziyet kazanırlar.

4. Coşku ve Şiddet Aşaması: Yirmi yaştan otuz beş yaşına kadar cinsel içgüdünün zirvede olduğu; dahası, bentlerini yıkıp taşıyacak bir coşku yaşadığı aşamadır.

5. İtidal Aşaması: Cinsel içgüdü otuz beş yaştan elli yaşına kadar göreceli bir itidal ve dengeye kavuşur. Elbette çağdaş dünyanın sosyal, ekonomik, kültürel ve teknolojik açıdan yaşadığı hayret verici değişiklikler bu denge ve itidali büyük ölçüde sarsmıştır.

6. Düşüş Aşaması: İnsanoğlunun güç ve yetenekleri elli yaşından sonra iniş ve düşüş sürecine girer. Demek ki nasıl görme ve işitme yetileri zayıflamaya başlıyor, kasları; özellikle de sırt ve bacak arkalarındaki kasları gitgide güçsüzleşiyor ve parmaklarının hareketi yavaşlıyor ve el becerileri azalıyor ve boyu gitgide kısalıyorsa, cinsel arzuları da azalmaya başlar. Bu aşamada kadın ve erkeklerin cinsel iktidarsızlıktan şikâyetçi olmaları pek muhtemeldir.

Feyz-i Kâşânî, yer yer cinsel içgüdünün tadrîcî gelişim seyri ve güç ve zayıflık aşamalarına değinir. Bu yerlerden biri, Gazzâlî'nin gençlere seyr-u sülûkun ilk aşamalarında evlilikten uzak durmayı salık verdiği ve evliliği ahlâkî ve irfânî seyr-u sülûk için bir engel addettiği¹⁴ konuyu işlediği yerdir. Feyz, Gazzâlî'ye cevaben der ki:

Bütün insanlar, evliliğe ihtiyaç duyarlar. Bu ihtiyaç, sülûkun başlangıç aşamasına denk gelen gençlik yıllarında, sonraki aşamalara göre daha şiddetlidir. Bu sebeple, sâlikin geçici nikâh yapması gerekir.¹⁵

Bu cevapta iki nükteye dikkat çekilmektedir: 1. Bütün insanlar; sâlikler dahi evliliğe ihtiyaç duyarlar. 2. Cinsel içgüdünün coşku ve şiddet, itidal ve düşüş aşamaları vardır.

3. Cinsel İçgüdünün Gücü ve İnsanın Zayıflığı

Daha önce de açıklandığı üzere, cinsel içgüdü, çok güçlü bir motivasyon kaynağı ve çok boyutlu gereksinimleri olan bir içgüdüdür. Bu içgüdü, insan hayatında belirleyici bir role sahiptir ve sınırlarını aşıp tuğyan ettiği zaman, gelişim ve kemâl yolunu tıkar ve insan hayatını ciddi

¹⁴ El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 5, s. 180.

¹⁵ A.g.e., c. 5, s. 181.

problemlerle altüst eder. Dikkate şayan husus şu ki Kur'an-ı Kerim'de insanın zayıflığına vurguda bulunulan bağlam, cinsel içgüdünün ele alındığı bağlamdır. Aile, ailevî ilişkiler, mahremler, cinsel içgüdüğü tatmin yolu ve cinsel sapmalardan söz edilen Nisa Suresi'nin 19. ayetinin devamındaki ayetlerin hemen akabinde iki ayet-i şerife daha yer alır. Bu ayetle cinsel içgüdünün mahiyetini gözler önüne sermektedir:

﴿وَيُرِيدُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهَوَاتِ أَنْ تَمِيلُوا مَيْلًا عَظِيمًا﴾

“Şehvetlerine uyanlar ise sizin büyük bir sapıklığa girmenizi isterler.”¹⁶

﴿وَخُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا﴾

“İnsan zaten zayıf olarak yaratılmıştır.”¹⁷

Bu ayetlerin anlamı şudur: İnsan cinsel içgüdü karşısında zayıftır ve bu eğilim karşısında direnecek bir güce sahip değildir. Zira cinsel arzular, insana galip geldiği zaman, onun cismini, canını, ruh ve kalbini kendi kontrolü altına alır, cinsel arzuların gereksinimleri doğrultusunda sürüklemeye başlar ve en nihayet fikir, zikir, dua, ibadet ve sâlih amellerden büsbütün alıkoyar.

Feyz, cinsel içgüdünün gücü ile ilgili şöyle der:

İbn Abbas, Katade ve İkrime gibi İslam'ın ilk dönem müfessirleri, “Rabbimiz! Bize gücümüzün yetmeyeceği şeyi taşıtma”¹⁸ ve “İnsan zaten zayıf olarak yaratılmıştır”¹⁹ ayrıca “Bastırdığı zaman karanlığın şerrinden”²⁰ ayetlerinin cinsel içgüdünün gücüne matuf olduğunu söylemişlerdir. İbn Abbas, açıkça şöyle der: İçsel arınma, evlilik olmaksızın eksik kalır ve hiç kuşkusuz sonuçsuz kalır.”²¹

Feyz, “İnsan zaten zayıf olarak yaratılmıştır” ve öncesindeki ayetlerin tefsirinde şöyle der:

¹⁶ Nisa: 27.

¹⁷ Nisa: 28.

¹⁸ Bakara: 286.

¹⁹ Nisâ: 28.

²⁰ Felâk: 3.

²¹ El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 3, s. 65.

Rauf ve hakîm olan Rabbimiz, insanı tanıdığı ve onun cinsel arzuları karşısında zayıf ve güçsüz olduğunu bildiği için cinsel içgüdüsünü tatmin edebilmesi için birçok kolaylık sağlamıştır. Bu cümleden daimî ve geçici evlilik ve hatta cariyelerle evliliği örnek gösterebiliriz.²²

4. Bekârlığın Kötülüğü

Feyz'e göre bekârlık, kötü ve çirkin; evlilik ise kutsal ve mübarek bir olgudur. O, *el-Vâfi* kitabında 'Bekârlığın Çirkinliği', 'İnzivaya Çekilme ve Evlilikten Yüz Çevirmenin Kötülüğü' ve 'Evliliğin Kutsallığı'²³ diye farklı başlıklar altında bu konuyu ele almış ve bu çerçevede Masum İmamlardan (a.s) birçok rivayet nakletmiştir. Bu cümleden Allah Resulü (s.a.a) şöyle buyurur:

"Cehennem ehlinin çoğunluğu bekârlardır."²⁴

"Ölülerinizin en kötüler bekârlardır."²⁵

"Evli bir insanın iki rekât namazı, geceleri ibadet eden ve gündüzleri oruç tutan bir bekârın ibadetinden daha hayırlıdır."²⁶

Hız. İmam Bâkır (a.s) kendisini ziyarete gelen birine: "Evli misin?" diye sorar. Adam: "Hayır" der. İmam şöyle buyurur:

"Bütün dünya ve içindeki her şeyi bana verseler de tek bir geceliğine eşsiz kalmaktan asla hoşlanmam."²⁷

İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurur:

"Evli bir insanın bir rekât namazı, bekâr bir insanın yetmiş rekâtından daha üstündür."²⁸

Feyz-i Kâşânî, evliliğin kutsallığı ve mübarekliği ile ilgili de birçok rivayet nakleder:

²² *Tefsir-i Sâfi*, c. 1, s. 442.

²³ *El-Vâfi*, c. 21, s. 31-50.

²⁴ A.g.e., s. 33.

²⁵ A.g.e.

²⁶ A.g.e., s. 32.

²⁷ A.g.e., s. 35.

²⁸ A.g.e., s. 31.

“Allah Resulü’nün (s.a.a) buyurduğu üzere evlilik, “İnsanlık toplumunda tesis olunmuş en güzel ve en değerli kurumdur.”²⁹ “Allah’a imandan sonra bir insanın sahip olduğu en büyük sermayedir.”³⁰ “Evlenen bir insan dininin yarısını muhafaza etmiştir. Diğer yarısı içinse takvaya yönelmelidir.”³¹ Hz. İmam Sâdık (a.s) buyurur ki: “Bekâr biri için evlenme imkânı sağlayan bir insana Allah, kıyamet günü rahmet gözüyle bakar.”³² “Evlilik akdi için bir merasim düzenlendiğinde göklerin kapıları açılır ve ilâhî bereketler nâzil olur.”³³ Allah Resulü (s.a.a) genel bir yasa hükmündeki şu hadiste şöyle buyurur: “Evlilik, benim sünnetimdir. Her kim yüz çevirirse benden değildir.”³⁴

Şimdi, bu rivayetler göz önünde bulundurularak şu sorunun cevabı verilmelidir: Dinî açıdan evliliğin kutsal; ama bekârlığın çirkin görülmesinin sebebi nedir? Bu soruyu, Feyz’in eserlerinden yola çıkarak şöyle cevaplayabiliriz:

1. Evlilik, insanın yaratılışının bir gereğidir ve insanın fitrî ihtiyaçlarıyla tam bir uyum içerisinde. Başka bir tabirle, hakîm olan Rabbimiz erkek ve kadını birbirlerine ilgi duyacak bir kıvamda yaratmıştır ve insanoğlu bu sebeple evliliğe yönelir. Lâkin bekârlık, insanın özgün yaratılışı, fıtratı, bedensel yapısı, fiziksel donanımı ve psikolojik yetileriyle bağdaşmaz.³⁵

2. Hakîm olan Rabbimiz, insan neslinin bekası için bir düzen yaratmış ve doğrultuda erkek ve kadının hem beden hem de ruhlarını özel yeti, araç ve gereçlerle donatmıştır. Bu itibarla, evlenen bir insan bu ilâhî düzene uymuş sayılır. Lâkin bekâr kalan bir insan, bu düzene sırt çevirmiş sayılır.³⁶

3. Evlilik, dinî açıdan bir korunma ve gûnahtan kaçınma vesilesidir. Zira cinsel içgüdü, asi ve serkeştir. Meşru yollarla tatmin olunmadığı zaman, harama yönelir, fesat, fitne ve çirkinlik kaynağı olur.³⁷

²⁹ A.g.e., s. 34; *el-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 3, s. 54.

³⁰ *El-Vâfi*, c. 21, s. 34.

³¹ A.g.e., s. 32.

³² A.g.e., s. 41.

³³ A.g.e., s. 34.

³⁴ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 3, s. 55; *El-Vâfi*, c. 21, s. 34.

³⁵ “İcinizden, kendileriyle huzura kavuşacağınız eşler yaratıp; aranızda muhabbet ve rahmet var etmesi, O'nun varlığının belgelerindendir.” (Rum: 21)

³⁶ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 3, s. 58-79.

³⁷ A.g.e.

4. Cinsel içgüdünün helal ve meşru yollarla tatmini, ruhsal ve bedensel sağlık ve insanî kişiliğin gelişimde çok önemli bir rol oynar. Tam tersine, bu içgüdü tatmin edilmeden bastırıldığı zaman, ruhsal ve fiziksel hastalıkların ortaya çıkmasına sebep olur.³⁸

Zekeriya Râzî şöyle der:

Cinsel içgüdünün doyurulmaması, sebepsiz üzüntülere, halüsinasyonlara ve aşağılık düşüncelere yol açar.

İbn Sînâ şu tavsiyede bulunur:

Üç şey asla ihmal edilmemelidir: Beslenme, yürüme ve meşru cinsel ilişki. Aynı şekilde bilginlerin çoğu şu görüştedir: Cinsel içgüdü doyurulmadığı zaman, vesvese, bunalım, ahlâksızlık ve ümitsizliğin yanı sıra böbrek, mide ve sair organlarda birçok hastalığa sebep olur.³⁹

Cinsel Eğitimin Hedefleri

Cinsel eğitimin gayesi, cinsel içgüdülerin yok edilip bastırılması yahut cinsel bünyenin değiştirilip başka bir şeye dönüştürülmesi değildir. Bilakis gaye, cinsel ihtiyaçların karşılanması ve bu eğilim doğru bir şekilde yönlendirilip dengelenerek birey ve toplumun sağlık ve saadetine teminidir. Yine bu doğrultuda nesiller arası bağın korunması ve sağlıklı nesiller yetiştirmek için zemin oluşturmaktır. Buradan hareketle şöyle söyleyebiliriz: Cinsel eğitimin en genel ve nihai gayesi, en genel anlamıyla eğitim olgusunun gayelerinden farklı değildir. Fakat orta ölçekli ve detaylara dair gayeleri açıklanmaya muhtaçtır. Bu itibarla, burada cinsel eğitime özgü bazı hedefleri ele almaya çalışacağız:

1. Cinsel İçgüdünün Dengeli Bir Şekilde Tatmini

Hiç kuşkusuz cinsel ihtiyaçlar kesinlikle karşılanmalıdır. Daha önce de belirttiğimiz üzere, eğer bu doğal ve içgüdüsel ihtiyaç karşılanmayacak olursa, sadece bu eğilim bastırılmakla kalmaz, bilakis kişinin bedensel ve ruhsal sağlığı da birçok tehlikeye maruz kalır. Bu itibarla, hatta

³⁸ A.g.e.

³⁹ Hatib Adnanî, *En-Nikah ve Usulu'z-Zevac fi'l-İslam*, s. 20.

toplumsal uyum ve sosyal kişilik gibi diğer bir takım doğal ihtiyaçlarda karşılıksız kalmış olur. Dolayısıyla kişi, manevî tekâmül ve gelişim seyrinden geri kalır. Tabi ki bu doğrultuda ifrat ve aşırılık da olumsuz sonuçlar doğurur ve toplumu buhran, fesat ve fuhuş belasına müptela kılar. Bu sebeple, yüce İslam dini ve Müslüman düşünürler açısından cinsel ihtiyaçların karşılanması itidal ve denge çerçevesinde ve meşru yol ve yöntemlerle gerçekleşmeli ve insanın kemâl ve saadeti için bir vesile olmalıdır. İşte bu görkemli gaye, cinsel eğitimin ana maksadıdır.

Dinî metinlerde, cinsel ihtiyacın karşılanması noktasında ifrat ve tefrit hoş görülmez, gayrı meşru tatmin yolları ise yasak olmakla birlikte cinsel bir sapma olarak değerlendirilir. Feyz, bu metinlerden ilhamla şöyle der:

Cinsel güdüler, akıl ve şeriata tabi olmalı ve itidal üzere olmalıdır. Zira cinsel ihtiyaçları karşılamak noktasında ifrat, akıl ve dini bir kenara bırakmak anlamına geldiği gibi hidayet, saadet ve kemâl ile tam bir tezat teşkil eder. Aynı şekilde bu hususta tefrit de adalet ve itidal alanından çıkmak ve nebevî sünnete aykırı davranmaktır. Tüm bunlara ilaveten evlilikten kaçan insanlar, sosyal ilişkilerinde zorluk yaşarlar.⁴⁰

2. Kemâl ve Tekâmül Vesilesi

Hiç kuşkusuz cinsel eğitim, sosyal ve manevî eğitim için bir zemin ve nihayetinde de insanoğlu için bir saadet ve kemâl vesilesidir. Zira manevî tekâmülün ilk adımı, dini muhafaza etmektir. Feyz, hadis kaynaklarına istinaden, iki hususa dikkat çeker: Biri, evlilik hayatını tercih eden ve bu yolla cinsel ihtiyaçlarını karşılayan bir insan, dininin yarısını muhafaza etmiş sayılır ve diğer yarısı için de takvaya riayet etmelidir.⁴¹

İkincisi, bencillikten kurtulmak, 'ben'i, 'biz'e dönüştürmek ve bu doğrultuda bir başkasının hayatını temin etme yükünü omuzlamak, sosyal ve manevî gelişim için büyük bir sermayedir. İşte bu gayet önemli adım, evlilik, eş seçimi ve aile teşkili ile atılır.⁴² Zira tek başına yaşayan bir insanın bütün noksanlık, ayıp ve kusurları hep gözler önündedir. Oysa eş

⁴⁰ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 63-64.

⁴¹ *El-Vâfi*, c. 21, s. 32; c. 4, 5- 6 ve 7; *el-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 3, s. 63-64.

⁴² *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 3, s. 70.

ve çocuklarının hayatlarını üstlenen, kendisini onların hak ve hukukunu korumak, hidayet ve eğitimlerini sağlamakla yükümlü bilen, onların eziyetlerine sabreden, bu uğurda her türlü zorluğa katlanan ve Allah yolunda savaşılan bir mücahit misali gayret sarf eden bir insan gitgide tecrübe kazanır. Tabi ki bu büyük hengâmede yine bazı kusurlar ortaya çıkacaktır ve o, bu kusurları izale etmek için daha büyük bir bilinçle hareket edecek ve hem kemâl hem de müstahak olduğu mükâfatlara erişecektir.⁴³ Şimdi artık malum olsa gerektir ki, dinin muhafazası, ayıp ve kusurların izalesi ve sosyal kişiliğin şekillenmesi, cinsel eğitim yoluyla elde edilebilecek kemâllerdir.

3. Bekâ ve Neslin Korunması

İnsanoğlu kendi beka ve neslinin sürekliliğine önem verir. Zaten bu sebeple evliliğe yönelir ve bu vesileyle neslinin korunmasını arzular. Bu, hakîm olan Rabbimizin bir iradesidir ve o, insanı bu gayeye mütenasip bir programla donatmıştır. Hiç kuşkusuz bu programa sırt çevirmek, yaratılış düzenine aykırı davranmaktır. Birçok hadiste de bu hususa dikkat çekilmiştir.

Elbette yüce İslam dini, nesillerin korunması ve nesiller arası bağın muhafazasını sağlamak için bazı sınırlamalar ön görmüş ve zina gibi cinsel sapmaları şiddetle reddetmiştir. Bu doğrultuda da her türlü cinsel sapma için gayet ağır cezalandırma yöntemleri vazetmiştir. Feyz, bu öğretilerden ilhamla, neslin korunması ve aradaki bağın muhafazası hususunda ciddi yetle durmuş ve hatta her tür cinsel sapmaya karşı savaş ilan ederek bu sapmaların dünyevî ve uhrevî kötülüklerini tafsilatıyla beyan etmiştir.⁴⁴

Sözün özü, elbette insan kendi neslinin korunması ve devamı hususunda tamamen fitrî ve doğal olan eğilimini görmezlikten gelebilir ve kendi neslinin geçmiş ve geleceği hususunda hiçbir duyarlılık taşımayabilir. Bu durumda, gayri meşru bir nesil ortaya çıkar ki bu, herkesçe toplumun temelini sarsan en önemli problemlerden biri olarak görülmektedir.⁴⁵ So-

⁴³ A.g.e.

⁴⁴ A.g.e., s. 58-63.

⁴⁵ *Tefsir-i Sâfi*, c. 3, s. 190.

nuçta cinsel eğitim, bu aşkın gayenin gerçekleşmesi için doğru ve işlevsel bir program çerçevesine oturtulmalıdır.

4. Hayatın Huzur ve Sükûneti

Cinsel eğitimin en önemli gayelerinden biri de ruhsal huzur ve sükûnete kavuşmak ve mutlu bir hayat sürdürmektir. Erkek ve kadınlar, aşk, sefa ve ruhsal huzuru meşru ve helal bir evlilik dairesinde aramalıdır. Hakîm olan Rabbimiz Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyurur:

﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾

“İçinizden, kendileriyle huzura kavuşacağınız eşler yaratıp; aranızda muhabbet ve rahmet var etmesi, O'nun varlığının belgelerindendir.”⁴⁶

Dinî bakış açısına göre, cinsel eğitim en doğru yöntem; yani evlilik yoluyla sefa, huzur ve saadet vesilesi olmalıdır. Bu doğrultuda da karı ve koca, birbirlerinin psikolojik özelliklerini tanımalı ve birbirlerine sevgi ve huzur aşılamalıdır. Bu yolla aynı zamanda kendi ruhlarını da daha latif bir kıvama getirmiş, benlik ve çıkar eksenli bir yaşamdan kurtulmuş olurlar.

Feyz, aile hayatının haz ve huzurunu, cennetteki hazlara benzetir ve şöyle der:

Aile hayatının haz ve huzuru, cennet hazlarını anımsatır ve bu haz, o hazın bir örneği olarak görülebilir.⁴⁷

Hiç kuşkusuz aile ocağı, bir sevgi ve huzur hanesine dönüşür ve karı-koca bütün ilgi, aşk ve duygularını bu kutsal ocak için biriktirir ve harcarsa, tanımlanamaz bir huzur ve sükûnete erişir. İşte bu yüzden de aile hayatı dışındaki bütün cinsel sınırlama ve yasaklara gönülden boyun eğerek ve uygular.

⁴⁶ Rum: 21.

⁴⁷ El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk, s. 63; en-Nuhbe, s. 215.

5. Sağlıklı Bir Toplum Tesis Etmek

Cinsel eğitim, sağlıklı bir toplumsal yapıyla köklü bir ilişkisi bulunan bir zemindir. Zira toplumsal sağlık, bireylerin sağlıklı olmasına bağlıdır. Cinsel içgüdünün genel ve her bir bireyde bulunan doğal bir ihtiyaç olduğunu göz önüne alacak olursak, bütün bireylerinin bu doğrultuda sağlıklı bir eğitim gördüğü bir toplumun kesinlikle sağlıklı olacağı sonucuna varabiliriz. Tam tersine, bireyleri bu doğrultuda eğitilmemiş bir toplumda ise cinsel sapmalar baş gösterir ve bir toplum topyekûn fesat ve bozulmaya maruz kalır.

Feyz, bu hususta şöyle der:

Cinsel şehvetin uyandığı ve tuğyan ettiği durumlarda beden, ruh, kalp, akıl ve fikir, onun esiri olur ve durumda kişiyi günah ve fuhşa bulaşmaya sevk eder. Dolayısıyla cinsel eğitimin en doğru yöntemi; yani evliliğe yönelmek gerekir. Aksi durumda Allah Teâlâ'nın, "Eğer siz onu (Allah'ın emirlerini) yerine getirmezsенiz yeryüzünde bir fitne ve büyük bir fesat olur"⁴⁸ buyruğu mucibince yeryüzünde büyük bir fesat ve bozulma ortaya çıkar.

Sonuçta, cinsel eğitim sağlıklı bir toplumun tesisi doğrultusunda çok önemli bir rol oynar.

⁴⁸ Enfal: 73.

2. Cinsel Öğrenim

Günümüzde insanların, özellikle de gençlerin cinsel konularla ilgili bilgilendirilmeleri, geçmişe göre daha elzem bir hal almış durumdadır. Zira bütün dünya sathında cinselliği tahrik eden araçlar günbegün çoğalmakta, kitle iletişim araçları vasıtasıyla bu konuya dair malumat herkesin erişimine açık olup güven duyulamayacak odaklar eliyle yaygınlaştırılmakta ve ergenlik çağıyla evlilik arasındaki fasıla her gün biraz daha artmaktadır. Bu sebeple, İslamî öğretiler ve Müslüman düşünürlerin yorumlarından faydalanarak gerekli bilgi, malumat ve uyarılar aşamalı bir şekilde ergenler ve gençlerin kulağına ulaştırılmalıdır. Böylece umulur ki cinsel güdülerin uyanma ve tuğyan çağı olan yaşlardaki gençlerimiz bu buhranlı dönemi selametle atlatabilirler.

İslam dini, semavî dinler içerisindeki en mükemmel, en kuşatıcı ve en son olanıdır. Bu din, insanoğlunun varlığının bütün boyutlarını göz önünde bulundurarak bütün yaşam alanları ve hayatın büyük küçük bütün problemlerini çözebilecek ve insanın gelişim ve tekâmülünü temin edecek sistematik, hikmete dayalı ve çok boyutlu bir program öngörmüştür. Örneğin ergenlik, ihtilam, hayız, kadının kocasının arzularını karşılaması, cinsel münasebet, bu münasebetin zaman ve mekânsal şartları ve cinsel hayatı düzenlemeye dönük tavsiyeler içerir. Bu doğrultuda kadın, erkek, ergen, genç bütün sınıfların cinsel eğitiminin ilke ve kurallarını belirlemiştir.

Hatırlatılması gereken en önemli noktelerden biri şudur: İslam dininde bu öğrenimin metodu, konuya dair malumatın dile getiriliş şekli ve bilgilendirme yöntemleri kendine özgü şu özellikleri taşır:

1. Bu öğrenimin içeriği ve dile getiriliş metodu, en doğru yola hidayete gayesi taşınmanın yanı sıra insanın saygınlık ve edebine uygun bir mahiyet taşır. Dolayısıyla kötü örnek olacak tabirlerden arı ve sağlıksız ve gayri meşru cinselliğe yönlendirmeyecek bir niteliktedir. Bu yüzden, ana-baba ve öğretmenlerin bu konuda hikmet, zarafet ve nezaketi unutmamaları, İslam'ın edep dairesini muhafaza etmeleri ve değerlere bağlı kalarak utanma, hayâ ve iffet duygularını göz önünde bulundurmaları gerekir. Örneğin ilâhî ayetleri yorumlarken ve yaratılış âleminin güzelliği ve azametini beyan ederken cinselliğe de değinilebilir. Ayrıca cinsel konular, fikhî hükümler ve helal-haramların izahı esnasında da dile getirilebilir. Bu arada sadece cinsel konuların doğrudan izahı ile yetinilmemesi kinaye ve dolaylı anlatım metotlarına da başvurulmalıdır. Tabi ki kızların bu konudaki eğitimini anneler ve erkek çocuklarınıkini de babalar üstlenmelidir. Elbette eğer aile ve yakınlar içerisinde şuurlu ve sorumluluk bilinci yüksek insanlar varsa, cinsel konuların izahı için onlardan da yardım alınabilir. Bazı hassas sınırların çiğnendiğine dair bir algı olduğundaysa, hemen anında başka bir yol aranmalıdır. Örneğin Masumların (a.s) siyerini ve sünnetlerini okuyarak bu tür konulara da ışık tutulabilir. Ayrıca sürekli olumsuz cinsel davranışların tehlike ve zararları dile getirilmeli ancak cinsel eğitim kitlesel erişime açık bir hale getirilmemelidir.

2. İslam dininde cinsel öğrenim, cinsel gelişim seyriyle orantılı olarak tederjî bir seyir izler ; yer ve zamanı gözetilerek ergenler, gençler, kadın ve erkeklerin hayatına girer. Bu itibarla ana-baba ve eğitimciler, cinsel eğitimi, aşamalara ayırmalı ve her kese düzeyine göre bir eğitim uygulamalıdır. Dolayısıyla her aşamada gerekli olan kadarıyla yetinmeli daha ileri yaşlardakilere özgü bilgiler küçük yaştakilere öğretilmemelidir. Demek ki ergenlikle ilgili malumat, ergenliğe yakın bir dönemde, cinsel münasebet konusu evlilik aşamasında ve sair bilgiler de gerektiği zaman aktarılmalıdır. Elbette bu eğitim, asla ertelenmemeli ve zamanında verilmelidir. Daha sağlıklı bir eğitim için ev ve okul arasında bir koordinasyon sağlanmalıdır. Böylece öğrencilerin aile ortamında konuşamayacakları bazı problemlerin dile getirilmesi için uygun bir zemin yaratılmış olur.

3. İslam dininde, erkek ve kadınlara cinsel konular anlatılırken aynı zamanda bu doğrultudaki şer'î sorumluluklar izah edilir ayrıca sosyal ilişkiler ve yaşamsal sorumluluklar da hatırlatılır.

Feyz Kâşânî, ayet ve hadislerden aldığı ilhamla, cinsel öğrenim ve cinsel konulara dair malumat hususuna da eğilmiştir. Şimdi özetle bu hususa dair görüşlerini ele almaya çalışacağız:

Cinsel Uzuvarları Örtmek (Setr-i Avret)

Çocukluk çağında, çocuklarda cinsiyet farkına dair bir algı oluşur. Onlar erkek ya da kız olduklarını bilirler. Kendileriyle aynı cinsiyeti taşıyan ve taşımayanların kendilerine özgü davranışlarını birbirinden ayırt edebilirler. Ayrıca aynı cinsiyeti paylaştıkları çocuklarla birlikte olmaktan daha büyük bir mutluluk duyarlar. Hatta oyuncakların dahi cinsiyetlere göre değişiklik gösterdiğini algırlar. Dolayısıyla çocukluk yaşlarından itibaren onlara hayâ ve iffet duygusu aşılanmalıdır.

İslam dini, hayâ, utanma ve iffetin gerekliliğine binaen ilk adımda bütün herkesin cinsel uzuvları örtmeleri ya da şer'î tabirle 'setr-i avrete' riayet etmelerini ister. Elbette bu şer'î vazife karı-koca arasında başka bir boyut kazanır. Fakat geri kalan herkes istisnasız, cinsel organlarını gizlemekle yükümlüdürler. Çocuklar da bu ödevin bilincinde olarak eğitilmeli, çıplaklık utanılacak bir hal olarak tanıtılmalıdır. Anne-babalar çocukların varlığını asla görmezden gelmemeli, çocukların yanında çıplak ya da uygunsuz bir vaziyette dolaşmamalıdır. Toplumun her bir bireyi, bu düstura uygun yaşamalıdır. Zira bu düstur, insan fıtratı ve doğası ile uygunluğun yanı sıra insanî onur ve yüz akı ile de uygunluk arz eder ve cinsel anormallikler ve sapkınlıkların önünü alır.

Feyz, setr-i avret düsturunu şu ayet-i kerimeden çıkarır:

﴿قُلْ لِّلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَٰلِكَ أَزْكَىٰ لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ وَقُلْ لِّلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ﴾

“Mümin erkeklere söyle: Gözlerini bakılması yasak olandan çevirsinler, mahrem yerlerini, korusunlar. Bu, onların arınmasını daha

iyi sağlar. Allah yaptıklarından şüphesiz haberdardır. Mümin kadınlara da söyle: Gözlerini bakılması yasak olandan çevirsinler, iffetlerini korusunlar.”⁴⁹

Feyz, ayette geçen **mahrem yerlerini, korusunlar** tabirini “bu yerlerin başkalarının görmeyeceği şekilde örtülüp gizlenmesi” şeklinde yorumlar. O, bu hususta iki hadise istinat eder.

1. Hz. İmam Sâdık (a.s) buyurur ki:

“Kur’an-ı Kerim’de mahrem yerleri korumakla ilgili bütün ayetlerde iffet riayet ve zinadan uzak durmak kastedilmiştir. Ancak bu ayet-i kerimede murat, avret yerlerini örtüp başkalarından gizlemektir.”

2. Başka bir hadiste de İmam Sâdık (a.s) Allah’a inanan bir insanın organlarından her birine karşı vazifelerini izah eder ve bu cümleden şöyle buyurur:

“Yüce Allah, bütün insanların avret yerlerini bütün kadın ve erkeklerden gizlemelerini; erkeklerin, erkeklerin avretlerine; kadınların da kadınların avret yerlerine bakmamaları gerektiğini; hatta kız kardeşlerin birbirlerine avret yerlerini göstermemelerini emir buyurur.”⁵⁰

Feyz, fıkıhla ilgili kitaplarında avret yerlerinin mahrem olanlardan dahi gizlenmesini dinin zaruretleri arasında görür ve bu hükmü kitap, sünnet ve icma’ ile delillendirir:

Kur’an-ı Kerim, insanı hidayet ve terbiye etmeyi amaçlar. Setr-i avret, bir tür temizlik, nezihlik, ruhun arınmışlığı ve cinsel sapmalardan uzak oluşun bir göstergesidir.⁵¹

Fakat esefle belirtmek gerekir ki bazı Batılı bilim adamları, örtünmeyi mantıksız bir davranış olarak değerlendirmiş ve bu hususta şöyle demişlerdir:

“ Anne-babalar ne diye mahrem yerlerini çocuklardan gizlemek hususunda ısrarcı davranırlar ki? Bu ısrarın kendisi çocuklardaki merak hissinin tahrik eder. Eğer anne-baba tenasül uzuvlarını gizlemek için uğraşıp durmayacak olsalar, bu sahte merak duygusu da meydana gelmez. Anne-

⁴⁹ Nûr: 30-31.

⁵⁰ *Tefsir-i Sâfi*, c. 3, s. 429.

⁵¹ *Mefatihü’ş-Şerayi*, c. 2, s. 373; c. 1, s. 41 ve 105.

babalar avret yerlerini çocuklarına göstermelidirler ki onlar da sahip oldukları her şeyi işin başındayken öğrenebilsinler. En azından bazen; örneğin haftada bir boş bir alan ya da banyoda soyunmalı ve kendilerini çocuklarına göstermelidirler.”⁵²

Bu bakış açısını Kur'anî bakış açısıyla kıyasladığımızda acaba şu hususu dile getirme hakkını elde etmez miyiz? Kur'anî bakış açısı, insanî kültür, uygarlık, saygınlık ve fitratla uyumludur. Oysa Russel gibilerin görüşleri utanma ve ar duygularından yoksun ve daha ziyade hayvansaldır? Kur'an-ı Kerim'de “**Setr-i avret, insan için daha nezih**tir” buyruğu, insanın tekâmül etmesini hedeflediği ve onun fikir ve bakışına aşkın bir boyut kazandırmak istediğinin bir göstergesidir. Kur'an insanı, daima kendi bel altı organları üzerine düşünmekten alıkoymak istemektedir. Üstelik bu emir, sırf kadın ya da erkeğe özgü olmayıp 'insana' özgü bir emirdir.

İzin İstemek

Feyz'e göre, ev ortamı her tür cinsel tahrik unsuru ve kötü örnekten arındırılmalı, yerine hayâ ve iffet hâkim kılınmalıdır. Bu görüş, Kur'an'dan ilhamla ileri sürülmüştür. Zira Kur'an, çocuklar, ergenler ve gençlere şu öğütte bulunur: Ana-babalarınızın dinlendikleri odalara girerken izi alınız. Özellikle de anne-babaların özel bir vaziyette olabilecekleri ve çoğunlukla çıplak bir durumda bulunabilecekleri üç vakitte dinlendikleri vakitlerde bu kurala uymaları gerekir. Şöyle buyrulur:

﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِيَسْتَأْذِنَكُمْ الَّذِينَ مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ وَالَّذِينَ لَمْ يَبْلُغُوا الْحُلُمَ مِنْكُمْ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ مِنْ قَبْلِ صَلَاةِ الْفَجْرِ وَحِينَ تَضَعُونَ ثِيَابَكُمْ مِنَ الظَّهْرِ وَمِنْ بَعْدِ صَلَاةِ الْعِشَاءِ ثَلَاثُ عَوْرَاتٍ لَكُمْ لَيْسَ عَلَيْكُمْ وَلَا عَلَيْهِمْ جُنَاحٌ بَعْدَ هُنَّ طَوَّافُونَ عَلَيْكُمْ بَعْضُكُمْ عَلَى بَعْضٍ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ وَإِذَا بَلَغَ الْأَطْفَالُ مِنْكُمُ الْحُلُمَ فَلْيَسْتَأْذِنُوا كَمَا اسْتَأْذَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ ﴾

⁵² Russel, Eğitim Üzerine; Şehit Mutahharî'den alıntı, *Mecmua-ı Âsâr*, c. 19, s. 476-477.

“Ey müminler! Ellerinizi altında bulunan (köle ve cariyeleriniz) ve içinizden henüz ergenlik çağına girmemiş olanlar, sabah namazından önce, öğleyin soyunduğunuz vakit ve yatsı namazından sonra (yanınıza gireceklerinde) sizden üç defa izin istesinler. Bunlar, mahrem (kapanmamış) halde bulunabileceğiniz üç vakittir. Bu vakitlerin dışında ne sizin için ne de onlar için bir mahzur yoktur. Birbirinizin yanına girip çıkabilirsiniz. İşte Allah ayetleri size böyle açıklar. Allah, (her şeyi) bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir... Çocuklarınız ergenlik çağına girdiklerinde, kendilerinden öncekiler (büyükleri) izin istedikleri gibi onlar da izin istesinler.”⁵³

Feyz, hadis kitabı olan *el-Vâfi*'de 'Bâbu'l-İstizan' yani 'İzin İsteme Bâbı' diye bir başlık açmış Masum imamlardan birçok rivayet nakletmiştir. Bu hadisler, hikmet yüklü, dikkate şayan, cazip ve müteâli bir içeriğe sahiptir. Örneğin:

Allah Resulü (s.a.a) kadınlara ait özel bölüme, özel bir önem atfetmiş ve onların velilerinin izni olmadan herhangi bir yabancıya bu bölüme girmesini yasaklamıştır.⁵⁴

İmam Sâdık (a.s) buyurur ki: “Bir insan, kızı ya da kız kardeşi evliyse eğer, haber vermeksizin evlerine girme hakkına sahip değildir. Önce izin almalıdır.”⁵⁵

İmam Sâdık buyurur ki: “Ana-baba eğer halvet bir yere çekilmişlerse, çocuklar onların yanlarına varmak istediklerinde izin istemelidirler.”

“Ergenlik çağındakiler, habersiz anne, bacı, teyze ya da herhangi bir şahsın yanına izinsiz giremezler. Sizler de onlar selam vermeyinceye kadar asla izin vermeyiniz.”

Allah Resulü'nün (s.a.a) âdeti şuydu: Kızı Hz. Zehra'nın evine gitmek istediğinde önce izin ister, bir cevap alamadığı zaman hemen dönerdi.⁵⁶

Yatakları Ayırmak

Feyz-i Kâşânî, *el-Vâfi* kitabında 'Çocuk Terbiyesi' başlığı altında bir bölüm düzenlemiş, bu bölümde aile ortamı ve aile içi ilişkilerin tam

⁵³ Nûr: 58-59.

⁵⁴ *El-Vâfi*, c. 22, s. 841.

⁵⁵ A.g.e., s. 841.

⁵⁶ A.g.e., s. 842.

anlamıyla sağlıklı ve cinsel tahrik unsurlarından uzak tutulması gerektiğine vurguda bulunmuştur. O, bazı hadislere istinaden çocukların; özellikle aynı cinsiyetten olmayanların altı yaşından itibaren yataklarının ayrılması gerektiğini özellikle belirtmiştir. Zira aile ve yakın çevre içerisindeki ilişkiler sağlıklı bir şekilde yürüdüğü zaman, çocukların cinsel içgüdüleri doğal ve normal bir seyir içerisinde gelişimini tamamlar ve erken ergenlik gibi bir arıza asla ortaya çıkmaz.

Burada, bu hadislerden bazılarını aktarmayı uygun buluyoruz:

Allah Resulü (s.a.a) şöyle buyurur:

“Erkek çocuğunun erkek çocukla; erkek çocuğunun kız çocuklarıyla; kızların kızlar ve kızların erkek çocuklarla yatakları on yaşından itibaren ayrılmalıdır.”⁵⁷

Hz. İmam Bâkır (a.s) şöyle buyurur:

“On yaşına girmiş erkek çocuklarının yataklarını, kadınlarınkinden ayırınız.”

Başka bir rivayette ise şöyle buyrulur:

“Çocukların yatakları altı yaşından itibaren birbirinden ayrılmalıdır.”⁵⁸

Cinsel Münasebetin Gözlerden Uzak Gerçekleşmesi

Karı ve kocanın üçüncü bir şahsın huzurunda cinsel münasebet yaşamaları hiç kuşkusuz cinsel bir sapmadır. Bu sapma, psikolojik anormallikler, dengesizlikler ve cinsel sapmalara yol açar. Bu sebeple, anne-babalar bu hususu çok ciddiye almalı ve önemsemelidirler. Özellikle de çocuklarının huzurunda cinsel temas ve cinsel içerikli sözlerden şiddetle kaçınmalıdırlar. Sanmasınlar ki çocuklar bu tür konuları anlamaz yahut gördükleri sahneleri çabucak unutuverirler. Asla böyle değildir. Zira cinsel bir davranışın sadece bir köşesini dahi algılamaları yahut bu doğrultuda bir söz işitmeleri; hatta anne-babanın nefeslerini dahi hissetmeleri, onların psikolojilerinde yıkıcı bir etki bırakır ve bunun sonucu yakın ya da uzak bir gelecekte kesinlikle ortaya çıkar. Açıkça söylemek gerekirse,

⁵⁷ A.g.e., c. 23, s. 1380.

⁵⁸ A.g.e.

böyle davranan anne-babalar aslında kendi elleriyle kendi çocukları için bir cehennem hazırlamış sayılırlar. Zira bu çirkin davranış, çocuklar üzerinde üç olumsuz etki bırakır:

1. Cinsel tahrik ya da baskı; sonuç itibariyle de sıkıntı ve ıstırap.
2. Cinsel sapmalar ve davranış bozuklukları; sonuç itibariyle de hayâsızlık, iffetsizlik, mastürbasyon, eşcinsellik, zina ve benzeri olumsuz eğilimlerin ortaya çıkması.
3. Asabılık, agresif davranışlar ve sert mizaçlılık.

Feyz, cinsel münasebetin gözlerden uzak gerçekleşmesini aile içi ilişkilerin en önemli ilkelerinden biri olarak görür. O, bu hususu bazı hadisleri naklederek pekiştirir ve şu sonuca varır:

Anne-babalar, çocuklarının evde olmadıkları ya da uyuduklarından emin oldukları bir zamanda cinsel münasebete girişmeli ve evlatlarının günaha yönelmelerine sebep olmamalıdırlar. Zira Allah Resulü (s.a.a) bu hususta şöyle buyurur:

And olsun, bir evde bir çocuk uyanıkken ve her şeyi görüyor veya işitiyorken bir erkek karısıyla birleşirse, o çocuk, asla iflah olmaz; erkek ya da kız ileride zinakâr olur.”

Başka bir rivayette İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurur: “Bir odada bir çocuk bulunuyorken, koca karısıyla birleşmemelidir. Zira bu işin akıbeti, iffetsizlik ve zinakârlıktır.”⁵⁹

Ayrıca şu ayrıntıyı da nakleder: İmam Ali b. Hüseyin (a.s) eşiyle birlikte olmak istediği zaman, evi boşaltır ve hizmetçilerin dışarı çıkmalarını isterdi. Evin kapısını kapatır ve perdeleri de çekerti.”⁶⁰

Öpmek

Malum olduğu üzere, insan sözcüğü ‘üns’ kökünden türetilmiştir ve insanoğlunun bütün varlığı, sevgi ve muhabbete bağlıdır. Dolayısıyla yeterli düzeyde sevgi ve şefkat gören bir insanın ruhu zindelik, kalbi de neşe ve mutlulukla dolar. Böyle bir insan ümit doludur ve ‘hayat-ı tayyip’

⁵⁹ A.g.e., s. 725.

⁶⁰ A.g.e., s. 726.

yani tertemiz bir yaşama sahip olmak için daha elverişlidir. İslamî kaynaklarda çocuklara sevgi gösterme ve onlara karşı şefkatli olma hususu özellikle vurgulanmıştır.⁶¹

Peygamber Efendimiz'e (s.a.a) göre ana babanın kendi evladını öpmesi, ilâhî, semavî ve dinî bir anlam taşır ve Allah'a imanının nişanelerinden biridir. Bu itibarla şöyle buyurur:

“Evladını öpen bir insana Allah, güzel bir mükâfat bahşeder.”

Başka bir rivayette ise, Allah Resulü'nün (s.a.a) huzurunda “Ben evlatlarımı hiçbir zaman öpmedim” diyen bir adam hakkında Peygamber şöyle buyurur: “Bana göre bu adam cehennem ehlidir!”⁶²

Feyz-i Kâşânî bütün bu rivayetleri naklettikten sonra, çok önemli bir noktaya değinir:

İslam açısından önemli olan, bir çocuğun her açıdan ve gerçekçi bir şekilde eğitilmesidir. Bu yüzden, bir çocuğu öpmek, bağrına basmak ve onu sevdiğini göstermek, bir takım sınırlara tabidir ve cinsel duyguların tahrikine yol açmayacak bir çerçevede olmalıdır. İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurur:

“Altı yaşına girmiş bir kız çocuğunu erkek çocuklar öpmemelidir. Kadınlar da yedi yaşına girmiş bir erkek çocuğunu öpmekten kaçınmalıdır.”

Başka bir hadiste ise şöyle buyrulur:

“Altı yaşındaki yabancı bir kızı kucağına almamalı, dizlerine oturtmamalı ve öpmemelisin!”⁶³

Başka bir rivayette ise İmam Rıza'nın (a.s) hazır bulunduğu bir mecliste, ev sahibinin altı yaşındaki kızı odaya girdi. Orada bulunan herkes tek tek onu kucaklayıp sevdi. Çocuk İmam Rıza'nın yanına varınca, altı yaşını aşmış olduğundan sadece çocuğun elini tuttu. Daha sonra şöyle buyurdu:

“Bir kız çocuğu altı yaşına girince, yabancı erkekler onu kucaklarına alıp öpmemelidir.”⁶⁴

⁶¹ A.g.e., c. 23, s. 1386.

⁶² A.g.e., s. 1387.

⁶³ A.g.e., c. 22, s. 447-449.

⁶⁴ A.g.e., s. 848-849.

Feyz'in bu rivayetleri nakletmekten maksadı, erkek ve kadınların evde ve toplum içerisinde paylaştıkları yaşam atmosferinin sağlıklı ve her tür cinsel tahrikten uzak tutulması gerektiği hususunu vurgulamaktır.

Öğrenim Sürecinde İhtiyata Riayet

İslam'ın eğitim metodunu yansıtan çok muhteşem bir tabir nakledilir. Buna göre, çocuk eğer kızsaa, ona Nûr suresini öğretmek gerekir ve Yusuf suresini öğretmekten kaçınmak gerekir.⁶⁵ Feyz, bu cümlelerin yorumunda şöyle der:

Nûr Suresi'nin vermek istediği ana mesaj, hayâ, iffet ve namuslu olmaktır. Oysa Yusuf suresinde bir kadının bir erkeğe duyduğu aşk gündeme gelmiştir. Demek ki bir kız çocuğunun daha küçük yaşlarda aşkla ilgili konularla tanışması doğru değildir. Zira bu konular, cinsel davranış bozukluklarına ve psikolojik sorunlara yol açabilir. Bu yüzden, ilkin iffet ve hayâ temeli sağlanmalıdır. daha sonra diğer konular öğretilmelidir.⁶⁶

Buradan hareketle ve bu hükmün felsefesine binaen şu iddiada bulunabiliriz: İslam'a göre erkek ve kız çocuklarının her kitap, makale ve yazıyı okumaları uygun değildir. Her tür roman ve hikâye okumamaları, her tür film izlememeleri, her tür ses ve görüntüye muhatap olmamaları gerekir. Zira çocuklar, ergenler ve gençler kitle iletişim araçları vasıtasıyla heyecanları kışkırtan ve cinselliği uyandıran sahnelerle muhatap olmaktadır. Bu durum, onların ruh, kalp ve düşüncelerini şiddetle etkisi altına almakta ve akabinde de cinsel davranışlarında bazı sapmalara yol açmaktadır.

Ergenlik

Ergenlik, hayret verici ve karmaşık bir süreçtir. Zira bu süreç bir yandan bağımlılıktan kurtuluş, özgürleşme ve sorumluluk üstlenme süreci; bir yandan da cinsel içgüdünün uyandığı, fizyolojik, duygusal ve psikolojik değişikliklerin yaşandığı bir aşamadır. Bu süreç, en genel anlamıyla bedensel gelişim, güç ve canlılık dönemi; akıl, fikir ve dinî duyguların

⁶⁵ A.g.e., c. 23, s. 1383.

⁶⁶ A.g.e.

şekillendiği bir süreçtir. Elbette anne-babalar ve eğitimcilerin yardım, denetim, merhamet ve yönlendirmeleri olmadan, ergenlik dönemindeki bu değişim süreci, ergen gençleri çok büyük problemlerle yüz yüze bırakıp fiziksel ve ruhsal birçok rahatsızlığa yol açabilir. Özellikle de erken ergenlik gibi problemlerin gündeme geldiği ve ergenlikle evlilik dönemi arasındaki sürenin uzadığı çağımızda bu durum, cinsel davranışlarda anormalliklere yol açabilir.

Hakîm olan Rabbimiz, Allah’a inanan müminlere “**Kendinizi ve ailenizi cehennemin elim azabından koruyun**”⁶⁷ diye buyurur. Feyz, bu ayete istinat ederek, evlat eğitimi; özellikle de ergenlik dönemindeki gençlerin eğitimine dikkat çeker ve şöyle der:

Gençlerin eğitimi, çok kolaydır. Bunun sebebi, bir gencin fitratının halen sâlim, tertemiz, katıksız ve el değmemiş olmasıdır.⁶⁸

Ana-baba ve eğitimciler bu elverişli zemini hakkıyla değerlendirmeli ve gerekli eğitimi zamanında vermelidirler. Feyz, şöyle der:

Nebevî hadis ve rivayetlerde nakledildiği üzere **kendinizi ve ailenizi cehennemin elim azabından koruyun** ayeti nazil olduğunda, Peygamberimizin ashâbı ‘biz kendi eğitimimizi dahi hakkıyla yapamıyorken, çocuklarımızı nasıl eğitebiliriz ki’ diye tedirginliklerini dile getirdiler. Peygamber Efendimiz (s.a.a) şöyle buyurdu: “En azından ilâhî emir ve yasakları ve zarûrî bilgileri onlara anlatınız!”⁶⁹

Özellikle ergenlik yaşındaki çocukların, bulundukları hassas konum gereği iman, değerler, ahlâk ve benzeri konulara dair gerekli malumat ve ikazlarla aşına olmaları gerekir. Tabi ki bu arada cinsel meselelerle de tanışması, bu hususa özgü tehlikeler, hastalıklar ve olumsuz sonuçları bilmesi gerekir.

Sonuçta anne-baba ve eğitimciler gençleri ve ergenleri, iletişim araçlarının fevkalade etkisi, Batılı toplumların çıkmazları ve ahlâkî çöküş sebepleri; bu cümleden arkadaş çevresinin etkileri hususunda bilinçlendirmelidirler. Bu sebeple yerinde ve zamanında verilecek malumat ve eğitimle çocukları ergenliğe geçiş sürecine hazırlamak, bu dönemdeki değişimler,

⁶⁷ Tahrim: 6.

⁶⁸ *En-Nuhbe*, s. 261.

⁶⁹ *Tefsir-i Sâfi*, c. 5, s. 196.

şer'i hükümler ve bu döneme özgü sağlık bilgileriyle donatmak gerekir. Ayrıca bir öğrencinin günlük yaşamını denetlemek ve onu olumsuz davranış, fikir ve eğilimlerden alıkoymak gerekir. Feyz, şöyle der:

Ana-babalar, çocuklarının boş zamanlarını programlamalıdır. Bu zamanlarda aile ve çocuklarının arasında bulunmalı, latifeler ve güzel sözlerle onları eğitmelidirler.⁷⁰

Elbette anne-baba ve öğretmenler şu iki önemli noktaya dikkat etmelidirler: Birincisi, kendileri eğitilmiş ve ergenlik olgusu hakkında bilinç sahibi olmalı ve çocuk eğitiminin en doğru yöntemlerini bilmeli ve sorumluluk bilinciyle bu vazifeyi ifa etmelidirler.

İkincisi, zamanın şartlarının değiştiğini ve yeni nesillerin kalp ve akıllarının çok özel problemlerle meşgul olduğunu bilmelidirler. Bu demektir ki geniş yüreklilik, hoşgörü ve saygın bir dille onlarla muhatap olmalı, muâşeret âdabını gözeterek ve sâlih amellerle vazifelerini yerine getirmelidirler. Allah inancı, âhirete iman, Allah korkusu gibi değerleri doğru bir yöntemle onlara izah etmeli ve pratik yöntemlerle hayâ, iffet ve namus dersi vermelidirler. Bu doğrultuda erkek çocuklarına Hz. Yusuf'un siretini de nesnel bir örnek olarak anlatmalıdırlar. Feyz, şöyle der:

Rivayetlerde varit olduğu üzere, erkekler için Yusuf suresini okumak, eğer mârifet ve dikkatle birlikte olursa, okuyan kişiyi cinsel konularda her türlü sapmadan korur.⁷¹

Biz burada, ergenlik dönemine özgü problemlerden sadece ikisine değinmekle yetineceğiz:

1. Anne-baba ve eğitmeler, ergenlik döneminin bütün erkek ve kadınların yaşadığı doğal bir süreç olduğunu çocuklara izah etmelidirler. Ergenlik belirtilerini hem kızlar hem de erkekler için güzel bir dille anlatmalıdırlar. Feyz de diğer fakihler gibi ergenlik belirtilerini üç maddede özetler:

a) Uykuda ya da uyanırken erkeklerden sperm çıkması ve kızların âdet görmeleri.

⁷⁰ *En-Nuhbe*, s. 261.

⁷¹ *Tefsir-i Sâfi*, c. 3, s. 55.

b) Kızlar ve erkeklerde etek altı bölgesinde sert kılların çıkması.

c) Hicrî takvime göre erkeklerin on beş ve kızların da dokuz yaşını tamamlaması.⁷²

Feyz, ayrıca kızların ergenlik yaşıyla ilgili gayet zarif bir nükteye dikkat çeker:

Dokuz yaş, kızlara özgü ergenlik yaşıdır. Elbette bu namaz için geçerlidir. Fakat oruç hususunda; elimize ulaşan rivayetlere göre kızlar, on üç yaşlarını tamamlamayınca kadar oruç tutmakla yükümlü değildirler. Tabi eğer on üç yaşından önce âdet görmeye başlarsa durum değişir. Demek ki kızların ergenlik yaşı hususunda şer'î hükümler arasında fark vardır.⁷³

2. Ergenlik çağına özgü fikhî hükümlerin öğrenilmesi: Mükellefiyet şartlarından biri de ergenliktir. Akıl ve güç yetirmek de buna eklenince, şer'î teklif ve ödevler her mükellefe farz olur. Bu yüzden ergenlik çağına ayak basan bütün gençler, şer'î sorumluluklarını öğrenmek zorundadırlar. Bu cümleden erkekler için ihtilam ve meni hükümleri, kızlar için âdet görme ahkâmı; erkeklerin meni çıkmasıyla birlikte gusül almaları gerektiği, kızlarsa âdet dönemlerinin bitmesini bekleyip sonra gusletmeleri; cünüp veya âdetli olanlara mahsus haramlar, farzlar, müstehtaplar ve mekruhlar gibi meseleler öğrenilmelidir. Aynı şekilde anne-baba ve eğitimciler tarafından, bütün şartlara sahip bir müctehide taklit etmenin zorunluluğu, taharet ve necaset hükümleri; abdest, gusül ve teyemmümün nasıl alınacağı ve namazın nasıl kılınacağı güzel bir dille çocuklara anlatılmalıdır.⁷⁴

Bakma

Göz, iffet ve temizlik kalesinin bekçisidir. Bu yüzden, bu organın değeri insanın bütün bedenine bedeldir. Zaten bu itibardır ki bir insanın iki gözünü kör öden biri, bir insanı öldürme diyeti ödemek zorundadır. Tabi ki bu gözün hain ve çirkefe bulaşmış bir göz olmaması durumunda bu hüküm söz konusu olur. Aksi durumda; yani hainlik esnasında,

⁷² Mefatihü's-Şerayi', c. 1, s. 14.

⁷³ A.g.e.

⁷⁴ A.g.e., s. 14-25, 51-53, 65.

namusuna göz dikilen şahıs tarafından bir darbeye zarar gören gözün diyet ve garantisi yoktur. Zira bu durumda iffet kilidi olması gereken bu uzuv hainlik etmiş ve taşıdığı eşsiz değeri kaybetmiş sayılır.

Hakîm olan Rabbimiz Kur'an'da müminlere hitaben; **“Gözlerinizi namahremden sakınınız. Biliniz ki gözü namahremden korumak, sizin için daha hayırlıdır”**⁷⁵ mealinde hitap eder ve şöyle ekler:

“Bu, sizi birçok zarar ve cinsel sapmalardan alıkoyar ve sizin gelişip kemâle erişmenizin zeminini hazırlar.”⁷⁶

Feyz, uygunsuz bakışlar ve Allah'ın **“gözlerinizi namahremden sakınınız”** buyruğuna dair birkaç rivayet nakleder:

İmam Sâdık, (a.s) gayet zarif bir ifadeyle namahreme bakmanın şeytanın zehirli bir oku olduğundan, insanı yüz üstü yere yıkacağından ve toplumu fesada sürükleyeceğinden söz eder. Zira namahreme bakmak, cinsel içgüdüğü alevlendirir, cinsel şehvet küresini tutuşturur, cinsel baskıyı ikiye katlar ve çoğunlukla da peşi sıra hasret ve hayal kırıklığı getirir. Bu sebeple de sonsuz bir ıstırap, bunalım ve kaygıya sebep olur.⁷⁷

İmam Sâdık (a.s) bir başka rivayette namahreme bakmamayı, melekût âlemine erişme yolu olarak gösterir ve şöyle buyurur:

“Her kim Allah için namahreme bakmazsa, Allah ona öyle bir iman nasip eder ki onun kendine mahsus hazzını hisseder.”⁷⁸

Anne-baba ve eğitimciler, bu ilâhî emir doğrultusunda yaşadıklarını pratik olarak göstermeli, çocuklarını küçük yaştan itibaren bu kuralla tanıştırmalı ve onlara bakışlarını kontrol edip namahremden sakındırmayı öğretmelidirler. Tabi bu hususta en başta kendileri örnek olmalı sonra da kontrolsüz bakışların tehlikelerini çocuklara anlatmalı ve bakışın caiz olan ve caiz olmayan diye iki türe ayrıldığını izah etmelidirler. Caiz olmayan bakışları anlatırken ayrıca mahrem ve namahrem ne anlama geldiğini de anlatmalı bu doğrultuda Masumlardan (a.s) varit ola

⁷⁵ Nûr: 30-31.

⁷⁶ *Tefsir-i Sâfi*, c. 3, s. 429-430.

⁷⁷ *El-Vâfi*, c. 22, s. 859-860, 3. ve 5. Hadis.

⁷⁸ A.g.e., s. 860 4. ve 8. Hadis.

rivayetlerden yardım almalıdırlar. Örneğin Ümmü Mektum adında gözleri görmeyen bir adam bir gün Allah Resulünün (s.a.a) evine gelir ve izin ister. Hz. Peygamber, kadınlara: “Kalkın, başka bir odaya gidin” der. Kadınlardan biri: “Fakat onun gözleri görmüyor ki!” diyecek olur. Peygamberimiz şöyle buyurur:

“Evet, onun gözleri görmüyor; fakat siz onu görebiliyorsunuz!”⁷⁹

Cinsel Münasebet

Evlilik aşamasındaki gençlerin bilmeleri ve öğrenmeleri gereken konulardan biri de cinsel ilişkiye dair malumattır. İlkın şu hususu hatırlatmak gerekir ki cinsel ilişki, bedenle olduğu kadar ruhla da ilişkili olup heyecanlar, güdüler, duygular, fikirler ve bakış açılarıyla da ilintilidir. Demek ki sadece cinsel organlar, salgılar ve mekanizmanın fonksiyonlarını bilmek yeterli değildir. Zira bedensel, ruhsal, biyolojik, kültürel, sosyal ve dinî faktörler arasındaki koordinasyon, cinsel uyumun zeminini oluşturur. Hiç kuşkusuz bilinçli ve keyifli bir cinsel yaşamı olan çiftler, çoğunlukla hayatlarından memnundurlar ve daha huzurlu bir yaşam sürerler. Bunun sebebi, karı kocanın cinsel hayatlarındaki mutluluğun, aralarındaki sevgi ve ünsiyet duygularını besliyor olması, onları her tür çatışma ve kötü davranıştan koruyor olması ve onları duygularını kontrol ve öz güven hususunda besliyor olmasıdır.

İslam dini, bu açıdan da insan hayatına düzenlemiş ve bu doğrultuda paha biçilmez değerde bir bilinçlendirme ve yönlendirme programı öngörmüştür. Her şeyden önce İslam, kadın ve erkek arasındaki bu münasebeti kutsal bir olay olarak değerlendirir. Bu itibarla bu ilişkinin dua, yakarış ve namazla süslenmesini ister ve bu iş karşılığında sevap ve mükâfat vaat eder. Dolayısıyla bazı durumlarda bu ilişkiyi şer’î bir vacibe olarak görür ve erkek ve kadının aldıkları hazza ilâhî ve semavî bir boyut kazandırır; dünyevî bir güzelliğe semavî bir renk katar. Burada cinsel ilişkiye dair bazı konuları izah etmek gerektiğini düşünüyoruz:

⁷⁹ A.g.e., s. 816.

1. Cinsel İlişkinin Mahiyeti

Eskiden bazıları, kadın erkek ilişkisini bir suç işlemek mesabesinde görerek çirkin, aşığılık ve hakir bir iş olarak değerlendirmiyorlardı. Belki günümüzde de birbirlerinden utanan ve şaşılmalı bir utanç duygusuyla birbirlerine bakan ve netice itibarıyla de hayatlarını zehir eden karı kocalar bulunabilir. Fakat artık bugün bilimsel olarak ispatlanmıştır ki cinsel ilişki bedensel sıhhat ve ruhsal sağlıkla sıkı bir bağ taşır ve bu ilişkiden uzak durmak hem bedensel hem de ruhsal birçok hastalığa yol açar. İslam dini de karı koca arasındaki cinsel ilişkiyi mübarek ve kutsal bir olay olarak görür, bu ilişkinin hazzını en üstün maddî haz olarak değerlendirir ve karşılığında sevap ve mükâfat öngörür.

Feyz, bir hadisin ışığında cinsel ilişkinin mahiyeti, sevap ve mükâfatı konusuna değinir. Haz hususunda İmam Sâdık'tan (a.s) şu rivayeti nakleder:

İmam (a.s) çevresindekilere “Maddî hazların en güçlüsü hangisidir?” diye bir soru sorar. Herkes kendince bir şey söyler. En son İmam (a.s) şöyle buyurur: “En büyük haz, kadınlarla yatmaktır.”⁸⁰ Başka bir rivayette de yine bu içerik tekrarlanmış; ama iki ilave nokta daha eklenmiştir. Birincisine göre, cinsel hazzın yapısal ve yaratılışsal bir boyutu vardır. Bu itibarla Hz. Hakk (cc) şöyle buyurur: “Kadınlara ilgi insanlara cazip kılınmıştır.”⁸¹ İkincisine göre ise, Cennette cinsel ilişki, maddî hazların en üstünüdür.⁸²

Feyz, bu iki rivayetten ilhamla şöyle der:

Cinsel ilişki bedensel hazların en güçlüsü ve cennetteki hazların bir numunesidir.⁸³

Cinsel ilişkinin sevap ve mükâfatına dair ise Feyz, şu rivayeti nakleder:

Allah Resulü'nün (s.a.a) sahabeti Hz. Ebu Zer, Peygamber'in bu konudaki buyruğu karşısında şaşırır ve şöyle sorar: “Kadınlarınızla ilişkiye giriniz ve ilâhî mükâfatlar elde ediniz diye buyuruyorsunuz; bunun anlamı nedir? Cinsel ilişki, nasıl sevap vesilesi olabilir?” Peygamberimiz şöyle buyurdu:

⁸⁰ A.g.e., c. 21, s. 29-30.

⁸¹ Âl-i İmran: 14.

⁸² El-Vâfi, c. 21, s. 30.

⁸³ El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk, s. 63.

“Gayrı meşru bir ilişki için nasıl ceza öngörülmüşse, aynı şekilde meşru ilişki için de sevap öngörülmüştür.”

Meşru cinsel ilişkinin sevabı hususundaki rivayetlerde iki nokta dikkat çekmektedir:

1. Erkek, cinsel ilişkiye ihtiyaç duyup da günaha düşme korkusuyla eşiyse münasebete girse, ecir ve sevap kazanır.⁸⁴

2. Cinsel ilişki, iki insan arasındaki en yakın ve en özel ilişkidir. Bu ilişki insanın en derin duygularını dahi etkisi altına alır. Ayrıca bu ilişki, birçok ahlâkî değerlerin temel faktörlerinden biridir.⁸⁵ Bu itibarla bazı rivayetlerde bu ilişki hatta cihatla dahi bir tutulmuş ve günahların dökülmesine vesile olan sebeplerden biri olarak görülmüş⁸⁶ dahası cinsel ilişki esnasının meleklerin huzuruyla şerefleneceğinden bahsedilmiştir. Feyz, İmam Sâdık’tan (a.s) şu rivayeti nakleder:

“Hiçbir şeyde (=eğlencede) melekler hazır bulunmazlar. Ancak iki yer dışında; biri, binicilik ikincisi, karı kocanın birbirleriyle oynaması.”⁸⁷

Feyz, rivayetteki ‘şey’ kavramını mubah ve haz duyulan eğlence diye tefsir etmiştir.⁸⁸

2. Cinsel İlişki Mekanizması

Cinsel ilişkinin ana bileşenleri, beş faktöre indirgenebilir: Cinsel istek, tahrik olmak, haz, boşalma ve yatışma. Malumdur ki cinsel ilişki için her şeyden önce arzu ve istek oluşmalıdır. Bu istek, meni torbacıklarının dolması, yumurtalık kanallarının dolması, cinsel sahneleri hayal etmek, dokunmak, bakmak, okşamak gibi etkenlerin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Cinsel arzunun uyanmasıyla birlikte tenasül organları da harekete geçerler ve neticede uyarılma ve hazırlık faktörü devreye girer. Cinsel ilişki ve bu esnada beyin, sinir sistemi, damarlar ve kanda cereyan eden etkileşimler tenasül organında bazı salgıların oluşumunu beraberinde

⁸⁴ El-Vâfi, c. 22, s. 705-706.

⁸⁵ Moore, *Engizeş ve Heyecan*, Tercüme: M. Taki Berâhîni, s. 81.

⁸⁶ El-Vâfi, c. 22, s. 705.

⁸⁷ A.g.e., s. 706.

⁸⁸ A.g.e., s. 707.

getirir. Bu esnada cinsel haz ortaya çıkar ve zirveye ulaşır. Meninin boşalmasıyla birlikte de yatışma ve doyum aşamasına gelinir. Sonrasında da beden önceki ve normal haline geri döner.

Feyz, cinsel ilişkiyle ilgili temel bir ilkedен söz eder:

“Cinsel ilişkide hem erkek hem kadın her ikisi de haz almalı, her ikisi de yatışıp tatmin olmalıdırlar. Bu yüzden, Masumlardan (a.s) nakledilen rivayetlerde *en güzel ilişki* tabiriyle kadın ve erkeğin her ikisinin de haz aldığı ve tatmin olduğu ilişki kastedilmiştir.”⁸⁹

Malum olsa gerektir ki zamansal, mekânsal ve psikolojik vaziyet, eşlerin karşılıklı haz duymaları hususunda etkilidir. Elbette bildiğimiz üzere, cinsel aksiyonda erkek, etken konumundadır ve işin başlaması ona bağlıdır. Kadın ise bu ilişkide edilgen bir rol oynar. Bu itibarla kadını, bu ilişki için hazırlamak kaçınılmaz bir aşamadır. Tabi sadece fiziksel olarak hazırlamak yeterli değildir. Kadın, her şeyden önce ruhsal açıdan hazırlanmalı ve cinsel arzuları uyandırılmalıdır. İslam dini, cinsel ilişki esnasında aceleci davranmamayı emreder ve bu durumda aceleciliği oldukça kötü ve çirkin bir amel olarak değerlendirir. Dolayısıyla bu ilişki, sabır, teenni ve sükûnet içerisinde başlamalı ve gerekli hazırlık aşamasına varılmalıdır.

Feyz, eşler arasında ortak ve karşılıklı hazzın kaçınılmazlığına dair Peygamber Efendimizden (s.a.a) iki rivayet nakleder: Birinci rivayette Peygamber şöyle buyurur:

“Cinsel ilişki esnasında kuşlar misali olmayınız! Bilakis sabır ve sükûnetle hareket ediniz!”⁹⁰

Başka bir rivayette ise şöyle buyurur:

“Cinsel ilişki esnasında asla aceleci davranmayınız!”⁹¹

Başka bir rivayette ise bu işin yol ve yordamı da izah edilir:

“Karı koca arasında elçiler işe koyulmalıdır!” “Elçiler derken neyi kastediyorsunuz?” diye sorulunca da şöyle buyurur: “Öpücük ve tatlı sözler!”⁹²

⁸⁹ A.g.e., s. 721, 9. Hadis.

⁹⁰ A.g.e., s. 721, 7. Hadis.

⁹¹ A.g.e., 8. Hadis.

⁹² *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 3, s. 110.

Sonuçta cinsel ilişki, tensel temas, okşama, öpme, dokunma, oynama ve benzeri ön hazırlık aşamalarından sonra gerçekleşmelidir. Böylece hem kadın hem de kocanın hoşnutluğu sağlanmış olur. Kadının sevgi susuzluğu ve muhabbet dolu sözler karşısında dizlerinin çözüldüğü gerçeği göz önüne alındığında, ilişkiye girmeden önce iki etkin faktör; yani öpmek ve tatlı sözler söylemek vesilesi doğru bir şekilde kullanılmalıdır. Hiç kuşkusuz cinsel yetersizliğin göstergelerinden biri de erkeğin, eşiyile üns bulmadan ve ön hazırlıkları görmeden münasebete girmesidir.

3. İlişki Zamanı

Din ve din bilginleri açısından zaman, cinsel ilişki hususunda önemli bir etkiye sahiptir. Bu sebeple, hadis külliyatlarında, bu ilişkinin zamanı hakkında birçok rivayet yer alır. Dahası bu hususa dair özel bölümler tahsis edilmiştir. Bu hadislerden anlaşıldığı kadarıyla, cinsel ilişki zamanı, karı kocanın beden, ruh, ahlâk ve psikolojileri, bu ilişki neticesinde şekillenen cenin üzerinde bile etkilidir. Öyle ki çocuklarda ortaya çıkan bazı bedensel ve psikolojik özürlerin sebebi cinsel ilişki zamanına bağlanmıştır. Örneğin hicrî ayların başlangıç, orta veya son gününde gerçekleşen cinsel ilişki, düşük yapmak, delilik, acımasızlık ve ahlâkî zaaf- lar gibi sonuçlar doğurabilmektedir. Bunun sebebi, varoluş âlemindeki bütün olay ve olguların birbirleriyle etkileşim içerisinde olmalarıdır. Dolayısıyla uzay ve atmosferdeki olay ve olgular, ay, güneş ve yerkürenin hareketlerinin yeryüzündeki değişim ve dönüşümler üzerindeki etkisi hiçbir şekilde görmezden gelinemez.

Daha da ötesi, kadının cinsel ilişkiye hazır olduğu günler bir ay içerisinde farklılık gösterir. Feyz, *el-Vâfi*, *el-Mehecce'tu'l Beyda* ve *Mefatihü's Şerayi'* kitaplarında bu konuyu ele almıştır. Biz de burada konunun bir özetini sunmaya çalışacağız:

1- Düğün Zamanı: Düğün için en uygun zaman, akşam vaktidir. Zira akşam, Allah Teâlâ'nın 'sükûnet ve huzur' sebebi kıldığı zaman dilimidir.⁹³ Bu sebeple Resul-i Ekrem'in (s.a.a) sünneti, düğünlerin akşam vakti; üstelik akşamın başlangıcı değil son vakitlerinde yapılmasıdır.⁹⁴ Öyleyse en

⁹³ Yunus: 67; Mü'min: 61; Kasas: 72.

⁹⁴ *El-Vâfi*, c. 22, s. 730-733; *Mefatihü's-Şerayi'*, c. 2, s. 286.

güzeli, karı kocanın akşamleyin bir süre dinlendikten sonra ilişkiye girmeleridir. Bir rivayette, akşamın ilk vaktinde cinsel ilişkiden men edilmiş ve böyle bir ilişkinin dünya sevgisine müptela bir çocuğun dünyaya gelmesine sebep olacağı belirtilmiştir.⁹⁵

2- Cinsel İlişki İçin En Uygun Vakitler: Feyz, bazı rivayetlere istinaden şöyle der:

Pazartesi, salı, perşembe ve cuma günleri bu ilişki için en uygun günlerdir. Elbette tüm günler içerisinde cuma günü en münasip gündür. Zira cumanın hem gün hem de gecesi mübarek vakitlerdendir. Ayrıca ramazan ayının ilk gecesi ve şaban ayının ortası da cinsel münasebet için uygun zamanlardır.⁹⁶ Hatta ramazan ayının ilk gecesinde cinsel münasebet için müstehap tabiri kullanılmıştır. Diğer ayların ilk günü ve ortasında bu münasebet uygun değildir ama ramazanın ilk gecesi ve şaban ayının ortasında müstehap sayılmıştır. Elbette bir tek Allah bilir bu iki gecede tabiat âleminde nasıl bir cümbüş kopuyor ve ne tür değişim ve dönüşümler yaşıyor da bu sebeple bu ilişki, mekruh olmak bir yana üstelik müstehap olup hiçbir kötülük içermemektedir.

3- İlişki İçin Uygun Olmayan Zamanlar: Cinsel ilişki için uygun ve uygun olmayan zamanlarla ilgili hadislerin hepsi Allah Resulünden (s.a.a) rivayet edilmiştir. Hatta bu konuyla ilgili İmam Sâdık'tan (a.s) rivayet olunan hadis de Resul-i Ekrem'e isnat edilmiştir. Uygun olmayan zamanlar şunlardır: Şafak vakti ile güneşin doğduğu vakit arası, günbatımı ile mağrip vakti arası, güneş ve ay tutulmasının yaşandığı vakitler; sarı, kırmızı ve siyah rüzgârların estiği vakitler, depremin yaşandığı gece ve gündüz, her ayın ilk günü ve ortası, öğlen vakti ve sonrası, kurban bayramı gecesi, yolculuğa çıkılacak gece, yolculuk esnasında ve akşam vakitinin ilk demleri.⁹⁷

Hiz. İmam Sâdık (a.s) büyük bir şefkatle insanoğlunu muhatap alarak şöyle buyurur:

“Allah rızası için ne olur, bu vakitlerde cinsel münasebete girmeyiniz! Zira bu ilişkinin ürünü, gönlünüze uygun ve kâmil bir çocuk olmayacaktır!”⁹⁸

⁹⁵ El-Vâfi, c. 22, s. 733.

⁹⁶ A.g.e., s. 730-733.

⁹⁷ A.g.e., s. 715-716 ve 733.

⁹⁸ A.g.e., s. 717.

Çünkü bu vakitlerdeki ilişkiden doğan çocukların deli, kör, felçli, altı ya da dört parmaklı, uzağı görme özürlü yahut ruhsal ve ahlâkî açıdan sıkıntılı çocuklar olmaları pek muhtemeldir.

4. Cinsel İlişkinin Yer ve Ortamı:

Hiç kuşkusuz huzurlu, güvenli, temiz, hoş kokulu ve ferah bir ortam, mutlu bir cinsel ilişki için kaçınılmazdır. Feyz, bu hususta bazı rivayetleri aktarmanın yanı sıra Masumların (a.s) dilinden cinsel ilişki için uygun olmayan ortamları da izah eder. Bu cümleden bazı örnekler verecek olursak: Ay ya da güneş ışığı altında cinsel ilişki neticesinde doğacak çocuklar fakirliğe müptela olurlar. Gemi ya da başkalarının fark edebilecekleri herhangi bir araç içerisinde cinsel ilişki münasip değildir. Çocuk dahi olsa herhangi birinin görebileceği yerlerde, yüz ya da arkası kibleye dönük olduğu halde, ağaç altında, dam üstünde vs. diğer bazı mekânlarda cinsel ilişkiye girmek gerekir.⁹⁹

5. Cinsel İlişki İçin Gerekli Ruhsal Şartlar

Cinsel ilişki, ruhsal açıdan huzurlu ve hazırlıklı olduğu bir zamanda gerçekleşmelidir. Bedensel sağlık, temizlik, dış görünümün çekici olması, uygun beslenme, uygun ortam ve mekân, yeterli düzeyde dinlenmiş olmak gibi etkenler bu ilişkiyi nasıl etkiliyorsa, ahlâkî, ruhsal ve manevî faktörlerde söz konusu huzur ve hazırlığın şekillenmesinde önemli bir rol oynarlar. İslam dini, bütün faktörlerin yanı sıra özellikle de psikolojik ve ahlâkî şartları gayet önemli bulur ve bu hususta detaylı tavsiyelerde bulunur. Bu tavsiyelerin bir bölümünü Feyz'in yorumuyla aktarmaya çalışacağız:

1. Allah'ın Adını Anmak: Cinsel ilişkiye Allah'ın adını anarak ve “Bismillahirrahmanirrahim” diyerek başlanmalıdır. Böylece bu ilişki kutsi ve uğurlu bir boyut kazanır ve insanı şeytanın ortaklığı ve şerrinden muhafaza eder. Zira şeytan bu esnada harekete geçer ve koca ile birlikte bu ilişkiye ortak olur. Bir insan, ilişkiye başlarken ‘bismillah’ deyip demediğini bilmek istiyorsa, bu ilişkiden doğan çocuğuna baksın; çocuk eğer

⁹⁹ A.g.e., s. 717-718 ve 730-733.

Ehl-i Beyt'i (s.a) seviyorsa demiştir; yok, sevmiyorsa dememiştir.¹⁰⁰ El-bette bu konunun kökleri Kur'an'a dayanır.¹⁰¹

2. Dua: Karı ve koca, yaşadıkları ilişkiye manevî bir renk katmalıdır. Allah'ın adıyla başlamanın yanı sıra hadislerde tavsiye edilen duaları da okumalıdır. Bu cümleden olarak koca elini eşinin alnına koymuş ve kibleye yönelmiş bir vaziyette şu duayı okumalıdır: "Allah'ım, emanetini aldım ve onu senin buyurmuş olduğun cümleleri tekrarlayarak kendime helal kıldım. Eğer ondan benim için bir evlat nasip olacaksa, onu bereketli, takvalı ve Al-i Muhammed'in (a.s) taraftarlarından kıl! Şeytanı ondan uzaklaştır ki hiçbir nasip ve ortaklığı olmasın!"¹⁰²

6. İlişki Âdâbı

İslam, insanın kemâl ve saadetini ve onun varlığına ait tüm boyutları göz önünde bulundurmuş bu doğrultuda cinsel ilişki ile alakalı bazı düsturlar vazetmiştir. Bu cümleden, karı ve kocanın her ikisinin de cinsel tatmine erişmeleri hususunu önemle vurgulamış ve bu tatminin her ikisinin de hakkı olduğunu belirtmiştir. Demek ki hem kadın hem de erkek eşinin cinsel ihtiyacını ciddiye almak zorundadır. Cinsel uyarılma hususunda kadın ve erkek arasındaki farkı gözetmiş buna dair tavsiyelerde bulunmuştur. Temizlik, süslenme ve cazibe hususuna dikkat çekmiş ve ayakta, çıplak ve cenabet halinde iken ilişkiye girmekten ve ilişki esnasında konuşmaktan men etmiştir. İslam'a göre bu ilişki tam bir nezaket, tatlılık, samimiyet ve şefkat duygularıyla yaşanmalıdır. Kadın bu konuda kocasının arzularını mutlaka yerine getirmeli hatta her sabah ve her akşam kendisini kocasına sunmalıdır. Kocasını karşısında işveli davranmalı, onun karşısında ve o kutlu esnada hayâ ve utanma duygularını bir kenara bırakmalıdır. Hatta ibadet için bile olsa kocasının davetini geri çevirmemelidir. Cinsel ilişki sona erdikten sonra, yeniden birleşmek isterse abdest almalıdırlar. Zira bu, onlara yeni bir zindelik kazandırır. Başkalarının yanında, yaşadıkları bu mahrem sahnelerle ilgili asla konuşmamalıdırlar. Zira bu, Allah'ın rahmetinden uzaklaşmaya sebep olur.¹⁰³

¹⁰⁰ A.g.e., s. 711-714.

¹⁰¹ İsrâ: 64.

¹⁰² El-Vâfi, c. 22, s. 710.

¹⁰³ A.g.e. s. 703-707 ve 721-734; El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 3, s. 109-118; Mefatihü's-Şerayî, c. 2, s. 286-294.

Tabi ki bütün bu âdâp, karı ve kocanın cinsel içgüdülerinin aile ocağında gerektiği veçhiyle tatmin olması ve dolayısıyla huzur, güven ve sevgi ışığının tüm aileyi kuşatması içindir. Malumdur ki karı ya da kocanın cinsel ihtiyacı ev ortamında karşılanmadığı zaman ya mahrumiyet ve mutsuzluğa razı olup hayal kırıklığı, stres, ıstırap ve yalnızlığa mahkûm olurlar veya ailenin dağılıp parçalanmasıyla sonuçlanır yahut ev ortamının dışında başka seçenekler ararlar. Ki bu durum bireysel ve toplumsal hayat için en büyük tehdittir. Dolayısıyla en doğru yol ve yöntem, İslam'ın belirlediği yol ve yöntemdir. Zira İslam, aile hayatının sevgi, muhabbet, bilinç, sorumluluk, vakar, hoşgörü ve karşılıklı hak-hukuka riayet edilen bir merkez olmasının öngörmektedir.

7. Cinsel İlişkiye Şer'î Engeller

İslam dini, insanın cinsel haz alma hususundaki doğal hakkını tanıır ve bu ihtiyacın muhakkak karşılanması gerektiğini vurgular. Fakat bu hakkı sadece şer'î sınırlar çerçevesinde câiz bilir. Bu sınırların dışında kalan evlilik ve cinsel ilişkileri, aile ve toplum sağlığı, ailevî bağların muhafazası, sosyal ve bireysel maslahatlar ve sair nedenler gereği haram sayar. İslam'ın haram bildiği hususları özetleyecek olursak:

1. Mahremlerle Evlilik: Bazı kadınlar, insanın mahremi sayılırlar. Kan bağı ve nesepsel akrabalık, evlilik yoluyla şekillenen akrabalıklar yahut sütkardeşliği sebebiyle mahrem sayılırlar. Hiç kuşkusuz mahremlerle evlilik, ailenin bütünlüğü ve ailevî ilişkiler açısından tamamen uygunsuz olup aile sağlığı açısından da tehlikeler içerir. Bu yüzden, bütün toplumlar, kabile ve milletlerde ayrıca bütün semavî dinlerde mahremlerle evlilik yasak bilinir.

İslam dininde de mahremlerle evlilik en büyük suçlardan biri sayılır ve Kur'an-ı Kerim'de bazı ayetlerde açık bir dille yasaklanmıştır. Bu cümleden, Yüce Allah Nisâ suresi 31. ayette tafsilatlı bir şekilde kimlerin mahrem sayıldığını izah buyurmuş ve onlarla evlilik kesin bir dille yasak bilinmiştir. Bu ayette sıralanan mahremler şunlardır: Anneler, kızlar, kız kardeşler, halalar, teyzeler, kardeş kızları, kız kardeş kızları, erkek ve kız evlatların kızları, kaynana, baldız, evlatlıklar, erkek evlatların eşleri, sütanne ve süt kız kardeşler. Bu konuya dair birçok hadis de

rivayet edilmiştir. Feyz, *el-Vâfi* ve *Mefatihü's-Şerayi'* kitaplarında, bu konuya ilişkin sayfalar dolusu malumat aktarır.¹⁰⁴

2. Âdet Günlerinde Cinsel İlişki: İslam dini karı kocanın bedensel ve ruhsal sağlıklarını temin ve doğacak çocukların muhafazasını sağlamak gayesiyle âdet günlerinde cinsel ilişkiyi yasaklamıştır. Tıp ilminde de, âdet günlerinde cinsel ilişkinin hem kadın hem de erkeğe zarar verdiği ispatlanmıştır. Zira âdet kanı, birçok mikrop içerir ve cinsel ilişki bu mikropların bedenine diğer uzuvlarına sirayet edip bedenin iltihaplanmasına ve kanser, cüzam ve ayrıca psikolojik birçok hastalığın ortaya çıkmasına sebep olur.¹⁰⁵ Bu ilişki, kadınlardaki yumurtalığı yok eder. Ayrıca âdet döneminin uzaması, düzensizliği ve rahmin normal işlevini kaybetmesini beraberinde getirir. Sonuçta âdet kanı, özel bir kirlilik taşır ve âdet günlerinde asla cinsel ilişkiye girilmemelidir.

Kur'an-ı Kerim, aybaşı halini 'eza' kelimesiyle tabir eder. Bu kavram, eziyet, ziyan ve zarar gibi anlamlara gelir.

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذَى فَأَعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّى يَطْهُرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ

“Sana, kadınların aybaşı hali hakkında da sorarlar, de ki: “O bir ezadır (rahatsızlıktır)”. Aybaşı halinde iken kadınlardan el çekin, temizlenmelerine kadar onlara yaklaşmayın. Temizlendikleri zaman, Allah'ın size buyurduğu yoldan yaklaşın.”¹⁰⁶

Feyz, 'eza' kavramını “insan doğasının tiksindiği özel bir kirlilik” şeklinde tanımlar. Ona göre, âdet günlerindeki kadınlarla ilişki tiksindirici, insan doğası ve fıtrata aykırıdır.¹⁰⁷ Kur'an-ı Kerim, hadisler ve bütün fakiherin icma'ı mucibince aybaşı halindeki kadınlarla cinsel temas, ha-

¹⁰⁴ *El-Vâfi*, c. 21, s. 155-227; *Mefatihü's-Şerayi'*, c. 2, s. 233-234.

¹⁰⁵ Sâni, *Behdaşt-ı İzdivac Der İslam*, s. 141-144.

¹⁰⁶ Bakara: 222.

¹⁰⁷ *Tefsir-i Sâfi*, c. 1, s. 252.

ram ve büyük günahlardan sayılır.¹⁰⁸ Feyz, aybaşı halindeki kadınlarla cinsel temasın haram oluşunu dinin zarurî hükümlerinden sayar.¹⁰⁹ O, kitabının üç babını bu konuya tahsis etmiş ve bu konuya dair 33 hadis rivayet eder.¹¹⁰

Elbette cinsel ilişkinin haram bilindiği diğer bazı durumlar daha vardır. Fakat biz burada sadece ana başlıklarını saymakla yetineceğiz: Doğum yaptığı günler, lohusâlik dönemi, ramazan ayı günleri ve itikâf günlerinde cinsel ilişki haramdır.

¹⁰⁸ *Mefatihü's-Şerayi'*, c. 2, s. 284.

¹⁰⁹ A.g.e.

¹¹⁰ *El-Vâfi*, c. 22, s. 735-746.

3. Cinsel İcğüdüyü Tatmin ve Kontrol Yolları

Naha önce de hatırlattığımız üzere, yüce İslam dini, cinsel eğilimi ilâhî bir hediye ve nişane olarak görür.¹¹¹ Bekâr yaşamayı, evlilikten kaçmayı ve sınırsız cinsel özgürlüğü ise şiddetle reddeder. Buna mukabil, cinsel gelişim sürecini göz önünde bulundurarak cinsel arzuları karşılama, kontrol ve terbiye etme doğrultusunda yol ve yöntemler belirleyerek cinsel davranışları reel bir zeminde disiplin ve intizam altına alır. Bu bölümde biz, cinsel içğüdüyü tatmin yolları ve kontrol yöntemleri konusunu ele alacağız.

Tatmin Yolları

Cinsel içğüdünün tatmini için birçok yol ve yöntem vardır. Tabi bunların bazıları sağlıklı, meşru ve insan fıtratıyla uyumluyken bazıları ise insan doğası ve fıtratıyla çelişir ve onun sağlık ve saadetini tehdit eder. Bu ikinci grubu sonra ‘cinsel sapmalar’ başlığı altında ele alacağımızdan şimdi sağlıklı ve meşru yol ve yöntemleri incelemeye çalışacağız:

1. Daimî Evlilik

İslam açısından ve İslam âlimlerine göre evlilik bağı, cinsel içğüdünün tatmini ve doyurulması için yegâne sağlıklı ve doğru yol ve cinsel ilişki ve davranışların kontrolü için en güvenilir yöntemdir. Zira evlilik, insan doğa ve fıtratıyla uyumlu bir ilişkidir. Bu itibarla, dinî metinlerde

¹¹¹ Rum: 21.

evlilik, kutsî ve mübarek bir ilişki olarak değerlendirilir ve aile hayatı kurup evlilik bağı oluşturmak çok önemli bilinir. Evlilik kültürünün toplum genelinde yaygınlaşması için de İslam, çok geniş bir alan açmıştır.¹¹² Bu cümleden Kur'an-ı Kerim'de evlilikle ilgili şöyle buyrulur:

﴿وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَأَمَائِكُمْ إِنَّ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِيهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾

“Aranızdaki bekârları, kölelerinizden ve cariyelerinizden sâlih olanları evlendirin. Eğer bunlar fakir iseler, Allah kendi lütfu ile onları zenginleştirir. Allah, (lütfu) geniş olan ve (her şeyi) bilendir.”¹¹³

Feyz, bu ayet-i celilenin tefsirinde dört noktaya dikkat çekmektedir, konuyu aydınlatması bakımından önemli bulduğumuz noktaları aktarıyoruz:

1. “Evlendirin” tabiri ilâhî bir emirdir.¹¹⁴
2. “Bekârlar” tabiri, eşi olmayan erkek ve kadına işaret etmektedir.¹¹⁵
3. Köle ve cariyeleri evlendirmek hususundaki emrin içlerinden sırf ‘sâlih’ olanlara tahsisinin hikmeti nedir diye sorulacak olursa cevap şudur: ‘Sâlihlerden’ murat, evlilik için liyakatlı ve elverişli olanlardır.¹¹⁶
4. Fakirlik korkusuyla evlilikten uzak durulmamalıdır. Zira Allah’ın, onları kimseye muhtaç kılmayacağına dair vaadi vardır.

Feyz, bu hususu pekiştirmek için bazı hadislerle de istinat eder. Örneğin, Bir adam Allah Resulünün (s.a.a) huzurunda fakirlikten yakınır. Peygamberimiz (s.a.a) ona: “Evlen” diye buyurur. Adam şaşırır ve “Ben fakirlikten dert yanıyorken siz bana, evlenip ağır bir masraf altına girmemi mi tavsiye buyuruyorsunuz!” der. Peygamberimiz: “Evet!” diye buyurur. Adam, Allah Resulü’nün tavsiyesine uyar ve evlenir. Akabinde ise yaşam ve geçim şartları tamamen değişir. Başka bir rivayette yine Allah Resulü (s.a.a) şöyle buyurur:

“Evlenmek için maddî imkanları olup da evlenmeyen benden değildir.”

¹¹² El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 3, s. 51-58, c. 5, s. 180; en-Nuhbe, s. 215.

¹¹³ Nûr: 32.

¹¹⁴ Tefsir-i Sâfi, c. 3, s. 432.

¹¹⁵ El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 3, s. 52.

¹¹⁶ A.g.e.

Yine şöyle buyurur:

“Fakirlik korkusuyla evlenmeyen bir insan, Allah hakkında kötü zan besliyor demektir!”

Başka bir rivayette ise şöyle buyurur:

“Gençler, evlenin! Zira evlilik gözü korumak, bakışları muhafaza ve iffet sınırlarını gözetmek için en güzel vesiledir.”

Başka bir hadiste de şöyle buyurur:

“Evlilik sayesinde dinin yarısı muhafaza edilir!” ¹¹⁷

Feyz, evlilik ve cinsel içgüdüğü tatmin hususunda iki nükteye daha değinir:

1. İlk bakışta, evliliğin müstehap olduğu sonucu çıkmaktadır. Ancak bu konuyla ilgili ayet ve rivayetlerin çokluğuna, ayrıca bu ayet ve hadislerin üslubu ve dinî kültürün evlilik meselesindeki algısına bakarak, vacip olabileceği ihtimali göz ardı edilmemelidir.

2. Evlilik bağı gerçekleştikten sonra, erkek ya da kadın cinsel yetersizliğe sebep bazı kusurlarla karşılaştıklarında bu, nikâh akdinin bozulması için yeterli bir sebeptir. Buradan yola çıkarak cinsel ihtiyaçların karşılanması gerektiğinin ne düzeyde önemli olduğunu anlayabiliriz. Zira bu gaye gerçekleşmediği zaman evlilik gibi kutsal, bereketli ve faziletli bilinen bir ilişki dahi bozulabilmektedir. ¹¹⁸

Elbette unutmamak gerekir ki evlilik, sadece cinsel ihtiyaçlar ve fiziksel ilişkilere indirgenecek olur ve sevgi, muhabbet ve samimiyet ortamı göz ardı edilirse, tabi ki çok geçmeden hayal kırıklığı, ümitsizlik, keder, yalnızlık duygusu gibi duyguların ortaya çıkmasına yol açar ve zamanla araya soğukluk girer. Zira insan yaratılışı gereği, monoton bir hayattan asla hazzetmez. Lâkin eğer evlilik, mârifet, sevgi ve şefkat temeli üzerine kurulur, çiftler araştırma neticesinde ve programlanmış bir şekilde evlenir ve bu yeni yaşam ve yeniden doğuş sahasına adım atarken Allah'a tevekkül ederlerse elbette huzur, sükûnet ve samimiyet dolu bir hayata kavuşurlar.

¹¹⁷ *Tefsir-i Sâfi*, c. 3, s. 432; *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 3, s. 52-53 ve c. 5, s. 176-190.

¹¹⁸ *Mefatihü's-Şerayî*, c. 2, s. 305-398.

Bu sebeple, hâkim olan Rabbimiz, evliliği insanın bedensel, ruhsal, bireysel, toplumsal, maddî ve manevî ihtiyaçlarını karşılayan bir olgu olarak değerlendirir ve şöyle buyurur:

“İçinizden, kendileriyle huzura kavuşacağınız eşler yaratıp; aranızda muhabbet ve rahmet var etmesi, O'nun varlığının belgelerindendir. Bunlarda, düşünen kavim için dersler vardır.”¹¹⁹

Feyz, bu ayeti şöyle yorumlar:

Cinsel eğilim, doğal ve yaratılışsal bir güdüdür ve kadınla erkeğin birbirlerini cezp etmelerinin temel sebebidir. Bu temel ve içsel içgüdü sağlıklı ve meşru bir yol; yani evlilikle karşılanacak olursa, samimiyet, sevgi ve rahmeti de beraberinde getirecektir.¹²⁰

Nitekim İslam dininin bütün güzelliği madde ile madde, cisim ile can ve mülk ile melekût arasında bir bağ oluşturmaktır. İslam, tek bir emirle, insanın en temel ihtiyaçlarına karşılık vermiş ve evliliği cinsel ihtiyaçları karşılama, samimi ve duygusal bir ilişki, huzurlu bir yaşam, sükûnet, ruhsal huzur, neslin bekası, evlat eğitimi, toplumsal uyum, sosyal kişiliğin şekillenmesi ve aile hayatında yardımlaşma gibi ihtiyaçları karşılayan bir vesile kılmıştır. Şüphesiz Yüce Allah, kadın ve erkeği yapısal olarak birbirlerine ihtiyaç duyacak bir şekilde yaratmıştır. Bu yüzden de onları birbirlerini varoluşsal olarak tamamlayacak ve birbirleri için bir korunak ve elbise olabilecek bir kıvamda var etmiştir. Bu anlamda şu yürek okşayan nida ile şöyle buyurur:

﴿ هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ ﴾

“Onlar sizin için birer elbise ve sizlerde onlar için birer elbisesiniz!”¹²¹

Peygamber Efendimiz (s.a.a) ve Masum İmamlar (a.s) güzel ve açık ifadeler ve hikmet dolu bir pratikle, evliliği cinsel mutluluk ve cinsel ihtiyaçların temini için en sağlıklı ve en uygun bir yöntem diye tanıtmışlardır. Tabi ki evlilikle ilgili bütün rivayetleri aktarmak bu çalışmanın

¹¹⁹ Rum: 21.

¹²⁰ Tefsir-i Sâfi, c. 4, s. 129.

¹²¹ Bakara: 187.

sınırlarını aşar. Dolayısıyla Feyz'in eserlerinde yer alan rivayetlerden örnek babından sadece ikisini aktaracağız:

Peygamber Efendimiz (s.a.a) evlenmeyi kendi yol ve yöntemi olarak tanıtmış ve sarıh bir dille o Hazretin sünnetine göre yaşamak isteyenlere evliliği tavsiye etmiştir.¹²² İşte bu yüzden, ashabından birinin evlendiğini haber aldığı her defasında “O, *dinini kemâle erdirmiş*” diye buyururdu. Fakat birilerinin evlilikten kaçtığını ya da ibadet ve takva adına aile hayatı kurmaktan uzak durduğunu duyduğu zaman, derin bir üzüntüyle şöyle buyururdu:

“Ben böyle bir hayat tarzı için görevlendirilmedim! Ben ibadet de ederim, et de yerim ve eşlerimle de yatarım. Bu yaşam tarzından yüz çeviren benden değildir.”¹²³

2. Geçici Evlilik

Cinsel ihtiyacın karşılanması için ikinci yol, geçici evliliktir. Bu evlilik içeriği bakımından daimî evlilikle aynıdır. Burada erkek ve kadın daha özgürce, daha az sorumluluk üstlenerek ve belirli bir zaman dilimi içerisinde evlilik ilişkisi kurarlar. Şu hususu özellikle vurgulamak gerekir ki öz Muhammedî İslam'ın en büyük ayrıcalıklarından biri de evliliği ‘daimî’ ve ‘geçici’ diye iki şekilde yasallaştırmasıdır. Bu evliliğin meşruiyetinin felsefesi şudur: Daimî evlilik, bütün şart ve ortamlarda insanın cinsel ihtiyacını karşılamayabilir. Zira eğer evlilik, sırf daimî şekliyle sınırlandırılacak olursa, gençler için ergenliğin coşkulu ve azgın döneminde ya cinsel baskılara tahammül edip riyazet çekerek daimî evlilik imkânına kavuşmayı beklemek ya da cinsel özgürlük, sapkınlık ve gayri meşru ilişkilere yönelmek dışında hiçbir seçenek kalmaz. Dahası, evli olup da daimî eşlerine erişme imkânı olmayan erkekler yahut eşlerini kaybetmiş ya da ayrılmış ve daimî evlilik imkânı bulunmayan kadınlar da aynı şekilde ya bir tür riyazet çekip ruhbanca bir hayata boyun eğmek yahut cinse sapmalara müptela olmak seçeneklerine mahkûm olurlar.

¹²² *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 3, s. 55.

¹²³ *El-Vâfi*, c. 22, s. 703-707.

Geçici evliliğin meşruiyeti Kur'an-ı Kerim ayetleri ve Masumlar'dan (a.s) rivayet olunan hadislerle dayanır. Kur'an-ı Kerim'de Nisâ Suresinin 24. ayetinde şöyle buyrulur:

﴿فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً﴾

“O kadınlardan herhangi biriyle istimtada bulunmuş (mut'a yapmışsınız), onlara ücretlerini bir fariza olarak veriniz.”

Şii müfessirler ve Sünnî tefsir âlimleri, bu ayetin geçici evlilikle ilgili olduğuna inanırlar. İslam'ın ilk dönem müfessirleri içerisinde İbn Abbas, İbn Cübeyr, Übey b. Ka'b, İbn Mesut ve diğer birçok âlim bu ayetin geçici nikâhla alakalı olduğunu söylemişlerdir.¹²⁴

Feyz, geçici evliliğin meşruiyeti ve ilgili konulara dair 35 rivayete istinat eder ve dikkate şayan nükteler dile getirir:

1. Geçici evlilik, Allah'ın bu ümmete bahsettiği bir nimet, bereket ve rahmettir. Feyz, 'Üç Şeyh' yani Kuleynî, Saduk ve Tûsî'den şöyle nakleder:

“Geçici evlilik, Hidayet İmamları'nın (a.s) dininden olup birçok fazilet taşır.”¹²⁵

2. Bir rivayette varit olduğu üzere, eğer geçici evlilik yasaklanmasaydı, şekavet ehli dışında hiç kimse zinaya mecbur kalmazdı. Feyz'e göre rivayette geçen şekavet ehli anlamındaki 'şaki' kelimesi aslında çok az ve nadir anlamına gelen 'şefi' şeklinde okunmalıdır. Buna göre, eğer geçici evlilik yasaklanmasaydı, İslam toplumunda cinsel sapmalar ve zina ya asla olmaz ya da çok az olurdu ve sadece ahlâken bozuk olanlar ona yönelirlerdi.¹²⁶ Bizim konumuz açısından bu nokta oldukça önemlidir. Zira buna göre, geçici evliliğin gayesi cinsel sapmaları önlemektir.

3. Geçici evliliğin meşru kılınması, gönül eğlendirmek, çapkınlık ve harem seralar oluşturulması için değildir. Bu yüzden Masum İmamlar (a.s) daimî eşleri olup da eşleri ellerinin altında bulunan erkeklerin ge-

¹²⁴ Tefsir-i Sâfi, c. 3, s. 438-440; el-Mehecceu'l-Beyda, c. 3, s. 76-78; el-Vâfi, c. 21, s. 335-348.

¹²⁵ El-Vâfi, c. 21, s. 335-348; el-Mehecceu'l-Beyda, c. 3, s. 76.

¹²⁶ El-Mehecceu'l-Beyda, c. 3, s. 77; el-Vâfi, c. 21, s. 335-336.

çici evlilik yapmalarına izin vermemişlerdir. Bilakis bu işi, utanç kaynağı addetmişlerdir. İmam Kazım (a.s) Ali b. Yaktin'e şöyle buyurur:

“Allah seni bu hususta müstağni kılmışken senin geçici evlilikle ne işin olabilir ki?” ¹²⁷

Dolayısıyla geçici evlilik, sadece evli olmayan ya da evli olup da eşlerine ulaşma imkânları bulunmayanlar için meşru kılınmıştır.

4. En son nükte, Feyz'in sülûk ehli ve âriflere evlilikle ilgili tavsiyeleridir. Feyz, bu zümreyi evlilikten men eden Gazzâlî'nin aksine sâliklere şöyle der:

Evlenin; zira seyr-u sülûkun ilk yılları genellikle gençlik ve cinsel heyecan ve azgınlık dönemine denk gelir. Bu dönemde sâliklerin cinsel sapma yaşamaları pek bir mümkündür. Bu itibarla, bir sâlik kendisini garantiye almak ve söz konusu ihtiyacının karşılamak için evlenmek zorundadır. Elbette eğer dâimi evliliğin kendisini sülûk yolundan alıkoyacağından endişeliyse, geçici evlilik uygun bir çözüm yolu olabilir. Zira bu vesileyle, hem cinsel heyecan yatıştırılmış olur hem de daimî evliliğin muhtemel zararlarından korunmuş olunur. Dolayısıyla geçici evlilik ilâhî bir rahmet ve bereket kaynağıdır. ¹²⁸

Geçici evliliğin tarihsel seyri ile ilgili Feyz, İslam Ümmetinin de üzerinde ittifak ettiği çok dikkate şayan şu üç noktaya işaret eder:

1. Bütün Müslümanlar, İslam'ın ilk yılları ve Allah Resulü (s.a.a) zamanında geçici evliliğin uygulandığı konusunda hemfikirdir. Zira özel bir takım şartlarda; örneğin Müslümanların eşlerinden ayrı kalmak zorunda kalıp sıkıntı yaşadıkları uzun yolculuklar esnasında, Peygamber Efendimiz (s.a.a) onlara geçici evlilik izni vermiştir. ¹²⁹

2. Bütün Müslümanların ortak görüşüne göre geçici evlilik ikinci halife döneminde onun kendi açık ifadeleriyle yasaklanmıştır. Bu ifadeler Sünnî ve Şîî âlimlerin kitaplarında nakledilmiştir. ¹³⁰

¹²⁷ El-Vâfi, c. 21, s. 347-348.

¹²⁸ El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 3, s. 76; c. 5, s.180.

¹²⁹ “Mut’a Kur’an’da nazil kılınmış ve Allah Resulü’nün (s.a.a) sünneti ile cereyan etmiştir.” El-Vâfi, c. 21, s. 237.

¹³⁰ “Resulullah döneminde uygulanan iki mut’a; yani geçici evlilik ve hac mut’ası ben haram kılıyorum!” A.g.e., s. 336.

“...Size helâl olup arzu ettiğiniz diğer kadınlarla iki, üç veya dört hanım olmak üzere evlenin. Eğer bu takdirde de aralarında adaleti gerçekleştirmekten endişe ederseniz, bir kadınla veya elinizin altında olan cariyelerle yetinin. Bu durum, gereksiz yere yükünüzü arttırmak için en uygun olanıdır.”¹³³

Feyz, çok eşlilikle ilgili metin ve dikkatli bir yorum ortaya koyar:

Herkes birkaç eşle evlenebilir, fakat iki şartla:

1. Mehriye ödeyecek maddî imkânı olmalıdır. Zira mehriye bir tür borçtur.
2. Eşlerin nafaka ve diğer haklarını eşit bir şekilde eda edebilme gücü.

Malumdur ki bu iki şart göz önüne alındığında, erkekler birkaç sınıfa ayrılırlar: Bazıları sadece bir eşle yetinmek zorundadır, bazılarıysa adaletle davranabilecekleri ve eşlerinin nafaka ve diğer haklarını gözetebilecekleri kadarıyla yetinmelidirler. Demek ki sadece iki eş hususunda bu şartları gözetebilenler, iki eşle; daha fazlasına güç yetirenler ise en fazla dört eşe kadar evlenebilirler.¹³⁴

Kontrol ve Dengeleme Yöntemleri

İzah edildiği üzere, cinsel ihtiyaçları temin hususunda en doğal, en sağlıklı ve en meşru yol evliliktir. Lâkin maddî imkânları bulunmayan, arzulanmış eşi bulamayan, tahsil, işsizlik ve sair nedenlerle evlenemeyenler, cinsel yetilerini takviye edecek ve azgınlaştıracak her şeyden uzak durmalıdırlar. Bunun için de bilinçli ve programlı bir şekilde şehvet duygusunu kontrol altına alıp dengelemeleri ve cinsel problemlerini en aza indirmelidirler. Burada Feyz’in, dinî metinlerden ilhamla, kontrol ve dengeleme yöntemlerine dair izahını ele alacağız:

1. İffete Riayet

Yüce Rabbimiz, Kur’an-ı Hakim’de maddî imkânsızlıklar veya herhangi bir sebeple eşi olmayan Müslümanlara iffetli olmalarını ve Allah’ın

¹³³ Nisâ: 3. Bkz. *Tefsir-i Sâfi*, c. 3, s. 421. (Bazıları “El-la ye’telu” diye kıraat etmişlerdir ki “aile yükünüz çoğalmasın” anlamına gelir.)

¹³⁴ *El-Vâfi*, c. 1, s. 331.

kendilerini, kendi fazlıyla müstağni kılmasını beklemelerini ferman buyurur.¹³⁵ Cinsel konularda iffete riayet, bütün fertler; özellikle de evlenemeyen gençler için gerekli ve kaçınılmazdır. Zira iffet, cinsel sapma ve problemler karşısında güçlü bir set, toplumsal sağlık ve kadın-erkek ilişkilerinin temellerini sağlamlaştıran en önemli faktördür. Bu sebeple, İslam eğitim sistemi, iffet ve namus duyarlılığını çok önemsemiş ve bu duyarlılığı, yüce bir erdem ve değer olarak toplum sathında yaygınlaştırmayı ve genel bir kültür düzeyine yükseltmeyi amaçlamıştır. Bu itibarla, veliler, eğitimci, öğretmenler ve toplumun önde gelenlerine, umumi iffetin yaygınlaşması için uygun zeminler oluşturmalarını emir verir. Bu iş için öncelikle çocuk ve gençler üzerinde çalışmalı ve onların fikir, görüş, söz, davranış ve hatta bakışlarını umumi iffetle mütenasip bir kıvama getirmelerini ister.

Hatırlatmak gerekirse iffet, cinsel şehvetin azgınlaşmasını engelleyen içsel bir yeti ve haslettir. Bu yeti, asıl itibarıyla kadın-erkek her insanda bulunur; ama alıştırma yöntemiyle eğitilmesi gerekir.¹³⁶ Bu değer ve faziletin geliştirilmesi için İslami metinlerde elverişli bir ortamın alt yapısı için gerekli harç hazırlanmış ve tüm insanlığın hizmetine sunulmuştur. Evet, bu metinlerde iffet en büyük ibadet, en üstün riyazet ve Allah nezdinde en sevgili haslet diye tanıtılmış ayrıca iffetli bir insan şehit mertebesinde, melekler seviyesinde ve sıddıklar makamında görülür ve onlarla birlikte cennete girecekleri vaat edilir. Buna göre iffet bütün hayırların kaynağıdır.¹³⁷

Dikkate değer bir değer husus şu sorudur: İffetli olmanın yol ve yöntemleri nelerdir? Feyz, Gazzâlî'nin *İhya-u Ulumi'd-din* kitabında ele aldığı iffetli olma yöntemlerini gayet titiz bir şekilde alıntılarla şöyle der:

Cinsel şehvet insana galip geldiği zaman, namus kirlenir, gözler şeytanileşir, kalp ve ruh hastalanır ve kemâl güzergâhı kapanır. Düşüp alçalmak kaçınılmaz olur ve içinden çıkılmaz bir buhrana kapı aralar. Bu yüzden cinsel şehvet kontrol altına alınıp dengelenmelidir. Bu hayati ödev için iki yol ve yöntem vardır:

¹³⁵ Nûr: 33.

¹³⁶ Rağıb İsfahanî, *El-Müfredat*, s. 339.

¹³⁷ A.g.e., s. 331.

Cinsel eğilimlerin güç ve azgınlığı bazı araçlarla kontrol altına alınmalıdır. Bunlardan biri beslenme rejimidir. Buna göre cinsel şehveti tahrik eden yemeklerden uzak durmak gerekir. Ayrıca yeme-içmesini mümkün merteye kısmalı ve en güzeli oruç tutmalıdır. Her fırsatta gençlere evliliği tavsiye eden Peygamber Efendimiz (s.a.a) herhangi bir sebeple evlenemeyenlere şu tavsiyede bulunur:

“Oruç tutun; zira oruç, cinsel şehveti engelleyen en münasip yöntemdir.”

Bunun hikmeti, orucun şehvet/nefsin arzularına gem vurup kontrol altına almak için bir tür alıştırma ve mücadele niteliği taşımasıdır. Bu alıştırmaların sürekliliği neticesinde, insanın iradesi güçlenir ve oruçlu bir insan cinsel içgüdü karşısında pasif bir konumda bulunmaz.¹³⁸

Cinsel arzuları uyandıran her şeyden uzak durulmalı ve cinsel şehveti kışkırtan ortam ve zeminleri ortadan kaldırmalıdır. Örneğin şehvetle bakmak, bir namahremle tek başına bir yerde bulunmak ve sair davranış ve ortamlardan kaçınılmalıdır.¹³⁹

Bir diğer önemli husus, Peygamber Efendimiz'in (s.a.a) 'şehvetle bakmak' hakkındaki bir buyruğundan hareketle cinsel tahrik ve heyecana yol açan her şeyin haram ve günah olduğu sonucu ile ilgilidir. Allah Resulü şöyle buyurur:

“Namahreme bakmak, şeytanın zehirli bir okudur!”

Malum olsa gerektir ki şehvetle bakmanın haram ve günah bilinmesinin nedeni, insanın kalbine şehvet tohumları ekmesi, düşüncesini cinsel konulara saptırması, hayatın en temel problemleriyle ilgilenmekten alıkoyması ve hayatın en güzel çağını; yani gençlik çağını boş yere harcamasıdır. Eğer bu ölçütü diğer konular hakkında da göz önüne alacak olursak, tüm bunların da haram olduğuna hükmetmemiz gerekir. Bu itibarla, bu özellikleri taşıyan her tür cinsel tahrik ve heyecan unsuru haram ve günah sayılmalıdır. Demek ki bir namahremle tek başına kalmak, şehveti tahrik eden görüntü ve filmler izlemek ve hatta bu nitelikleri taşıyan bir roman okumak haram sayılmalıdır. Bu nükteden hareketle Feyz,

¹³⁸ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 3, s. 53.

¹³⁹ *A.g.e.*, c. 7, s. 132-133.

şu ifadeleri kullanır: “Cinsel şehveti kontrol etmenin ikinci yolu şudur: Cinsel şehveti tahrik eden bütün sebepler ortadan kaldırılmalıdır.”

Bilindiği üzere, bir genç bütün gece ve gündüzü için bir programa sahipse, zamanını programlayabiliyor ve boş vakitlerini sanatsal aktiviteler, kitap okuma, yapıcı filmler izlemek gibi sağlıklı eğlenceler ve özellikle de spor yaparak dolduruyorsa cinsel tahrik ortamlarından etkilenmez. Gençler unutmamalıdır ki seyahat, spor ve dağcılık gibi faaliyetler, cinsel azgınlığı önlemek hususunda çok önemli bir rol oyarlar. Elbette tüm bunlardan öte değerli gençlerimiz doğru arkadaşlıklar kurmaya özen göstermeli çirkefe bulaşmış ve kötü yolda olan insanlarla oturup kalkmaktan kesinlikle uzak durmalıdırlar.

2. Dinî İnançların Gölgesine Sığınmak

Allah’a inancı, yeniden diriliş ve meada iman ve vahiy ve dinî öğretileri kabul etmiş olmak, insanı cinsel azgınlık ve sarhoşluk karşısında güvence altına alır. Zira dinî inançlar, insanın önünde aydınlık bir ufkun açılması ve varoluşun çok farklı cilveleriyle tanışmasına vesile olur. Her şeyden önemlisi, onu kendi hakikatiyle tanıştırır, varoluşsal kapasitesi ve nihaî kemâl gayesiyle aşına kılar. Bu değerli sermayeye sahip olmakla da hiç kuşkusuz yaşadığı hayat anlam ve değer kazanır. Dolayısıyla gerçek hüviyeti ve taşıdığı değerın bilincine varır, kendisini ucuz şeyler karşısında satmaz ve cinsel şehvetin esiri olmaz.

Feyz-i Kâşânî bu doğrultuda şöyle der: “Dinsel eğilimler, nefsanî ve şehvanî güdülerle daimî bir savaşım içerisinde. Dinsel eğilimler hikmet ve basiretle takviye edildiği takdirde hiç kuşkusuz eşsiz bir rol oynar ve bir müminin cisim, can, akıl, fikir ve kalbini etkisi altına alır. Bunun en kesin sonuçlarından biriye hayvanî ve şehvanî eğilimlerin zayıflatılmasıdır. Dinî eğilimlerin takviyesi için, bu eğilimin bireysel, toplumsal, ailevî, manevî ve uhrevî sonuçları ve dinî riyazet ve nefis terbiyesi yöntemlerinin kazanımlarını halka; özellikle de gençlere izah etmek gerekir. Tabi eğer onları kendileri, nefis terbiyesinin hazzı ve bu alıştırmaların meyvelerini tadacak olur ve nefis-i emmareye galip gelmenin insana kazandırdığı yüceliğin idrakine varabilirlerse değil sapma, hatta cinsel sapma

düşüncesinin dahi onlardan uzak duracağı pek bir muhtemeldir. Feyz'e göre gençlere şöyle hitap edilmelidir:

“Melekûta giriş kapısı, cinsel içgüdünün tuğyanı karşısında sabırlı olmaktır. Nitekim Yusuf-i Sıddık, bu yolla o yüce makama erişmiş ve Hz. Hakk'ın nice övgüsüne mazhar olmuştu. O, oldukça hassas şartlar ve karmaşık bir ortamla karşılaşmıştı. Zira Yusuf'un, evinde yaşadığı iktidar sahibi ve güzel bir kadın onunla dostluk kurmak ve gönül eğlendirmek istemişti. Bütün iktidarının kullanarak gönül eğlendirmek için gerekli hazırlıkları görmüştü; bütün kapıları kapamış ve Yusuf'a: Haydi gel, ben seninim ve senin için hazırım! Demişti. Yusuf ise: “Ben Allah'a sığınırım! O, benim rabbimdir ve bana nice makamlar bahşetmiştir! Zalimler asla kurtuluşa erişemezler” demiş ve ellerini açarak dua etmişti: “Rabbim! Hapishane benim için, onların beni çağırdıkları şeylerden daha sevimlidir!” Bunun üzerine Rabbimiz ona, yüce bir manevî makam bahşetmiş, ona dünyada izzet, onur ve iktidar vermişti.¹⁴⁰

Yüce Peygamberimiz de (s.a.a) Yusuf'un bu sabır ve metanetini övmüş ve cinsel şehvet karşısında direnmek hususunda şöyle buyurmuştur:

“Cinsel şehvet karşısında direnebilen ve namusunu kirliletmeyen bir insan o esnada ölürse şehittir.”

Yine şöyle buyurur:

“Kıyamet gününde yedi sınıf Allah'ın rahmet gölgesinin altında yer alırlar. Bunlardan biri de günah ortamı müsait olduğu halde gûnahtan yüz çevirendir.”¹⁴¹

3. İbadetlerin Gölgesine Sığınmak

Hiç kuşkusuz farz ve müstehap ibadetlerle iştilal ve Kur'an tilaveti, zikir ve virtlerle meşgul olmak, cinsel şehvetin dengelenmesi ve kontrol alınmasında etkin bir rol oynar. Zira ibadet, zikir ve dua, hakikatte kâinatın yaratıcısı ile irtibat ve ünsiyet kurup Allah'a yönelmektir. Şüphesiz belirli vakitlerde ibadet ve dinî ayinleri uygulamak hususunda düzen ve disipline dikkat etmekle bir mümin, her daim Allah'ın huzurunda

¹⁴⁰ Yusuf: 33-35.

¹⁴¹ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 64.

olduğu bilinciyle donanır. Bu bilinç ise kesinlikle onun davranışların sağlıklı ve ilâhî rızaya uygun kılar. Bir insan âlim, kadir, rahman ve rahim olan bir rabbin huzuruna varıp boyun eğdiğinde, onunla baş başa kalıp yüreğinden geçen her şeyi paylaştığında gitgide gönlü aydınlanır ve iç dünyası bütün çirkinlik ve sarhoşluklardan arınır. İşte bu insan, cinsel içgüdülerini de kontrol altına alabilir.

Daha önce, taharetin iki kısım olduğuna dair Feyz'den bir nükte aktarmıştık. Buna göre taharet iki kısımdır: Zâhirî ve bâtinî. Bâtinî taharet, gönlün bütün çirkeflerden, hatalardan, günahlardan ve ayrıca bütün boş uğraşılardan arınması ve gönlün sadece Allah ile iştigalidir.¹⁴² Yine demiştik ki iç dünyanın arınması için tek yol, Allah'a muhabbet ve aşkla bağlanmaktır.¹⁴³ Allah'a aşkla bağlanmanın yegâne yolu ise ibadettir.¹⁴⁴ Bu itibarla, rivayetlerde varit olduğu üzere, ibadet bir müminin silah ve kalıdır. İbadet, bir müminin bütün nefsanî ve derûnî hastalıklarını tedavi eden en yüce iksirdir.¹⁴⁵ Bu iksir, onu bütün sapmalar ve şaşkınlıklar karşısında korunaklı kılar. Yüce rabbimiz Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyurur:

﴿أَتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرِ اللَّهِ أَكْبَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ﴾

“Sana vahyedilen Kitab'ı oku ve namazı kıl. Muhakkak ki, namaz, hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar. Allah'ı anmak elbette (ibadetlerin) en büyüğüdür. Allah yaptıklarımızı bilir.”¹⁴⁶

4. Takva ve Allah'tan Sakınmak

Din büyükleri, daima takvanın önemini vurgulamış ve onu sağlam bir siper ve nüfuz edilemez bir kale bilmişlerdir. Bir insan bu kaleye girdiği vakit, ayağı kaymaz, günah işlemez ve asla yoldan çıkmaz. İmam Sâdık (a.s) takvanın rolünü şu ifadelerle dile getirir:

¹⁴² En-Nuhbe, s. 47.

¹⁴³ A.g.e., s. 84.

¹⁴⁴ A.g.e., s. 122-123.

¹⁴⁵ A.g.e.

¹⁴⁶ Ankebut: 45.

“Takvalı ve Allah’tan sakınan bir insan, her daim Allah’a itaat halinde olur, isyan ve sapmalara kapılmaz ve daima uyanık ve tetikte durur. Çünkü o, Allah’ı her şeye hazır ve nazır bilir. Asla ondan gafil kalmaz, onu unutmaz, sürekli Hak Teâlâ’ya şükreder ve nankörlük ve şükürsüzlüğe sapmaz.”¹⁴⁷

Feyz-i Kâşânî, Gazzâlî’den iktibasla takvanın bir insanın ahlâk, davranış ve yaşamı üzerindeki etkisi hakkında çok ilginç ve önemli örnekler zikreder ve örneğin cinsel bir bunalım esnasında ve günah zemini hazırlan takvanın nasıl engelleyici bir rol oynadığı ve nasıl bir insanı günah-tan alıkoyduğunu göstermeye çalışır. Ki en nihayet Yüce Allah bu tür insanlara dikkate şayan ecir ve mükâfat nasip etmiş ve onları sıdıkların yüce makamına erdirmişdir.¹⁴⁸

Takva, iç dünyamızda taşıyabileceğimiz paha biçilmez bir sermayedir. Bu sermayeye sahip olmakla söz, davranış, fikir ve yaşamımızı kontrol altına almamız gayet mümkündür. İşte bu içsel güç, insanın ayağının kayması karşısında bir güvence ve dayanak noktasıdır. Dahası her daim onu kemâl yönünde harekete geçirir. Zira bu eşsiz sermaye çalışmaya başladığı zaman, insanın varlığında barındırdığı bütün mücevherlerde ortaya çıkmaya başlar. Hakikatte insan, kendi özünü keşfeder ve özsel değer ve semavi hüviyetini yeniden kazanır. Dolayısıyla artık özünün barındırdığı bu değerlerin boş yere harcanmasına yahut şehvet ateşinin iç dünyasını yakmasına asla müsaade etmez. Evet, takva bu ateşin alevlenmesine mani olur ve bu sermayenin yanıp kül olmasına izin vermez.¹⁴⁹

Malum olsa gerektir ki bu sermayeden nasiplenemeyen insanlar, her ne kadar Allah’a, âhiret gününe ve vahye iman etmiş olsalar, ibadetlerini dahi yerine getirseler hatta sosyal ilişkileri de düzgün olsa ve her daim çaresizlerin hizmetinde bulunsalar da, bir gün haram ve günah zeminini uygun bulduklarında ona yönelirler. Zira bu insanlar, takvanın sarsılmaz kalesine girememiş ve gönüllerini Allah’a adanmışlardır. Değil mi ya bir insan eğer kalbinin Allah’a boyun eğmesini istiyorsa her şeyden önce Allah’ın emir ve yasaklarına teslim olmalı ve hakkıyla kulluk etmelidir.

¹⁴⁷ *Tefsir-i Sâfi*, c. 4, s. 118.

¹⁴⁸ *El-Mehecceu'l-Beyda*, c. 5, s. 185-189.

¹⁴⁹ *El-Vâfi*, c. 4, s. 307.

5. Cinsel Kimliğin Alenen Sergilenme Yasağı

Kadınların ev ortamı dışında makyaj yaparak, süslenip bezenerek gezmeleri ve cinsel kimliklerini alenen sergilemelerinin cinsel davranış bozukluğu ve sapmalara zemin hazırladığı kuşku götürmez. Kadınların, bir toplum bünyesinin yarısını teşkil ettiklerini göz önüne alacak olursak, onların sağlıklı bir toplumun şekillenmesinde çok önemli bir rol oynadıkları sonucuna varabiliriz. Tabi ki süslenmek ve beğenilme arzusu kadınlarda doğal ve içgüdüsel bir duygudur. Nitekim Emirülmüminin Ali (a.s) şöyle buyurur:

“Kadınlar erkekler için yaratılmışlardır; tüm arzuları da erkeklerin ilgisini çekmektir.”

Günümüzde de kadın ve kadın psikolojisi üzerine çalışan bilim adamları şu sonuca varmışlardır: Kadınlarda gönül çelme, gönül verme, beğenilme ve mutluluk kaynağı sayılma arzusu çok güçlüdür.”¹⁵⁰ Dolayısıyla gösteriş merakı, kadınlarda içgüdüselidir.

İslam dini, İslamî kural ve sınırlar çerçevesinde kadınların süslenme araçlarından faydalanmalarına izin verir. Fakat kadının süslenme ve gösteriş sahası, sadece aile ortamıyla sınırlıdır. Dolayısıyla kadınlar, hiçbir şekilde ev ortamı dışında dişiliklerini sergileyemez ve ziynetlerini namahrem erkeklerle gösteremezler. İmam Bâkır (a.s) şöyle buyurur:

“Hayırlı kadın, kocasıyla baş başayken hayâ perdesini bir kenara bırakan, elinden geldiğince işveli davranan, gönül çelmeye çalışan, süslenip bezenen ancak namahremler karşısında tam anlamıyla hayâ perdesine bürünen kadındır.”¹⁵¹

Feyz, kadınlara ev ortamı dışında gösteriş ve cilveli davranışların yasaklanması hakkında iki ayet-i celileye istinat eder:

﴿وَالْقَوَاعِدُ مِنَ النِّسَاءِ الَّتِي لَا يَرْجُونَ نِكَاحًا فَلَيْسَ عَلَيْهِنَّ جُنَاحٌ أَنْ يَضَعْنَ ثِيَابَهُنَّ

غَيْرَ مُتَبَرِّجَاتٍ بِزِينَةٍ وَأَنْ يَسْتَغْفِفْنَ خَيْرٌ لَهُنَّ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

¹⁵⁰ Lombroso, *Ruh-i Zen*, Farsçaya çev. Peri Hisam Şeh Reis, s. 15.

¹⁵¹ *El-Va'fi*, c. 21, s. 57-62.

“Evllenme ümidi kalmayan, ihtiyarlayıp oturmuş kadınlara, süslerini açığa vurmamak şartıyla, dış elbiselerini çıkarmaktan ötürü sorumluluk yoktur; ama sakınmaları kendileri için daha iyi olur. Allah işi-
tir ve bilir.”¹⁵²

Rabbimiz, artık yaşlanmış ve işten düşmüş kadınlara hitaben “Ziynet-
lerini sergilemeksizin” şartıyla hareket etmelerini emir buyurmaktadır. Bu
emir yaşlı kadınlar için geçerli olduğuna göre, erkeklerin ilgisine mazhar
genç kadınlar hususunda daha güçlü bir vurguyla geçerli olmalıdır.¹⁵³

Başka bir yerde ise Peygamberimizin eşlerine hitaben şöyle buyurur:

﴿وَقَزْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى﴾

“Hem vakarla evinizde durun da, daha önceki cahiliye döneminde ol-
duğu gibi süslenip dışarı çıkmayın!”¹⁵⁴

Feyz, bu ayetin tefsirinde iki noktaya değinir:

1. ‘Karne’ tabiri, ‘vakar’ yahut ‘karar’ kökünden gelir ve şu manaya gelir:
Kadınlar, vakar ve ağırlıklarını korumalı saygınlıklarını korumalıdırlar.¹⁵⁵

2. Evde kalmaktan maksat, perdelere bürünüp gizlenmek değildir.
Maksat sosyal ve siyasî problemlere müdahil olmaktır. Demek ki ayet-i
celile Peygamberimizin eşlerine hitaben onlardan bu tür problemlere bu-
laşmamalarını ve bazı garaz sahibi ve serüven peşinde koşan insanların
oyunlarına gelmemelerini emir buyurmaktadır. Evet, Peygamber Efendi-
miz (s.a.a) bir grubun, eşi Aişe’den kendi menfaatleri için yararlanma bile-
ceklerini biliyordu ve bir rivayete göre ileride Cemel vakasında Aişe’nin
hurucunu, Musa’nın (a.s) eşinin Hz. Musa’nın Vasisi Yuşa b. Nun’a karşı
başkaldırısına benzetmiştir.¹⁵⁶

Nitekim bu iki ayet-i celileden şu nükte elde edilmektedir: Kadınlar,
her ortamda kendi saygınlık ve ağırlıklarını korumakla yükümlüdürler.

¹⁵² Nûr: 60.

¹⁵³ Tefsir-i Sâfi, c. 3, s. 447.

¹⁵⁴ Ahzab: 33.

¹⁵⁵ Tefsir-i Sâfi, c. 3, s. 186.

¹⁵⁶ A.g.e., s. 187.

6. Cinsel Sahneleri Hayal Etmek ve İzlemekten Sakınmak

Feyz, cinsel şehvetin dengelenip kontrol altına alınması için cinsellikle ilgili konuları konuşmamak gerektiğini özellikle vurgular.¹⁵⁷ Zira sürekli cinsel konularla ilgilenen bir insanın zihni hep cinsel sahnelerle meşgul olur. Özellikle internet yoluyla yayılan görüntülerle ilgilenenler, kesinlikle cinsel sapkınlıkların eşiğinde bulunmaktadırlar. Bu sebeple, din büyükleri hep şunu tavsiye ederler: Akli başında ve saygın bir insan, fikir, zihin, hayal ve gözlerini kendi kontrolü altına almalıdır. Her düşüncenin peşine takılmamalı, cinsel konularla ilgili hayallere kapılmamalı, tehlikeli telkinlere kulak tıkamalı, boş ve gereksiz sözleri dile getirmek ya da kulak vermekten uzak durmalı, her gördüğü manzara ve görüntüye dönüp bakmamalı ve her çağrıya icabet etmemelidir. Zira tüm bunlar, doğal olarak cinsel konulara cezp ve bütün hayatını heba ederler.

Hiz. İsa (a.s) Havarilerine hitaben şöyle buyurur:

“Hz. Musa (a.s) sizleri zinadan sakındırdı. Fakat ben, bunun düşüncesini dahi aklınızdan geçirmeyin diyorum. Zira zina düşüncesini aklından geçiren bir insan, içi ziynet ve nakışlarla dolu bir evde ateş yakan birine benzer. Bu ateş, evin kendisini yakmayacak olsa dahi içindeki desen ve nakışları yok eder.”¹⁵⁸

Evet, Allah'ın nakşını içinde barındıran ve iman ve mânevîyat süsleriyle süslenmiş bir kalpte günah düşüncesi, bütün bu ziynet ve güzellikleri yakıp yok eder.

¹⁵⁷ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 7, s. 134.

¹⁵⁸ Hurr Amulî, *Vesailu's-Şia*, c. 14, s. 240.

4. Toplum Cinsel Tahrik Faktörlerinden Arındırma Yolları

İnsan, dış etkilere açık ve edilgen bir varlıktır. Zamansal ve mekânsal konum, kültürel ve sosyal şartlar ve insanî bağlar, onun bu özelliğinin zeminini oluşturur. Hiç şüphesiz insan, aile ortamı, sosyal ilişkiler, kanaat önderleri, arkadaş çevresi ve yakınlarının rengine bürünür ve kaçınılmaz olarak tüm bunların iyi ya da kötü ahlâklarından etkilenir. Dolayısıyla eğer bir toplulukla aidiyet bağı bulunuyorsa, zamanla o toplulukla aynı renge bürünür. Bu sebeple İslam'a göre, toplum bütün cinsel heyecan ve tahrik faktörlerinden arındırılmalı ve cinsel sapıklık zeminleri kurutulmalı, kadın-erkek ilişkileri sırf cinsel haz düzeyine indirgenmemeli ve toplumun genel atmosferine iffetin tatlı nesimi, hayâ ve namus rayihası hâkim olmalıdır. Bu cihetle, İslam kadın ve erkeklerin iç içe yaşamaları ve zehir yüklü bakışlarda sakındırmış; kadınlara hicaplı olma, ziynetlerini gizleme ve cahilî gösterişlerden sakınmayı emretmiştir. Yani konuşma, giyim-kuşam, yürüme, ev ortamı dışında güzel koku sürünme ve sair davranışlarında tahrik edici ve cinsel heyecana yol açabilecek tavırlardan uzak durulmasını istemiştir. Erkeklerle de iffet ve hayâlı olmayı emretmiş ve bu doğrultuda takip edebileceği örnek insanları tanıtmıştır.

Malum olsa gerektir ki bütün bunlar, insanoğlunun şeref ve saygınlığını gözetme mefkûresi, erkek ve kadının insanî kimliğini ön plana çıkartma gayesi ve kadının sosyal güvenliğini sağlama endişesinin bir gereğidir. Zira bir toplumda eğer cinsel tahrik faktörleri yaygınlaşmışsa, hiç kuşkusuz kadın, bir cinsel objeye dönüşür ve zehirli arzu ve bakışların

hedefi olur ve böyle bir toplum, cinsel haz yarışı ve hayvani arzuların tatmin sahasına dönüşür. İnsanoğlunun, özellikle de ergenlik ve gençlik dönemini yaşayanların, çevresel şartlardan etkilendikleri ve her zaman arkadaşlar, yakın çevre ve öğretmenlerin söz, davranış ve ahlâklarının tesiri altında kaldıkları gerçeğini göz önüne alacak olursak acaba böyle bir toplumda cinsel bunalım ve dengesizlik dışında başka bir hava hâkim olabilir mi? İşte biz burada, toplumu cinsel tahrik faktörlerinden arındırma yol ve yöntemlerini Feyz'in diliyle izah etmeye çalışacağız:

Hicap

Bir kadının, yabancı bir erkek karşısında örtünme sorumluluğu, İslam dininin tartışılmaz ilkelerindendir. Birçok Kur'an ayeti ve manevî tevatür derecesine ulaşacak düzeyde birçok hadisin yanı sıra bütün fakihlerin icma'ı, hicabın zaruretiye delalet etmektedir. Hatta kadının örtünmesi ve hicaba bürünmesi, hayâ, utanma ve iffet duygularının bir göstergesi olduğu cihetiyle bu sorumluluk doğal ve fitrîdir, dolayısıyla fert ve toplum sağlığını temin noktasında özel bir zaruret arz eder iddiasında dahi bulunulabilir.

Feyz, tefsirle ilgili kitaplarında Kur'an-ı Kerim'de yer alan 'Hımar/boyun ve omuzları örten başörtüsü',¹⁵⁹ 'cılbab/elbise'¹⁶⁰ ve 'hicap'¹⁶¹ kavramlarının, kadınların örtünmesi ile ilgili olduğunu söyler.¹⁶² O, 'el-Vâfi' kitabında "Kadınların Örtünmesi" başlığıyla bir bölüm açmış ve bu konuya dair birçok rivayet nakletmiştir.¹⁶³

Kur'an-ı Kerim'de de buyrulduğu üzere hicap, ruhlar için bir temizlik vesilesidir:

"Bu, sizin kalpleriniz için de, onların kalpleri için de daha temizdir."¹⁶⁴

¹⁵⁹ "Başörtülerini yakalarının üzerine salsınlar." Nûr: 31.

¹⁶⁰ "Üstlerine örtü alsınlar..." Ahzab: 59.

¹⁶¹ "Bir şey istediğiniz zaman perde arkasından isteyin." Ahzab: 53.

¹⁶² Tefsir-i Sâfi, c. 3, s. 431; c. 4, s. 199-203.

¹⁶³ El-Vâfi, c. 22, s. 713-716.

¹⁶⁴ Ahzab: 53.

İslam, bu yolla kadın ve erkek arasında bir harım/bir saygınlık perdesi bulunmasını öngörmektedir. Buna göre, toplum içerisine çıkarken kadınların vakar, iffet ve temizlikleriyle göz önünde bulunmaları gerekmektedir. Bu vesileyle, bireysel ve toplumsal temizlik korunmuş ve hem fertler hem de toplum cinsel sapmalara karşı güvence altına alınmış olur. Dolayısıyla da iffet ve hayâ genel bir kültür haline gelir ve bütün toplumu kuşatır. Aslında kadının hicap ve örtünme sorumluluğunun felsefesi, cinsel zevk ve hazzın sırf aile ortamı ve meşru ilişkilere özgü kılınmasıdır.

Hatırlatmak gerekir ki ruhların temizlenme vesilesi olan hicap, bütün zamanlar ve zeminler için gereklidir ve bu vecibeyi sırf bir zaman dilimi ya da mekâna tahsis etmek kesinlikle yanlıştır. Demek ki bazıların “hicap ayeti, Allah Resulü’nün (s.a.a) zamanına özgüdür” ya da “sadece peygamberin (s.a.a) hanımlarına mahsustur” iddiası tamamen yanlıştır. Zira ayet-i celiledeki ‘başörtüsü’ ve ‘dış elbise’ tabirleri umumiyet ifade eder ve sadece Peygamberin hanımlarına özgü değildir. Hicap ayetinin hemen peşi sıra Peygamberimizin hanımlarına mahsus bir hükümden söz edilse de ayetin devamında, hicabın en temel felsefesini ifade buyuran şu cümle yer alır:

“Bu, sizin kalpleriniz için de, onların kalpleri için de daha temizdir.”

Bu felsefe, hiç kuşkusuz bütün zamanlar, bütün mekânlar ve bütün toplumlar için geçerlidir.

Ziynetleri Gizlemek

Bir İslam toplumunda, kadınlar ziynet, süs ve güzelliklerini namahremlere göstermemekle yükümlüdürler. Yüce Rabbimiz Kur’an-ı Kerim’de tek bir ayet-i celilede iki kez “kadınlar, ziynetlerini göstermesinler”¹⁶⁵ diye buyurmaktadır. Bu ilâhî emrin iki istisnası vardır:

Bir: Doğal olarak görünen ziynetleri kapsamaz.

İki: Mahrem sayılan erkekler bu kapsamın dışındadır.

Feyz, bu ayet-i celilenin tefsirinde, Masumlar’dan (a.s) rivayet olunan hadislere istinat ederek iki önemli sonuca ulaşır:

¹⁶⁵ Nûr: 31

1. Ayette, 'ziynet' tabiri kullanılmıştır ve bu tabirden anlaşılan sadece süs eşyaları değildir. Burada bu kavramın en geniş anlamı murat edilmiştir ki sürme, kına ve bedensel güzelliklerin hepsini kapsar. Bu kuşatıcı anlamı, rivayet ve hadislerle istinat ederek istihraç etmek mümkündür.¹⁶⁶

2. Kadınların ziynetlerini gizleme ve gösterme hususundaki sorumlulukları üç şekildedir:

a) Kocasına karşı: Kadın, bütün güzellik ve ziynetlerini kocasına sunmalıdır. Koca, eşinin bedeninin bütün organlarını görme hakkına sahiptir.¹⁶⁷

b) Mahremler karşısında: Kadının vazifesi, gerdanlık kısmından aşağıya doğru bütün beden, bilezik ve halhal takılan yerler dışındaki bütün organlarını namahremlerden gizlemektir. Mahremler ise sadece gerdanlık kısmının üst bölümü ile bilezik ve halhal mahallinin alt kısmına bakma hakkına sahiptirler.

c) Mahrem olmayanlar karşısında: Kadın, bütün ziynet ve güzelliklerini ve bileklere kadar eller ve yüz dışındaki bütün organlarını örtmekle yükümlüdür.¹⁶⁸

Unutulmamalıdır ki bazı rivayetlerde belirtildiği üzere, kadın mahremleri karşısında dahi göbek kısmından diz kapaklarına kadar olan bölümü örtmelidir. Bazı fakihler, bu rivayetler esasınca fetva vermişlerdir.¹⁶⁹

Açılıp Saçılma ve Cilveli Davranışların Haram Oluşu

Din, kadınların açılıp saçılmamaları ve cilveli davranışlardan sakınmalarını emreder. Ayette geçen 'teberrüc' kavramı, 'süslenip güzelleşme ve güzelliğini namahremlere gösterme, işve, naz, cilve ve cinselliği sergileyecek bir tarzda davranma' anlamına gelir. Kur'an-ı Kerim şöyle buyurur:

﴿وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى﴾

¹⁶⁶ Tefsir-i Sâfi, c. 3, s. 430-431.

¹⁶⁷ Mefatihü's- Şerayi', c. 2, s. 373.

¹⁶⁸ Tefsir-i Sâfi, c. 3, s. 430-431.

¹⁶⁹ Mefatihü's- Şerayi', c. 2, s. 373.

“İlk cahiliye dönemi kadınlarının açılıp- saçılması gibi açılıp- saçılmayın.”¹⁷⁰

Buna göre, cinsellik gösterisi sayılan ve insanı günah ve gayri meşru cinsel tatmin yollarına sevk eden bütün davranışlardan kesinlikle kaçınılmalıdır. Örnek olarak karşı cinste arzuları kışkırtacak tarzda konuşmak, güzel koku sürünmek ve cinselliği kışkırtan davranışları göstererek her birini kısaca açıklamaya çalışacağız:

1. Tahrik Edici Konuşma

Kur'an-ı Kerim, kadınlara konuşurken ince, zarif ve karşı tarafın cinselliğini kışkırtacak bir tarzda konuşmamalarını emir buyurur. Zira kalplerinde hastalık olanlar tamaha kapılabilirler:

﴿إِنْ اتَّقَيْتُنَّ فَلَا تَحْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ وَقُلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفًا﴾

“Namahrem erkeklere hitap ederken tatlı ve cilveli bir eda ile konuşmayın ki kalbinde hastalık bulunan bir şahıs, tamah edip şeytanî bir ümide kapılsın.”¹⁷¹

Demek ki kadınlar, konuşurken hayâ ve iffete dikkat etmeli, ciddi ve doğal davranmalıdırlar. Feyz, bu ayetten yola çıkarak iki sonuca ulaşır:

a) Kadınlar, işveli, edalı ve cinsel arzuları kışkırtacak bir şekilde konuşmamalıdırlar. Zira kalpleri hasta olanlar ve fesat peşinde olanlar tamaha kapılırlar.

b) Bir kadın konuşurken, Müslüman bir kadına yakışır bir tarzda konuşmalı; yani vakar, hayâ ve iffet dairesinden çıkmadan ciddi ve doğal davranmalıdır.¹⁷²

Malum olsa gerektir ki Peygamberimizin (a.s) eşlerine hitabeden bu emir, sadece onlara özgü değildir. Zira cilveli, edalı ve işveli konuşmak

¹⁷⁰ Ahzab: 33

¹⁷¹ Ahzab: 32.

¹⁷² Tefsir-i Sâfi, c. 4, s. 186.

bütün kadınlar için uygunsuz bir davranıştır. Çünkü iffet ve hayâ duygularıyla bağdaşmaz. Fakat Peygamberimizin (s.a.a) eşlerine hitaben dile gelmesi, onların özel konumları dolayısıyladır. Zira söz konusu davranış onun eşleri için çok daha uygunsuz addedilir. Burada şu soru gündeme gelebilir: Kadınlara selam vermenin hükmü nedir? İmam Sâdık (a.s) bu hususta; biri Peygamber Efendimiz (s.a.a) diğeri İmam Ali'den (a.s) iki farklı davranışı yansıtan şu rivayeti nakleler:

“Peygamber Efendimiz (s.a.a) kadınlara selam verir, onlar da ona cevap verirlerdi. Lâkin İmam Ali (a.s) sadece yaşlı kadınlara selam verirdi ve genç kadınlarla selamlaşmaktan imtina eder ve bu hususta şöyle buyururdu: Ben, genç bir kadının sesinden hoşlanırım da sonra bu amelimin zararı ecir ve mükâfatından çok olur diye korkuyorum!”¹⁷³

Feyz-i Kâşânî, İmam Ali'nin bu buyruğu hakkında Şeyh Saduk'un (ks) diliyle şu yorumda bulunur: İmam'ın bu buyruğu her ne kadar kendisinden söz etse de başkalarının hal dili mesabesindedir. Şu nokta de dikkate şayandır ki İmam (a.s) halk için örnek alınması gereken bir konumda bulunması hasebiyle, eğer genç hanımlarla selamlaşacak olsaydı, birilerince bu, onun genç kadınlarla konuşmaktan hoşlandığı şeklinde yorumlanabilir ve bu su-i zan sebebiyle günaha girmelerine sebep olabilirdi. Bu sebeple, İmam Ali (a.s) genç kadınlarla selamlaşmaz ve böylesi bir zannın ortaya çıkmasına izin vermezdi. Elbette en nihayet şu noktayı da hatırlatır ki Masumların (a.s) söz ve kelamları, sadece halis bir düşünceye sahip olanlarca anlaşılabilircek çok farklı boyutlar taşır.¹⁷⁴

2. Güzel Koku Sürünmek

Bir Müslüman daima güzel kokmalı beden ve elbiselerine güzel kokular sürmelidir. Lâkin kadınlarla erkekler arasında bu hususta çok zarif ve hassas bir fark gözetilmiştir. Buna göre kadın, sadece eşi için güzel kokular sürünebilir. Evin dışında ve miSâfirliklerde ise sadece kadının hissedebileceği ve yabancı erkeklerin asla fark edemeyeceği bir şekilde güzel koku sürünmelidirler. Çünkü bu, karşı cinsin tahrik olma-

¹⁷³ El-Vâfi, c. 22, s. 846.

¹⁷⁴ A.g.e.

sına sebep olabilir. Feyz, bu konuyla ilgili Masum İmamlardan (a.s) bazı rivayetler nakleder:

İmam Sâdık (a.s): “Güzel kokular sürünüp de dışarı çıkan bir kadına evine dönünceye kadar lanet okunur!”¹⁷⁵

İmam Sâdık'tan başka bir rivayette ise şöyle buyrulur: “Bir kadının evinden çıkarken elbiselerine güzel kokular sürmesi asla yakışık almaz!”¹⁷⁶

Elbette erkeklerin de eşleri için temiz ve güzel kokulu olmaya gayret etmeleri dinî bir vazifedir. Birçok rivayette varit olduğu üzere, bütün peygamberlerin sünnetlerinden biri de eşlerinin karşısına bakımlı ve temiz kıyafetlerle çıkmalarıdır. Başka bir rivayette de erkeklerin bakımlı ve temiz olmalarının, eşlerinin iffetli kalmalarında en temel etken olduğu belirtilmiştir.¹⁷⁷

3. Tahrik Edici Davranışlar

Kur'an-ı Kerim ve Masumların (a.s) rivayetlerinde, cinsel arzuları kışkırtan davranışlar örneklendirilerek izah edilmiştir. Bu doğrultuda cinsel-liği kışkırtacak tarzda yürümek hususu, kadınların ayaklarını yere vurarak yürüyüp ziynetlerini ve endamlarını sergilemeleri şeklinde örneklendirilmiştir. Kur'an-ı Kerim, bu hususta şöyle buyurur:

وَلَا يَضْرِبْنَ بِأَرْجُلِهِنَّ لِيُغْلَمَ مَا يُخْفِينَ مِنْ زِينَتِهِنَّ ﴿٣١﴾

“Gizledikleri süsleri bilinsin diye ayaklarını yere vurmasınlar.”¹⁷⁸

Feyz, bu ilâhî sakındırmanın felsefesini şöyle yorumlar: “Bu davranış, erkeklerin arzularını kışkırtır ve cinsel sapmalar için zemin hazırlar.”¹⁷⁹ Açık olsa gerekir ki bu saptama, söz konusu ilâhî sakındırmanın felsefesidir dediğimiz zaman, genel bir hüküm mesabesinde görülebilir ve bu durumda erkekleri cezp eden ve cinsel sapmalara yol açan bütün davranışlara şamil gelir.

¹⁷⁵ A.g.e., s. 814, 5. Hadis.

¹⁷⁶ A.g.e.

¹⁷⁷ A.g.e., s. 871, 4. hadis.

¹⁷⁸ Nûr: 31.

¹⁷⁹ Tefsir-i Sâfi, c. 23, s. 432.

İkinci örnek, kadınların caddenin ortasında endamlarını sergilercesine yürümemeleri gerektiğini bildiren rivayetlerdir. Bu tahrik edici davranışı Allah Resulü (s.a.a) menetmiştir. O, şöyle buyurur:

“Kadınlar cadde ve sokakların ortasında hareket etmemelidirler. Onlara ya-
kışan, yol ve duvar kenarlarında yürümektir.”¹⁸⁰

Üçüncü örnek, kadınların namahremlerin görebilecekleri yerlerde oturma-
malarına dair emirdir. Peygamber Efendimiz (s.a.a) şöyle buyurur:

“Kadınları, namahremlerin görebilecekleri açık ve yüksek yerlerde
oturtmayınız!”¹⁸¹

Dördüncüsü, kadınların, arzuları kışkırtacak bir tarzda ata binme-
meleri ile ilgili emirdir. Dikkate şayan husus, bu rivayetin sonunda “cin-
sel sapmalara sebep olur” gerekçesinin yer almış olmasıdır:

“Kadınları eyer üzerinde ata bindirmeyiniz. Zira onları cinsel sapmaya kış-
kırtmış olursunuz!”¹⁸²

Hiç kuşkusuz bu sonuç, fert ve toplum için bir kötülük kaynağı-
dır. Elbette buradaki men ve nehiy ölçütünü göz önünde bulundurarak
şu sonuca varabiliriz: İslam’da cinsel heyecan ve tahrike yol açan her tür
davranış yasaktır. Buna bağlı olarak da kadınların lunaparklardaki bazı
oyuncaklara binerek bazı olumsuz sahnelere sebep olmaları da yasak-
tır denilebilir.

Tabi ki erkeklerle ilgili olarak da iffetli olmak hususundaki genel
emir çerçevesinde bazı özel tavsiyelerde bulunulmuştur. Örneğin İmam
Sâdık (a.s) erkeklere hitaben şöyle buyurur:

“Başkalarının kadınlarına bakmaktan sakının ve iffete riayet edin ki diğer
insanlar da sizin kadınlarınıza karşı iffetli davransınlar!”¹⁸³

Bilindiği üzere toplum, hem kadınlar hem de erkeklerin davranışla-
rından etkilenir ve hiçbir davranış, sırf kendi gerçekleşme sahasıyla sınırlı
değildir. Bu sebeple, İslam’da en küçük bir davranış dahi önemsenmiştir.

¹⁸⁰ El-Vâfi, c. 22, s. 813.

¹⁸¹ A.g.e., s. 801.

¹⁸² A.g.e.

¹⁸³ A.g.e., s. 866.

Örneğin, erkeklere: “Bir kadın bir yerde oturduktan sonra kalkıp gittiğinde hemen onun yerine oturmayın; oturduğu yer soğuyuncaya kadar bekleyin!” diye buyrulur.¹⁸⁴

Bu konunun sonunda dikkate alınması gereken bir nokteye daha değinmek gerekir. Kadının iki boyutu vardır:

1. İnsanî Boyutu: Kadın bu boyutuyla tıpkı erkekler gibi özgür, sorumluluk sahibi ve özel bir saygınlık taşıyan bir varlıktır. O da ilâhî ruhun nefhasına mazhar olmuştur. Sorumluluklarını doğru bir şekilde yerine getirdiği takdirde, kurb-i ilâhiye erişebilir, Allah'ın seçkin kulları arasına katılabilir ve sonsuz ilâhî nimetlerden nasibini alabilir.

2. Kadınlık Sanatı: Bu sanatı icra noktasında erkek cinsi tamamen acizdir. Bu sanat, annelik, çocuk eğitimi ve eş olma; yani kocasına sevgi aşılama sanatıdır. Bu ikinci boyutun gereklerini yerine getirebilmesi için bir kadının bütün iç ve dış güzelliğini evine mahsus kılması, tüm bunları kocasına adanması, evini bir samimiyet ve aşk yuvasına dönüştürmesi ve ev ortamı dışında cinsel bir obje olmaktan sakınması gerekir. Elbette ne yazık ki, günümüz dünyasında, Batılılaşma-modernleşme hastalığı halkın geneline musallat olmuş bir musibet gibi günbegün yaygınlaşmakta, ilkesizlik-başıboşluk, sınırsız cinsel özgürlük, bu doğrultuda nice istismar örneklerinin çoğalması, dahası kadının cinsel bir meta ve objeye dönüştürülmesi, insani şeref ve haysiyetinin ayaklar altına alınması, bir anne ve bir eş olarak ifa ettiği kutsal vazifeden mahrum bırakılması gibi problemlere yol açmaktadır. Eğer sağlıklı bir toplum istiyorsak kadın ve erkeğin kendi konumlarını tanımaları ve konumlarının gerektirdiği sorumlulukları ifa etmeleri gerekir. İslam dininde anneler ve eşler hakkındaki bütün tavsiyelerin yegâne gayesi şudur: Kadının kutsal konumu korunmalıdır. Allah Resulü (s.a.a) şöyle buyurur:

“En yüce cennet, annelerin ayakları altındadır.”¹⁸⁵

¹⁸⁴ A.g.e., s. 872.

¹⁸⁵ Hindî, Kenzu'l-Ummal, c. 4, s. 279.

5. Cinsel Problem ve Sapmalar

Bilindiği üzere, cinsel eğitim, davranışsal norm ve anormalliklerle ilgilenir. Cinsellikle ilgili norm ve değerlerin gündeme gelmesi nasıl gerekliyse aynı şekilde anormallikler, değerlere karşıt problemlerin de gündeme gelmesi gereklidir. Nitekim insan organizması ve anatomisinin normal ve sağlıklı fonksiyonlarının yanı sıra anormal işleyiş ve hastalıklı organları da ‘patoloji’ yani hastalık bilimi başlığı altında ele alınıp incelenmektedir.

Bu itibarla, biz bu kitabın on ikinci faslını cinsel sapma ve yanlış davranışlara tahsis ederek cinsel eğitimde karşılaşılabilecek problemlerin kökenlerini tespit ve analiz ederek ortaya çıkış sebeplerini anlamaya ve cinselle davranışları sağlıklı ve normatif değerlere uygun bir kıvama getirecek yol ve yöntemleri tanımaya çalışacağız. Cinsel sapma ve yanlış davranışlar derken maksadımız, dinî kurallar ve ahlâkî ya da eğitimsel ilkelere aykırı; netice itibarıyla dinsel açıdan caiz görülmeyen ve ahlâkî ya da eğitimsel açıdan olumsuz karşılanan her tür bireysel ve toplumsal davranıştır.

İçinde yaşadığımız çağda, insanoğlunun yüz yüze bulunduğu en ciddi buhran ve açmazlar arasında yer alan cinsel problemleri şöylece sıralayabiliriz: Erken ergenlik, ev ortamında olumsuz cinsel davranışlar, kitle iletişim organları aracılığıyla yayılan pornografi ve bayağılık, toplumda kültürel yozlaşma, kadın ve erkeklerin iç içe bulunması, göz zinası, kendi kendine tatmin, cinsel kimliği sergileme hastalığı, zina, eşcinsellik, cinsel mazoşizm, kadın ticareti, hayvanlarla cinsel ilişki, karşıt cinslerin birbirlerinin elbiselerini giymeleri, namus duyarlılığının azalması, aşırı kıskançlık, sübyancılık, homoseksüellik, cinsel özgürlük, zoraki evlilikler,

kadının eşine boyun eğmemesi, cinsel uyumsuzluk, iktidarsızlık vb... Malum olsa gerektir ki, cinsel sapmalar birden bire ve kendiliğinden ortaya çıkmaz. Bu sapmalar, yanlış eğitim, uygunsuz aile ortamı, uygun-suz ilişkiler, kültürel yetersizlik, din ve değerlere yabancılaşma, yoksul-luk ve işsizlik, yeterli cinsel eğitim almamış olmak, toplumsal bozulma ve bayağılaşma gibi belirli bazı faktörlerin ürünüdür.

Cinsel sapma ve problemler karşısında İslam'ın önerdiği tek çözüm yolu bireysel ve toplumsal iffet, hayâ ve namus duyarlılığının geliştiril-mesidir. Bu hayatî çözümün gerçekleşmesi için de üç ana yol ve yön-tem önermiştir:

1. Daimî ve geçici evlilik yoluyla cinsel ihtiyaçların meşru ve sağ-lıklı bir şekilde temini.
2. Cinsel sapmalara yol açan faktörlere karşı mücadele.
3. Kişi ve fiile göre cezai müeyyideler uygulanması.

Burada yukarıda değindiğimiz cinsel sapma ve problemleri bir bölü-münü ele almaya çalışacağız:

Göz Zinası

İnsanların geneli, özellikle de gençler göz zinasına müptela olma eğilimi taşırlar. Bazı insanlar, karşı cinsten birine gözü iliştiğinde, karşı-daki cazibeli bir görüntüye sahipse eğer, dönüp yeniden bakar ve bu ze-hir yüklü şehvetli bakışı sonuna kadar sürdürürler. Bu tipler, bu davra-nışla haz alır ve bir tür cinsel doyuma ulaşırlar.

Göz zinası, din ve din âlimleri nezdinde cinsel şehvetin bir netice-sidir, bu itibarla da 'zina' sayılır. Zira göz zinası, hem birey hem de top-lum için birçok açıdan yıkıcı sonuçlar doğurur. Örneğin:

1. Bedensel sağlık açısından bakıldığında; bilim adamları göz bebek-leri, sadece ışığa karşı değil aynı zamanda insanın ruh haline ve heyecan-larına bağlı olarak da farklı tepkiler verir. Göz zinası da bir tür heyecan ve stresle birlikte gerçekleştiğine göre, göz yaşlanması ve görme bozuk-luklarına yol açabilir.

2. Psikolojik açıdan bakıldığında; göz zinası aşağılık duygusu, hasret ve mahrumiyet hissine yol açar.

3. Aile sağlığı açısından bakıldığında; göz zinasına müptela bir kadın ya da erkek, karşı cinsten birine bakıp hoşlandığında onu, kendi eşiyile kıyaslar. Dolayısıyla zamanla kendi eşine karşı ilgisiz ve isteksiz bir tavra sahip olur ve zamanla ailenin temelleri sarsılmaya başlar.

4. Sosyal problemler açısından bakıldığında; göz zinası, iffet sınırlarının yıkılmasına sebep olur. Sonuç itibariyle de toplum kurlsız ve ölçsüz bir cinselliğin pençesine düşer, tüm kutsallar çiğnenir ve şehvetin sultası altına girer. Dolayısıyla hem bedensel hem de ruhsal sükûnet, huzur ve mutluluğun korunması için güvenli tür gözetleyici konumunda olması gereken gözler, tam aksine ıştırıp, stres ve kriz sebebi olur.

Kur'an-ı Kerim, hem kadın hem de erkeklere hitaben gözlerini korumalarını ve iffete uygun davranmalarını buyurur:

﴿ قُلْ لِّلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَٰلِكَ أَزْكَىٰ لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ ﴾

“Mümin erkeklere, gözlerini (harama) dikmemelerini, ırzlarını da korumalarını söyle. Çünkü bu, kendileri için daha temiz bir davranıştır. Şüphesiz Allah, onların yapmakta olduklarından haberdardır. Mümin kadınlara da söyle: Gözlerini bakılması yasak olandan çevirsinler, iffetlerini korusunlar...”¹⁸⁶

Feyz, bu ayetlerin tefsirinde özellikle, “daha temiz ve daha arınmış” anlamlarına gelen ‘ezka’ tabiri üzerinde durur:

Gözleri, namahremlerden sakınmak, sapma ve problemlerden korunmak maksadıyladır. Açıklamak gerekirse, gözleri namahremlerden sakındırmak, insanı cinsel sapma ve problemlerden muhafaza eder ve onun gelişim ve eğitim zeminini hazırlar. Bu felsefe, ‘ezka’ tabiriyle ifade buyrulmuştur.¹⁸⁷

Feyz-i Kâşânî, göz zinasının bireysel ve toplumsal bir problem ve insanı alçaltan bir davranış olduğunu açıklarken ilkin birkaç rivayete

¹⁸⁶ Nûr: 30-31.

¹⁸⁷ Tefsir-i Sâfi, c. 3, s. 429-430.

istinat eder sonra da bu sapmanın yol açacağı yıkıcı etkinin sonuçlarını izah eder. Biz sadece iki rivayet aktarmakla yetineceğiz:

Peygamber Efendimiz (s.a.a) İmam Ali'ye (a.s) hitaben şöyle buyurur:

“Ey Ali, ilk bakış senin hakkındır. Zira bakmak, bir tanıma aracıdır. Fakat ikinci bakış senin zararınadır ve hiç kuşkusuz sana hiçbir faydası dokunmaz.”¹⁸⁸

İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurur:

“Namahreme bakmak, şeytanın zehirli bir okudur. Bu ok insanı yere yıkar ve toplumu fesada sürükler.”

Feyz de der ki: “Göz zinası, cinsel eğilim ateşini alevlendirir, cinsel şehvet fırını tutuşturur ve cinsel baskıyı ikiye katlar, çoğunlukla da hasret ve hüzne yol açar. Bu sebeple de daimî bir ıstırap, sıkıntı ve bunalım kaynağıdır.”¹⁸⁹

Göz zinası problemine karşı en uygun ve en etkili önlemler ve mücadele yöntemleri:

1. Toplumun bütün kesimleri, göz zinasının yol açacağı ciddi tehlikeler hususunda bilinçlendirilmeli, sabır, metanet, namaz ve dua ile bu probleme karşı mücadele vermelidirler.¹⁹⁰

2. Herkes şu irfânî eğitim ilkesini kendisine düstur edinmelidir: Ke-male erişmek ve melekût âlemine bir yol bulabilmek için alabildiğine geniş ve herkesin yürüyebileceği yollardan biri de gözleri namahremden sakındırmaktır. İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurur:

“Sadece Allah rızası için gözünü namahremden sakındıran bir insan, din-darlığın hazzını tadar.”¹⁹¹

3. Bütün bireylerinin birbiriyle irtibat içerisinde yaşamak zorunda olduğu bir toplumda, bir insan eğer başkalarının kendi namusuna bak-

¹⁸⁸ El-Vâfi, c. 22, s. 860.

¹⁸⁹ A.g.e., s. 859-860, 3. ve 5. Hadis.

¹⁹⁰ Ankebut: 45; Bakara: 45.

¹⁹¹ El-Vâfi, c. 22, s. 860.

malarını istemiyorsa, kendisi de hiç kimsenin namusuna bakmamalıdır. Ebu Basir diyor ki, İmam Cafer-i Sadık'a (a.s) arz ettim:

“Bir erkeğin yakınından bir kadın geçtiğinde çoğunlukla erkek durup o kadının endamını gözleriyle iyice süzmekte.” İmam Sâdık şöyle buyurdu: “Peki, sizler de başkalarının sizin kendi namusunuza bu şekilde bakmalarından hoşlanır mısınız?” Ebu Basir: “Hayır!” dedi. İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurdu: “Öyleyse, kendin için beğendiğin bir işi, diğer insanlar için de beğen!”¹⁹²

4. Şu derinlikli nükte, her daim göz önünde bulundurulmalıdır: Evet, güzellik görecelidir; ama bütün kadınlar birbirlerine benzerler ve bütün eşler diğer kadınların sahip oldukları her şeye sahiptirler. Bu itibarla Feyz, *el-Vâfi* kitabında “Kadınlar Birbirlerine Benzerler”¹⁹³ başlığıyla özel bir bölüm düzenlemiş ve bu husustaki rivayetleri bir araya getirmiştir. Bu cümleden şu rivayet dikkat çekmektedir:

“Bir erkeğin gözü bir kadına ilişip de onu arzuladığın da evine döner dönmeyiz eşiyle şakalaşıp oynayırsa, ecir ve mükâfatlara nâil olur.”

Peygamber Efendimiz (s.a.a) şöyle buyurur:

“Bir erkek karısına bakar ve karısı da ona bakarsa Allah da onlara rahmet gözüyle nazar eyler!”

Aynı şekilde bir erkek, cinsel ihtiyaç hissettiğinde günaha düşme korkusuyla gidip eşiyle münasebet kurarsa, hem kendi ihtiyacını gidermiş olur hem de âhireti için ecir ve sevap hazırlamış olur.¹⁹⁴ Hiç kimse şu zan ve evhama kapılmamalıdır: “Namahreme bakmakla ne olur ki? Bir bakışın ne önemi olabilir ki?” Zira Hz. İsa (a.s) şöyle buyurur: “Namahreme bakmaktan kesinlikle sakının! Zira kalplerde şehvet tohumu eker ki bu, başlı başına bir fitnedir.”¹⁹⁵

Mastürbasyon

İstimna, mastürbasyon, kendi kendine doyum ya da rivayetlerdeki tabirle ‘elle doyum’ hem bilimsel hem de dinî açıdan zararlı ve çirkin bir

¹⁹² A.g.e., s. 862.

¹⁹³ A.g.e., s. 760; Unutulmamalıdır ki erkekler de birbirlerine benzerler!

¹⁹⁴ Vesailu's-Şia, c. 14, s. 77.

¹⁹⁵ El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 5, s. 180.

davranıştır. Bu davranış, kişinin cinsel organını elle tahrik ederek orgazma ulaşmasıdır. Tıp bilginleri ve psikologlar, elle doyumun zararları arasında görme zayıflığı, baş ağrısı, asap zayıflığı, bağırsıklık sisteminde zaaf, göz ağrısı, renk uçukluğu, zayıflık, nefes darlığı, anemi, iştahsızlık, cinsel iktidarsızlık, erken boşalma gibi fiziksel rahatsızlıkların yanı sıra psikolojik açıdan da inzivaya çekilmek, ümitsizlik, depresyon, hayati problemlere dönük ilgisizlik, üzüntü, iradesizlik, dikkatsizlik, hafıza zayıflığı gibi sonuçlar doğurur.

Feyz, *el-Vâfi* ve *Mefatihü's-Şerayi'* kitaplarında bu konuya dair üç önemli nükteye değinir:

1. İstimna, büyük günahlardan biridir. Bu amel 'zinanın bir türü', 'elle nikâh', 'kişinin kendi kendisiyle evliliği', 'silkelenmek' gibi tabirlerle ifade edilmiştir.¹⁹⁶

2. İstimna, şer-i hâkim nezdinde ispatlandığı zaman, işin fâilini cezalandırabilir. Nitekim Hz. Emiru'l-Muminin'in (a.s) bu cezayı uygulamıştır.¹⁹⁷

3. Bu problemin çözüm yolu evliliktedir. Nitekim Hz. Emiru'l-Muminin (a.s) istimna yapan birini, elleri morarıncaya kadar cezalandırmış sonra da beytülmal hazinesinden evlenmesine yardımcı olmuştur.

Malum olsa gerektir ki kendi kendine doyumun tek çözüm yolu, evliliktedir. Bu sapkın eylemi önlemek için diğer birçok faktörden daha söz edebiliriz. Örneğin: Cinsel arzulara hitabeden film ve sahneleri izlemek, şehvet uyandıran resim ve görüntülere bakmamak, müstehcen roman ve hikayeler okumamak gibi olumsuz faktörlerden uzak durmak cinsel tahrikin önünü alabilir. Boş vakitler de sağlıklı ve meşru uğraşı ve eğlencelerle doldurulmalı ve özellikle spora çok önem verilmelidir. Ayrıca yalnız kalmaktan ve kötü alışkanlıkları olan arkadaşlardan kesinlikle uzak durulmalı, Allah'a tevekkül ederek ve namaz ve duanın gölgesine sığınarak bu kötü alışkanlıkla mücadele edilebilir.

Cinsel Teşhircilik

Cinsel sapma ve anormal davranışlardan biri ve diğer birçok anormal davranışın başlıca faktörü olan teşhircilik, kişinin cinsel kimliğini

¹⁹⁶ El-Vâfi, c. 15, s. 351-352; Mefatihü's-Şerayi', c. 2, s. 77.

¹⁹⁷ El-Vâfi, c. 15, s. 351, 8 ve 9. hadis.

sergileyecek şekilde giyinmesi, süslenmesi ve toplum önünde sergilemesidir. Çıplak ya da yarı çıplak gezmek de bu sapkınlığın göstergelerinden biridir. Teşhircilik, kadın ve erkeklerde farklı şekillerde tezahür eder. Fakat her ikisinin de ortak noktası, cinsel tahrik ve heyecana yol açmalarıdır. Bu sapkınlığa müptela şahıslar, çoğunlukla sevgi yoksunluğu duygusu taşırlar. Duygusal beklentileri karşılık bulmamış, anne, baba ya da eşinden beklediği sevgiyi görmemiş olanlar, dış görünüşlerine odaklanarak ve kendilerini teşhir ederek ilgi çekmek isterler. Hiç kuşkusuz bir kadın kocasının kendisini sevdiğini biliyor ve kendisi de eşine ilgi duyuyorsa, bu hastalığın ortaya çıkması için hiçbir zemin kalmaz. Aynı şekilde kızlar, ev ortamında yeterli düzeyde ana-baba sevgisi gördüklerinde, toplum içerisinde kendilerini sergileme ihtiyacı duymayacaklardır. Elbette umumi ortamlarda bedenlerini sergileyen bazı kadınlar, cinsel güdülerle hareket etmiyor ve sadece ilgi görmek için bu tarz giyinip süsleniyor olabilirler. Lâkin bu davranış, hangi güdüyle gerçekleşirse gerçekleşsin, cinsel saptamalara zemin hazırlayan, açgözlü nefisleri kıskırtan ve hastalıklı kalpleri uyandıran bir davranıştır.

Kur'an-ı Kerim, kadınların umumi ortamlarda kendilerini süsleyip bezeyip teşhir etmelerini cinsel bir sapma olarak değerlendirir ve şu yürek okşayan ifadeyi iki kez tekrarlayarak şöyle buyurur:

“Kadınlar, ziynetlerini göstermesinler!”¹⁹⁸

Feyz-i Kâşânî, ‘ziynet’ kavramının sırf zâhîrî süs ve ziyneti değil; en genel anlamıyla bütün bedensel güzellikleri de kapsadığını söyler.¹⁹⁹ Buna göre, teşhircilik ister süslenip bezenmek suretiyle ister doğal güzellikleri sergilemek şeklinde gerçekleşsin, cinsel açıdan bir sapma addedilir.

Allah Resulü (s.a.a) işve ve cilveleriyle, erkeklerin hem gönül hem de dinlerini altüst eden kadınları “şeytanın tuzakları”,²⁰⁰ “fitne ve fesat sebepleri”²⁰¹ diye nitelendirir. Bazı rivayetlerde, teşhircilik aynı zamanda örnekleriyle birlikte izah edilmiştir: Bir kadın beden ya da elbisesine güzel

¹⁹⁸ Nûr: 31.

¹⁹⁹ *Tefsir-i Sâfi*, c. 3, s. 430-431.

²⁰⁰ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 5, s. 176-177.

²⁰¹ A.g.e., s. 180.

kokular sürünüp evinden çıktığında, evine dönünceye kadar ilâhî lanete uğrar. Aynı şekilde bir kadının ince elbiseler giyinmesi, caddenin ortasında yürümesi, halkın görebileceği mekânlarda oturması, işveli ve edalı konuşması, kırıtarak yürümesi ve benzeri davranışlar şiddetle nehyedilmiştir.²⁰²

Zina

Aralarında evlilik bağı olmayan kadın ve erkeklerin iç içe yaşamaları ve cinsel temas içerisinde bulunmaları, insanlık tarihinin en içler acısı trajedilerindendir. Bu olgu içinde yaşadığımız uygarlık ve özgürlük çağında kitle iletişim araçları ve internet yoluyla ve büyük sermayeler harcanarak gitgide yaygınlaşmaktadır. Öyle ki hatta bazı ülkeler, bütçelerinin büyük bir kısmını seks turizmi yoluyla elde etmektedirler. Bu arada din ve mânevîyata yabancılaşma, fakirlik, ekonomik göç, uyuşturucu alışkanlığı, aile bağlarının çözülmesi, kimlik bunalımı, sapık ilişkilerin normalleşmesi ve benzeri faktörlerin bu çirkin olgunun daha geniş boyutlar kazanmasına sebep olmuşlardır.

Bu gidişat karşısında, en doğru tutum İslam'ın tavrıdır. Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de zina ile ilgili dikkate şayan üç nokteye işaret buyurur:

1. Zinayı, Allah'a ortak koşmak ve adam öldürmekle aynı düzeyde büyük günahlar arasında saymış²⁰³ birçok kez bu işin haram olduğuna vurguda bulunmuştur. Kur'an, zinayı 'fuhuş' yani iğrenç, rezil ve utanç verici bir amel ve 'sifah' yani ağır, tiksindirici ve canice bir vebal diye nitelendirir ve şöyle buyurur:

﴿وَلَا تَقْرُبُوا الزِّنَىٰ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا﴾

“Sakın zinaya yaklaşmayın; Çünkü o, fahişeten / çirkinliği meydana gelen bir hayâsızlıktır, çok kötü bir yoldur.”²⁰⁴

²⁰² El-Vâfi, c. 22, s. 814, 805, 813; Bkz. Nûr: 31.

²⁰³ Furkan: 68.

²⁰⁴ İsra: 32.

Feyz, şöyle der: “Ayette geçen **fahişe** kavramı, iğrençlik ve çirkinliğin en ileri düzeyidir. Demek ki zina, en utanç verici çirkinlik ve büyük günahların da en büyüklerindendir.” ²⁰⁵

2. Allah, zinaya karşılık elim bir azap ve ağır bir ‘had’ (şer’î ceza) öngörmüştür. Bu ceza birçok ayette beyan buyrulmuştur. Buna göre evli olmayan kadın veya erkek bu çirkefe bulaştıklarında, yüz kırbaçla cezalandırılırlar. ²⁰⁶ Fakat evli olan kadın ya da erkek, taşlanarak öldürülmelidirler. Bu cezalar, belirli bazı özel aşamalardan sonra, halkın huzurunda uygulanır. ²⁰⁷

3. Her şeye rağmen bu utanç kaynağı çirkinliği terk etmeyenler içinse daha başka cezalar da öngörülmüştür; örneğin sürgüne gönderilmek gibi. Kur’an-ı Kerim şöyle buyurur:

﴿الزَّانِي لَا يَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرَكَةً وَالزَّانِيَةُ لَا يَنْكِحُهَا إِلَّا زَانٍ أَوْ مُشْرِكٌ وَحَرِّمَ ذَلِكَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ﴾

“Zina eden erkek, ancak zina eden veya putperest bir kadınla evlenebilir. Zina eden kadınla da, ancak zina eden veya putperest olan bir erkek evlenebilir. Bu, müminlere yasak edilmiştir.” ²⁰⁸

Demek ki zina eden bir insana had uygulandıktan sonra dahi o tövbe etmez, bu işi sürdürür ve bu alçakça işle meşhur olursa, artık İslam toplumunun bir bireyi olarak görülmez, dolayısıyla da temiz kalmış Müslüman bir kadın ya da erkekle evlenemez. O, sadece putperest yahut yine zinâkar biriyle evlenebilir. Bu ceza, aslında bir tür sosyal sürgün ve İslam toplumundan bir ihraçtır.

Birçok hadiste, zinanın vahim ve içler acısı sonuçları da izah edilmiştir. Peygamber Efendimiz (s.a.a) şöyle buyurur:

“Zina, fert ve toplumun yüz akının dökülmesine sebep olur. İnsanın ömrünü azaltır ve toplumu dağılıp yok olma eşğine götürür. Ayrıca rızkın kesilmesi, kötü akıbet ve Allah’ın gazabını mucip olur.” ²⁰⁹

²⁰⁵ Tefsir-i Sâfi, c. 3, s. 190.

²⁰⁶ Nisa: 2-3.

²⁰⁷ Nûr: 2-3.

²⁰⁸ Nûr: 3.

²⁰⁹ Tefsir-i Sâfi, c. 3, s. 109.

Feyz, bu doğrultudaki rivayetleri aktardıktan sonra konuyu daha bir detaylandırır:

Zinanın kötü etki ve sonuçları şunlardır:

1. Zinâkar insanın, iman ruhundan ayrılmasının nedenidir.²¹⁰
2. Zina, depresim, ani ölüm, fakirlik, kötü akıbet, yıkım ve benzeri belalara sebep olur.²¹¹
3. Zina, bir toplumun kimliksizliğinin göstergesidir. Yani yaygın ya da sınırlı düzeyde bir toplumda zina varsa eğer, bu toplumda aile bağları çözülmüş, namus duyarlılığı zayıflamış, mertlik, izzet ve iffet anlamsızlaşmıştır demektir. Aslına bakılırsa böylesi bir toplum ölü bir toplumdur ve kesinlikle kalkınma ve ilerleme zeminini kaybetmiştir.²¹²

Tüm bunların ötesinde zina, frengi, bel soğukluğu ve AİDS gibi hastalıklara yol açar. Bu uğursuz olgu, bedenın bütün sistemlerini sakat bırakır; eklem ve kemik ağrılarına sebep olur, sinir sistemini tahrip eder, cilt hastalıkları ve benzeri sağlık sorunlarına neden olur. Ayrıca psikolojik açıdan da korku, ıstırap, depresyon, yalnızlık duygusu ve benzeri hastalıklar da zinanın olumsuz sonuçlarındandır.

Bu cinsel sapmaya karşı mücadele için birçok faktörden faydalanılabilir. Mesela mânevîyat ve dinî inançların güçlendirilmesi, aile ve toplum genelinde sevgi ve dostluğun yaygınlaştırılması, aile ve toplum ortamının cinsel tahrik etkenlerinden arındırılması, halkın en asgari düzeyde de olsa maddi refaha kavuşturulması, mesleki yeteneklerin geliştirilmesi, bilgi ve tahsil düzeyinin yükseltilmesi, gençlerin boş vakitlerinin meşru ve sağlıklı uğraşı ve eğlencelerle doldurulması, cinsel düşüncelerin sağlıklı bir zemine oturtulması gibi etkenleri sayabiliriz. Hz. İsa (a.s) şöyle buyurur:

“...Zina düşüncesini aklından geçiren bir insan, içi ziynet ve nakışlarla dolu bir evde ateş yakan birine benzer. Bu ateş, evin kendisini yakmayacak olsa dahi içindeki desen ve nakışları yok eder.”²¹³

²¹⁰ El-Vâfi, c. 15, s. 215.

²¹¹ A.g.e., s. 210-215.

²¹² Tefsir-i Sâfi, c. 3, s. 109.

²¹³ Hurr Amulî, Vesailu's-Şia, c. 14, s. 240.

Eşcinsellik

İnsanın hem fıtrat hem de hilkatiyle bağdaşmayan sapmalardan bir diğeri de eşcinselliktir. Bu sapma, sapkınlık içre sapkınlıktır da diyebiliriz. Bu sapmanın en bariz özelliği aynı cinsten olan kişilerin birbirlerine karşı cinsel alaka duymalarıdır. Kadınlar arasındaki bu sapma ‘musa-haka’ (lezbiyenlik) diye isimlendirilir ki burada tam anlamıyla bir cinsel ilişkiden söz edilemez. Zira kadınlar birbirleriyle cinsel ilişki kuramazlar. Tek yaptıkları birbirlerini tahrik edip orgazma ulaştırmaktır. Fakat erkekler arasındaki bu ilişki ‘livata’ diye isimlendirilir ki burada gerçek manada bir cinsel ilişki söz konusudur. Birçok Batılı ülke tarafından bu sapkınlık, resmi olarak tanınmış olsa da tıp bilgini ve psikologların büyük çoğunluğu nezdinde eşcinsellik tiksinti verici, utanç vesilesi ve bir cinsel sapkınlıktır.

Kur’an-ı Kerimde, Lût kavminin eşcinsel eğilimleri ele alınmış ve dikkate şayan iki nokteye vurguda bulunulmuştur:

1. Eşcinsellik, fitrî yasalar ve doğal evlilik düzeninden yüz çevirmek, bu sınırları aşmak ve bir azgınlık örneğidir. Bir ayette şöyle buyrulur:

﴿ أَتَأْتُونَ الذُّكْرَانَ مِنَ الْعَالَمِينَ وَتَذَرُونَ مَا خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ عَادُونَ ﴾

“Neden siz bütün insanlardan sadece erkeklere şehvetle varıyorsunuz? Neden Rabbinizin sizin için yarattığı eşlerinizi bırakıp da bu işi yapıyorsunuz? Siz hakikaten iyice azmış bir toplumsunuz!”²¹⁴

Başka bir ayette ise şöyle buyrulur:

﴿ أَنْتُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِنْ دُونِ النِّسَاءِ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُشْرِقُونَ ﴾

“Siz kadınların ötesinde, şehvetle erkeklere gidiyorsunuz ha! Yok, yok anlaşıldı! Siz haddini aşmış bir milletsiniz!”²¹⁵

²¹⁴ Şuara: 165-166.

²¹⁵ A'raf: 81.

Feyz, bu ayetin tefsirinde şöyle der: “Eşcinsellik, büyük bir cinsel sapıklık, fıtrat ve tabiat yasalarından bir sapma olarak değerlendirilmiştir.”²¹⁶

2. Kur'an-ı Kerim'de eşcinselliğin sonuçlarına da değinilmiştir. Buna göre bu iş, insanın azaba uğrama nedeni ve cisimsel, ruhsal, bireysel ve sosyal birçok hastalık sebebidir. Yüce Allah, bu tiksindirici işe eğilim gösteren Lut kavmi hakkında şöyle buyurur:

﴿وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ مَطَرًا فَأَنْظَرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُجْرِمِينَ﴾

“Üzerlerine bir azap yağmuru yağdırdık. İşte bak, suçlu kâfirlerin sonu nice oldu!”²¹⁷

Feyz, der ki: “Gökten taş yağması, eşcinselliğin fiziksel ve ruhsal açıdan yol açtığı sayısız kötülükler göz önüne alındığında gayet mütenasiptir.”²¹⁸

Daha öncede değindiğimiz üzere, eşcinsel eğilimler, insanın fıtrat ve doğasına aykırı, evlilik geleneğiyle tezat içerisinde ve ziyadesiyle bir hayvanlık ve alçaklık nişanesidir. Bir rivayette, eşcinsellik ‘küfür’ (kâfirlik) sayılmıştır.²¹⁹ Bu itibarla şer’î cezası da oldukça şiddetlidir. Bu hususta Feyz, şöyle der:

Fakihler nezdinde meşhur görüş, livatanın haddi, ölümdür. Tövbe etmedikleri takdirde hem fail hem de meful öldürülürler. Elbette şer’î hâkim onları kılıçla öldürebileceği gibi, yüksek bir yerden atarak ya da bir duvarın yıkıntıları altında bırakarak yahut ateşte yakarak da öldürebilir.²²⁰

İslam dini, bu cinsel sapıklığın önünü almak ve bu doğrultuda bir mücadele yürütebilmek için birkaç yöntem öngörmüştür:

1. Aynı cinsten olanların tek bir örtü altında uyumaları menedilmiştir. Feyz-i Kâşânî “tek bir örtü altında yatmak” başlığı altında on dokuz rivayet nakletmiştir. Bu hadisler, içerik olarak iki bekâr erkek, iki bekâr kadın ya da bir erkek bir kadın iki kişinin tek bir örtü (yorgan, battaniye, çarşaf vb.) altında yatacak olurlarsa, bu işleri bir zaruret dolayısıyla

²¹⁶ *Tefsir-i Sâfi*, c. 2, s. 217 ve c. 4, s. 48.

²¹⁷ A'raf: 84.

²¹⁸ *Tefsir-i Sâfi*, c. 2, s. 218.

²¹⁹ *El-Vâfi*, c. 15, s. 15.

²²⁰ *Mefatihü's-Şerayi'*, c. 2, s. 74-75.

değilse eğer, haklarında tazir (şer'i hâkimin belirleyeceği ceza) uygulanmalıdır. Anlaşılacağı üzere, bu hükmün gayesi önlem amaçlıdır ve cinsel sapmaları engelleme yolunda etkin bir rol oynar.²²¹

2. Erkek çocuklarına sarılıp şehvetle öpmek, şiddetle menedilmiştir. Peygamber Efendimiz (s.a.a) şöyle buyurur:

“Bir erkek çocuğunu şehvetle öpen bir erkeğin ağzına Allah, kıyamet gününde ateşten bir gem vurur.”²²²

Malumunuzdur ki şehvet esiri bir insan, hayvandan farksızdır. Bu hayvan dünyadayken gemini azağı için de Yüce Allah kıyamette onun ağzına gem vurur.

3. Rivayetlerde, erkekleri kendisine çağırın ve pasif (meful) konumda bulunmak isteyen erkeklerden söz edilmiş ve bu tiplerin bu sapıklıktan vazgeçemedikleri durumda cezalandırılmaları gerektiği vurgulanmıştır.²²³

Muhabbet Tellallığı

Cinsel sapıklık örneklerinden biri de muhabbet tellallığı; yani kadın ve erkek arasında aracılık edip cinsel maksatlarla buluşturmaktır. Hiç kuşkusuz cinsel maksatlarla aracılık, fuhuş ve fahişeliğin artma sebeplerinden biridir. Günümüzde bu uğursuz iş, sistematik, programlanmış bir şekilde birçok ülkede uygulanmaktadır. İş bulmak gayesiyle bir şehirden diğerine ya da bir ülkeden başka bir ülkeye yahut kırsal kesimlerden şehirlere göç eden kız ve kadınlar ve elbette şehirlerde yaşayıp da herhangi bir sebeple ahlâksız ve fırsatçı kurum yahut kişilerin tuzağına düşürülerek kısa bir süre içerisinde profesyonel birer fahişeye dönüştürülmektedirler.

Cinsel maksatlı aracılık ve muhabbet tellallığı, büyük günahlardandır. Bu haysiyetsizlik ve iğrençliğe yönelenler Allah ve Resulullah'ın lanetine müstahak olanlardır. Âhirette ise elim bir azap onları beklemektedir. Allah, cenneti onlara haram kılmıştır. Bu dünyada ise bu suçun

²²¹ El-Vâfi, c. 15, s. 303-309; Mefatihü's-Şerayi', c. 2, s. 76-77; en-Nuhbe, s. 53.

²²² A.g.e.

²²³ A.g.e., s. 228-231; En-Nuhbe, s. 53.

cezası tazirdir. Feyz, bu hususta muhabbet tellallarına üç tür ceza uygulanacağından söz eder:

Yetmiş beş kırbaç darbesi, sürgün ve yaşadığı şehirden uzaklaştırılmak ve başı tıraş edilmiş bir halde şehirde dolaştırılıp halkın huzurunda teşhir edilmek...²²⁴

Karşı Cinsin Kıyafetlerini Giyinmek

Cinsel sapmalardan biri de karşı cinsin kıyafetlerini giyinmektir. Bu anormal cinsel davranışa eğilim gösterenler, karşı cinsin giysilerini giymek, aynı makyajı kullanmak ve davranışlarını taklit etmek suretiyle bir tür tatmin duygusu yaşarlar. En genel anlamıyla bu davranışa yönelenler kendi cinsel rol ve ödevlerine aykırı davranırlar. Bu cinsel kimlik bunalımı, kızlar gibi giyinip hareket eden, cinsel kimliğini özümseyememiş ve eşcinsel eğilimler taşıyan fertlerde ortaya çıkmaktadır. Bu sapmanın sebebini, uygunsuz eğitim, aile içi ilişkiler, yaşıt gruplar içerisindeki olumsuz örnekler, kültürel gerilik, iletişim araçları ve dini-ahlâkî değerlerden uzaklaşmak gibi zeminlerde aramak gerekir.

Açıktır ki erkeklerin kadınlara ve kadınların erkeklere benzeme eğilimi, İslam dininin kadın ve erkekler için sosyal ilişki ve sorumluluklar hususunda tayin etmiş olduğu konum ve rol ve ayrıca bu iki sınıf arasında riayet edilmesini sâlik verdiği iffet ve hayâ kriterlerine tamamen aykırıdır. Bu itibarla Peygamberimiz (s.a.a) şöyle buyurur:

“Kendilerini kadınlara benzeten ve onların kıyafetlerini giyinen erkeklere Allah lanet etsin! Kendilerini erkeklere benzeten kadınlar Allah'ın rahmetinden uzak olsun!”²²⁵

Sübyancılık

Çocuklara karşı onları okşamak, bedenlerine dokunmak, tenasül uzuvlarıyla oynamak, öpmek ve benzeri davranışlar yoluyla kendini gösteren aşırı ve sürekli bir meyil ve cinsel arzu ‘sübyancılık’ diye tabir

²²⁴ Mefatihü's Şerayi', c. 2, s. 76.

²²⁵ Meclisî, Biharu'l-Envar, c. 79, s. 64-65.

olunur.²²⁶ İslam dini açısından bu hal ve davranış, bir tür sapma ve sapıklıktır ve çoğunlukla eşcinsellikle sonuçlanır. Ehl-i Beyt rivayetlerinde, bu sapmaya da değinilmiş ve bu hususta uygulanacak cezalarda belirlenmiştir. Biz burada sadece üç örnekle yetinmeye çalışacağız:

Bir adam İmam Rıza'ya (a.s) şöyle yazar:

“Bir erkek çocuğunun ayağını şehvetle okşamak caiz midir?” İmam şu cevabı verir: “Bu işi yapanlara Allah lanet etsin!”²²⁷

İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurur:

“Bir erkek çocuğunun şehvetle öpen biri, yüz kırbaçla cezalandırılmalıdır.”²²⁸

Yine İmam Sâdık şöyle buyurur:

“Emiru'l-Muminin'in (a.s) kitabında şu hükmü gördüm: Bekâr bir erkek, bir erkek çocukla tek bir örtü (yorgan) altında yakalandığında erkek kırbaçlanmalı ve çocuk da tedip edilmelidir.”²²⁹

Namus Konusunda Duyarsızlık

Kur'an-ı Kerim'de şöyle ferman buyrulur:

﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا ﴾

“Ey inananlar! Kendinizi ve çoluk çocuğunuzu cehennem ateşinden koruyun!”²³⁰

Bu semavî emir, insandaki ‘kendine düşkünlük’ ve ‘kemâl arayışı’ fitratına seslenmekte ve insanogluna eş ve evlatlarının davranışları hususunda hassas olmak ve gözetleyip kollamak vazifesini yüklemektedir. Demek ki bir insan ailesindeki anormal cinsel davranışlar karşısında duyarsız kaldığında, namusunu koruma duygusunu yitirdiğinde aslında bir tür cinsel sapmaya duçar olmuş sayılmalıdır. Bu sapma, günümüzde

²²⁶ Saduk, *Hulase-i Revanpezeşki*, c. 3, s. 29; bkz. N. Nevid, *Zenaşui-yi Cinsi*, s. 77.

²²⁷ *El-Vâfi*, c. 15, s. 337.

²²⁸ A.g.e.

²²⁹ A.g.e., s. 333.

²³⁰ Tahrir: 6.

günbegün yaygınlaşmaktadır. Bazı insanların, eş ya da kızlarının anormal cinsel davranışlarına şahit oldukları halde hiçbir tepki göstermediklerine artık çok sık rastlanmaktadır. Bu tipler, eş ya da kızlarının evden çıkarken nasıl süslandıklarını, nerelere ve kimlere gittiklerini çok iyi bilmelerine rağmen asla ses çıkarmaz ve itiraz etmezler.

Feyz-i Kâşânî, *el-Vâfi* kitabında ‘Bâbu’l-Gayre’ başlığı altında gayretsizlik (namus duyarsızlığı) ve namuslu bir insanın özelliklerine dair birçok rivayet nakletmiştir.²³¹ Bu rivayetlerde şu tabirler yer almıştır: “Eşinin cinsel açıdan uygunsuz ve anormal davranışları karşısında duyarsız davranan bir erkek, melekler nezdinde ‘deyyus’ diye anılır.”²³² Ayrıca böyle bir erkek “kalbi baş aşağı duran” anlamında menkusu’l kalb diye de nitelendirilmiştir.²³³ Böyle biri, “iman ruhu elinden alınmış”²³⁴ “Allah’ın bizar olduğu”²³⁵ “cennetin haram kılındığı ve cehenneme müstahak”²³⁶ bir insandır. Feyz, ‘namus duyarlılığı’ ile ilgili şöyle der:

Bu duyarlılık ve *gayret*, hadis ve rivayetlerde öylesine yüceltilmiştir ki hatta Allah’a dahi ‘*gayur*’ sıfatı atfedilmiştir.²³⁷ Bu sıfat öylesine şerefli ki peygamberler bu uğurda yarış içerisine girmişlerdir. Bunun sebebi, gayretin izzet ve saygınlıkla iç içe oluşu ve bir insanın izzet ve saygınlığı ölçüsünde namus duyarlılığına sahip olması gerçeğidir.²³⁸

Feyz, bu duyarlılığı “izzet ve saygınlık hasletleriyle iç içe bir koruma ve kollama” duygusu diye tanımlar ve şu sonuca varır:

Namuslu bir insan, başkalarının özel hayatlarına girmeye tenezzül etmez ve başkalarına da kendi özel hayatına girme izni vermez. Bu itibarla rivayetlerde şu tabir kullanılmıştır: namuslu bir insan, zina etmez!²³⁹

Arz ettiğimiz üzere Feyz bu konuya dair birçok rivayet nakletmiştir. Fakat biz sadece üçünü aktarmakla yetineceğiz:

²³¹ *El-Vâfi*, c. 22, 763-767.

²³² A.g.e., s. 763.

²³³ A.g.e., s. 765.

²³⁴ A.g.e., s. 763.

²³⁵ A.g.e., s. 765.

²³⁶ A.g.e.

²³⁷ A.g.e., s. 764.

²³⁸ A.g.e., s. 763.

²³⁹ A.g.e., s. 764.

İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurur:

“Allah Teâlâ, yakınlarının cinsel açıdan uygunsuz davranışlarını gördüğünde onları bu işten alıkoyan namuslu bir insanı yüceltir. Gayreti (namus duyarlılığı) olmayanlar; yani eş ve çocuklarının uygunsuz davranışlarını görüp de ses çıkarmayanlara gelince; Allah Teâlâ iman ruhunu onlardan alır ve melekler onu ‘deyyus’ diye anarlar.”²⁴⁰

Emiru'l-Muminin (a.s) bazı Iraklı gayretsizleri kınamak için onlara şöyle hitap eder:

“Ey Irak halkı! Haberdar olduğum kadarıyla, kadınlarınız yol ortasında omuz atıyorlarmış! Hiç utanmıyor musunuz?”²⁴¹

Başka bir rivayette ise şöyle buyurur:

“Kadınlarınızla ilgili bir duyarlılığınız olmadığı için hiç utanmıyor musunuz? Onlar çarşı pazarlara çıkıp iri kıym erkeklerle omuz omuza yürüyorlarmış!”²⁴²

Peygamber Efendimiz (s.a.a) şöyle buyurur:

“Bir kadın süslenerek ve güzel kokular sürünerek evden çıkıyor ve kocası da bu duruma razı oluyorsa, o kadının attığı her adım karşılığında, o koca için ateşten bir ev yapılır!”²⁴³

Yersiz Kıskançlık

Namus duyarsızlığı nasıl anormal bir davranışsa, aynı şekilde aşırı ve yersiz duyarlılık ve kıskançlık da sağlıksız bir tepkidir. Bu davranışın kökeni suizandır ve çoğunlukla namusa hakaret, iftira ve lanetleşme ile sonuçlanır. Dahası suçlamaya maruz kalan şahsı da anormal ve sağlıksız davranmaya sevk eder ve sonuçta aile hayatının sarsılıp dağılmasına dahi yol açabilir.

Feyz, ‘Bâbu'l-Gayre’ bâbının sonunda İmam Ali'den bir rivayet nakleder: İmam Ali (a.s) İmam Hasan'a yazdığı mektupta şöyle buyurur:

²⁴⁰ A.g.e., s. 763.

²⁴¹ A.g.e., s. 765.

²⁴² Vesailu's-Şia, c. 20, s. 235.

²⁴³ Meclisî, Biharu'l-Envar, c. 103, s. 249.

“Yersiz gayret (kıskançlık) sergilemekten kesinlikle kaçın! Zira bu temiz kadınları dahi kötülüğe yönlendirir...”²⁴⁴

Değindiğimiz üzere, cinsel hayata dair yersiz bir kıskançlık, namusa iftira, şiddet içeren tepkiler ve benzeri olumsuz davranışlara yol açabilir. Namusa yönelik bir suçlamanın insanı nasıl çileden çıkardığı ise herkesçe malumdur. Kur'an-ı Kerim'de namuslu kadınlara iftira atanlar için çok ağır bir ceza öngörülmüştür. Yüce Allah şöyle buyurur:

وَالَّذِينَ يَزُمُونَ الْمَخْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ ﴿٢٤٥﴾

“Namuslu kadınlara zina isnadında bulunup, sonra (bunu ispat için) dört şahit getiremeyenlere seksener sopa vurun ve artık onların şahitliğini hiçbir zaman kabul etmeyin. Onlar tamamen günahkârdırlar.”²⁴⁵

﴿إِنَّ الَّذِينَ يَزُمُونَ الْمَخْصَنَاتِ الْعَافِلَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ لَعُنُوا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾

“Namuslu, kötülüklerden habersiz mümin kadınlara zina isnadında bulunanlar, dünya ve âhirette lânetlenmişlerdir.”²⁴⁶

²⁴⁴ El-Vâfi, c. 22, s. 766.

²⁴⁵ Nûr: 4.

²⁴⁶ Nûr: 23.

6. Kız-Erkek İlişkileri

İnî toplumların en büyük problemlerinden biri, kız erkek ilişkileridir. Zira günümüzde insan, uygarlık ve modernizmin gelişip yayılması, kadınların kültürel ve sosyal etkinliklere katılmalarını zorunlu kılmış ve kadın erkek ilişkilerini çok geniş bir sahaya yaymıştır. Tabi ki bu durum toplumsal hayatın daha bir canlılık kazanmasına katkı sunmuştur. Fakat diğer taraftan, günümüzde insanoğlunun hayatını tehdit eden en büyük tehlike; yani cinsel problem ve sapmalarda işte bu zeminde gelişmiş kadın-erkek ve kız-erkek çocukların gayri meşru ve anormal cinsel ilişkiler yaşamalarını beraberinde getirmiştir. Bu problem, bir tür cinsel lümpenizm ve sosyo-kültürel yozlaşmaya yol açmış, birçok cinsel suç ve sapkınlığın ana faktörü olmuştur. Sonuç itibarıyla de bilimsel gelişmelerin önünü tıkamış, evlilik kurumu ve aile yaşamının temellerini ciddi anlamda sarsmıştır.

Şimdi acaba toplumun yarısını oluşturan kadınların aile ilişkileri, çocuk eğitimi, kişisel ve toplumsal sahayla ilgili sorumluluk, etkinlik ve gelişimlerini engellemeyecek bir şekilde toplum genelinde varlık göstermelerini temin edecek geniş çaplı ve sistematik bir programlama mümkün müdür? Tabi ki bu programlamada toplumun cinsel suç, sapma ve davranışsal bozukluklara yönelmesini engelleyecek müeyyideler de göz önünde bulundurulmalıdır. Peki, bu gayenin gerçekleşmesi doğrultusunda kız ve erkek çocukların ilişkileri nasıl ve hangi düzeyde olmalıdır? Bu sorular, kız-erkek çocuklar arası irtibatın cinsel eğitimle ilgisi anlaşılmış olmalıdır.

Bu bölümde, özet bir şekilde kadınların toplumsal ödevlerini ifa edebilmeleri için kadın-erkek sosyal ilişkilerinin mahiyeti ve sınırları ile ilgili

muhtelif görüşleri inceledikten sonra Feyz'in konuya dair fikirlerini incelemeye çalışacağız. Daha sonra ise kadın-erkek münasebetinde gündeme gelen ortak bir mekânı paylaşma, göz teması, sözsel ilişki, el sıkışma, arkadaşlık, şakalaşma, mesleki irtibat ve benzeri konulara dair hükümleri Feyz'in görüşlerine istinaden mütalaa edeceğiz.

Kadın ve Erkek Arası Münasebetin Sınırları

Özellikle içinde yaşadığımız çağda, kadının sosyal rolleri ve buna bağlı olarak da sosyal ilişkilerde kadın-erkek münasebetinin kaçınılmazlığı tartışmasızdır. Zira sosyal gerçeklik, eğitimsel ve mesleki zaruretlere ve hizmet sektörü kadının toplum içerisinde varlık göstermesini zorunlu kılmaktadır. Öyle ki sosyal bünyenin yarısını teşkil eden kadınları görmezden gelmek hiçbir şekilde mümkün değildir. Elbette unutulmamalıdır ki günümüzde dinî toplumun dahi zihin ve fikir dünyası feminist ve liberal dünya görüşünün görünmez sultası altına girmiş ve kadının sosyal rolü hususunda Batı'nın kadın eksenli bakış açısı peşinen kabul edilmiş bulunmaktadır. Dolayısıyla bu konuya dair bütün görüşler, bu bakış açısı temel alınarak değerlendirilmekte hatta dinî metinlerde yer alan ancak bu ölçüyle bağdaşmayan bütün öğretiler tevil edilmekte ve yeni bir okumaya tabi tutulmaktadır!

Lakin kadının sosyal rolleri ve buna bağlı olarak kadın-erkek münasebetinin kaçınılmazlığı tartışma götürmez. Ancak kadın-erkek münasebetinin sınırlarıyla ilgili üç teori ileri sürülmüştür:

1. Zaruret düzeyinde irtibat.
2. Akıl ve örfe uygun düzeyde irtibat.
3. Kadın-erkek karışık toplu irtibat.

Şimdi bu üç görüşü ele alarak delilleriyle birlikte inceleyelim ve Feyz'in bu çerçevedeki görüşlerini aktarmaya çalışalım:

1. Görüş: Zaruret Düzeyinde İrtibat

Bazı fakih ve âlimlere göre kadının örtüsünü koruması ve evinden çıkmaması müstehaptır. Buna göre, kadın-erkek ilişkisi zaruret

sınırları içerisinde olmalıdır. Bu kesim, Kur'an-ı Kerim'den bazı ayetler ve Masumlar'dan nakledilen bazı rivayetlere istinat ederler. Biz de bu doğrultudaki iki ayet ve üç rivayeti aktararak analiz ve kritiğini yapmaya çalışacağız:

1. Kur'an-ı Kerim'de Peygamberimizin hanımlarına hitaben şöyle buyrulur:

﴿وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى﴾

“Hem vakarla evinizde durun da, daha önceki cahiliye döneminde olduğu gibi süslenip dışarı çıkmayın!”²⁴⁷

Acaba bu ayetin maksadı, Peygamberimizin hanımlarını ev hapsine mahkûm etmek gözlerden ırak tutmak mıdır? Eğer böyleyse, bu ilâhî emir, yolculuklarında eşlerini de beraberinde götürün ve onların ev dışına çıkmasına müsaade buyuran Resulullah'ın pratiğiyle çelişiyor dememiz gerekmez mi? Bu da mümkün olamayacağına göre, bu ayetten yola çıkarak kadınların eve hapsedilmeleri gerektiği sonucuna varamayız. Zira bu ayetin asıl maksadı, peygamber eşlerini, gösteriş kastıyla dışarı çıkmak ve bazılarının siyâsi-toplumsal garazlarına alet olmaktan men etmektir. Dolayısıyla bu ayet, birinci teori için bir delil olarak görülemez.

Bu doğrultuda Feyz şöyle der: Bu ayet, Peygamber Efendimiz'den (s.a.a) nakledilen bir rivayet bağlamında tarihsel bir olaya matuftur. Bu rivayette şöyle buyrulur:

Musa Kelim'den (a.s) sonra onun vasisi Yuşa otuz yıl boyunca halkı, Musa'nın dinine davet etti. Fakat bu arada, Musa'nın eşi ve Şuayb'ın (a.s) kızı Safura, bazı fırsatçıların oyununa geldi. Kendisinin Yuşa'dan daha üstün olduğunu iddia etti ve ona karşı başkaldırdı. Yuşa, ona karşı savaştı, bütün taraftarlarını öldürdü ve kendisini de esir aldı; ama ona karşı gayet saygılı ve insan-cıl davrandı. Peygamberimiz (s.a.a) şöyle devam etti:

“Benden sonra Ebubekir'in kızı Aişe, Müminlerin emiri Ali'ye (a.s) başkaldıracak ve bazı şahıslarla birlikte ona karşı savaşacaktır. Ali (a.s) Aişe'nin taraftarlarını yendikten sonra onu esir alacak; ama gayet merhametli ve lütufkâr davranacaktır. Hem vakarla evinizde durun da, daha önceki

²⁴⁷ Ahzab: 33.

cahiliye döneminde olduğu gibi süslenip dışarı çıkmayın ayeti benden sonra vaki olacak işte bu olaya matuftur.”²⁴⁸

Demek ki bu ayetten yola çıkarak, kadınların ev hapsine mahkûm edilmeleri gerektiği sonucuna varılamaz.

2. Yüce Allah Kuran’da şöyle buyurmaktadır:

“Peygamber’in hanımlarından bir şey istediğiniz zaman perde arkasından isteyin. Bu, hem sizin kalpleriniz, hem de onların kalpleri için daha temiz bir davranıştır. Sizin Allah’ın Resulünü üzmeğe asla hakkınız yoktur...”

Bu ayet, başlangıç ve sonundan da anlaşılacağı üzere, ahlâkî davranışlar ve aile âdâbı ile ilgilidir. Buna göre bir insan bir eve girdiği zaman, kadınların bulunduğu bölüm ve odaya girmemelidir. Eğer bir şey isteyecekse de odanın dışından seslenmelidir. Burada maksat, namahrem erkek ve kadınların göz temasını gerektiren ortamlardan uzak durmalarını vurgulamaktır. Zira bu duyarlılık, kalbin arılığı ve temizliği açısından gereklidir. Bir konuğun ev sahibinin evinde kadınların bulunduğu bölüme girmesinin ne anlamı olabilir? Bazılarına göre, bu ayet kadınların daima örtülere bürünüp gözlerden ırak yaşamaları gerektiğine delalet etmektedir.

Feyz, ayette geçen ‘hicap’ kavramının ‘perde’ anlamına geldiğini vurgular ve bazı tefsircilerin görüşlerine istinaden şöyle der: “Bu ayet-i celile, izinsiz ve gelişi güzel Peygamber Efendimizin (s.a.a) evi ve hanımlarının huzuruna girip çıkanları kınama sadedindedir...” Dolayısıyla bu ayeti de birinci görüş için bir delil addetmek mümkün değildir.

3. Peygamber Efendimiz (s.a.a) şöyle buyurur:

“Kadınlar zayıftırlar; meramlarını doğru bir şekilde ifade edemezler ve onlar avrettirler. Öyleyse avreti, evlerle; sözlerindeki zaafı ise sükût ile perdeleyip örtünüz.”²⁴⁹

Feyz, rivayetin ilk bölümünü şöyle yorumlar: “Kadınlar genellikle ölçüp biçerek konuşmazlar ve maksatsız laflar ederler. Demek ki bu durumda

²⁴⁸ Tefsir-i Sâfi, c. 4, s. 187.

²⁴⁹ Tefsir-i Sâfi, c. 22, s. 798.

onlara cevap vermemek ve susarak bu gafları görmezden gelmek gerekir. Zayıf ve savunmasız oldukları içinde daha ziyade evde kalmaları gerekir ki toplumsal problemlerin etkisi altında kalmasınlar.”²⁵⁰ Evet, kadının her durumda gizlenmesi gerektiğini savunanlar bu rivayetin zâhirine istinat edebilirler. Ancak az sonra arz edeceğimiz açıklamanın ışığında bu rivayetin gerçek maksadı aydınlığa kavuşacaktır.

İmam Ali (a.s) şöyle buyurur:

“Ey erkekler! Kadınlarınızı koruma altına alınız.”²⁵¹

Zira onlar her türlü etkiye açıktırlar ve birçok faktör onları etkileyebilir.

İmam Sâdık’tan (a.s) şöyle rivayet olunur:

“Âlemlerin Rabbi, Âdem’i çamur ve sudan yarattı. Bu sebeple de erkeklerin bütün himmetleri çamur ve su; inşaat ve binalar kurmaktır. Havva’yı ise Âdem’den yarattı. Bu sebeple de kadınların bütün himmetleri erkeklerdir. Dolayısıyla onları evlerde gizleyin!”²⁵²

Bu rivayetlerle ilgili şu üç nokta dikkate şayandır:

1. Kadın-erkek ilişkisi ve kadının sosyal rolleri ile ilgili rivayetler sadece bu üçüyle sınırlı olsaydı, kadının eve hapsedilmesi gerektiği sonucuna varılabilirdi. Fakat unutmamamız gerekir ki, bu rivayetlere mukabil Kur’an ve Masumların (a.s) sünnetinde gelen nice kesin kanıtlar vardır. İşte bu yüzde olsa gerektir ki fakihler, bu rivayetlerin zâhirine dayanarak bu doğrultuda fetva vermemiş ve tüm bunları ahlâkî tavsiye niteliğinde kabul etmişlerdir.

2. Bütün bu buyruk ve yorumlar, genel iffeti korumak gayesiyledir. Zira yüce İslam dini için birinci derecede önemli olan, iffet, haya ve namus surlarını korumaktır. Kadının toplum içerisinde rol ifa etmesi ise İslam nezdinde meşrudur. Bu yüzden bizzat İslam’ın kendisi bazı durumlarda kadınların toplum içine çıkmalarını emir vermiştir; örneğin: güç yetirebiliyorsa hacca gitmelidir. Bu durumda kocası dahi ona mani

²⁵⁰ A.g.e.

²⁵¹ A.g.e., s. 798.

²⁵² El-Vâfi, c. 22, s. 798 3. hadis.

olamaz. İslam'ın sınırlarını korumak gayesiyle savaş meydanlarına çıkmakla yükümlüdür. Ayrıca İslam'a göre kadınların cenaze merasimleri, taziye meclisleri, cuma ve bayram namazlarına katılmalarında hiçbir sakınca yoktur. Allah Resulü (s.a.a) kadınların, ihtiyaçlarını karşılamak üzere evden çıkmaları, savaş meydanına gidip mücahitlere yardım etmeleri hususunda bizzat kendisi izin vermiştir.²⁵³

3. Kadının eve hapsedilmesi ile ilgili rivayetlerden olsa olsa kadın ve erkeklerin iç içe ve karma bir şekilde yaşamamaları gerektiği sonucuna ulaşılabilir. Ki bu hususu daha sonra genişçe izah edeceğiz. Dolayısıyla bu rivayetlerin hiçbiri, kadının eve hapsedilmesinin farz olduğu hükmüne dayanak teşkil etmez.

2. Görüş: Akıl ve Örfe Uygun Düzeyde İrtibat

Kur'an-ı Kerim'de ve Masumlar'dan (a.s) rivayet olunan hadislerde birçok kez kadının toplum içerisindeki etkinliği ve kadın-erkek arası konuşmalara dair tabirlere yer verilmiştir. Örneğin:

1. Hz. Musa'nın (a.s) Şuayb Peygamber'in kızlarıyla diyalogu ve Şuayb'ın kızlarından birinin geri dönüp Musa'yla konuşması:

“Onlara: “Derdiniz nedir?” dedi. Şöyle cevap verdiler: “Çobanlar sulayıp çekilmeden biz (onların içine sokulup hayvanlarımızı) sulamayız; babamız da çok yaşlıdır.” Bunun üzerine Musa, onların yerine (davarlarını) sulayıverdi. Sonra gölgeye çekildi ve “Rabbim! Doğrusu bana indireceğin her hayra (lütfuna) muhtacım” dedi. Derken, o iki kadından biri utana utana yürüyerek ona geldi: “Babam, dedi, bizim yerimize (hayvanları) sulamanın karşılığını ödemek için seni çağırıyor.”²⁵⁴

Bu kıssada, kadın-erkek arası diyalog birkaç kez tekrarlanmıştır. Dikkate şayan husus şu ki genç Musa, ortada hiçbir zorunluluk olmamasına rağmen genç kadınlarla konuşmuş ve bir hidayet kitabı olan Kur'an-ı Kerim de bu kıssayı naklederken hiçbir kayıt ve şart öngörmemiştir. Evet,

²⁵³ A.g.e., c. 15, s. 127, 6. hadis.

²⁵⁴ Kasas: 23-25 Bkz. *Tefsir-i Sâfi*, c. 4, s. 75-76.

kızların hayvanları sulamaya götürmeleri bir zorunluluk gereği olsa da ikinci diyalogun altyapısını Hz. Şuayb'ın kendisi hazırlamıştır. ²⁵⁵

2. Hz. Zekeriya'nın (a.s) Allah'ın özel lütfuna mazhar olan Hz. Meryem'le diyalogu:

﴿كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنَّى لَكِ هَذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾

“Zekeriya, onun yanına, mabede her girişinde orada bir rızık bulur ve “Ey Meryem, bu sana nereden geliyor?” der; o da: “Bu, Allah tarafından. Allah, dilediğine sayısız rızık verir” derdi.” ²⁵⁶

3. Hz. Süleyman ve Sebe kraliçesi kıssasında, Hz. Süleyman'ın adamları, Sebe kraliçesi ile konuşmakla görevlendirilirler.

﴿فَلَمَّا جَاءَتْ قِيلَ أَهَكَذَا عَزَّيْشُكَ قَالَتْ كَأَنَّهُ هُوَ﴾

“Kraliçe hükümet sarayına girdiğinde ona: “Acaba şu taht, senin midir?” diye sordular. O: “Onun tıpkısı gibi görünüyor” diye cevap verdi.” ²⁵⁷

Mamafih bu ayetlerden yola çıkarak kadın-erkek arası diyalogun meşru ve kabule dilebilir bir çerçevede gerçekleşmesi caizdir sonucuna ulaşılabilir. Dolayısıyla hiçbir şekilde kadının bir tür ev hapsine mahkûm edilmesi kabul edilemez. Feyz, akıl ve örf çerçevesinde, bu diyalogun meşru olduğunu gösteren birkaç rivayet nakleder ve bunları üç grupta toplar:

1. Kadınlar, Peygamber Efendimiz (s.a.a) ve Masumlar'ın (a.s) huzurlarına varır ve soru sorarlardı. Masumlar da (a.s) onlara cevap verirlerdi. ²⁵⁸

2. Kadınlar bazı ailevi problemlerini çözmek için Masumlarla (a.s) meşveret ederlerdi. Onlar da kadınları dinler ve yol gösterirlerdi. ²⁵⁹

²⁵⁵ A.g.e., s. 76.

²⁵⁶ Âl-i İmran: 37; Bkz. *Tefsir-i Sâfi*, c. 1, s. 332.

²⁵⁷ Neml: 42. Bkz. *Tefsir-i Sâfi*, c. 4, s. 68.

²⁵⁸ *El-Vâfi*, c. 22, s. 773-774, 1. 1 ve 7. Hadisler.

²⁵⁹ A.g.e., s. 777, 14. Hadis; s. 873, 8. Hadis, s. 703, 2 ve 5. Hadis.

3. Masumlar (a.s) bizzat kadınlara hitaben sohbet eder ve onları irşat buyururlardı.²⁶⁰

Biz burada bu hadisler içerisinde sadece iki gruba değineceğiz:

Birinci Grup:

Hız. Fatıma Zehra'nın (a.s) Selman-ı Farisî, Cabir b. Abdullah Ensarî, Bilal ve Peygamber Efendimizin diğér bazı ashabı ile görüşüp konuştuğı birçok hadis mecmuasında yer almıştır. Örnek olarak aşağıdaki rivayeti zikredebiliriz:

İmam Bâkır (a.s) Cabir b. Abdullah'tan şöyle rivayet eder:

Bir gün Allah Resulü (s.a.a) Hız. Zehra'nın ziyaretine giderken ben de onunla birlikteydim. Evin kapısına vardığımızda Peygamberimiz eliyle kapıyı itekledi ve "Selamun aleykum" dedi. Hız. Fatıma cevap verdi ve "buyurun" dedi. Peygamberimiz "Ben yalnız değilim; üzerine bir şeyler alıp örtün" diye buyurdu. Kısa bir süre sonra Peygamber Efendimiz (s.a.a) yeniden selam verdi ve "Girebilir miyiz?" diye sordu. Fatıma (a.s): "Evet" dedi. Allah Resulü eve girdi. Ben de beraberinde girdim. Yüzüne baktığımızda onun renginin attığı ve benzinin solduğunu fark ettik.

Peygamberimiz: "Kızım, renginin atığını ve benzinin sarardığını görüyorum; sebep nedir?" diye sordu. Fatıma (a.s): "Açlık" dedi. Peygamberimiz ellerini kaldırıp dua etti: "Allah'ım, Fatıma'ya bir inayette bulun!" Allah'a and olsun, Hız. Zehra'nın bütün bedeninin yeniden canlandığını ve sararmış benzine kırmızılaştığını kendi gözlerimle gördüm. O günden sonra Fatıma bir daha acıkmadı..."²⁶¹

Bu rivayetin içeriğı, izahı gerektirmeyecek kadar açıktır. Cabir, Hız. Fatıma'nın evine giriyor, onun yüzüne bakıyor ve yüzünün sarardığını fark ediyor. Tabi ki bu arada hal hatır sorulmuş ve arada bazı konuşmalar geçmiştir. Hâlbuki bu durumu gerektirecek hiçbir zorunlu durum da söz konusu değildir.

²⁶⁰ A.g.e., s. 780, 22 ve 23. Hadis.

²⁶¹ A.g.e., s. 842.

İkinci Grup

Medineli kadınlar adına Yezid Ensari'nin kızı Esmâ, Allah Resulü'nün (s.a.a) huzuruna çıktı ve sahabelerin de bulunduğu o ortamda şu mantıklı, edebi ve güzel soruyu sordu:

“Benim sözlerim, Medine'deki tüm kadınların sözüdür. Bizler, Allah'ın seni hem erkekler hem de kadınlara peygamber olarak gönderdiğini biliyoruz. Dolayısıyla biz kadınlar da sana iman ettik. Buna rağmen kadınlar daima ev işleri, evin idaresi, kocaların ihtiyaçlarını karşılamak ve çocuklarını eğitmekle meşgulken bütün mukaddes, değerli ve büyük işler erkeklerle tahsis edilmiştir. Her şeyden önemlisi onlar cihat edebilmektedirler! Peki, bizler niçin önemli ve ağır sorumluluklardan mahrum bırakılıyor? Nasıl oluyor da bütün diğer zahmetli işler de biz erkeklerle ortak oluyorken büyük, mukaddes ve sevabı daha çok olan işlerden muaf tutuluyoruz?”

Peygamberimiz (s.a.a) ashabına döndü ve şöyle buyurdu: “Acaba bugüne kadar dinle alakalı bu düzeyde açık, net ve mantıklı bir söz duydu-nuz mu?” Sahabeden biri: “Bu sözlerin bu kadına ait olduğuna inanamıyorum” dedi. Fakat Allah Resulü onun bu sözünü duymazlıktan geldi ve Esmâ'ya dönerek şöyle buyurdu: “Sana söyleyeceklerimi iyice anla ve diğer kadınlara da aktar! Kadınlar, eğer hakkıyla kocalarına karşı vazifelerini ifa eder, ev işlerini de çekip çevirir ev ortamına huzursuzluk, gam ve kederin hâkim olmasına mani olurlarsa, erkeklerin yaptığı bütün büyük işlerin ecrine nail olurlar.” ²⁶²

Bu hadis-i şerifte şu noktalar dikkat çekmektedir:

1. O dönemlerde, Medineli kadınlar bir araya geliyor ve Resulullah'la görüşmek üzere bir temsilci gönderebiliyorlardı.

2. Peygamber Efendimiz (s.a.a) sahabelerin de bulunduğu bir ortamda kadınların temsilcisini huzuruna kabul ediyor, ona konuşma hakkı veriyor ve sükûnetle dinliyordu.

3. Esmâ, açık ve net bir mantıkla Medineli kadınların fikirlerini onun huzurunda dile getirmiş ve daha büyük sorumluluklar üstlenmek istediklerini ifade etmişti.

²⁶² Tabatabâi, *el-Mizan*, c. 4, s. 350-352.

4. Allah Resulü (s.a.a) Esmâ'nın mantıklı ve edebî konuşmasından oldukça hoşnut olduğunu ifade etmiş onu takdir buyurmuş ve bir anlamda onu üst düzey bir makam payesinde görmüştü.

5. Sahabeden birinin yersiz değerlendirmesini dikkate almadığını açıkça göstermişti.

6. Her şeyden önemlisi, kadınların iyi bir eş olma, ev idaresini üstlenme ve çocuk eğitimi sahasındaki büyük ve değerli sorumluluklarına dikkat çekmişti.

7. Ayrıca bu büyük sorumluluğun cihat ve şehadetle eşdeğer olduğunun altını çizmişti.

Sözün özü, Peygamber zamanında kadınlar toplum içerisinde varlık gösterebiliyorlardı. Dolayısıyla kadınların makul ve örfe uygun bir düzeyde toplumda varlık göstermeleri ve kadın-erkek arası diyalog ve muâşeret hiçbir şekilde sakıncalı görülemez. Tabi ki şariatın belirlediği sınırlar gözetilmelidir. Bu görüş hem akıl hem fıtrat hem de şariatla uyumludur.

3. Görüş: Kadın-Erkek Karışık Karma Ortamlar

Bazılarının zannınca, içinde yaşadığımız şu teknoloji ve iletişim çağında kadın-erkek karma ortamlar artık bir problem olmaktan çıkmış, aradaki sınırlar tamamen kalkmış, kadın-erkek münasebeti tamamen normal bir kıvama gelmiş, hatta zorunlu bir keyfiyete bürünmüş ve bu yüzden de modern toplumlar daha zinde ve verimli bir konum kazanmıştır. Dolayısıyla artık bizim de bu sınırları kaldırmamız, bu münasebeti normal karşılamamız gerekir ki uygarlık kervanından geri kalmayalım. Dinî öğretilere gelince; çaresiz modern değerlere göre yeniden yorumlamalı ve uyumlu bir içerik kazandırmalıyız.

Bu yaklaşımın günümüzde artık alıcısı kalmamıştır. Zira bu proje, kadının konum ve saygınlığının ayaklar altına alınması ve cinsel bir obje olarak görülmesi dışında bir sonuç doğurmamıştır. Son asırlarda insanlığın içine düştüğü çıkmaz, bunun en bariz kanıtıdır. Çünkü kadın-erkek karma toplumlarında toplumun en asli rüknü olan aile mefhumu, en büyük darbeyi yemiştir. Onlar kadınların aktif ortaklığı, ekonomik

ve cinsel özgürleşme ve benzeri söylemlerle ailenin en temel direği olan kadını bu sahadan uzaklaştırarak ele ayağa düşürmüş ve hayvanî arzuları gerçek aşkın yerine ikame etmişlerdir. Bu yüzden de ev ve aile ortamı samimiyet, huzur ve sevgiden yalıtılmış evlilik müessesesi git gide anlamsızlaşmıştır. Nitekim günümüzde evlilik oranı gitgide azalmaya ve boşanma oranları yükselmeye başlamıştır.

Din, din bilginleri ve dindar sınıflar nezdinde; bu cümleden büyük filozof ve fıkıhçı Feyz-i Kâşânî'ye göre kadın-erkek karma ortamlar gayet olumsuz görülür ve bir başına birçok problemin kaynağı olarak görülür. Burada Feyz'in istinat ettiği birkaç rivayeti aktarmakla yetineceğiz:

Feyz, *el-Vâfi*'de 'Bâbu'l-Gayret' bölümünde içerik bakımından aynı iki rivayet nakleder ki Şeyh Hurr-i Amulî aynısını "Kadın-Erkek Karma Ortamlar" başlığı altında ele almıştır. Netice itibarıyla her ikisi de bu konuyla ilişkilidir. Buna göre İmam Ali (a.s) Irak ahalisine hitaben şöyle buyurur:

"Bana gelen bilgilere göre, sizin kadınlarınız çarşı-pazarlarda erkeklerle karşılaşıyorlarmış; hiç utanmıyor musunuz?" O, başka bir rivayete göre ise şöyle buyurur: "Niçin utanmıyor ve namus duygunuz kabarmıyor? Kadınlarınız çarşı-pazara çıkıyor ve güzel görünümlü erkeklere sataşıyorlarmış!"²⁶³

İmam Ali'nin (a.s) bu buyruğuna göre kadın-erkek karma yaşam tarzı, din ve dindarlık sahası; daha da ötesi mertlik ve namus dairesinin dışına çıkmaktır. Buna mukabil, kadın ve erkek arasında bir saygınlık sınırının bulunması ahlâkî, takdire şayan ve zarurîdir. Kadının hayır ve maslahatı da bu sınırın varlığına bağlıdır.

Peygamber Efendimiz (s.a.a) Hz. Fatıma'ya (s.a):

"Bir kadın için en hayırlı ve en iyi şey nedir?" diye sordu. O: "Namahremi onu görmemesi ve onun da hiçbir namahremi görmemesidir" diye cevap verdi. Resulullah, kızının bu cevabını çok beğendi, onu takdir etti ve bağrına bastı."²⁶⁴

Bu içerik başka bir şekilde daha nakledilmiştir. İmam Ali (a.s) şöyle buyurur:

²⁶³ *El-Vâfi*, c. 22, s. 765; Hurr-i Amulî, *Vesailu's-Şia*, c. 14, s. 174.

²⁶⁴ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 3, s. 104

“Allah Resulü’nün huzurunda bulunuyorduk. O: “Bir kadın için en hayırlı olan nedir?” diye sordu. Hiç kimse cevap veremedi. Ben, eve döndükten sonra, olan biten her şeyi Hz. Fatıma’ya (s.a) anlattım. Zehra (s.a) şöyle dedi: “Ben, Allah Resulü’nün sorusunun cevabını biliyorum. Bir kadın için en hayırlı ve iyi şey, namahrem erkeklerin onu görmemesi ve onun da namahremleri görmemesidir.” Ben, bu cevabı duyduktan sonra Allah Resulü’nün yanına döndüm ve sorusunun cevabını verdim. O: “Bu cevabı kimden öğrendin?” diye buyurdu. “Fatıma’dan” dedim. O da: “Fatıma benim bir parçamdır” diye buyurdu.²⁶⁵

Kadınların efendisi Hz. Zehra’nın (s.a) derinlikli, güzel ve Allah Resulü’nün övgüsüne mazhar bu sözü, bütün zaman ve zeminlerdeki bütün kadınlar için temel bir ilke ve ölçüdür. Bu söz, asla değişim ve dönüşüme maruz kalmaz. Zira burada söz konusu olan ‘kadın’dır; dün ya da bugünün kadını değil. Bu sözün değeri, günümüz modern toplumlarında daha bir aşikârdır. Zira artık herkesçe anlaşılmıştır ki kadın-erkek karma yaşam tarzı, kadının saygınlık ve değerini ayaklar altına almaktadır.

Feyz, bu yaşam tarzına son vermek için yine rivayetlerden yola çıkarak bazı çözüm yolları önerir:

1. Yolda yürürken kadınlar yolun ortasında hareket etmemeli, sokak ve duvar kenarlarında yürümelidirler. Bu içerikte üç rivayet varit olmuştur.²⁶⁶

2. Erkekler içinde kadınların da bulunduğu mekânlara girerken izinsiz girmemeli, ilkin izin istemeli, ev sahibi izin verdikten sonra girmelidirler. Bu konu da Cabir’in Resulullah’la (s.a.a) birlikte Hz. Fatıma’nın (a.s) evine gitmesi kıssasından anlaşılmaktadır.

3. Allah Resulü (s.a.a) kadınlarla namahrem erkeklerle tek başına bir mekânda bulunmamaları üzere biatleşmişti.

4. Allah Resulü (s.a.a) kadınlarla erkekler arasındaki sınırın korunması gerektiğini özellikle vurgulamıştır.

Peygamberimizin (s.a.a) eşlerinden Aişe ve Hafsa, Peygamber’in huzurunda bulunuyorlardı. O esnada Ümmü Mektum adında âmâ bir adam içeri girdi.

²⁶⁵ A.g.e., c. 4, s. 210.

²⁶⁶ El-Vâfi, c. 22, s. 813-814.

O, eşlerine: “Kalkın ve kendi odalarınıza çekilin” diye buyurdu. Eşleri: “Fakat onun gözleri görmüyor ki?” dediler. Resulullah (s.a.a): “Evet, o sizi görmüyor; ama siz onu görebiliyorsunuz” diye buyurdu.²⁶⁷

5. Ehl-i Bey'ten (a.s) nakledilen rivayetlerde de bu sınırın korunması gerektiği hususu vurgulanmıştır. Muhammed bin Tayyar şöyle der:

Medine'ye vardım. Satmak için bazı şeyler getirmiştim. Kiralamak için bir ev arıyordum. Bir kadının evinin adresini bana verdiler. Evin sadece iki odası vardı. Odaların biri, genç bir kadın olan ev sahibine aitti ve diğeri ise kiralıktı. Kadın, bana bir odayı kiralayabileceğimi söyledi. Ona: “Ben genç bir insanım ve bu iki oda arasında sadece bir kapı var!” dedim. Kadın: “Ben kapıyı kilitlerim” dedi. Bu fikir hoşuma gitti, eşyalarımı odaya yerleştirdim ve ona: “Kapıyı kilitle” dedim. Kilitleyecek gibi görünmüyordu. Sonra İmam Sâdık'ın (a.s) huzuruna vardım. Başımdan geçen bu olayı anlattım. O: “O odayı kiralama! Zira namahrem bir kadın ve erkeğin yalnız başına kalmalarının sonu harama varır” diye buyurdu.²⁶⁸

6. Malum olduğu üzere, zaruret durumları bu hükümden müstesnadır.

Adamın biri İmam Bâkır'a (a.s) şöyle bir soru sordu: “Kadının biri bir kaza geçirmiş, elleri ayakları kırılmış ya da yaralanmış. Tedavisi için kadın doktordansa erkek bir doktor daha uygundur. Acaba erkek bir doktor muayene ve tedavi maksadıyla onunla ilgilenebilir mi?” İmam: “Eğer böyleyse, caizdir” diye buyurdu.²⁶⁹

Göz Teması ve Bakışma

Cinsel eğitim konusunu işlerken, ‘namahreme bakma’ konusuna sık sık değindik ve yeri geldikçe konunun farklı boyutlarını açıklamaya çalıştık. Burada kız-erkek ilişkileri kapsamında gündeme gelebilecek ilişkilerden biri de ‘göz temasıdır’. Dolayısıyla özet bir şekilde de olsa konuyu bu açıdan da incelemek gerekir. Hiç kuşkusuz bir insanın bakışları, onun iç dünyasında cereyan eden duygular, heyecanlar ve arzuları yansıtabilir. Zaten bu yüzden “göz, kalbin aynasıdır” derler. Bu

²⁶⁷ A.g.e., s. 816.

²⁶⁸ A.g.e., s. 871-872.

²⁶⁹ A.g.e., s. 821.

bakımdan din açısından bir erkek ve kadının birçok kez bakışmaları şehvani arzuların bir tezahürü ve şeytanın attığı zehirli bir ok diye değerlendirilir.

Feyz, birçok eserinde cinsel şehvetin güç, enerji ve azgınlığı hakkında bazı tespitlerde bulunmuş ve buna karşı koyabilecek yegâne gücün iffet bilinci olduğunu belirtmiştir. Ona göre pratik sahada ise atılacak ilk adım gözleri namahremlerden sakındırmaktır. Feyz, Ehl-i Beyt hadislerine istinaden şöyle der:

Şehvetli bakışlar, hem birey hem de toplumun çöküşünün ilk nedenidir. Gözleri haramdan korumanın en paha biçilmez semereleri, imanın kalplerde güçlenmesi, iman hazzının iç dünyada hissedilmesi, ibadetlerde zindelik ve kalp yumuşaklığıdır.²⁷⁰

Daha önce Feyz'in dilinden Hz. Yusuf (a.s) kıssasının tüm iffetli insanlar için örnek alınması gerektiğini belirtmiş ve şu özel mesajı aktarmıştık: "Gözleri günahlardan ve cinsel sahnelerden sakındırmak, mana âlemlerine giriş ve manevî feyizlere mazhar olmak için ilk adımdır."

Rivayetlerde de belirtildiği üzere bir insan eğer Allah korkusuyla gözlerini şehvetli bakışlardan korursa, Allah ona öyle bir iman bahşeder ki onun hazzını ruhunda hisseder. Buna mukabil, alçalmanın ilk adımı da namahreme bakmaktır. Hatta dinî toplumların düşüşüne sebep olan başlıca nedenlerden biri de namahreme bakmanın normalleşmesidir. Aynı rivayette şu hususa da dikkat çekilmiştir:

"Dünyanın fitnessi ve kadınların fitnessinden sakının! Zira İsrailoğullarının ilk fitnessi kadınlardan gelmişti."²⁷¹

İmdi, rivayette geçen bu cümlelerin namahreme bakmakla ilgili hükümden sonra gelmiş olmasının hikmetini şöyle açıklayabiliriz: Allah Resulü (s.a.a) kalplerde şehvet tohumlarını yeşerten bakışları, sosyal problemler, suçlar ve çıkmazların başlıca nedeni olarak göstermektedir.²⁷² Dolayısıyla İslam toplumundaki kız ve erkeklerin özellikle bakışlarını kontrol etmeleri gerekir.

²⁷⁰ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 5, s. 181-186 ve *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 64.

²⁷¹ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 64.

²⁷² A.g.e.

Sözlü İletişim

İnsanlar arasındaki ilişkilerin en yaygını, sözlü iletişimdir. İnsanoğlunun günlük yaşamında en yaygın ilişki türü, sözsel ilişkidir. Örneğin insanlar birbirleriyle karlılaştıklarında selam vererek iletişime geçer, tanışma ve hal hatır sormayla aradaki ilişkiyi derinleştirirler. Bu girişten sonra asıl soruya geçebiliriz: Kadın ve erkekler arasında sözsel ilişkinin hükmü nedir? Kız ve erkeklerin birbirleriyle selamlaşmaları dinî açıdan nasıl görülür? Acaba namahrem kadın ve erkekler birbirleriyle konuşabilir, dertleşebilir, fikir alışverişinde bulunabilir ve ilmi konularda tartışabilirler mi?

Bu hususa dair üç nokta gündemdedir:

1. Dinî ve ahlâkî öğretiler, selamlaşmayı bir tür edep, saygı ve sevgi göstergesi olarak değerlendirir. Dinî önderlerin selamlaşmayla ilgili vurguları ve kendi siyerleri, onların toplum genelinde sulh, sefa, samimiyet, muhabbet ve alçakgönüllülüğün yayılması gerektiğine dair duyarlılıklarının bir göstergesidir.

Feyz, burada incelikli bir nükteye değinir:

Rivayetlerde varit olduğu üzere, Allah selamlaşmayı sever. Selamlaşmayı yaygınlaştıran buyruğu şu anlama gelir: Bir Müslüman hangi konumda bulunursa bulunsun, Müminlerden herhangi biriyle karşılaştığında selam versin. Dahası, tevazuun gereği ve nişanelerinden biri de bir Müslüman'ın karşılaştığı her Müslüman'a selam vermesidir.²⁷³

Demek ki, Müslüman erkek ve kadınların birbirleriyle selamlaşmaları prensipte edep, saygı ve güven göstergesi olması vechi ve şehvet şaibesini taşınamaması şartıyla caizdir. Bu itibarla, bir rivayete göre İmam Sâdık'a (a.s):

“Bir kadın bir erkek topluluğuna rastladığında ya da böyle bir meclise girdiğinde nasıl selam vermelidir?” diye sorulduğunda şöyle buyurur: “*Aleykum Selam* desin. Fakat bir erkek, kadınlara selam verirken *Selamun Aleykum* desin.”²⁷⁴

²⁷³ *Tefsir-i Sâfi*, c. 1, s. 486-487.

²⁷⁴ *Hurr-i Amulî, Vesailu's-Şia*, c. 14, s. 174.

2. Peki, erkek çocukları ve erkeklerin kız ve kadınlarla selamlaşabilirler mi? Feyz, bu başlık altında özel bir bölüm açmış ve üç rivayet zikretmiştir. Bu rivayetlerin ikisi mutlak biri mukayyettir. Feyz'in tabiriyle bu üçüncü rivayet ilk ikisini takyit etmiş ve şarta bağlamıştır.²⁷⁵

Mutlak rivayetlere gelince:

İmam Ali (a.s) şöyle buyurur:

“Kadınlara ilk selam veren siz olmayın ve onları yemeğe davet etmeyin!”²⁷⁶

İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurur:

“Kadınlara selam verme!”²⁷⁷

Yukarıdaki hüküm şarta bağlayan mukayyet rivayete gelince:

Bu rivayete göre, Allah Resulü (s.a.a) kadınlara selam verir ve onların selamlarına karşılık verirdi. Ancak İmam Ali (a.s) her ne kadar kadınlara selam verse de genç kadınlara selam vermekten imtina eder ve şöyle buyururdu:

“Genç kadınlara selam vermememin nedeni şudur: Olur ki onların seslerinden hoşlanırım da sevap yerine günah kazanırım diye korkuyorum!”²⁷⁸

Tabi ki bu söz biz günahkârlar için söylenmiştir. Yoksa İmam Ali (a.s) bir Masum olarak, kadınların sesinden etkilenecek biri değildir. Bu itibarla merhum Saduk “Men La Yahduruhu'l Fakih” kitabında şöyle der:

Hiz. Emiru'l-Muminin bu sözle her ne kadar kendisinden bahsetmiş olsa da başkalarını kastetmiştir²⁷⁹ ... İmam'ın genç kadınlara selam vermemesinin nedeni, selam verecek olsa bazılarının suizanna kapılıp Emiru'l-Muminin genç kadınlardan hoşlandığı onlara selam veriyor diyerek bu zan sebebiyle küfre sapmalarından endişe duymasıydı. İşte bu yüzden o rahmet imamı, genç kadınlara selam vermiyor, kalplerinde hastalık bulunanların fiske ve küfre sapmalarına sebep olmak istemiyordu... Masum İmamların (s.a) buyruklarının birçok tevil ve yorumu vardır. Zira onlar kâmil insanlardı ve var-

²⁷⁵ El-Vâfi, c. 22, s. 845.

²⁷⁶ A.g.e.

²⁷⁷ A.g.e.

²⁷⁸ A.g.e., s. 846.

²⁷⁹ A.g.e.

lığın en zirvesinden bakarak konuşuyorlardı. Dolayısıyla sadece derinlikli ilim sahipleri onların sözlerindeki derinliği kavrayabilirler.²⁸⁰

Mamafih ilk iki rivayeti bu rivayetle takyit ettiğimizde şu sonuca varırız: Erkekler, kız ve kadınlarla selamlaşırken selama ilk kendileri başlammalıdırlar. Şeriatın mukaddes sahibinin buradaki muradı, iffet ve hayâ nesiminin toplumun bütün alanlarında esmesini temin etmektir.

3. Feyz, fıkıhla ilgili bir kitabında namahrem erkek ve kadınların birbirleriyle konuşmaları hususunda şöyle der: “Namahrem erkek ve kadınların beş zarurî kelimedenden fazla konuşmaları günahdır.”²⁸¹ Bu fetva, nebevî bir hadisin içeriğinden çıkarılmıştır: İmam Sâdık (a.s) Allah Resulünden şöyle nakleder:

“Allah Resulü (s.a.a) bir kadının, eşi olmayan ve kendisine mahrem olmayan erkeklerle zaruret arz eden beş kelimedenden fazla konuşmasını nehyetmiştir.”²⁸²

Hiç kuşkusuz bu rivayet üzerine derinlikli bir inceleme, ihtimal dâhilindeki her türlü şüpheyi çürütür. Bu hadisin ana teması, kadın ve erkek arasındaki iffet ve hayâ perdesinin korunması ve karşılıklı konuşmaların zarurî durumlarla sınırlı tutulmasıdır. Bu arada, ‘zaruret’ ruhsatı da suiistimal edilmemeli bu bahaneyle istedikleri kadar konuşmak için bir gerekçe olarak görülmemelidir. Dolayısıyla bütün zamanlarda; özellikle de içinde yaşadığımız çağda namahrem kadın ve erkelerin sağlık, eğitim, hizmet vs. sektörlerde diyalog içerisinde olmalarını gerektiren zarurî durumlar vardır. Lâkin din açısından iffet ve hayânın muhafazası, meslek ve hizmet vazifesi ifa etmekten daha önemlidir. Bu sahada dahi diyaloglar, zaruret sınırları içerisinde gerçekleşmelidir. Elbette zaruret bahanesiyle istenildiği kadar konuşmanın kapıları açılmamalıdır. İşte bu yüzden ‘beş kelime’ kaydı öngörülmüştür.

Bize göre, namahrem kadın ve erkekler arası diyalog iki önemli prensip çerçevesinde gerçekleşmelidir:

²⁸⁰ A.g.e.

²⁸¹ *Mefatihü’ş-Şerayi*, c. 2, s. 22.

²⁸² *El-Vâfi*, c. 5, s. 1070.

1. Kadın ve erkek arasındaki sınırlar korunmalı ve kadın-erkek karma yaşam tarzı normalleşmemelidir.

2. Zaruretlere gerektirecek olsa dahi namahrem erkek ve kadınlar arası diyalog hususunda haramlara ve günaha düşme tehlikesinden, hayal dünyasının alt üst olma riskinden ve kadının şeref ve haysiyetinin zedelenme ihtimalinden asla gafil kalınmamalıdır. Zira kadın asla erkekler için bir cinsel obje ve oyuncak konumuna düşmemeli, aile müessesesini sarsacak her türlü ilişkiden uzak durulmalıdır.

El Vermek

Dinî ve ahlâkî öğretiler gereği, Müminler birbirleriyle karşılaştıklarında el sıkışmalıdırlar. Zira ‘musafaha’ sevgi bağlarını güçlendirir ve kırılganlıkların önünü alır. Bir rivayete göre:

“İki mümin birbirleriyle karşılaştığında el sıkışacak olursa, ağaçların yaprakları nasıl dökülüyorsa günahları da aynı şekilde dökülür.”²⁸³

El sıkışma şekli şöyledir: Karşı tarafın el ve parmaklarını tutmalı o, elini bırakmadıkça bırakmamalıdır. Ayrıca arada elbise ya da herhangi bir şey bulunmamalıdır. Zira bu, çok çirkin bir harekettir.²⁸⁴

Bütün bu âdâba rağmen, İslam’a göre namahrem biriyle el sıkışmak haramdır. Bu haramı çiğnemek için ise hiçbir bahane hoş görülmez; ne arkadaşlık, ne akrabalık, ne iş arkadaşlığı ne de siyasi ve diplomatik kaygılar namahremle el sıkışmak için bahane olabilir. Feyz, bu hükümle ilgili Ehl-i Beyt rivayetlerine istinat eder. Biz burada sadece birini nakletmekle yetineceğiz:

İmam Sâdık’ın (a.s) ashabından Sema’e, bir erkeğin namahrem bir kadınla el sıkışmasının hükmünü sordu. İmam Sâdık (a.s): “Namahrem bir kadınla el sıkışmak haramdır” diye buyurdu. O, başka bir rivayette ise şöyle buyurur: “Allah’ın gazabını mucip olur.”²⁸⁵

Bu içerik üç rivayette daha tekrarlanmıştır.²⁸⁶

²⁸³ *En-Nuhbe*, s. 252.

²⁸⁴ A.g.e.

²⁸⁵ *El-Vâfi*, c. 5, s. 1075.

²⁸⁶ A.g.e., c. 22, s. 846-847.

Tabi ki dinî duyarlılığı olan bir insan, bütün hayatını dinin öngördüğü programa göre düzenlemek ister. Arkadaşlık ilişkileri, insanlarla muâşeret ve irtibatlarında şahsî arzular ve muhtelif bahaneleri değil, her daim dinin hükümlerini gözetir. Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.a) Mekke'nin fethinden sonra biatleşmek isteyen kadınlara elini vermemiştir. Aişe'nin tabiriyle, Peygamber Efendimizin mübarek eli ömrü boyunca asla namahreme değmemiştir.

Feyz, Peygamberimizin kadınlarla nasıl biatleştiğini *el-Vâfi* ve *Sâfi* kitaplarında rivayetler eşliğinde izah etmiştir:

Mekke'nin fethinden sonra, erkekler Allah Resulü ile biatleştiler. Kadınlar da biatleşmek istediler. Allah Resulü (s.a.a) onlarla el sıkışmadı. Bunun yerine büyük bir kabın içine su doldurulmasını emretti. Sonra Hz. Peygamber sağ elini suyun içerisine sokup çıkardı ve kadınlara dönerek şöyle buyurdu:

“Benimle biatleşmek istiyorsanız, şu hususa dikkat etmelisiniz ki sizler şirk koşturmak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocuklarınızı öldürmemek, iftira ile başkasının çocuğunu kocalarınıza nispet etmemek ve...²⁸⁷ üzere benimle biatleşiyorsunuz!”

Arkadaşlık

Arkadaş bulmak, arkadaşlığı muhafaza etmek arkadaşlık hukukuna riayet etmek maharet ister. Zira bu meydanda at koşturmak isteyen mahir bir insan, yüce bir ruh, gökyüzü enginliğinde bir hoş görü ve okyanus büyüklüğünde bir gönül sahibi olmalıdır. Çoğu insan bu özellikleri taşımaz. İmam Ali (a.s) şöyle buyurur:

“İnsanların en zayıfı, bir arkadaş bulmaktan aciz olandır. Ondan daha zayıfı ise arkadaşlarını elden veren ve onları muhafaza edemeyendir.”²⁸⁸

Buna göre, sıcak ve sevgi yüklü bir ilişki, bir güçlülük ve maharet göstergesidir. Dolayısıyla bu güç ve mahareti kazanmak için çabalamak gerekir.

²⁸⁷ A.g.e., s. 851-854; *Tefsir-i Sâfi*, c. 5, s. 166-167.

²⁸⁸ *El-Mehecce'tul-Beyda*, c. 3, s. 330.

Fakat tüm bu imtiyazlara rağmen heva-heves, şehvet ve günah şaibesi taşıdığı için kız ve erkekler arası arkadaşlıklar hoş karşılanmaz ve haram bilinir. Zira bu, ahlâksızlık, fesat ve sosyal problemlerin yaygınlaşması yönünde bir zemindir. Tecrübe ile sabittir ki bu tür arkadaşlıklar, aldatma, perişanlık ve el âlemin kadın ve kızlarını oyuncak haline getirmek dışında bir sonuç doğurmamıştır.

Göz teması, sözsel ilişki ve kadınlarla tokalaşma konularını işlerken ele aldığımız konular ve Feyz'in istinat ettiği metinler ve yorumlarını göz önüne alacak olursak, çoğunlukla heva-heves ve şehvi dürtülerle kurulan kadın-erkek arkadaşlığının haram ve sakıncalı bilinmesinin daha evla olduğu katiyetle anlaşılmış olur. Dahası, topluma hâkim kültürel atmosfer çoğunlukla suizan ve iftiraya müsaittir. Bu tür arkadaşlıklar ise bu tarz algılar için en münasip zemindir ve dinimiz, bize iftiraya konu olabilecek ortam ve vaziyetlerden kaçınmayı emreder. Dolayısıyla bu tür ilişkiler asla doğru değildir. Tüm bunların ötesinde kız-erkek arkadaşlığı şer'i açıdan sakıncalı olan göz teması, sözsel ilişki ve el sıkışmak gibi kadın ve erkek arasındaki sınırları kaldıran tüm ilişkileri de doğal olarak beraberinde getirir. Mamafih kız-erkek arkadaşlığı, şehvet, heva-heves ve kadının araçsallaştırılması gibi sonuçları dolayısıyla haramdır ve ne akıl ne de iffet ve hayâ çerçevesine sığar. Elbette bu yasak, hem birey hem de toplumun genel maslahatlarını korumak adınadır.

Günümüz toplumunda, özellikle erkekler ve gençler açısından bir kız arkadaş edinmek, bir tür başarı, sosyal konum edinmek ve gözü açıklık olarak değerlendirilmektedir. Kızlar ise erkeklerle arkadaşlığı bir tür cazibe göstergesi olarak görmektedirler. Oysa bu tür dostluklar, örfe uygun normal davranış kuralları dâhilinde görülmez. Bilakis iffet ve hayâya aykırı bilinir. Bu yüzden de birçok problem için bir kaynak hükmündedir. Bu problemler ise sadece kız ya da erkeği değil belki aileleri ve toplumun genelini kuşatır. Zira kız-erkek arkadaşlığı ateş ve pamuk ilişkisi misalidir ve bu ilişki her iki tarafında namusunun kirlenmesi ve yüz akının dökülmesine yol açabilir. Kur'an-ı Kerim, iki ayette kız-erkek ilişkisine değinmiş ve dikkate şayan üç temel nükteye dikkat çeker:

1. Kız-erkek arkadaşlığı, çoğunlukla şehvet eksenlidir ve cinsel ilişkiyle sonuçlanır. Dolayısıyla çok ağır sonuçları vardır.

2. Liyakat sahibi bir eşin özelliklerini sayarken ‘namuslu olmak’ ve ‘erkek arkadaş edinmemek’ şartlarına vurguda bulunur. Aksi durumda böyle biri eş olmaya layık değildir. Aynı şekilde kız arkadaşı olan bir erkek de iyi bir koca olma liyakatine sahip değildir.

3. Kur’an, ‘namuslu olma’ kavramını da tanımlamıştır.

Nisâ Suresi 25. ayette liyakat sahibi bir eşi şu vasıflarla nitelendirir:

“...iffetli yaşayan, zina etmeyen ve gizli dost da tutmayanlar...”

Feyz, “iffetli yaşayan ve zina etmeyen” sıfatlarını “açıktan kirliliğe bulaşmamış namuslu kadınlar” ve “gizli dost tutmayanlar” tabirini de “Gözlerden uzak gizliden gizliye erkeklerle arkadaşlık etmeyenler” diye yorumlamıştır.²⁸⁹ Kur’an-ı Kerim’in erkek arkadaş edinen kızları, profesyonel zinakârlar ve fahişelerle birlikte anmasının hikmeti, bu tür arkadaşlıkların çoğunlukla cinsel şehvet güdüsüyle kurulduğu gerçeğine binaendir.

Maide Suresi 5. ayette ise koca olmaya layık bir erkeğin başlıca vasfının “kız arkadaş edinmemek” olduğu beyan buyrulur:

﴿الْيَوْمَ أُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُ وَطَعَامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حِلٌّ لَكُمْ وَطَعَامُكُمْ حِلٌّ لَهُمْ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الْمُؤْمِنَاتِ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ إِذَا آتَيْتُمُوهُنَّ أَجُورَهُنَّ مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ وَلَا مُتَّخِذِي أَخْدَانٍ وَمَنْ يَكْفُرْ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾

“Bugün size temiz ve iyi şeyler helâl kılınmıştır. Kendilerine kitap verilenlerin (Yahudi, Hristiyan vb.) yiyeceği size helâldir, sizin yiyeceğiniz de onlara helâldir. Mümin kadınlardan iffetli olanlar ile daha önce kendilerine kitap verilenlerden iffetli kadınlar da, mehirlerini vermeniz şartıyla, namuslu olmak, zina etmemek ve gizli dost tutmamak üzere size helâldir. Kim (İslâmî hükümlere) inanmayı kabul etmezse onun ameli boşa gitmiştir. O, âhirette de ziyana uğrayanlardandır.”

²⁸⁹ Tefsir-i Sâfi, c. 1, s. 441.

Feyz, 'haden' kavramını 'arkadaş' anlamına yorar ve şöyle der: "Bu kavram arkadaş anlamına gelir; ister kadın cinsinden olsun ister erkek cinsinden..."²⁹⁰ Dolayısıyla kız-erkek arkadaşlığı, ya doğrudan gayri meşru cinsel bir davranıştır ya da gayri meşru ilişkilere yol açan bir nedendir. Tabi ki hiçbir kız ya da erkek cinsel sapkınlık adına karşı cinsle arkadaşlık kurmaz. Bilakis ilk başlarda okul arkadaşlığı, insani sevgi ve alaka, göksel aşk ve benzeri duygular ağır basar. Fakat zamanla bir an kendilerine dönüp baktıklarında rezil ve rüsva olma dışında bir akıbetleri olmadığını görürler. Son olarak tekrar hatırlatmak isteriz ki İslam ve din bilginleri açısından kız-erkek, kadın-erkek arkadaşlığı sadece evlilik ilişkisi kapsamında meşrudur.

Tahsil ve Meslek Hayatında Kadın-Erkek İlişkisi

Buraya kadar anlatılanlardan, kadın-erkek arası mesleki ilişkilerin hükmü de anlaşılmış olmalıdır. Önceki konularda şu sonuçlara ulaştık:

1. Kadın, kız ve erkeklerin toplum içerisinde varlık göstermeleri günümüzdeki yaygın şekliyle; yani karma yaşam tarzı ve uygunsuz davranışlardan uzak olmak zorundadır. İslam, kız-erkek karma yaşam tarzına muhaliftir. Fakat kadın ve erkekler, iffet şartlarına riayet ettikleri ve üzerlerine düşen şer'i ve dinî vecibelere uygun davrandıkları takdirde, okullarda, üniversitelerde, sağlık merkezlerinde, camiler ve hizmet kuruluşlarında bir arada bulunabilirler.

2. Dinsel bir topluma yakışan, sosyal faaliyet zeminlerinde ve kadınlarında rol sahibi olduğu sahalarda mümkün mertebe şehvet ve cinsel tahrike yol açacak faktörlerden uzak durulmasıdır. Malum olsa gerektir ki birçok meslek ve sosyal faaliyeti icra ederken kadın ve erkeklerin aynı ortamda ve omuz omza birlikte çalışmalarına hiç de gerek yoktur. Bhusus daha önce de belirttiğimiz üzere cinsel güdü, çok güçlü ve azgındır. Dolayısıyla meslek icra edilen alanlarda dahi hızla yayılır ve hem kadın hem de erkekleri asıl vazifelerinden alıkoyabilir.

3. Kadın ve erkeklerin mesleki ilişkileri, aynı ortamı paylaşma, göz teması, sözlü ilişki, arada bir el sıkışma, arkadaşlık kurma, şakalaşma ve

²⁹⁰ A.g.e., c. 2, s. 14.

benzeri ilişkileri kaçınılmaz kılmaktadır. Zira böyle davranmayacak olurlarsa işlerinden olabilirler. Oysa çalışmak zorundadırlar. Bu tür durumlarda ne yapmak gerekir? Bu sorunun cevabını önceki sayfalarda vermiştik. Mütalaa buyurduğunuz üzere her bir konuyu müstakil başlıklar altında incelemiş bu soruya cevap olabilecek açıklamalar sunmuştuk. Dolayısıyla tekrarlamaya gerek yoktur.

4. Elbette tedavi, hizmet vb. alanlardaki bazı zorunlu durumları da göz ardı edemeyiz. Zaten birçok rivayette de bu hususlara dikkat çekilmiştir. Daha önce de aktardığımız üzere:

Adamın biri İmam Bâkır'a (a.s) şöyle bir soru sordu: "Kadının biri bir kaza geçirmiş, el-ayakları kırılmış ya da yaralanmış. Tedavisi için kadın doktora erkeğe bir doktor daha uygundur. Acaba erkeğe bir doktor muayene ve tedavi maksadıyla onunla ilgilenilebilir mi?" İmam: "Eğer böyleyse, caizdir" diye buyurdu.²⁹¹

5. Son olarak şu hususu da hatırlatmak isteriz ki: Kız ve erkeklerin aynı ortamı paylaştıkları üniversitelerde kız ve erkeklerin bütün davranışları şeriatın belirlediği sınırlar içinde gerçekleşmeli ve cinsel şehvet şaibesi taşıyan her tür ilişkiden kesinlikle kaçınılmalıdır. Sonuçta eğer kız ve erkeklerin birbirleriyle yardımlaşmaları cinsel bir şaibe taşıyorsa, tanışmak, sohbet kapısı aralamak, göz teması ve haram bakış gibi maksatlarla gerçekleşiyorsa hiç kuşkusuz haramdır.

Namahrem Bir Kadın ve Erkeğin Tek Başlarına Bir Mekânda Bulunmaları

Namahrem bir erkek ve kadının tek başlarına bir mekânda bulunmaları, cinsel şehveti tahrik eden bir zemin, şeytanın vesveselerinin etkili olacağı bir fırsat, günaha düşme vesilesi ve hem fert hem de toplumun ciddi problemlerine yol açabilecek bir faktördür. Bir kadın ve erkeğin tek başlarına bir mekânda bulunmalarından maksat, bir kadın ve erkeğin üçüncü bir şahsın giremeyeceği bir yerde bulunmalarıdır.

Allah'a inanan ve takva ehli kadın ve erkekler, kendileri bilfiil böyle bir davranışta bulunmak bir yana hatta istemeden de olsa böyle bir konumda

²⁹¹ A.g.e., s. 821.

yer almaktan şiddetle kaçınırlar. Hz. Meryem (a.s) bir gün böyle bir konuda yer almıştı:

“(Cebrail) ona tam bir insan olarak görünmüştü.”

O, aniden karşısında genç bir erkeğin belirmediğini görür görmez çok korkmuş, endişelenmiş ve ona şöyle demişti:

“Gerçekten ben, senden Rahman (olan Allah) a sığınırım. Eğer takva sahibiysen (bana yaklaşma!)”

Tabi ki yakışıklı bir genç görünümünde Meryem'in karşısına çıkan Cebrail ona şu cevabı vermişti:

“Ben, yalnızca, sana tertemiz bir erkek çocuk bağışlamam için Rabbinin bir elçisiyim!”²⁹²

Bu ayet, iki incelikli mesaj içermektedir:

1. Takva ehli bir erkek namahrem bir kadınla tek başına kalacağı bir ortama asla girmez.

2. Böylesi tehlikeli bir ortamda bulunmak zorunda kalan bir insan, sadece Allah'ın özel inayetiyle bu vaziyetten kurtulabilir. Nitekim Yusuf-ı Sıddık dahi Allah'a sığınmak zorunda kalmış “maazallah!”²⁹³ demişti.

Feyz, bu konuyla ilgili birçok rivayete istinat etmiştir. Mesela İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurur:

“Kadınların Peygamber Efendimizle (s.a.a) biatleşmesi esnasında biate konu olan birkaç madde vardı. Bu maddelerden biri de şuydu: Kadınlar namahrem erkeklerle tek başlarına ortak bir yerde oturmasınlar!”²⁹⁴

Bu rivayetin içerdiği inceliklerden biri şudur: Erkek ve kadınların Allah Resulü (s.a.a) ile biatleşmeleri din ve dindarlık üzerineydi. Dolayısıyla dindar bir kadın, eğer gerçekten Allah'a inanıyorsa hiçbir namahrem erkekle tek başına kalmamalıdır.

²⁹² Meryem: 18-19.

²⁹³ Yusuf: 23; bkz. *Tefsir-i Sâfi*, c. 3, s. 276.

²⁹⁴ *El-Vâfi*, c. 22, s. 854.

Böylece kız-erkek ilişkilerinin çerçevesi şart ve kayıtları aydınlığa kavuşmuş olsa gerektir. İslam, kadın ve erkeğin değerini insaniyet ölçütü, zâtî saygınlık ve izzet mihverinde eşit görür. İslam açıkça şöyle der: Hem erkek hem de kadın manevî mertebeleri kat edebilir ve kurb-i ilâhî makamına erişebilirler. Lâkin kadın ve erkek için aynı rolleri öngörmez ve her biri için kendine özgü vazifeler tayin eder. Kadın ve erkek, meşru, makul ve marufa uygun bir ilişki temelinde birbirlerini tamamlamak gibi bir rol oynamakla yükümlüdürler.

Dördüncü Bölüm

Feyz-i Kâşânî'nin Düşüncesinde İrfanî Eğitim

Dördüncü bölüm, Feyz-i Kâşânî düşüncesinde irfânî eğitim konusuna tahsis edilmiştir. İlk iki bölüm; yani ahlâkî eğitim ve cinsel eğitim, gerektiği veçhiyle uygulanabildiği zaman, insanın irfanın kutsi sahasına adım atmasına ve bu vesileyle irfânî seyr-u sülûk ve nefisle mücadele yolunu tecrübe etmesine olanak sağlar. Daha sonra da kul-luk ve ilâhî aşk âdâbını öğrenerek Allah'la dost olanların halkasına katılır; zihnin karanlık dehlizlerinden kurtulur, sahip olduğu her şeyi feda eder, başına gelen hiçbir şeye isyan etmez ve hülâsa bir tek O'nun iradesine teslim olur.

Şimdi, yedi fasıl çerçevesinde İslam irfanı, menşe ve tarihi seyri, irfânî eğitimin tanımı, temelleri, gayesi, koşulları, bu eğitimin temel ilkeleri ve önündeki engellerin yanı sıra irfânî menziller ve irfânî eğitimin yol ve yöntemleri hakkında konuşacak sonra da bir irfan ve seyr-u sülûk talebesinin günlük programını izah etmeye çalışacağız.

1. Terminoloji

İslam İrfanının Tarihçesi

İslam irfanının tarihi seyri incelendiğinde, İslam dünyasında tasavvuf ve irfanın başlangıçtan günümüze iki farklı görünüme sahip olduğu görülür:

1. Hicrî ikinci ila dokuzuncu yüzyıllar arası, bir topluluk resmen ve özgün bir fırka olarak ‘ârif’ ve ‘sûfî’ diye anılmaya başlamıştır. Bu topluluk, İslamî ilimler, Kur’an ve hadis kaynaklarından yola çıkarak irfan ve tasavvufun teorik temellerini şekillendirmiş ve ‘dergâh’ (tekke) kültürünün temellerini atmışlardır. Onlar, ‘tarikât’ ve tarikât âdâbını yaygınlaştırarak vaaz ve ders halkaları yoluyla insanları irşat ve dinî-dünyevî hayatlarını tanzim etme gayreti içerisinde olmuşlardır. Feyz, bu topluluğun üç büyük afete yani ‘büyük hayallere kapılmak’¹, ‘esrarı ifşa’ ve ‘dine karşı lakaytlık’² belalarına giriftar olduğunu savunur. Ona göre bu problemler, zamanla ciddi sonuçlar doğurmuş dolayısıyla da din âlimleri tarafından bu akım aleyhinde birçok reddiye kaleme alınmasına zemin oluşturmuştur. En nihayet bu irfânî akım ve sûfiyane eğilimler zamanla zayıflayıp yok olmaya doğru sürüklenmiştir. Dolayısıyla irfânî eğitim kapsamında biz bu akımla ilgilenmeyeceğiz.

2. Hicrî onuncu yüzyıl ve sonrasında, İslam irfanı yeni bir boyut ve konum kazanmıştır. Bu dönemde teorik irfanda uzmanlaşmış, ameli irfanda seyr-u sülûk yolunda pişmiş, irfânî makamları hakkıyla kat etmiş

¹ Deh Risale, Risaletu'l-İttisaf, s. 184.

² A.g.e., Risaletu'l-Muhakeme, s. 104-105.

fakat resmî tasavvuf ekollerinden hiçbirine bağlı olmayan ve görünüşte diğer insanlardan farklı hiçbir özellik taşımayan büyük âlimlere rastlamaktayız. Hakikatte onların her biri, birer ârif, filozof, din âlimi ve fakih olup seyr-u sülûk âdâbı bakımından fıkıh âdâbıyla uyumlu bir yol izleyen insanlardı. Bu grup, hem fikir hem de amel bakımından dini hassasiyet ve değerlerinden asla taviz vermeyen ve itidal çizgisinden ayrılmayan insanlardan oluşuyordu.³ Örneğin Safevîler döneminde Şeyh Bahaeddin Amulî, (ö. 1031) Mir Damad, (ö. 1041) Mir Fendereski, (ö. 1050) Molla Sadra Şirâzî, (ö. 1050) Molla Muhammed Taki Meclisî, (ö. 1071) Feyz-i Kâşânî (ö. 1090) gibi âlimlerin her biri hem ârif, hem sâlik, hem din âlimi, hem de bâtınî seyr-u sülûk ile yüce makamlara erişmiş olmalarına rağmen dergâh sûfisi diye anılmıyor ve tasavvufçu kisvesine bürünmüyorlardı.⁴ Evet, bu bölümde 'irfânî eğitim' konusunun ana mihveri işte bu bakış açısı çerçevesinde şekillenecektir.

Bu akımın en önde gelenlerinden biri de Feyz-i Kâşânî'dir. O, aklî, naklî ilimler ve irfanda yetkin bir isim; hem teorik irfanda bir uzman hem de ameli irfan sahasında manevî tecrübeler yaşamış bir sülûk ehliydi. Evet, o, bütün varlığıyla bâtınî riyazet ve seyr-u sülûk sahasında yaşamış ve bu sahada nefsin o dehşetengiz vadilerini aşarak yüce irfânî makamlara erişmiş ve hakikati hakikat gözüyle görmüş olmasına rağmen bir dergâh ve çarşı-pazar sûfisi olmamış, hiçbir zaman tasavvuf hırkasına bürünmemiştir. Bu itibarla onun yaşam tarzı normal seyrinden asla çıkmamış, yapmacık ve bidat sayılacak âdâba asla yüz vermemiş bilakis sûfilerin saçma sapan ayinlerini şiddetle kınayarak halkı sûfiyane eğilimlere kapılmaktan sakındırmıştır.⁵ Biz bu bölümde, irfânî eğitim konusunun yine Feyz'in bakış açısı ekseninde ele almaya çalışacağız.

İslam İrfanının Menşei

İslam irfanı, yaklaşık bin yıllık geçmişe sahip dinî-kültürel bir akımdır. Bu akımın menşei, ana sermaye ve can mayası İslam'dır. Feyz, bu

³ Aşınayî Ba Ulum-ı İslamî, c. 2, s. 121-123. Bkz. Seccadî, *Mukaddime-i Ber Mebanî İrfan ve Tasavvuf*, s. 168.

⁴ Seccadî, *Mukaddime-i Ber Mebanî-yi İrfan ve Tasavvuf*, s. 168.

⁵ *Deh Risale*, *Risaletu'l-Muhakeme*, s. 105; *Risaletu'l-İnsaf*, s. 184.

büyük hazinenin bilincinde olarak irfânî görüşlerini dile getirmiştir. İslam irfanının ana sermayesinin İslam olduğu gerçeğini belgelemek adına şu üç noktayı dikkate almak gerekir:

1. Kur'an, Sünnet ve Dualar Üzerine Derinlikli Tefekkür: Kur'an-ı Kerim'de birçok ayet, Masumlar'dan (a.s) nakledilen birçok rivayet ve dua metni, alabildiğine derinlikli tevhidî bir mârifete şamil, en zirvede irfânî telmihler içeren bir muhteva ve manevî aşk, heyecan, gönenc ve cezbeyle dolu bir üsluba sahiptir. Örneğin Kur'an-ı Kerim ve hadis külliyatlarında âlemlerin Rabbini şühûd, onunla mülakat⁶, kalbi varidat⁷, meleklerin peygamberlerle konuşmaları⁸, miraç⁹, melekût âlemini müşahede¹⁰, gönül gözü¹¹, manevî hidayet¹², ilâhî aşk¹³, tüm varlıkların Allah'ı anıp zikretmesi¹⁴, bâtinî nuraniyet, içsel temizlik, aşk ve vecd ile daimî bir heyecan ve hareket gibi konular hakkında çokça konuşulmuştur. Feyz, bu büyük sermaye ve paha biçilmez hazineden hakkıyla faydalanarak öz irfânî temel, ilke ve kuralları tanzim edip kaleme almıştır.¹⁵

2. İslam'ın İlk Dönemlerindeki Müslümanların Ârifane Yaşamlarını Mütalaa: İslam'ın ilk dönemlerindeki bazı şahsiyetlerin hayat hikâyeleri, bâtinî hidayetler, ruhani varidat, kalp gözünün açılması, ilâhî aşk ve manevî iştiağ örnekleriyle doludur. Feyz'in aktardığı bir hikâyeyi örnek olarak gösterebiliriz:

Allah Resulü (s.a.a) bir sabah namazından sonra, Harise b. Malik Ensârî adındaki bir genci, benzi sararmış, göz çukurları derinleşmiş ve kendinden geçmiş bir halde müşahede etti. Ona: "Nasılsın, nasıl sabahladın?" diye sordu. Genç şu cevabı verdi: "Yakîn üzereyim! Ben şu an arşı ve arşın gölgesindeki varlıkları görüyorum. Ben artık cennet ve cehennem ehlini tanıyorum. Onların yeniden diriliş gününde ortaya çıkacak hallerini görüyorum."

⁶ Necm: 11 ve 14; Kiyamet: 22-23; Mutaaffin: 15; Huveyzî, *Tefsir-u Nuri's-Sakaleyn*, c. 5, s. 135; *Nehcu'l-Belağa*, 179. Hutbe.

⁷ Meryem: 24; Âl-i İmran: 42; Kasas: 7; Maide: 111.

⁸ Meryem: 17; Âl-i İmran: 39 ve 42.

⁹ İsra: 1.

¹⁰ En'am: 75; A'raf: 185.

¹¹ Necm: 11; Huveyzî, *Tefsir-u Nuri's-Sakaleyn*, c. 3, s. 518 ve c. 5, s. 153.

¹² Enbiya: 79; Ankebut: 69.

¹³ Bakara: 165; Âl-i İmran: 31.

¹⁴ Hadid: 1; Haşr: 1.

¹⁵ Bkz. *Kelimât-i Mekkûne*, s. 14, 30, 34, 72, 78, 100, 111, 182, 127, 231 ve 246

Allah Resulü ashabına döndü ve şöyle buyurdu: “Allah, bu gencin kalbini iman nuruyla aydınlatmıştır.” Sonra da irfan ehli o gence, bulunduğu hal üzere kalmasını tavsiye etti. Genç adam şu talepte bulundu: “Ey Allah Resulü, dua edin ki Allah bana şehadet nasip buyursun!” Çok geçmeden bir gazvede kâfirler ordusundan sekiz ya da dokuz kişiyi öldürdükten sonra şehadet feyzine nâil oldu.¹⁶

Ayrıca bu doğrultuda Üveys b. Amir Kârânî'nin (Şehadet/h.37) hayatı da bir ibret tablosudur. O, benlik zincirlerini kırmış, mülk ve melekût âlemlerinin esrarına vakıf olmuş bir ârif idi. Üveys, sekiz büyük zahit ve Emirülmüminin Ali'nin (a.s) has dostlarından biridir. Rivayet olunduğu üzere, Allah Resulü, Üveys'le buluşma arzusundaydı ve şöyle buyurdu:

“O, beni görmedi; ama iman etti. Onu görürseniz benim selamımı iletiniz!”

Ayrıca Üveys hakkında şöyle buyurur:

“O Allah'ın hizbinden ve cennet ehli biridir. Ali'nin sancağı altında şehadete erişecektir. O, kıyamet günü günahkârlara şefaate edecektir. Ben her daim Yemen diyarından esen rahmet rüzgârlarını hissederim.”¹⁷

Birçok rivayette varit olduğu üzere Selman-i Farişi de iman, yakîn, mârifet, teali ve kemâl ehli biriydi. Rivayetlerde o, Allah velilerinin en önde gelen örneklerinden biri olarak tanıtılır. Hatta öyle ki o, Allah Resulü (s.a.a) ve İmam Ali'nin (a.s) sırdaşlığı payesine erişmişti. Rivayet olunduğu üzere, Allah Resulü (s.a.a) onunla ilgili şöyle buyurur:

“Allah bana, tüm belalar ve musibetlere dair bilgileri ve nesep ilmi ve faslu'l-hitabı Selman'a öğretmemi emir buyurdu.”¹⁸

İmam Sâdık (a.s) ise onunla ilgili şöyle buyurur:

“Selman, İsm-i A'zam'ı bilirdi. Melekler onunla menus idiler ve bir melek daima onunla konuşurdu.”¹⁹

¹⁶ A.g.e., s. 150-152.

¹⁷ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 153; *Sefinetu'l-Bihar*, c. 1, s. 199-200.

¹⁸ Kummî, *Sefinetu'l-Bihar*, c. 4, s. 241-250.

¹⁹ A.g.e.

Sözün özü, bu esrara vakıf Allah velisi, Allah peygamberi ve Ehl-i Bey'tine intisap bulmuş ve “Selman-ı Muhammedî” diye meşhur olmuştur.²⁰

Hiç kuşkusuz Allah velilerinin hal ve makamlarını mütalaa, söz ve davranışlarının esrarına vukuf, hakikate nâil olabilmek için bir vesiledir. Bu vesileyle biz, İslam irfanının asıl menşei ve hazinesine yaklaşıyoruz. Bu menşe, Allah velilerinin ruhlarını Allah'a doğru yolculuk esnasında coşkuyla harekete geçiren hakikattir. Bu hakikatin özü ise tevhid ve velayettir. Hatırlatmak gerekirse, Allah Resulünün (s.a.a) büyük sahabele-
rinin irfânî yaşamlarıyla ilgili bugüne kadar şanına yaraşır bir araştırma ve çalışma yapılmamıştır.

3. Sülûk Âdâbı: Kur'an-ı Kerim ve hadislerde nefsi tanımak, müca-
hede, nefis terbiyesi, içsel arınma ve benzeri konular sıkça gündeme ge-
tirilmiş ve nefis tezkiyesine özellikle vurguda bulunulmuştur. Tüm bun-
lardan maksat, iman ehli sâliklerin bütün engeller, perdeler, aidiyetler
ve ruhsal karmaşalardan kurtulup kalplerini arındırmaları ve Rububiy-
yet dergâhına bir yol bulmalarıdır.²¹

Sonuçta İslam irfanının asıl sermayesi, Kur'an ve Masumların (a.s) sünnetidir. İşte bu eşsiz hazine, hakikat taliplerinin ilham kaynağı olmuş ve bu temelde İslam irfanının temel, ilke ve esaslarını kaleme almalarına sebep olmuştur. Müslüman ârifler; özellikle de Şii ârifler, Kur'an ayetleri ve Masumlar'ın rivayetlerine dayanan irfânî yaklaşıma eğilim göstermiş-
lerdir. Onlar, her türlü eklektik yaklaşım ve İslam dışı etkenlerden uzak durmaya özen göstermişlerdir. Bu itibarla, bu doğrultudaki bir İrfan, ye-
terince sağlam bir zemin üzerine tesis olunmuştur ki bu zemin aynı za-
manda irfanın süreklilik ve bekasının da garantisi hükmündedir.

İrfânî Eğitimin Tanımı

İrfânî eğitim, insanoglunun manevî yetilerini geliştirip olgunlaştı-
mak gayesiyle madde, his ve nefis-i emmâre dünyasının karanlıkların-
dan kurtulma çabası; Allah'a iman, aşk ve ihlâs tecrübesini yaşaması;
manevî menzil, hal ve makamları kat etmesi, iç dünyasında canlanan

²⁰ El-Hakayık-ı fî Mehâsinî'l-Ahlâk, s. 12.

²¹ El-Mehecce'ttu'l-Beyda, c. 5, s. 87-143 ve 144-190.

ilâhî nefhayı idrak edip hakkıyla teneffüs etikten sonra “Fena Fillah ve Beka Billah” mertebesine erişmesidir. Açık olsa gerekir ki başlangıcından sonuna kadar tüm bu makamlara erişme, ancak deruni bir tekâmül seyri ile mümkündür. Dahası, bu, manevî ve nefsanî bir tecrübedir ve özel bir disiplin ve programlamayı gereksinir. Bir irfânî eğitim program sayesinde:

1. Bir sâlikin ödevleri, riayet etmesi gereken disiplin kuralları, metotlar, varacağı menziller, bu yolda etkin faktörler, engeller ve varacağı nihai gaye tanıtılır. Ayrıca en önemli problemlerden sayılan rahmanî ve şeytanî mükâşefelerin birbirinden ayırt edilmesi ve irfânî keşifle vahiy arasındaki farklar netleşir.

2. Bir sülûk talebesi, herhangi bir makama erişen bütün âriflerin asla şeriattan müstağni olmadıklarını ve Muhammedî şeriata tabi olmakla yükümlü olduklarını öğrenir. Ayrıca şu hakikatin de özüne varır ki, âriflerin bin yılda eriştikleri nihai maksat, peygamberlerin henüz ilk başladıkları menzildir. Dolayısıyla bütün manevî keşiflerini Masumlar’ın (a.s) keşifleriyle karşılaştırması ve şer’î sülûk ilkelerine riayet etmesi ve yapmacık yöntemlerden uzak durması gerektiğinin bilincine varır.

3. Bir seyr-u sülûk talebesi, Allah’la daimî bir irtibat içerisinde olmanın, toplumsal sorumluluklar sahasında aktif bir varlık göstermesini engellemediği gerçeğinin bilincinde olarak eğitilmelidir. Dolayısıyla sülûk menzillerini kat ettikçe kendi kabuğuna çekilmemeli, halkın ve toplumun sorunlarına duyarsız kalmamalıdır.

Tüm bu anlatılanlardan alınacak sonuç şudur: İrfânî eğitim, irfânî seyr-u sülûkla aynı şeydir. Açıklamak gerekirse, “seyr” hareket etmek ve bir hedefe yönelmek anlamına gelir. “Sülûk” ise kişinin davranışlarını, detaylı bir program ve belirgin bir metot çerçevesinde şekillendirmesi diye tanımlanır. İrfan kültürü terminolojisine göre, tezkiye, arınma, ruhun yükseliş ve kemâli doğrultusunda hareket, Allah’a doğru yolculuğun ilk adımından ilâhî vuslata kadar bütün kemâl mertebelerini kat etmek yolundaki güzergâh “İrfânî seyr-u sülûk” diye anılır²². İşte tüm bunlar aynı zamanda ‘irfânî eğitim’ diye de tabir edilebilir.

²² Seccadî, *Ferheng-i Istilahat ve Tabirat-ı İrfânî*, s. 475, 489 ve 490.

İrfânî Eğitim ve Ahlâkî Eğitim Arasındaki Ortak Yönler ve Aradaki Farklar

İrfan, ‘nazarî’ ve ‘amelî’ olmak üzere iki kısma ayrılır. Nazarî irfan, varoluş âlemini anlamlandırmaya çalışır; yani keşif ve şühûd yoluyla elde edilen mârifeti aklın diliyle ifade eder. Amelî irfan ve aynı şekilde irfânî eğitime gelince; bir sâlikin yaşayacağı değişim süreçleri ve erişeceği makamları konu edinir. Ahlâkî eğitim de insanı değiştirip dönüştürmek sadedinde olduğu için bu çerçevede irfânî eğitimle ortak bir noktada buluşur. Yani her ikisinin de ortak gayesi, insanın kemâl güzergâhını açıklamak ve bu gayeye erişmek için gerekli araç ve metotları belirlemektir. Dolayısıyla her ikisi de ana ilkeler, gaye ve yöntemler bakımından bazı ortak özellikler taşırlar. Örneğin insanın iki boyutlu bir varlık olduğu; beden ve ruhtan müteşekkil bulunduğu ve bu iki boyutun birbirleriyle etkileşim içerisinde olduğu ve insanın ilâhî bir fitrat sahibi olup özgür bir iradeye sahip bulunduğu hususunda ortak bir temel ve esasa dayanırlar. Aynı şekilde insan için bilgi ve mârifete erişme imkânı bulunduğu gibi diğer birçok felsefî temelde ortak bir paydada buluşurlar.

Fakat irfânî ve ahlâkî eğitim arasındaki ayrılık noktaları daha ziyade gaye, yöntem ve program farklılığına dayanır:

1. Gaye ve maksat: İrfanın asıl gayesi, Allah’la irtibat, âlemlerin Rabbine dönük mârifet, aşk ve şühûda nâil olmak, fena makamı, velayet ve tevhidin özüne vakıf olmaktır. Ârif, ilâhî isim, sıfat ve fiillere bir yol bulabilen kişidir.²³ O, can-u gönülden Ceberut âlemine yönelir ve Hak nurunun kalp ve ruhuna doğan aydınlığından nimetlenir.²⁴ Sonuçta irfanın en önemli gaye ve maksadı, İnsanın Allah’la irtibatı ve ona yönelmesidir. Oysa ahlâk ekolleri, ağırlıklı olarak bu konuya değil, daha ziyade sosyal ilişkiler ve toplumsal ahlâk hususuyla ilgilenirler. Bu itibarla irfânî bakış, sadece âlemlerin Rabbine matuf mârifet ve şühûd ile ilgilidir. Fakat ahlâk ve İslamî eğitimde ahlâk “İnsanın Allah’la irtibatı (ilâhî ahlâk), insanın kendine karşı sorumlulukları (bireysel ahlâk), insanın diğer insan-

²³ Kâşânî, Molla Abdurrezzak, *Istilahat-ı Sûfiye*, s. 136.

²⁴ İbn Sînâ, *El-İşârât ve Tenbihât*, c. 3, s. 369.

larla ilişkileri (toplumsal ahlâk) ve insanın doğayla ilişkisi (doğal ahlâk)” diye dört ana konuyla ilgilenir.²⁵

2. Yol ve Yöntem: İrfan ilminde sâlik, sadece bâtinî seyr-u sülûk ile ilgilenir ve yegâne gündemi mükâşefe, ilham, şuhûd, cezbe ve tecelli gibi konulardır. O, yol güzergâhını bu kavramlarla şekillendirir. Fakat ahlâk, herkesin erişebileceği ve bilindik ve kesbi ilimlerden müteşekkil araç ve yol-yöntemlere sahiptir.²⁶

3. Zindelik ve Hareket: İrfânî eğitim, canlı ve hareketlidir. Bu yolda hareket, eylem ve canlılık kemâl derecelerinin ilk aşamasından başlar son mertebeye kadar devam eder. Bu yolun konak ve menzilleri; başlangıç ve nihayeti vardır. Yani tanımlanmış bir programa sahiptir ve bir sâlik aşama aşama, mertebe mertebe sülûk yolunu kat etmekle mükelleftir. Zira bir menzili kat etmeden diğerine varmak mümkün değildir. Oysa ahlâk, bu zindelik, hareket ve disipline ihtiyaç duymaz. Hatta denebilir ki ahlâk sabit ve durağan bir yapıya sahiptir. Bu sistemde erdemler-erdemsizlikler ve değerler- karşıt değerler gündemdedir ve herhangi bir disiplin ve hiyerarşi söz konusu değildir. Ayrıca ahlâkın nereden başlayıp nerede bittiğine dair de bir sınırlama da yoktur.²⁷

²⁵ Mutahharî, *Âşinayî Ba Ulum-ı İslamî*, Makale-i İrfan, s. 73.

²⁶ A.g.e., s. 74.

²⁷ A.g.e., s. 73.

2. İrfânî Eğitimin Kaynak ve Temelleri

1. İlkeler

İnizdeki kitabın ikinci bölümünde en genel çerçevesiyle eğitimin temellerini ele almıştık. Oradaki konular, aynı zamanda irfânî eğitimin de temelleri hükmündedir. Şimdiye biz, Feyz'in bakış açısıyla irfânî eğitime özgü temelleri ele almaya çalışacağız. Başlıca üç öz-
gün temelden söz edebiliriz:

a) Tarikat ve Hakikat, Şeriatı Gerektirir

Daha önce de değindiğimiz üzere, hicrî onuncu yüzyıl ve sonrasında, İslam irfanı şu özellikleriyle gün yüzüne çıkmıştır:

Bir: Asıl sermayesi din ve çıkış menşei dinî öğretilerdir. İlim adamları irfanı dinin metninden istihraç etmişlerdir. İki: Şeriat, tarikat ve hakikatin bütün mertebelerde zuhur bulan iç içe karakteri apaçık bir gerçekliktir.

Dolayısıyla ârif, yolun hem başlangıcı hem de nihayetinde şeriat ve dinden asla müstağni olamaz. Demek ki şeriat sadece yol güzergâhını aydınlatan bir kandil değil, aynı zamanda sâlikî farzlara riayet, şer'î tekliflerle amel, haramlardan sakınma ve âdâba uygun davranma yoluyla tarikat ve hakikate erıştiren bir vesiledir. Dahası manevî yükseliş sahasında bir sâlikî, kemâlin zirvesine, irfanın en ulu mertebesine; yani Allah ile mülakat ve öz tevhidî bilinç düzeyine erıştirir ve onu mâsivanın girdabından kurtarır. Ayrıca attığı her adımda sâlikin elinden tutar ve ayaklarının kaymasına mani olur.

Feyz, bu hususta kesin bir inançla şöyle der:

Öz ve hakiki irfana erişebilmek, şeriatın gerekleriyle amel ve halis bir teslimiyet olmaksızın mümkün değildir.²⁸

Bir diğer açıdan ise Feyz, şeriat sahasını aşır her şeyi mubah gören, dinde bidatler icat eden, haram ve helal arasındaki sınırları kaldıran ve şathiye; yani şeriata aykırı sözler söyleyen sûfilere şiddetle karşı çıkar ve onların bu meyandaki söz, davranış ve amellerini şiddetle kınar. O, şöyle der:

Günümüzde sûfiye diye isimlendirilen ibadet ve zühtte kusurlu zümrenin çirkinliklerine gelince:

1. Çok yüksek sesle zikir ederler. Hâlbuki Hak Teâlâ Kur'an'da şöyle buyurur:

﴿وَاذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُقِ وَالْأَصَالِ
وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ﴾

“Kendi kendine, yalvararak ve ürpererek, yüksek olmayan bir sesle sabah akşam Rabbini an. Gafillerden olma!”²⁹

Ayrıca Allah Resulü de (s.a.a) Ebuzer'e “Yüksek sesle zikir etme” diye tavsiyede bulunmuştur.

2. Mübarek tevhid kelimesini zikrederken arada farklı kelimeler dile getirir ve kelimeyi çekerek anlamını değiştirecek şekilde uzatırlar. Bu sözü şiirlerle iç içe okur ve zikir esnasında arada bir nârâ atarlar. Dahası bazen de el çırpır ve raks etmeye başlar arada bir de düşüp bayılırlar...

3. Şathiye ve anlamsız sözlerle karışık şiirler okurlar³⁰ ki bunların hiçbirinin dikkate alınacak bir anlamı da yoktur. Örneğin “her şey, bir şeydir” gibi laflar ederler ki kendileri dahi manasını bilmez ve başkalarından duyduklarını körü körüne taklit ederler. Oysa o başkalarının bu sözlerden neyi kastettikleri de pek malum değildir.³¹

²⁸ Kelimât-ı Mekkûne, s. 246; Usulu'l-Maârif, s. 194-195; El-Hakayık fî Mehasini'l-Ahlâk, s. 438.

²⁹ A'raf: 205 ve 55.

³⁰ El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 1, s. 90-94.

³¹ Deh Risale, Risaletu'l-Muhakeme, s. 104-107.

Bu, Feyz'in açıktan tarikatı şeriatı ayrı belleyenlere karşı tutunduğu tavrın bir örneğidir. Sözün özü, Feyz'in bakışında irfânî eğitimin ana rükünlerinden biri şeriat, tarikat ve hakikatin iç içe ve derin bir bağla birbirine bağlı olduğu ilkesidir. Zira İslam dini ve öz Muhammedî şeriata bağlanmak suretiyle insan ancak dinin esrarına vukuf bulabilir, dindarlığını yakîn derecesinde yaşayabilir ve irfanın sonsuz iklimine adım atabilir.³²

b) İrfan ve Akıl Birlikteliği

Çok eski zamanlardan beri, irfan ve akıl ilişkisi hem ârif hem de din âlimlerinin ilgi alanları içerisinde yer alır. Bazı ârifler, aklın değer ve itibarını tamamen inkâr eder ve “delil ehlinin ayakları tahtadandır” (yapaydır) diye inanırlar. Onlara göre akli delillerin girift dünyasına girmek ve bu vadede hareket kesinlikle hayal kırıklığı ve başarısızlıkla sonuçlanır.³³

Bu bakışın kaynağı, söz konusu âriflerin hakikate dair bir tasavvur ve gerçeklerin akli yöntemlerle keşfine dair bir tecrübelerinin olmamasıdır. Zira onlar felsefe, bilim ve aklın ürünü mârifetle yeterince beslenmemişlerdir. Dolayısıyla sülûk sahasına adım atıp irfânî-manevî tecrübelerle tanıştıktan sonra yepyeni ufuklarla tanışmış, hakikatlerin miracına erişmiş ve şu hakikatin özüne varmışlardır ki aklın en nihaî mertebesi, hakikatler hakkında hiçbir şey bilmediğini itiraf etmesidir. Aynu'l-Kudat Hemedanî (ö. 525) akıl hakkında şöyle der: “Akıl gözünün basiret gözüne nispeti, güneş ışınlarının güneşin bizzat kendisine nispeti gibidir. Aklın idrak düzeyinin nihaî mertebesi ise, varlık âleminin büyük çoğunluğunu idrak etmekten aciz olduğunun bilincine varmasıdır.”³⁴ Senaî Gaznevî ise şöyle der: “Sen, o kör gözlüden gözünü ayırma!”³⁵

Fakat Feyz, aklın şu kâinatın öte yüzü ile ilgili dikkate alınacak bir rolünün olmadığını bilincine varmış ve bu yüzden de sülûk sahasına adım atıp şuhûd ve irfânî tecrübelerle tanışmış bir ârif olarak irfânî mârifeti, “eşsiz hikmet”, “garip ilimler” ve “yüce bir rütbeye sahip ilim” diye nitelendirmiş olup hatta büyük hadisçiler arasında sayılması hase-

³² A.g.e., *Risaletu'l-İnsaf*, s. 184.

³³ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 1, s. 184-185.

³⁴ Hemedanî, *Temhidat*, s. 113-114.

³⁵ *Divân-ı Senaî*, s. 196.

biyle nakli ilimlerle yetinmesi ve aklın itibarını pek gözetmemesi beklenecek bir konumda bulunmasına rağmen o, aklı “derûni peygamber” ve “hidayet yolunun ışık kaynağı” diye yüceltir ve akli verileri öz irfânî bulgular ve şer’î hükümlerle tam bir uyum içerisinde görür.³⁶ Tabi burada söz konusu olan akıl, evham ve kurguların esiri olmayan akıldır. Bu sebeple Feyz, asla haddini aşmamış ve cahilce tutum ve davranışlar sergilememiştir. Bilakis itidal çizgisinin dışına taşan her şeyi, bâtıl bile rek âriflerin bütün bulgularını aklın süzgecinden geçirerek tahlil ve tefsir etmiştir.

Tüm bu anlatılanlara binaen, Feyz’in sûfi ve ârifler; bu cümleden Gazzâlî ile temelde fikir ayrılığı yaşadığı malum olsa gerektir. Zira onlar, akli çabalara gerekli ilgiyi asla göstermemişlerdir. Biz burada Feyz ve Gazâlî arasındaki fikir ayrılıklarına da değinmek istiyoruz: Gazâlî, eserlerinin birçoğunda, akli hakikate yaklaşma ve yorum vasıtası adederek takdir eder ve onu “nur, Hak Teâlâ’nın terazisi ve bâtinî peygamber” vasıflarıyla nitelendirir³⁷. Ancak amel sahasına gelince, akliselikle bağdaşmayan birçok irfânî keşif ve şühûdu, kabul eder ve cahilce riyazetlerin birçoğunu onaylar. Dahası sûfilerin akıl ve izanla bağdaşmayan hikâyelerini teyit ederek nakleder. *İhyau Ulumi’d-din* kitabından birkaç örnek verebiliriz:

1. İbadette tembelliğin tedavi yöntemi: Gazzâlî nefis tezkiyesi yolundaki riyazet ve ibadetler hususunda baş gösterebilecek tembelliğin tedavisi ile ilgili bazı şeyhlerin uygulamalarını “ârifâne düstur” adı altında nakleder. Örneğin sülûkun başlangıcında gece ibadetleri hususunda tembellik eden bir ârif, kendi kendini tedavi etmek maksadıyla bütün geceyi başı yerde ayakları havada geçirmeye başlar.³⁸

2. Mal sevgisine karşı mücadele: Bazı sâlikler, kalplerindeki mal sevgisi erdemsizliğini izale etmek için bütün mallarını nakit paraya çevirmiş ve denize dökmüşlerdir. Zira bu malı infak edecek olurlarsa riyaya düşmüş olma korkusu taşıyorlarmış.³⁹

³⁶ *Deh Risale*, Risale-i Şerh-i Sadr, s. 50, Risaletu’l-İnsaf, s. 194.

³⁷ *İhya-u Ulumi’d-din*, c. 1, s. 83 ve 99; *El-Mustesfa Min İlmi’l-Usul*, c. 1, s. 3; *Kimya-ı Saadet*, c. 1, s. 26.

³⁸ A.g.e., c. 3, s. 62.

³⁹ A.g.e., s. 62-63.

3. İbrahim Teymî'den menkul bir rüya: Gazzâlî bütün detayıyla bu rüyayı nakleder ve rüyanın neticesinde söz konusu şahsın dört ay boyunca susuz ve ekmeksiz yaşadığını anlatır.

4. Akıl almaz bir iddia: Mekke'de oturan bir ârif güya günde yetmiş kez Kâbe'yi tavaf eder ve her tavafin namazını da kılar ve aynı zamanda günde iki kez de Kur'an'ı hatmedermiş.

5. Cahilce bir davranış: Ebu Said Harraz'dan şöyle nakleder: O bir gün yanına azık almadan çölde yolculuğa çıkar ve yolda şiddetle halsiz düşer. Uzaklardan gelen bir kervanı görünce de oldukça sevinir. Fakat kendi kendine şöyle düşünür: Bu sevinç Allah'tan başkasına tevekkül ve bel bağlamanın ta kendisidir! Bunun üzerine o kervanın yakınına dahi varmayacağına dair yemin eder. Bu sebeple de bir çukur kazar ve göğsüne kadar kendisini gömer.⁴⁰

İlginç olan, Gazzâlî'nin bütün bu akıl dışı nakilleri övgüyle ve bir eğitim metodu olarak aktarmış olmasıdır. Fakat Feyz, bu nakillere istinaden Gazzâlî'nin akıl ve şuuru hakkında tereddüde kapıldığını ifade ederek bütün bu saçmalıkları reddeder. Zira tüm bunlar, akıl ve itidal dışı, boş ve anlamsız nakillerdir. Ona göre bu uyduruk hikâyeleri aktarmanın ana nedeni, gizli şehvet, örtülü kibir, makam ve şöhret aşkıdır.⁴¹ Dolayısıyla o, bu hikâyelerin hiçbirine *el-Mehecce'tu'l-Beyda* kitabında yer vermemiştir.

c) İrfan, Hayatın Metninde Cereyan Eder

İnsanların büyük çoğunluğu, irfanın ruhbanlık ve dünyadan yüz çevirmekle sıkı bir bağ içerisinde olduğunu ve aynı doğrultuda bulunduğunu zannederler. Elbette bazı ârif ve sûfilerin bazı davranışları bu algıyı onaylamaktadır. Bu kesim, dünyanın sülûk yolunda bir engel ve ruhbanlığın kemâl zemini olduğu zehabıyla meşru zevklerden dahi yüz çevirmiş, her şeyi bir anda kenara iterek ruhbanlığa yönelmişlerdir. Bu yaklaşım, zâhitlik ve yün hırkalara bürünme hareketinin hızla yayılmasına ve gitgide tam anlamıyla dünyaya sırtını dönüp bütün mal varlığını heba etme, nefsin arzularıyla zıtlasma, helal zevklerden dahi yüz çevirme gibi

⁴⁰ A.g.e., c. 1, s. 298 ve 308; c. 4, s. 271-272.

⁴¹ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 7, s. 423; c. 5, s. 163; c. 4, s. 112; c. 8, s. 101.

davranışlara yol açmış ve zahitliğin mahiyeti bu tutuma indirgenmiştir. Bu problem zamanla öylesine büyür ki dünyaya tamamen sırt çevirmek, irfan ve tasavvuf sahasına girmenin yegâne yolu olarak görülür. Dolayısıyla irfan ve tasavvuf talipleri, kaba ve sert yünlü giysiler giyer, fakirane ve dervişçe bir hayat sürerlerdi. Bazılarıysa tamamen dünyayla alakasını keser, bir ömür boyu ibadet, zikir ve virtlerle meşgul olurlardı. Bir kısım sûfiler, insanlarla oturup kalkmaktan dahi uzak durur, çöllerde ya da dağlarda tek başına ağır riyazetlerle ıstıgal ederlerdi.

İlginç olan, Gazzâlî'nin bütün bu zahitçe tutumları, takatleri aşan riyazetleri, dünyevî zevk ve güzelliğe sırt çevirmeyi ve ifrat düzeyinde âhireti öncelemeyi, meşhur eseri *İhya* kitabında geniş bir şekilde ele almanın yanı sıra tüm bunlardan övgüyle söz eder ve züht, dünyaya sırt çevirme eğitimi ve birer irfânî düstur kalıbında değerlendirir. Ona göre, bir sülûk ehli ârif, bütün hicaplardan kurtulmalıdır. Bunun yegâne yolu ise kalbin mal ve makam sevgisi, taklitçilik ve günahlardan arındırılmasıdır. Bir ârif öncelikle mal ve makamı bir kenara atmalı, zarurî ihtiyaçları dışında sahip olduğu her şeyden vazgeçmeli, şan ve şöhrete sebep olacak her şeyden kaçınarak uzlete çekilmelidir.⁴²

Feyz-i Kâşânî, Masumlar'dan (a.s) nakledilen hadislere istinaden bu tür riyazetleri mantıksız, şeriat dışı ve hidayet imamlarının meram ve metoduna aykırı bilir.⁴³ O, şöyle der:

Kim demiş ki mal ve mevki-makam bir çırpıda kenara atılmalıdır? Kim demiş ki soğuk bir su içmenin zevkini tadanlara dünyadan ayrılmak zor ve ağır gelir? Kim demiş ki açlıktan ölmek üzere olan bir insan, eğer sülûk ehliyse, zahmetsizce eline geçen Allah vergisi bir parça ekmeği dahi reddetmelidir? Bir sâlik için en evla olan davranışın, zayıf düşünceye ve hatta namazlarını ayakta kılamayacak derecede takatsiz kalıncaya kadar yemekten el çekmesi olduğu nasıl söylenebilir ki?⁴⁴

Feyz, başka bir yerde ise şöyle der:

Peki, Peygamber Efendimiz (s.a.a) ruhbanlığı bidat saymamış mıdır? Ona, bazı sahabelerin hayata sırt çevirdikleri, kendilerini uzlet ve ibadete adadıkları

⁴² *İhya-u Ulumi'd-din*, c. 4, s. 376-410; 247-253; 195-225, c. 3, s. 191-218.

⁴³ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 4, s. 380; c. 1, s. 169-185; c. 5, s. 110-180, c. 7, s. 315-365.

⁴⁴ A.g.e., c. 5, s. 128-140; c. 7, s. 163, 315-316 ve 364.

haber verildiğinde onları şiddetle kınayıp şöyle buyurmamış mıdır: Benim ashabım ne diye et yemez, güzel koku koklamaz ve kadınlarla birlikte olmazlar? Ben sizi Peygamberiniz olarak böyle davranmıyorum; et yiyorum, güzel koku kokluyorum ve kadınlarla birlikte oluyorum. Benim yöntemime sırt çeviren benden değildir!⁴⁵

Feyz-i Kâşânî Gazzâlî'nin zühtle ilgili bir araya getirdiği ucube hikâyelerin hiçbirini kitabına almamıştır. Bu hikâyelerden birinde şöyle anlatılır: “Hasan Basrî, elbiselerini yıkamaz ve şöyle derdi: Ahiret işinde öylesine acelem var ki bu tür işlere yetişemiyorum!”⁴⁶ Ya da İsa Mesih (a.s) halka şöyle buyurmuş: “Cennete talip olan herkes, arpa ekmeğiyle yetinmeli, çöplüklerde yatmalı ve köpeklerle haşır neşir olmalıdır.”⁴⁷

Feyz, şu inançtadır: İslam'da züht, ruhbaniyet ve dünyaya sırt çevirmek anlamına gelmez. İslam'ın ruhu ve Masum önderlerimizin (a.s) meram ve meslekleri gereğince dünya ve âhiret iç içe görülmelidir. Fakat dünyevî hayatı değerli kılmak ve arı-duru bir kıvama getirmek için âhiret hayatının değerleri dünya hayatına hâkim kılınmalıdır. Böylece zamanla sülûk ehlinde manevî ve uhrevî gönül bağı daha bir güçlenir ve artık dünyaya yüz vermez bir düzeye gelir. Demek ki bir sâlik, bir yandan toplumun içinde yaşıyor ve toplumsal ödevlerini yerine getiriyorken diğer yandan her daim sade ve şatafattan uzak bir hayat sürmeye çalışmalıdır.

2. Kaynaklar

Feyz, kaleme aldığı bütün eserlerinde dağınık bir şekilde gayet nefis irfânî konulara değinmenin yanı sıra, irfan sahasıyla ilgili dört bağumsuz eser de yazmıştır:

Kelimât-ı Mekkûne: Yazarın kendi ifadeleriyle bu eser, bütün irfânî mârifet ve ilimlerin özünün özünü içermektedir ve hakkıyla incelendiği zaman irfana dair bütün şek ve şüpheler ortadan kalkar ve irfânî hakikatler aydınlığa kavuşur. Bu eser, tevhidi konular, ilâhî isim ve sıfatlara mârifet, insanın hakikati, mead ilmi, imamet ve velayet gibi konuları içeren

⁴⁵ A.g.e., c. 5, s. 168.

⁴⁶ *İhya-u Ulumi'd-din*, c. 4, s. 211.

⁴⁷ A.g.e., s. 216.

yüz kelime ya da bölümden oluşmaktadır. Bu kitabın özeti ‘el-Kelimatul-Mahzune’ başlığıyla yayınlanmış bulunmaktadır.

Zadu’s-Sâlik: Bu risalede özet bir şekilde “Allah’a doğru yolculuk” güzergâhı ele alınmış irfânî sülûk yolunun konak ve mertebeleri ve en genel çerçevesiyle engel ve mâniaları incelenmiştir.

Mişvak: Bu risale, bir irfan terminolojisi sözlüğüdür ve bazı irfânî terim ve deyimlerin şerhini içerir.

Kurretu’l-Uyun: Bu risalede, bazı irfânî mârifet ve öğretiler açıklanmıştır.

Divan-ı Feyz-i Kâşânî: Bu eserlerin yanı sıra Feyz, birçok irfânî konuyu şiir kalıbında divanına almıştır.

Aynu’l-Yakîn: Feyz’in kendi ifadesiyle “mükâşefe ilmine dair” kaleme aldığı eserlerden bir diğeri de bu risaledir.⁴⁸ Elbette bu eserde ele alınan konuların tümü ‘mükâşefe ilmi’ ile ilgili değildir.

⁴⁸ El-Mehecce’u’l-Beyda, c. 1, s. 171.

3. İrfânî Eğitimin Hedefleri

Müslüman ârifler, irfânî eğitimin gayelerini izah etmek üzere, konuya dair kitaplarında ‘Nihayat’ (gayeler) başlığıyla özel bir bölüm açmış, bu çerçevede birçok maksattan söz etmiş ve kendi tabirleriyle ‘irfânî sülûkun’ hedeflerini beyan etmişlerdir.⁴⁹ Bu gayeler; davranışsal maksatlar, orta ve nihaî maksatlar diye sınıflandırılabilir. Biz, burada Feyz’in eserlerinde bu konuya dair açıklamaları; irfânî eğitimde orta ölçekli gayeler ve nihai maksatlar şeklinde iki kısımda incelemeye çalışacağız:

1. Orta Ölçekli Gayeler

a) Şuhûdî Mârifet

İbn Sînâ, *Namatu'l-Ârifin*'de şöyle der:

“İrfânî sülûkun gayesi, sadece hakikati keşfetmek değildir; asıl gaye hakikate erişmek, tatmak ve bulmaktır. Açık olsa gerektir ki sâlik, bu mertebeye eriştiğinde, kendi benliğinden özgürleşme, hakikatlerin miracına erişme ve nihaî maksada nâil olma yolunda daha büyük imkân elde eder.”⁵⁰

Feyz, şuhûdî mârifete dair beş önemli noktaya değinir:

1. Nokta: Şuhûdî mârifet, irfânî eğitimin gayesi; bütün ilim, mârifet ve sâlih amellerin bizzat maksadıdır.⁵¹

⁴⁹ Ensârî, Hâce Abdullah, *Menazilu's-Sairin*, Molla Abdurrezzak Kâşânî Şerhi, s. 298-326.

⁵⁰ *El-İşârât ve't-Tenbihât*, c. 3, s. 387-390.

⁵¹ *En-Nuhbe*, s. 44-45; *el-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 1, s. 61-62; *el-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 10.

2. Nokta: Feyz, şuhûdî mârifetin özelliklerini şöyle izah eder:

1. Şuhûdî mârifet, sâlikin kalbine doğan bir nurla ortaya çıkar. Bu nur onun bütün kalbini kuşatır, onu bir yere kadar melekût ve gayb âlemiyle aşına kılar ve hakikatlerin görünen görünmeyen bazı çehreleriyle tanıştırır.⁵²

2. Şuhûdî mârifet, derûnî ve içsel bir algı olup deyim yerindeyse bir tür tatma ve tadına varmadır. Ârif bu vesileyle hakikatin bizzat kendisiyle yüzleşir ve onu ayan beyan müşahade eder. Nitekim her şeyin bizzat zâtını huzûrî olarak idrak ettiği için de ruh ve kalbindeki bütün şek ve şüphe perdeleri tamamen ortadan kalkar, sağlam ve sarsılmaz bir şuur iç dünyasında yer edinir.⁵³

3. Şuhûdî mârifet, kalp ve duygularla bağlantılı olduğu için, insanın bütün varlığını bir zindelik ve coşkuyla donatır. Kalplere heyecan, şevk, cüret, muhabbet, ürperme, teslimiyet ve şefkat duygularını taşır ve ruhları bütün erdemsizliklerden arındırır.⁵⁴

4. Şuhûdî mârifet, sâlike sabır, metanet, direnç ve sır saklama hasletlerini armağan eder. Zira o artık varlık âleminin bütün sır ve gizemlerine vakıf olduğu için başına gelen bütün bela ve sıkıntılar karşısında sabırla direnir. Ayrıca kalbi, kâinatın gaybî yüzünü görüyor ve her şeyin özünü idrak ediyor olmasına rağmen tüm bunları bir sır olarak saklar ve asla ağzını açmaz.⁵⁵

5. Şuhûdî mârifet, her ne kadar bireysel bir algı olsa da, bütün herkes için müyesserdir. Zira insanoğlunun zât ve hakikati bu mârifeti kaldırabilecek bir kıvamdadır. Elbette bu, bir kemâl talibi ve mânevîyat yolcusunun dünya ve bütün cazibelerinden uzak durarak bütün sahte aidiyetlerden kurtulması, kalp ve mârifet nurunun kalbine doğması için ruhunu tertemiz kılması sonucunda hâsıl olur.⁵⁶

⁵² el- Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk, s. 10.

⁵³ A.g.e.

⁵⁴ En-Nuhbe, s. 44.

⁵⁵ A.g.e.

⁵⁶ A.g.e.

Feyz'in şuhûdî mârifetle ilgili dile getirdiği her şey Ehl-i Bey'ten ri-yayet olunan hadislerdir. Bu cümleden İmam Ali (a.s) Kumeyl b. Ziyad Nahai'ye nefis tezkiyesi ve kulluk yolunu kat etmek neticesinde ârifler için hâsıl olan şuhûdî mârifet ve yakîni kesin bilgi ile ilgili şöyle buyurur:

“Kemal derecesinde bir ilim, sâliklerin kalplerine doluşmuştur. Onlar yakînin özünü hissetmişlerdir. Heva-heves esiri dünya ehline zor gelen her şey on-lara kolay gelir. Onlar, cahillerin korkup dehşete kapıldıkları şeylerle ün-siyet bulmuşlardır.”⁵⁷

O, başka bir yerde ise şöyle buyurur:

“Gerçek ârif, kendi kalbini ihya eden, nefsinı öldüren ve öyle bir merhaleye erişebilen kimsedir ki bedeninin ağırlığı ona hafif ve ruhun kabalıkları ona yumuşak gelir. Parıltılı bir nur onun dünyasına doğmuş ve yol güzergâhını aydınlatmıştır.”⁵⁸

3. Nokta: Burada, şuhûdî mârifetin nasıl elde edileceği meselesini ele alacağız. Feyz'in eserlerinde, bu mârifete erişmek üç şarta bağlıdır:

1. Eğitim ve öğretim süreci, ilâhî ve semavî bir renk taşımali, hem eğitimci-öğretmen hem de öğrencileri Allah'a yaklaştıracak bir seyir iz-lemelidir. Bu itibarla da hem eğitimci hem de öğrenciler Allah rızasını gözeterek eğitimi verip öğrenim görmelidirler. Ayrıca bildikleriyle amel etmeli ve bunları başkalarına da aktarmalıdır. Bilmedikleri konulara girmemeli ve insan bilgisinin erişemeyeceği meselelerden uzak durma-lıdır. Eğitim ve öğretim, tam anlamıyla bir sevgi ve ahlâk zemini üze-rinde şekillenmelidir.⁵⁹

2. Dinin ana esas ve ilkeleri söz konusu olduğunda bir sülûk ehli-nin yegâne başvuru kaynağı, Kur'an'ın muhkem ayetleri, Ehl-i Bey'tin (a.s) sahih hadisleri ve ulemanın üzerinde ittifak ettikleri kesin hüküm-ler olmalı, şahsi fikir ve görüşler bu tür konular hususunda bir kenara bırakılmalıdır. Zira imanî hakikatler ve varlığın âleminin özüne vakıf ol-mak akıl dairesinin ötesindedir. Dahası akıl, çoğunlukla nefsanî arzula-rın esiri konumundadır. Öyleyse bir sâlik, sâlih ameller, sâlih insanlarla

⁵⁷ Nehcu'l-Belağa, 147. Hikmet; el-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 1, 64-65; Kelimât-ı Mekkûne, s. 244.

⁵⁸ A.g.e., 218. Hutbe.

⁵⁹ En-Nuhbe, s. 44-45.

dostluk, onların nasihatlerine kulak vermek, kelimcilerin söz dalaşı, riya ve nifak yüklü ortamlarından uzak durarak inançlarını doğru bir temel üzerine inşa etmelidir.⁶⁰

3. Şer'i ve fıkhi hükümler hususunda, sülûk ehli fakihler ve umum ulemanın üzerinde ittifak ettikleri ahkâma teslim olmalı ve üzerinde ittifak edilmemiş meselelerde ihtiyat ile amel etmelidir. İhtiyatın mümkün olmadığı durumlarda ise delil bakımından en güçlü fetva ile amel etmeli; yani en âlim ve en takvalı bildiği müçtehidin fetvasına bağlı kalmalıdır.⁶¹ Elbette burada temel ilke, bir sâliki Hak'tan alıkoyacak ve kendisiyle meşgul kılacak her iş ve uğraştan uzak durmaktır.

4. **Nokta:** Şuhûdî mârifet, Allah'ın özel lütuf ve inayeti olmadan ve bir sâliki, ilâhî ilham ve hidayete mazhar kılacak sebepler zinciri şekillenmeden müyesser olmaz. Malum olsa gerektir ki ilâhî inayet ve ilhama mazhar olmanın en temel şartı, tüm varlığıyla Allah'a adanmak, her diam onun zikri ve fikri ile meşgul bulunmaktır. Bu hususla ilgili *Kelimât-ı Mekkûne*'den şu ibareyi nakletmek yerinde olur:

Şuhûdî mârifet, ilâhî ilham yoluyla elde edilir. Elbette bu, dünyayla bağlarını koparmış, zikir ve fikri şiar ve düstur edinip kalplerini saf ve duru kılmış, bütün erdemsizliklerden arındırmış ve erdemlerle bezemiş biri için müyesserdir. Elbette bunların hiçbirisi, züht ve arınma olmadan, şeriat-ı mübin ve takva ile amel edilmeden hâsıl olmaz.⁶²

5. **Nokta:** Bu nokta 'Allah'ı görmek' hakkındadır. Peki, acaba bir sâlik ve ârif Allah'ın zâtına dair şuhûdî mârifete erişebilir ve onu görebilir mi? Bâtınî bir idrakte âlemlerin Rabbinin isim, sıfat ve fiillerinin özüne varabilir mi? En genel anlamıyla, bir ârif şuhûd sahasında nerelere kadar gidebilir ve hangi hakikatlere şahit olabilir?

Hiç kuşkusuz yüce ve hakîm rabbimiz tanınmak ve bilinmek istemiştir. Zira Feyz-ı Kâşânî'nin tabiriyle, Rabbimiz eğer tanınmak ve bilinmek istemeseydi, kendisini tüm mahlûkattan gizlerdi. Bu durumda ise hiç kimse onu tanıma lûtfuna erişemezdi. Yani eğer Allah peygamber göndermeseydi ve bir 'bâtınî hüccet' olan aklı insana bahşetmeseydi;

⁶⁰ A.g.e., s. 46.

⁶¹ A.g.e.

⁶² *Kelimât-ı Mekkûne*, s. 85-89.

eğer insanı, Allah'ı tanıma arzusuyla kıvam bulmuş bir fitrat üzere yaratmasaydı, hiçbir insan Allah'ı idrak edemezdi. Dolayısıyla Allah, kendisi bizzat tanınmayı dilemiştir.⁶³ Kur'an ayetleri ve hadis-i şeriflerden de Allah'ın tanınma ve bilinmeyi murat ettiği açık bir şekilde anlaşılabilir. Örneğin Hakk Teâlâ şöyle buyurur:

﴿سُتْرِهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّى يَسَبِّحَ لَهُمْ أَنَّهَ الْحَقُّ أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ﴾

“Biz ayetlerimizi hem âfakta, hem de kendi nefislerinde onlara göstereceğiz; öyle ki, şüphesiz onun hak olduğu kendilerine açıkça belli olsun. Her şeyin üzerinde senin Rabbinin şahit olması yetmez mi?”⁶⁴

Feyz, bu ayetin tefsirinde, Allah'ın şuhûdî mârifetle idrak edilebileceğini gündeme getirir ve şu iki nükteye değinir:

1. Bu ayet-i celile, “yaratılıştan yola çıkarak yaratamı ispatlama” yöntemi düzeyinde bir delil içermez. Zira bu yöntem, avam ve ilim ehlinin orta düzeyi için geçerli olup Allah zül' celali tanımak için kâfi değildir. Ayrıca bu yöntem, sadece maddî âlemin bir yaratıcısı olduğu hakikatini ispata dönüktür ve hiçbir şekilde kendi zatı ile kaim Vacibu'l Vücud'u ispat için yeterli değildir.⁶⁵

2. Ayette geçen “Hem âfâk, hem de kendi nefislerinde ayetleri göstermek” tabiri, Hz. Hakk'ın isim ve sıfatlarını şuhûd imkânına matuftur. Yani bir ârif öyle bir mertebeye erişebilir ki Allah'ı bulur ve onun isim ve sıfatlarından gayri hiçbir şeyi görmez olur ve bütün varlık âlemi onun gözünde yok hükmünde sayılır.⁶⁶

Feyz, bu ayete istinaden, Hadid, Haşr ve İhlas surelerindeki ayetlerden de yardım alarak; ayrıca bu ayetlerin tefsiri sadedinde varit olan hadisler, *Nehcu'l Belağ'a* dan bazı tabirler ve Arefe Duası'ndan bazı kesitlere de dayanarak şu sonuca ulaşır: Allah'ı şuhûdî mârifetle tanımak mümkündür. Elbette bu şuhûd, sadece Allah'ın isim, sıfat ve fiillerine dönüktür

⁶³ El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 8, s. 67-68.

⁶⁴ Fussilet: 53.

⁶⁵ Tefsir-i Sâfi, c. 4, s. 364-365.

⁶⁶ Kelimât-ı Mekkûne, s. 4-5.

ve asla Allah'ın zâtını idrak ile alakalı değildir.⁶⁷ Bu konunun devamında Feyz'in ilâhî esma, sıfat ve fillerinin idrakinin mümkün olduğuna dair delillerini ele alacağız. Fakat Feyz'in zât-ı ilâhînin şühûduyla ilgili açıklaması şu çerçevededir:

Hiç kuşkusuz zât-ı ilâhiye şühûdî mârifet mümkün değildir. Zira Allah'ın gayri mütenahi (sınırsız) zatı, hem izan ehli düşünürleri hem bütün ârifleri hem de nebiler, peygamberler ve mele-i aladaki kerrûbi melekleri hayretlere gark etmiştir.⁶⁸

Feyz, başka bir ibarede şöyle der:

Hakikatin özüne hiçbir yol yoktur. Zira o, her şeye 'muhit'tir (her şeyi kuşatandır). Dolayısıyla hiçbir şeyin ihata sahası onu kuşatamaz. Bir şeyi idrak ise, o şeyi ihata olmaksızın mümkün değildir. Demek ki **onlar ilimleriyle onu kuşatamazlar**. Hakikatin özüne vardığı zehabına kapılanlara asla itibar edilmemelidir. Bilakis ağzı toprakla doldurulmalıdır ki bir daha bu tarz yanlış sözler söyleyemesin. Zira insanoğlunun en derinlikli şühûd ve tefekkürü dahi neticede bir beşer ürünüdür.⁶⁹

*Anka, kimseye av olmaz; toppla tuzağını!
Zira orada tuzak, rûzgârın elindedir daim
Bu girdapta nice binler gemi gark olmuştur da
Bir tahtası olsun sahilde bulunmamıştır!*⁷⁰

Fakat Feyz, Hak Teâlâ'nın isim, sıfat ve fiillerini şühûd ile ilgili şöyle der:

Zât'ın ru'yeti meselesinden geçecek olursak, Hakk'ın isim mazharlarında tecelli makamında, zatın her varlıkta bir zuhur ve tecellisi ve her aynada bir yansımaları hükmündeki sıfat ve fiiller gönül gözü ve yakîn nurunun medediyle Hz. Rabbu'l-Âlemin müşahade olunur.⁷¹

Vuslat ehli bir ârifin kalbi, yakîn nuruyla aydınlandıktan sonra Allah'ı gönül gözüyle görebilir. Tabi ki kalp ile müşahade, gözle müşahadededen tamamen farklıdır. Hiç kuşkusuz kalp, gayb âlemlerine açılan

⁶⁷ A.g.e., s. 247-248.

⁶⁸ A.g.e.

⁶⁹ A.g.e., s. 18.

⁷⁰ A.g.e., s. 3.

⁷¹ A.g.e.

bir penceredir ve nice harikulade ahvale sahiptir. Feyz başka bir ibarede ise şöyle der:

Kalp iman ve yakîn nuruyla aydınlandığı zaman, evham ve hayallerden arınır, ilâhî esma ve sıfatın yansıdığı bir aynaya dönüşür ve bütün ilâhî maârif o aynada tecelli bulur. Nitekim bir kutsi hadiste şöyle buyrulur:

“Ne yerlere ne de göklere sığarım ben; lakin mümin bir kulumun kalbine sığarım!”

Resul-i Ekrem, kalbine iman nurunun doğduğu birine şöyle buyurur:

“Müftüler ne derlerse desinler; sen kalbinden fetva iste!”

Bunun sebebi, ilâhî esrarın böylesi bir kalpte tecelli bulmuş olmasıdır.”⁷²

6. Nokta: Bu konunun sonunda, Feyz’in ilâhî esma, sıfat ve fiillerin şühûduna dair Kur’an ve hadislerden derlediği delillere değineceğiz:

Kur’an ayetleri:

1. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

﴿وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي﴾

“Musa tayin ettiğimiz vakitte (Tûr’a) gelip de Rabbi onunla konuşunca Rabbim! Bana (kendini) göster; seni göreyim dedi.”⁷³

Feyz, bu ayetin açıklamasında Allah’ı şühûd ve ru’yet ile ilgili hadisleri de zikreder ve şöyle der:

Allah’ı ru’yet hususunda söylenebilecek en derinlikli söz, İmam Ali’nin (a.s) şu buyruğudur: Rabbimiz başımızın üstündeki gözlerimizle görülemez, akıl ve mantıkla kavranamaz. O, gönül gözüyle görülür. Dolayısıyla Allah’ın görülemeyeceği zehabına kapılanların sözleri yanlıştır.⁷⁴

2. Allah’ı ru’yet ile ilgili ayetlerden biri de mirac ayetidir:

﴿مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى أَفَتُمَارُونَهُ عَلَىٰ مَا يَرَىٰ﴾

⁷² A.g.e., s. 26.

⁷³ A’raf: 143.

⁷⁴ Tefsir-i Sâfi, c. 2, s. 232-236.

“Gözünün gördüğünü gönlü yalanlamadı. Onun gördükleri hakkında şimdi kendisi ile tartışacak mısınız?”⁷⁵

Feyz, bu ayetin açıklamasında da Elibeyt'ten (a.s) varit hadislere istinat eder ve en son şu nükteyi hatırlatır:

Allah'ı ru'yet meselesi, çok incelikli bir konu olduğu için, bu husustaki rivayetler de farklı farklıdır.⁷⁶

Allah'ı ru'yet konusuyla ilgili daha birçok ayet mevcuttur. Fakat biz bu kadarıyla yetiniyoruz.⁷⁷

Hadisler:

Masumlar'ın (a.s) rivayetlerinde de bu konuya dair birçok hadis varit olmuştur. Biz burada sadece üç örnekle yetineceğiz:

1. İmam Ali (a.s) Za'leb Yemani'nin “Sen hiç rabbini gördün mü?” sorusuna cevaben şöyle buyurur:

“Ben hiç görmediğim birine ibadet eder miyim?” Za'leb: “O'nu nasıl görüyorsun?” diye sordu. İmam (a.s): “Zâhiri gözlerle o, görülemez. Onu iman'ın hakikatleriyle gören kalplerdir.”⁷⁸

Feyz, şöyle der:

“Bu semavî söz, ‘mele-i a'la'daki mükerrer meleklerin: Eğer bir adım daha yaklaşırsan yanarsın nidasına muhatap oldukları, rububiyet dergâhında mukarreb olanların biz: Sana mârifeti hakkıyla bilemedik dedikleri ve hal-kın genelinin her daim: Allah nasıl gözlerden gizlenmişse akıllardan da gizlenmiştir diye tekrarladıkları bir ortamda dile getirilmiştir.”⁷⁹

2. Ebu Basir: “Acaba müminler kıyamet günü Allah'ı görürler mi?” diye sorunca İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurur:

“Evet, hatta kıyametten önce dahi onu görebilirler!” Ebu Basir tekrar sordu: “Ne zaman?” İmam: “Zer âleminde” diye buyurdu. İmam Sâdık (a.s) bir süre sustuktan sonra şöyle devam etti: “Müminler kıyamet gününden önce ve

⁷⁵ Necm: 11-12.

⁷⁶ Tefsir-i Sâfi, c. 5, s. 89-90.

⁷⁷ Bkz. Tekasür: 5-6; En'am: 75; Bakara: 55; A'raf: 172; Fussilet: 54.

⁷⁸ Nehcu'l-Belağa, s. 179.

⁷⁹ Kelimât-ı Mekkûne, s. 3.

dünyada iken Allah'ı görürler. Yani sen şu anda Allah'ı görmüyor musun?" Burada maksat, Allah'ın 'ism-i a'zamı'nı görmektir. Ebu Basir: "Kurban olduğum! Peki, ben bu hadisi halkın arasında nakledebilir ve Allah'ı görebileceğimizi söyleyebilir miyim?" diye sorunca İmam (a.s) şöyle buyurdu: "Sakin bunu yapma! Zira halkın idrak düzeyi farklı farklıdır. Bazıları bu meseleyi anlayacak güçte değildir. Dolayısıyla inkâra yönelirler." En son şöyle buyurdu: "Kalple görmekle gözle görmek arasında fark vardır!"⁸⁰

3. Allah Resulü (s.a.a) şöyle buyurur:

"Allah Teâlâ'nın doksan dokuz ismi vardır. Kim sayarsa cennete girer." Sonra da bu isimleri tek tek sayar.

Şeyh Saduk, bu hadisin açıklamasında şöyle der:

"Burada saymaktan murat, sadece dil ile saymak değildir. Mümkün olduğunca Allah'ın isimlerine ihata ve bu isimlerin anlamına vukuftur. Aslında Allah'ın isim ve sıfatlarını anlam ve hakikatine vukuf sadece şuhûdî ilimle mümkündür."⁸¹

Feyz ise gayet güzel bir açıklamada bulunur:

Allah'ı ru'yet ve şuhûd inayetine erişenler şu sıfatları haizdirler:

1. Dünyanın fesat, fena, aldatıcılık ve zevaline hakkıyla tanıklık edenler ve onunla bütün gönül bağlarını koparanlar.
2. Âhirete tam anlamıyla ve hakkıyla dikkat edenler ki onlar o âlemin hayat, zevk, huzur ve mutluluğunu idrak edenlerdir.
3. Onlar ölümü, kul ile Rab arasındaki perdelerin kalkması olarak bildiklerinden onu 'tehlike' olarak görmez, korkuya kapılmaz ve her daim ona erişmek için hazırlık görürler.⁸²

b) Sevgi

Bir sülûk yolcusunun şevk ve heyecanı, bütün her şeyini ve bütün varlığını Allah'a aşk ve muhabbet yoluna adadığı ve bu gönül bağı uğruna her tür tehlikeyi göze aldığı zaman ortaya çıkar. Zira aşk ve seveda, 'ben' ve 'benliği' yok sayma ve tamamen sevgilinin adı ve yâdıyla dolmaktır.

⁸⁰ A.g.e., s. 5.

⁸¹ *Tefsir-i Sâfi*, c. 5, s. 160.

⁸² *Kelîmât-ı Meknûne*, s. 247.

İşte böylesi bir sevgi ve teslimiyet, sağlam bir düşünce altyapısı ve sarsılmaz bir inanç gerektirir. Zira her tür bilgi ve tefekkür böylesi bir aşk ve adanmışlık için zemin olamaz. Dolayısıyla vurgulamak gerekir ki aşk, şuhûdî mârifet ile sarsılmaz bir bağ içerisinde ve ancak böylesi bir mârifet, aşk ve muhabbetin kaynağı olabilir. Zira şuhûdî mârifet, en derinlikli bilgi ve mârifettir.

Feyz, ârifane muhabbet hakkında, birçok eserinde çok geniş ve muhtelif izahatta bulunmuştur. Bu cümleden şunları söyler:

1. Sevgi Yaratılışın Temelidir:

“Yaratılışın temeli, muhabbettir. Yani eğer muhabbet olmasaydı, yaratılış da olmazdı. Zira yaratılış âleminin ilk yapıtaşı, ilâhî muhabbettir. Bu, şu kutsî hadise dayanır:

“Ben gizli bir hazineydim tanınmak istedim de mahlukatı yarattım.”

Buna göre Hak Zü'l-Celal, gönülleri hayran kılan cemalini aşikâr kılmak istemiştir. Bu itibarla âlemi, âdemi ve bütün kâinatı eşsiz veçhinin bir ayna ve ayeti kıldı, yaratılışın ilk yapı taşı var etti ve varoluş âleminin bütün güzelliğini kendi cemaline tabi kıldı. Öyleyse nerede cilve varsa, o O'nun cemalinin bir tecellisidir. Her nur, her zuhur, her varlık, her cezbe ve her feyizde onun muhabbet ve aşkı tecelli etmiştir.”⁸³

Feyz, bu hakikate binaen şu sonuçlara ulaşır:

“O, sevgiden zuhur bulmuş, sevgi vesilesiyle zâhir olmuş ve sevgi onda cereyan etmektedir. Demek ki yaratılışın köken ve menşei muhabbettir. Aynı şekilde yaratılışın varoluş gayesi ve sebebi de muhabbettir. Zira eşya ve kişilere varlık bahşeden Allah'ın muhabbet ve aşkıdır. En genel anlamıyla yaratılış aşkla yoğrulmuş ve bütün varlıklarda sâri ve câridir. İşte bu hakikat, bütün coşku, hareket ve heyecanın asıl sebebidir.”⁸⁴

2. Gerçek Sevgili:

“Gerçek sevgili Allah'tır. Sevgi, sadece ona taalluk eder. Her ki her kimi seviyorsa sevsin, aslında Allah'a âşıktır. Her neye yönelirse

⁸³ A.g.e., s. 85-89.

⁸⁴ El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 8, s. 63-68.

yönelsin ve kime kulluk ederse etsin, aslında ona kulluk etmiştir. Zira yegâne yaratıcı odur ve hiç kimse yaratıcısı dışında hiç kimseye âşık olamaz. Lâkin âdemoğlu ile Hak Teâlâ arasında perdeler vardır. Sebebi ise Leyla, Zeynep ve Aslı gibi dilberlere gönül vermesi ya da altın, gümüş, dünya, makam, mevki yahut bu dünyada gönül verilebilecek diğer herhangi bir şeye bağlanmasıdır. Dolayısıyla insanların gönül verip bağlandıkları her şey ve herkes aslında Allah'a gönül vermiş ve bağlanmıştır. Zira kökenimiz itibarıyla göbeklerimizi onun adına bağlamışlardır. Bu itibarla bütün aşk hikâyeleri, şairane tasvirler, ârifâne şathiyeler ve Leyla ile Mecnun, Yusuf ile Züleyha, Salaman ile Absal, mum ile pervane, gül ile bülbül vs. bütün kitapların hepsi o yar ile vuslata kavuşabilme arzusuyla kaleme alınmıştır. Zira Mecnun'un bakışının kiblesi, görünüşte Leyla olsa da hakikatte Leyla bir aynadan öte bir şey değildir.”⁸⁵

Feyz bu izahatı şu güzel yorumla tamamlar:

“Bütün varlıklar, varlıkları, zuhurları, cemal ve kemâlleriyle Allah'a borçludurlar. Zira insan, ya kendi zâtını sever ya da başkasını. Eğer kendi zâtına sevgi besliorsa, tüm varlığının Âlemlerin Rabbinin bir şurası ve onun sonsuz varlığının bir cilvesi olduğu hakikatine binaen hakikatte o, Allah'ı seviyordur; ama kendisi bunun bilincinde değildir. Eğer başkasını dahi sevecek olsa, bu sevgi ya karşıdakinin cemali dolayısıyladır ya zâhirî yahut bâtınî kemâlleri dolayısıyladır ya da kendisine sunulan bir ihsan sebebiyledir. Hiç kuşkusuz bütün eşya ve bütün şahıslar onun cemal, kemâl ve ihsan aynasında yansıyan birer varlıktan öte bir şey değildirler. Dolayısıyla eğer insan bir güzele âşık oluyor ya da bir kemâl ya da ihsan karşısında hayran kalıyorsa aslında Hz. Hakk'ın cemal ve kemâline âşık olmuştur. Ancak kendisi bunun farkında değildir. Sözün özü, insan hangi cemal, hangi kemâl yahut ihsana gönül vermiş olursa olsun asıl itibarıyla Allah'a gönül vermiştir. Bu sebeptendir ki Hz. Seyyid-i Şüheda Arefe duasında şöyle buyurur:

“Sevdiklerinin kalplerinden kendinden gayri her şeyi zail kılan sensin; öyle ki artık senden gayri hiçbir şeyi sevmez oldular!”

⁸⁵ *Kelimât-ı Mekkûne*, s. 85.

3. Allah'a Sevginin Sonuçları:

“Muhabbetin armağanı, bâtinî arınmışlık, kalp temizliği, ruh ve gönlün bütün erdemsizliklerden ve Allah'tan gayri her şeyden arındırılması ve nefsin bütün dünyevî aidiyetlerden ve Allah'tan gayri her şeyden kurtuluşudur. Zira eğer Hz. Hakka şevk ateşi bir sâlikin kalbinde alevlenmeye başladığında, bütün her şey ve herkesin adı ve yâdını yakar kül eder. Allah'ın evine (kalbe) giren her yabancıyı kovar. İşte bu noktada ârif bir sâlik, özgür ve huzurlu bir şekilde uçmaya hazır bir kıvama gelir ve hakikatler miracına doğru kanat çırpır. Bu itibarla şunu bilmeliyiz ki bâtinî temizlik, hem mârifet kaynağıdır hem yabancıları yakıp kül eder hem de gayet haz yüklüdür. Dahası bu, hazların en lezzetlisi, makamların en yücesi ve tüm her şeyin en önemlisi sayılır.”⁸⁶

Feyz, bu iddiayı İmam Sâdık'ın (a.s) şu buyruğuna dayandırır:

“Allah sevgisi bir kulun kalbini aydınlattığı zaman, bütün diğer istigallerden ve Allah dışında her şeyin zikrinden / anılmasından alıkoymaz.”⁸⁷

Açık olsa gerektir ki bir sülûk ehli ben ve benlik zindanında kurtulduğu vakit, ruhsal bir ferahlık ve huzur bulur ve Rububiyet âlemine yönelir.⁸⁸

4. Allah Sevgisinin Alametleri:

1. Bir Allah âşığının gönlü, bir deniz kadar engindir. Dolayısıyla bu aşkı gizler ve âşıklık iddiası ile gösteriş yapmaktan sakınır. Zira âşık olmak, ilâhî sırlardan bir sırdır ve bu sır saklanmalıdır. Dahası âşıklık yolunda gösteriş, kibir ve kendini beğenmişlik psikolojisini doğurur. Ki tüm bunlardan sakınmak gerekir. Daha da ötesi, bir Allah âşığı, melekler ve Allah velilerinin aşk ve muhabbetini görecektir olsalar kendi aşklarından utanç duyar ve kendi sevgi ve muhabbetlerini gündeme getirecek bir mecal bulamazlar.”⁸⁹

⁸⁶ Nuhbe, s. 84.

⁸⁷ A.g.e.

⁸⁸ A.g.e.

⁸⁹ A.g.e.

2. Bir sâlik ile gerçek sevgili arasındaki perdelerin izale olunmasına vesile olduğu cihetiyle, ölümü sever. Savaş hengâmesinde zirhsız ve bağı açık bir şekilde mücadele eder.⁹⁰

3. Allah'a kulluk ve ibadetten keyif alır. Zira o, 'yâr'in sevdiği şeyleri kendi sevdiklerine tercih eder. Bütün haramlardan da kaçınır. Farz ve müstehap ameller hususumda ısrarcı davranır. Dolayısıyla kalbinin derinliklerinde Allah sevgisi bulunan bir insan, kesinlikle günahlardan uzak durur.⁹¹

4. Bir Allah aşığı, dünya ve dünyada olup biten her şeyi güzel görür ve zevk alır. Zira irfan ehli bir âşık, hayatın acı-tatlı bütün olaylarının Allah'tan geldiğine inanır ve şöyle der: "Âlemlerin rabbi, bazen bana hoşnut olacağım şeyler bahşeder bazen de beni acı olaylarla yüz yüze bırakır. Onun maksadı, benim gözlerimin açılması ve şu dünyanın olaylarının kalıcı olmadığını görebilmemdir. Dolayısıyla dünyaya gönül vermemek gerekir!"⁹²

5. İbadet ve münacat için halvet bir köşeye çekilme arzusu taşır. Allah âşıkları, daima Allah'la baş başa kalamama ve özellikle geceleyin münacat zevkinden mahrum kalma korkusu taşırlar. Zira teheccüd, onların kalp ve ruhlarının kandilidir.⁹³

6. Allah aşığı, Allah'ın zikrine gönül vermiştir. O, Kur'an tilaveti ve ismet hanedanı Ehl-i Beyt'e tevessül ve irtibat ile haz alır.⁹⁴

7. Allah'ı seven bir insan, Allah Resulü'ne (s.a.a) tabiiyet ve manevî seyr-u sülûk yolunda azimlidir. O, gönlünün nurlanıp arınması için her daim abdestlidir, susmak onun şiarıdır, geceleri ihya etmek ve açlık onun yaşam tarzıdır.⁹⁵

8. Allah aşığı, dünyayı düşman bilir ve insanlarla oturup kalkmaktan hazzetmez.⁹⁶

⁹⁰ A.g.e.; *el-Meheccetu'l-Beyda*, c. 8, s. 68.

⁹¹ *El-Meheccetu'l-Beyda*, c. 8, s. 69; *Nuhbe*, s. 84-85.

⁹² *El-Meheccetu'l-Beyda*, c. 8, s. 72-73; *Nuhbe*, s. 84-85.

⁹³ *El-Meheccetu'l-Beyda*, c. 8, s. 71-72; *Nuhbe*, s. 85.

⁹⁴ *El-Meheccetu'l-Beyda*, c. 8, s. 71; *Nuhbe*, s. 84.

⁹⁵ *Nuhbe*, s. 85.

⁹⁶ A.g.e.

9. Allah aşığı, Allah'ın kullarına şefkatle yaklaşır ve onları sever. Fakat Allah düşmanlarına karşı şiddetlidir.⁹⁷

10. Allah aşığı, her daim korku halindedir. Yegâne korkusu ise, sevgi-
linin olmaya ki kendisinden yüz çevirmesi, onu görmek istememesi yahut
dergâhından uzaklaştırmasıdır. İşte bu dert bir aşığın saçlarını ağartır.⁹⁸

5. Allah Sevgisini Arttıran Sebepler:

1. Mârifet: Bir sâlikin Allah'a dönük mârifeti arttıkça, derinleştikçe ve güçlendikçe ona dönük sevgisi de artar ve derinleşir. Zira eğer Allah'tan gayri her şeyin “varlık görünümündeki yokluk” hükmünde olduğunu, Allah'tan gayri mutlak, ezeli ve ölümsüz bir varlığın olamayacağını, bütün nimet ve başarıların Allah'ın karşılıksız bir bağışı olduğunu, Allah'a bağlanmaksızın hiçbir değer, izzet ve büyüklüğe erişilemeyeceği hakikatini hakkıyla idrak edecek olsa, kesinlikle Allah sevgisi daha bir çoğalacaktır.

2. Bütün bağ ve aidiyetlerden özgürleşmek: Allah sevgisinin artması için, bütün maddî bağ ve aidiyetlerden kurtulmak, bir sâliki Hak'tan alı-koyup kendisiyle meşgul kılan bütün engelleri aşmak ve saf bir düşünce ve daimî bir zikir ile gönülleri dünyanın alçaklığından kurtarıp can-ı gönülden Allah'a bağlanmak gerekir.⁹⁹

c) Fena

Allah'ta fani olmak, bir ârifin yok olup yitmesi anlamında değildir. Bilakis, kendi benliğinden özgürleşmek, maddî aidiyet ve bağlardan kurtulmak ve ezeli-ebedi sıfatlarla baki kalmaktır. Bu vaziyet, bir sâlikin ilâhî isim, sıfat ve fiillerinin tecellisine mazhar olması ve bütün fiillerin Allah'ın fiillerinde yok olduğunu görmesi, “Sen atmadın (o oku) attığın zaman; onu atan Allah'tır”¹⁰⁰ ayetinin sırrına vakıf olması; “La havle ve la kuvvete illa billâh” hakikatine erişmesi, bütün eşya ve şahısların bütün isim

⁹⁷ El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 8, s. 73.

⁹⁸ A.g.e., s. 76-77.

⁹⁹ A.g.e., s. 43-50.

¹⁰⁰ Enfal: 17.

ve sıfatlarını Allah'ın isim, sıfat ve fiillerinde ve bütün varlığı Zât-ı Zül-Celal'in zâtında fani bilmesi neticesinde hâsıl olur.”

Feyz, 'fena' hakkında tafsilatlı izahta bulunur; ancak biz yer darlığından sadece beş noktaya değineceğiz:

1. Fena'nın Anlam ve Mahiyeti:

Kulun fâni olmasından maksat, yok olup zeval bulması değildir. Bundan maksat, kulun kendi benliğinden kurtulması, kutsî ilâhî dergâha bağlanmasına mani olan bütün taayyün ve aidiyetlerden özgürleşmesi ve onun beşerî boyutunun rububî ve rabbani boyutuna karışıp yitmesidir.¹⁰¹

Malum olsa gerektir ki bir sâlikin beşerî kalıbından özgürleşmesi, kendi zâtının ihtiyaç, kusur ve noksanlıklarını keşfetmesi ve tüm varlığıyla mutlak gani olan âlemlerin Rabbine teslim olmasıdır. Böylece o, yeniden doğar. Nitekim bir buğday tanesi de yeniden doğmak ve sahip olduğu hakikatin bir cilvesinin aşikâr kılmak ve yeniden doğmak için kendisini toprağa teslim eder. Dolayısıyla 'fena', bir saik için “Allah ile baki kalmak” makamında yeniden doğmak için ölmesi mesabesindedir. Böylece beşeriyet, yaratılmış olmak ve kulluk boyutu, Rabbin rububiyeti boyutunda fâni olur ve izale olur. Neticede ise sâlik, Hakk'ı, mahlûk olmaksızın müşahade eder ve Allah'ın isim, sıfat ve fiillerinin tecellisi ile rabbani bir boyut kazanır. O, artık tıpkı ateşin yakınında duran bir kömür parçası gibidir; gitgide ateşten etkilenir ve nihayetinde kendisi de bir ateş koruna dönüşür. Tıpkı ateş gibi yakar ve çevresini aydınlatır. Oysa o daha önce, kapkara ve soğuk bir cisimden ibaretti.¹⁰²

2. Fena Makamına Nail Olmak:

Sülûk ehli bir ârifin, fena makamına erişebilmek için süratli bir binek ve gerekli yol azığına sahip olması gerekir. Bu süratli binek, ilâhî aşk ve yol azığı ise gayet yüce bir mârifettir. Feyz'e göre fena makamı için gerekli mârifet, ibadettir. Şöyle ki

¹⁰¹ Kelimât-ı Mekkûne, s. 112.

¹⁰² A.g.e.

Bir sâlik bütün övgüler, fazilet ve kemâlleri Allah'a nispet eder; bütün kötülükler, kusur ve noksanlıkları ise kendi nefesine. Zira O, mutlak varlık ve mutlak güzelliştir. Mahlûkat ise kendilerine ait hiçbir şeye sahip değildir; dahası yokluk içinde yokluktur.¹⁰³

Dikkate şayan husus şu ki, işte bu özel anlamıyla 'takva', Kur'an-ı Kerim ve Ehl-i Beyt rivayetlerinde de varit olmuş ve Feyz, bu konuda bu kaynaklara istinat etmiştir. Örneğin:

﴿ مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ ﴾

"Sana ne iyilik gelirse Allah'tandır, sana ne kötülük dokunursa kendindendir."¹⁰⁴

Bu itibarla Allah Resulü de (s.a.a) şöyle buyurur:

"Her kim kendinde bir iyilik görürse, Allah'a hamd etsin; başka bir şey görececek olursa kendi nefinden başkasını kınamasın."

Yine bu hususta İmam Ali (a.s) şöyle buyurur:

"Hamd eden bir insan Rabbinden başkasına hamd etmesin ve her kınayıcı da kendi nefinden başkasını kınamasın."¹⁰⁵

3. Fenanın Alametleri:

Fena makamı, insanın kendi varoluşsal muhtaçlığı, tevekkül ve rıza ile derin bir bağ içerisinde. Bu sebeple, fena makamına erişebilmenin, bir ârifin iç görü ve şühûdun yanı sıra ameli bakımdan da güç ve iktidar kazanmasında harikulade bir etkisi vardır. Feyz, bu makamın kazandırdığı bakış açısıyla ilgili Hâce Nasıruddin Tusî'nin şu sözünü aktarır:

Ârif, kendi nefinden kopup Hakk'a eriştiği zaman, bütün güçleri Allah'ın kudretine gark olmuş, bütün ilim ve mârifetleri onun sonsuz ilminde erimiş, bütün iradeleri onun iradesi karşısında yok olmuş görür. Bütün varlık ve kemâlleri, onun kemâl kaynağından bilir ve hem kendisi hem de di-

¹⁰³ A.g.e., s. 109-111.

¹⁰⁴ Nisa: 79.

¹⁰⁵ Kelimât-ı Mekkûne, s. 110.

ğer mahlûkatın bütün zât, sıfat ve fiillerini Rabbin zât, sıfat ve fiillerinde fani bulur.¹⁰⁶

Fena makamının ameli açıdan sonuçlarına gelince, en başlıcası ilâhî ahlâkla ahlâklanmak ve kurb-ı neVâfil makamına erişmektir. Bu makamda ârifin kalbi, Hakk'ın bir tecelligâhı olurken Allah da onun, gören gözü ve işiten kulağı olur. Demek ki artık onun işlediği her fiil, Allah'ın fiili sayılır ve ârif gitgide 'velayet makamı'na yaklaşmaya başlar.¹⁰⁷

4. Fena Mertebeleri:

Yukarıdaki izahata binaen fena, mertebe mertebedir. Feyz, bu mertebeleri şu şekilde sıralar:

1. Benliğin Fani Olması: Fenanın en alt mertebesi, ahlâkî bir boyuta sahiptir. Buna göre bir sâlik ilkin can ve kalbini bütün kötü sıfat ve fiillerde arındırmalı ve bütün erdemsizlik melekelerinden kurtulmalıdır. Bunun yolu ise heva-hevesler ve hayvanî eğilimlerin kontrolü, şehvet ve öfke ateşinin söndürülmesidir.
2. Fiillerin Fani Olması: Bir sâlik, bütün varlık âlemi ve bütün kemâl ve cemallerin kaynağının Allah olduğunu; bütün her şeyin onunla kıvam bulduğunu; bütün nimet, kemâl, cema, tesir, sebebiyet bağı ve nedenselliğin Allah'tan kaynaklandığını bildiği zaman; bütün görünen-görünmeyen sebepler silsilesini kudret elinde bulunduran, bütün kâinatı idare edenin Allah olduğunun idrakine varıp bütün sebep ve etkenlerin birer araç olmaktan öte bir vasıf taşımadığı hakikatinin sırrına erdiği zaman "fiillerde fani olmak" mertebesine erişir.
3. Sıfatların Fani Olması: Bir ârif, bütün kemâl sıfatlarının Allah'a ait olup yaratılış âleminde zuhur bulan bütün sıfatların dahi onun sıfatlarının bir gölge ve yansıması mesabesinde bulunduğunun bilincine vardığında "sıfatlar fani olmak" mertebesine erişir. Zira bütün kemâl sıfatları asıl itibarıyla Allah'a aittir. Dolayısıyla Allah'tan gayri hiç kimse ilim, kudret, hayat, irade ve diğer kemâl sıfatlarına sahip değildir ve tüm bu sıfatların aslı Allah'a döner.
4. Zatın Fani Olması: Ârif seyr-u sülûk yolunda öyle bir noktaya erişir ki gerçek anlamıyla 'varoluşun' sırf Allah'a ait olduğunu idrak eder ve bütün

¹⁰⁶ A.g.e., s. 111.

¹⁰⁷ A.g.e., s. 111-113.

varlıkları onun bir tecellisi olarak görür. Bu mertebede o, bütün ‘çokluk âlemini’ o nihaysiz ‘nur’un bir yansıması diye bilir. Öyle ki onun gözünde artık bütün çokluk âlemi, bütünüyle itibarî olup varlık adına sadece bir ad ve görünüm taşır.¹⁰⁸

5. Fena Makamı İle İlgili Yanlış Yorumlar:

Feyz, bu hususta gayet önemli bir nükteye değinir: Fiilî, sıfatî ve zâtî fena, ‘hulul’ ve ‘ittihat’ manasına gelmez. Buna rağmen bazı sûfiler, bu tür bir vehme kapılmış ve ilâhî ruhun beşerin topraktan gelme bedenine hulul ettiği iddiasına sahip olmuşlardır. Onlara göre bu mertebeye erişmiş birine ilâhî isimleri isnat etmekte bir beis yoktur. Oysaki bir ârif bir-iki tecelliyi müşahade ile sahip olduğu zâtî muhtaçlıktan bir zerre olsun kurtulamaz. Dolayısıyla böylesi sapkınca bir iddia bir ârife asla yakışmaz.

Allah, Rahman ve benzeri ilâhî isim ve ulûhiyet mertebesini kâinattaki herhangi bir mertebeye isnat etmek, küfrün ve zındıklığın ta kendisi. Aynı şekilde kâinata özgü mertebeleri ulûhiyet dergâhına nispet etmek de dalalet ve sapkınlığın zirvesidir. Yegâne çözüm yolu, İmam Sâdık’ın (a.s) Şu buyruğudur:

“Çıkarma olmadan toplama, zındıklık ve küfürdür. Aynı şekilde vahdet olmaksızın kesret de batıldır. Ancak vahdet ile kesreti bir arada görebilmek tevhitir.”

c) Vuslat ve Mülâkat

Ârifin ‘fena makamı’na erişmesi, bir vuslat müjdecisidir. Zira bütün taayyün ve taalluklardan kurtulup fenafillâh olmak, yar ile vuslat habercisidir ki hiç kuşkusuz gerçek anlamıyla hayat da zaten budur. Allah’a yakınlığın nihai noktası, vuslattır. Bu makam, tanımlanamaz. Vuslat ehli âriflerin kendileri bu makamın bu özelliğine dikkat çekmiş ve şöyle demişlerdir: “Yâri kendisine ayan olan ve hicrandan sonra vuslat şarabını içen bir kuldân daha mutlu ve daha gönenci kim olabilir ki?”¹⁰⁹

¹⁰⁸ A.g.e., s. 110-114.

¹⁰⁹ Seccadî, *Ferheng-i Istilâhât ve Tabirat-ı İrfanî*, s. 786-787; bkz. *Deh Risale*, Risale-i Mişvak, s. 350.

İmam Sâdık (a.s) şu görkemli ifadelerle konuyu izah eder:

“Eğer insanlar Allah’ı tanıma mutluluğunu tadacak olsalar, dünyanın mutluluk ve zevklerine asla dönüp bakmazlar. Dünya onların gözünde ayaklarının altındaki toprak gibi olurdu. Zira o yar ile vuslat bulanlar, kendilerini daima Allah velileriyle birlikte cennet bahçelerinde huzur ve sükûnet içerisindeymişler gibi hissederler.”¹¹⁰

Feyz, ilkönce vuslat ve mülakatın anlamını izah etmiş sonra da ayet ve hadisler ışığında bu anlamı yorumlamıştır. Biz burada kısaca bu hususu ele almaya çalışacağız:

1. Vuslat ve Mülakatın Anlamı:

Feyz, vuslatı zâhir ve bâtın arasında bir bağlantı halkası olarak görür ve âriflerin dilinden şu ifadeyi dile getirir: “Mülakat ve vuslat, Hz. Hakk’ı cem’ ve tafsil makamında tanımadır.” Yani vuslata ermiş bir ârif, öyle bir mertebeye yükselir ki artık ‘ayrılığı’ ‘birlikte’, ‘vahdeti’ ‘kesrette’, ‘kesreti’ ‘vahdette’, ‘Hakkı’ ‘halkta’ ve ‘halkı’ ‘Hakta’ müşahade edebilir. Öyle ki ‘Hak’ ve ‘halkı’ bir arada görür, ‘halkı’ görmek onu ‘Hakkı’ görmekten alıkoymaz, ‘halk’ ile ilişkisi ise onu ‘Hak’ ile irtibattan gafil bırakmaz.¹¹¹

Hakikatte vuslat ehli bir ârif, Allah’a doğru yolculuğunu nihayetine erdirmiş ve kesretten vahdete kavuşmuştur. Dahası onun isim ve sıfatlarında gark olmuş ve isim, sıfat ve fiili tecellilerin etkisiyle tam anlamıyla ‘beka billâh’ derecesine yükselmiştir. Ârif-i vasıl, tüm bu kemâllere rağmen mazharlar ve kesret âlemine de dönebilen ve insanlara sevgi, aşk ve şefkatle yaklaşp büyük bir iştiaak ile onların dertlerine ortak olan kim-sedir. Zaten vuslat şevkiyle halka karşı sevgi ve şefkati bir arada barındırabilmek güzelliğin zirvesi değil midir? Hâfız’ın tabiriyle:

Meleklerin nefesinden melûl olmuşum ben
Ama âdemoğlunun laf-u güzafına katlanırım sırf senin için
Bir yanda züht hırkası diğer yanda şarap kadehi;
Gerçi birbirlerine yakışmazlar
Ama tüm bu çeşitliliğe ben, katlanırım sırf senin rızan için

¹¹⁰ Kelimât-ı Mekkûne, s. 156-157.

¹¹¹ Nicolson, İrfan ve Müslüman Ârifler, s. 10 ve 262-263.

2. Kur'an ve Hadiste Mülakat:

Kur'an-ı Kerim'de bazı ayetlerde 'lika' (mülakat) kavramı kullanılmıştır. Örneğin:

﴿فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا﴾

“Artık her kim Rabbi ile mülakat/ O'na kavuşmayı umuyorsa, iyi iş yapsın ve Rabbine ibadette hiçbir şeyi ortak koşmasın.”¹¹²

Feyz, bu ayeti hem 'vahdet' hem 'kesret' hem de 'her ikisini bir arada' görmek diye tefsir eder ve şöyle der:

“Rabbini isim ve sıfat mazharları ve 'afak ve nefislerde' müşahade etmek isteyen herkes, sâlih amel ile iştigal etmelidir. Fikirle zikri sağlıklı bir şekilde bir arada barındırabilmelidir ki basiret gözüyle en hakiki anlamıyla yegâne olan Hakk'ı müşahade ve ondan gayri hiçbir şeyin hiçbir varlığının bulunmadığını idrak edebilsin. Rabbine kullukta, hiç kimseyi ona ortak tutmasın. Nereye ve neye baksa sadece onu bulsun ve onun isim ve sıfat mazharlarını müşahade etsin. Hem afak hem de enfüste bir tek onun ayetlerini görsün ve bütün varlığıyla şu hakikatin idrakine varsın ki ezelde ve ebette; geçmişte, şimdide ve gelecekte var olan her şey aslında yokluktan ibarettir ve bir tek onun veçhi bakidir.”¹¹³ Elbette bazı ârifler bu dünyada iken o yârin vuslatına erişirler; ne mutlu onlara ki ne güzel bir makamdır bu! Bu makama erişemeyecek olsalar dahi kıyamette o yârin vuslatı elbette hâsıl olacaktır.¹¹⁴ Nitekim şu ayet-i celile bu hakikate işaret buyurmaktadır:

﴿مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ فَإِنْ أَجَلَ اللَّهُ لَاتٍ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

“Kim Allah'a kavuşmayı umuyorsa, bilsin ki Allah'ın tayin ettiği o vakit elbet gelecektir. O, her şeyi işiten ve bilendir.”¹¹⁵

Şu emanet canı Hâfız'a bağışlayan dostun

*Bir gün yüzünü göreceğim ve ona teslim edeceğim*¹¹⁶

¹¹² Kehf: 110.

¹¹³ Kelimât-ı Mekkûne, s.155

¹¹⁴ A.g.e., s. 155-156.

¹¹⁵ Ankebut: 5.

¹¹⁶ Kelimât-ı Mekkûne, s. 156.

Miraç gecesi, Yüce Allah Peygamber Efendimiz'e (s.a.a) şöyle buyurdu:

“Ben sâlih kullarım için gözlerin görmediği, kulakların işitmediği ve hiçbir beşerin kalbinden dahi geçmemiş şeyler hazırladım. “

Burada söz konusu olan eşsiz zevk ve benzersiz nimetten maksat, yar ile vuslat ve sevgili ile mülakatın henüz bu dünyada iken mümkün olmasıdır. Yârin vuslatına erişenler, hiç kimsenin kalbinden dahi geçirmediği, gözlerin görmediği ve kulaklarının işitmediği keşif ve hakikatlere ulaşırlar.”¹¹⁷

2. Nihaî Gaye

a) Velayet

Feyz, şöyle der:

Velayet, Hak Teâlâ'ya yakınlığın yüce zirvesi; nübüvvet ve imametın batını ve ilâhî feyizlerin bir aracıdır. Velayet rütbesine erişmiş bir sâlik, 'kun' (ol) makamına sahiptir.¹¹⁸

Feyz, irfânî eseri *Kelimât-ı Mekkûne*'de birkaç bölümü 'veli' ve 'velayet' konusuna ayırmıştır. *İlmü'l-Yakîn* ve *Tefsir-i Sâfi*'de ise dağınık bir şekilde bu hususa değinmiştir. Biz buraya özet bir şekilde o nur damllarından birer damla taşımaya çalışacağız.

1. Velayetin Kökeni ve Kaynağı:

Velayet, Allah Teâlâ'nın zâtî niteliklerindendir. Bu sebeple Kur'an-ı Kerim ve hadislerle gelen dualarda 'veli' ve 'vali' sıfatları Allah'a atfedilmiştir. Bu kavram, kullanıldığı bağlamlar göz önüne alındığında “tüm taayyünlerin kaynağı, ilâhî isim, sıfat ve fiillerin menşei ve en genel anlamıyla yaratılış, tedbir, tertip ve hidayet sebebi” anlamlarına gelir. Örneğin bir ayette şöyle buyrulur:

¹¹⁷ A.g.e.

¹¹⁸ *İlmü'l-Yakîn*, c. 2, s. 488. Burada şu ayetlere işaret edilmiştir: Nahl: 40; Meryem: 35; Yasin: 82; Mü'min: 68.

﴿وَهُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ الْغَيْثَ مِنْ بَعْدِ مَا قَنَطُوا وَيَنْشُرُ رَحْمَتَهُ وَهُوَ الْوَلِيُّ الْحَمِيدُ﴾

“O’dur ki, onlar umutlarını kestikten sonra yağmuru indirir ve rahmetini serip-yayar. O, velidir, hamîddir.”¹¹⁹

Başka bir ayette ise şöyle buyrulur:

﴿اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ﴾

“Allah iman edenlerin velisidir onları karanlıklardan nura çıkarır”¹²⁰

Feyz, ‘veli’ kavramının hem Rab hem de kul için hangi anlamda kullanıldığını izah eder. Ona göre Rab için kullanıldığında, ‘muhib’ (seven) ve ‘nasır’ (yardım eden) anlamlarına gelir ve bu hususta ‘fail’ kipi ‘fail’ kipi ile aynı anlamı ifade eder. “Allah’ın veli oluşu, onun kâinatın mütevellisi olduğu, bütün hayırlar, mutluluklar ve güzellikleri bütün yaratılmışlar için istediği, dindarlara yardım ve din düşmanlarını helâk edeceği manasını ifade eder¹²¹... Kul hususundaki kullanımı ise, ‘veli’ kavramı hem ‘fail’ kipi hem de ‘meful’ kipinin anlamlarını taşıyabilir. Zira kul, Allah’a itaat ile yükümlü olduğu ve Allah’ı ve velilerini sevdiği için Allah’ın yardımına mazhar olur. Diğer taraftan kul, nefs-i emmare ve şeytana galip gelip din düşmanlarına düşmanlık eder. Bu itibarla o, ilâhî velayetin bir mazharıdır ve Allah’ın ‘veli’ sıfatıyla ahlâklanmıştır. Diğer taraftan Allah, onun bütün işlerinin mütevellisidir ve o, Allah’ın velayeti altındadır. Dolayısıyla burada ‘veli’, ‘meful’ kipindeki anlama yorulur.¹²² Dolayısıyla ‘veli’ kavramında ‘nusret’ (yardım) ve ‘muhabbet’ manaları içkindir. ‘Vali’ kavramı ise “velayet sahibinin mutlak bir iktidarla halk ve mahlûkatın idaresini üstlendiği” manasını ifade eder. Bu anlamıyla gerçek manada ‘vali’ hiç kuşkusuz Hz. Rabbu’l-Âlemindir. Zira o, tam ve bağımsız bir kudret ve iktidarla bütün varlık âleminin tedbirini elinde bulundurmaktadır.¹²³

¹¹⁹ Şura: 28.

¹²⁰ Bakara: 257.

¹²¹ İlmü’l-Yakîn, c. 1, s. 194 ve 198.

¹²² Tefsir-i Sâfi, c. 2, s. 260.

¹²³ İlmü’l-Yakîn, c. 1, s. 206.

2. Velayetin Anlamı

Velayet kavramı nerede kullanılırsa kullanılsın bir ortak anlam paydası vardır: İrtibat, bağlantı, birliktelik, ilişki ve bağımlılık. Bu sebeple ârifler, hadîşçi ve tefsirciler, ‘velayeti’ yakınlık, sevgi, yardım, emirlik, boyun eğmek ve tasarruf yetkisi gibi anlamlarda kullanmışlardır. Açıklamak gerekirse; bir kul, Rabbiyle irtibat kurduğu, ona yakınlaştığı ve onun hakikatinde fani olup onun bekasıyla bâkî olduğu zaman, yine onun izniyle kâinatta tasarrufta bulunabilir.¹²⁴

Bu itibarla Feyz, şu sonuca ulaşır:

Kul ve Rab arasındaki irtibat, bağ ve bağımlılığın gereği, ‘keramet’ tir. Bir Allah velisi, Allah’la olan bağ ve bağlantısı dolayısıyla hem her şeyin hakikat ve bütününe vakıf olması bakımından gaybdan haber verebilir; hem de doğaüstü işler yapabilir ve kâinat üzerinde tasarrufta bulunabilir. Bu itibarla, yüce mertebelere erişmiş ârifler derler ki: İnsan-ı kâmil, varlık âlemi vücudunun ruhu mesabesindedir. Ruh nasıl bedenini sevk ve idaresini elinde bulunduruyor ve istediği gibi tasarrufta bulunabiliyorsa, İnsan-ı kâmil de tüm kâinatta tasarrufta bulunabilir. Bu sebeple İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurur: Biz imamlar, bizzat Allah’ın bir eseriyizdir ve siz insanlar bizim eserlerimizsiniz.” Sonuçta bir Allah velisinin kâinatta tasarrufta bulunabileceği, kâinatın idaresini elinde bulundurabileceği ve tanrısal bir görev üstlenebileceği hakikatini garipsememek gerekir. Zira demir nasıl ateşle irtibat neticesinde tutuşup kor haline geliyor ve ateşin vasıflarını kazanıyorsa bir Allah velisinin ruhu da ilâhî nur ile nurlanır, onda fâni olur ve varlık âlemini kendi denetimine alır.¹²⁵

Sonuç itibarıyla, bir insan kendi varlığını eğitir, kendini yetiştirip geliştirir ve hem iradesi hem de gönlünden geçen ve ağzından çıkanları kontrol altına alıp boş şeyler yemez ve bütün aidiyetlerinden, arzularından vazgeçebilirse, ilâhî velayete erişme salahiyeti elde eder.

3. Velayetin Kısımları:

Ârifler, ‘velayeti’ genel ve özel diye iki kısma ayırmışlardır. Genel velayet, bütün müminler için geçerlidir. Fakat özel velayet, sadece vuslat ehli âriflere özgüdür. Bu kısım, dört aşamaya sahiptir: Hatemu’l Enbiya

¹²⁴ A.g.e., s. 108, 206 ve 489. Bkz. *Kelimât-ı Mekkûne*, s. 186.

¹²⁵ *Kelimât-ı Mekkûne*, s. 120-121.

Muhammed Mustafa'ya (s.a.a) mahsus 'velayet-i uzma', diğer peygamberlere özel 'velayet-i kübra', Allah velilerine özgü 'velayet-i vusta', müminler ve âriflere mahsus 'velayet-i suğra'. Velayet-i suğra sahibi insanlar ise 'kutuplar', 'âbdâl', 'evta'd', 'nuceba' ve 'nukeba'dan ibarettir.¹²⁶ Bu arada bazı düşünürler de velayeti: Muhabbet, imamet, hükümet, mârifet, tarikât ve mânevîyat velayeti diye taksim etmişlerdir.¹²⁷

Feyz, velayeti iki kısma ayırır: Mutlak velayet ve sınırlı velayet. Mutlak velayet, ezelden beri var olan ve ebediyete kadar baki kalacak velayettir. Bu kısmın hakikat ve mahiyeti, bir insan için mümkün bütün kemâlleri haiz olmasıdır. Bu velayet, sadece tevhit ehlinin imamı, İmam Ali'ye (a.s) özgüdür. Zira o, Allah Resulü'nün canı mesabesindedir ve Hz. Peygamber onun hakkında şöyle buyurur:

“Ben ve Ali bir nurdan yaratılmışız. Allah benim ruhum ve Ali'nin ruhunu bütün diğer mahlûkattan iki bin yıl önce yaratmıştır.”

Dolayısıyla 'mutlak velayet'in İmam Ali'ye (a.s) mahsus olduğu hakikatinin tanığı Peygamber Efendimizdir:

“Aliyyi Âlâ'nın velayeti bütün peygamberlerle birlikte mestur/gizli iken benimle birlikte meşhur ve aşikâr oldu.”¹²⁸

O Hazretin kendisi de zaten şöyle buyurur:

“Âdem henüz çamur ve toprak iken ben veli idim.”¹²⁹

Bu itibarla Feyz, İmam Ali'yi (a.s) mutlak ilâhî velayetin hatemi ve sahibi, diğer imamları (a.s) ise 'mukayyet velayet' sahipleri addeder. Ona göre Hz. Sahibu'l Emr (a.f) 'mukayyet velayet'in hatemidir.¹³⁰ Feyz en son şu noktayı hatırlatır:

Bir veli, bir peygamberin velayeti altındayken ve ona tabi iken, peygamberin kendisinden üstün olamaz. Zira hiç kuşkusuz 'metbu', 'tâbi' den üstündür. Dahası bir peygamber 'velayet' makamına erişemedikçe zaten 'nübüvvet' (peygamberlik) makamına erişemez.¹³¹

¹²⁶ Seccadî, *Ferheng-i Istilâhât ve Tabirât-ı İrfânî*, s. 791-792.

¹²⁷ Mutahharî, *Yaddaştâ-yı Üstat Mutahharî*, c. 7, s. 424-453.

¹²⁸ *Kelimât-ı Mekkûne*, s. 186.

¹²⁹ A.g.e.

¹³⁰ A.g.e., s. 186-187.

¹³¹ *İlmu'l-Yakîn*, c. 1, s. 489-490.

4. Allah Velilerinin Özellikleri:

Kemal âşıkları, her daim bir Allah velisinin arayışı içerisindeyler. Onunla yoldaş olabilmek için nice zahmet ve zorluklara katlanırlar. Zira Allah velisinin varlığı, hiçbir şerde bulunamayacak özellikler taşır. Hz. Musa'nın (a.s) Hızır'a (a.s) yönelmesi bu özellikler dolayısıyla. Kur'an-ı Kerim bu hususa gayet güzel şu ifadelerle işaret buyurur:

﴿فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا آتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا﴾

“Bu arada ikisi katımızdan kendisine bir rahmet verdiğimiz ve kendisine ilim öğrettiğimiz kullarımızdan birini buldular.”¹³²

Kur'an-ı Kerim'de bir Allah velisinin özellikleri şunlardır: Allah'a kulluk, Allah'ın özel rahmetine mazhar olmuş olmak ve ledünnî ilme sahip bulunmak. Ârif ve sâlikler içerisinde bütün ömürlerini bir Allah velisi bulmak uğruna sarf edenlere rastlamaktayız. Şeyh İsrâk¹³³ ve Şems-i Tebrizî'yi bulduktan sonra etrafında bir pervane misali dönmeye başlayan Mevlânâ bu zümrenin en bariz örneklerindendir.

Feyz, bir Allah velisinin öz özelliklerini on maddede özetler:

1. Kâinatın tedbirini üstlenen meleklerle irtibat ve onlarla konuşabilmek.
2. Bâtunî göz ve kulakla kâinatın hakikatlerinden haberdar olmak.
3. Varlık âleminin hakikat ve mârifetine vakıf bir ruha sahip olmak.
4. Kâinat üzerinde tasarrufta bulunabilmek.
5. Güçlü bir irfânî önsezi ve ilâhî ilhamlardan nasiplenmiş olmak.
6. Allah'ın halifesi makamında bulunmak.
7. Fiil, sıfat ve zâtî mârifeti şuhûd etmiş olmak.
8. Bütün günahlardan uzak durmak ve ilâhî emirlere riayet hususunda tam bir hassasiyet taşımak.
9. Hak'ta mutlak anlamda fâni olmak ve bütün beşeri aidiyetlerden özgürleşmiş olmak.
10. Rabbin bekasıyla baki kalmak.¹³⁴

¹³² Kehf: 65.

¹³³ Şeyh İsrâk, *Mecmua-ı Musannifât*, c. 1, s. 505.

¹³⁴ *Kelimât-ı Mekkûne*, s. 78, 112-113, 116-117-187; *İlmü'l-Yakîn*, c. 1, s. 198, 244, 265, 488.

5. Velayete Erişme Yolları

Feyz ve diğer birçok Şîî ârife göre velayetin kapısı “kendini tanı-
maktır.” Yani bir vuslat eri sâlik ve takva ehli ârif, bütün kalbiyle Allah’a
yönelerak maddî aidiyetler ve Hakk’a mani bütün engellere sırtını dön-
düğünde hiç kuşkusuz kendi muhtaçlık ve bağımlı varlığının idrakine
varacaktır. Dolayısıyla bu muhtaçlık ve bağımlılığın hakikatine vakıf ol-
duğu oranda Hayy ve Kayyum olan Allah’ı bulur, onun dergâhına girer
ve onun bekasıyla beka bularak tüm kâinatta tasarruf edebilme mertebe-
sine erişir.¹³⁵ Ki işte bu, ‘ilâhî velayet’in anlamıdır.

b) Tevhid

Meşhur Şîî ârif Seyyid Haydar Amulî (ö. 787) tevhidi, sırr-ı a’zam
(yüce bir sır) irfanın ilk ve son temeli ve Allah’a doğru seyr-u sülûk yo-
lunun son menzili olarak görür.¹³⁶ O, bütün varlıkların ana mayası-
nın tevhitle yoğrulduğu ve bütün manevî kemâl ve makamların tevhide
borçlu olduğu ve tevhidin irfânî meselelerin en karmaşık ve en derinlikli
konusu olduğuna inanır.¹³⁷ Seyyid Haydar, irfan üzerine kaleme aldığı
Camiu’l-Esrar kitabında tevhidin esrarını ele almış ve haklı olarak bu ki-
tabını Cami-u Esrari’t-Tevhid diye isimlendirmiştir.

Feyz, Şîî irfanını tevhid ve velayetin derin ve metin zemini üzerine
tesis etmiş ve bu alabildiğine hassas iki konu üzerine uzun uzadıya tafsi-
latlı açıklamalarda bulunduktan sonra şu sonuca ulaşmıştır:

Bir kâmil ârif, tevhid âlemine adım attığı ve tevhidin kemâl derecelerini kat
ettiği zaman, hiç kuşkusuz velayetin hakikatine de erişir ve Allah’ın mutlak
velisi Hz. İmamı’l-Muvahhidin Ali b. Ebi Talib’in (a.s) makamına da vakıf
olur. Onun kendi benliği ve Allah’tan gayri her şeyden nasıl özgürleşip arın-
dığını, varlığın dalgalı deryaları ve ilâhî tecellilere nasıl gark olduğu, Allah’ın
isim ve fiilleriyle onun varlığında nasıl mütecelli olduğu, ona mutlak ilâhî
hilafet makamını nasıl bahşettiği ve tevhidin metninde nasıl fânî kıldığını
idrak eder. Zira tevhid ve velayet makamı birbirlerinden ayrılmazlar. Tev-
hid makamına erişenler, Alevi velayet yörüngesine tabidirler.¹³⁸

¹³⁵ A.g.e., s. 78, 112-113 ve 116-117; *Tefsir-i Sâfi*, c. 4, s. 364; *İlmü’l-Yakîn*, c. 1, s. 19.

¹³⁶ Amulî, *Camiu’l-Esrar*, s. 16.

¹³⁷ A.g.e., s. 49-50.

¹³⁸ *Kelîmât-ı Mekkûne*, s. 7-8, 35, 186, 202, 215, 226.

Burada tevhidin manasının daha bir açıklığa kavuşması maksadıyla tevhidin mertebe ve kısımlarını açıklamaya çalışacağız:

a) Tevhidin Mertebeleri:

İbn Arabî, tevhidi 'ahadiyyet' ve 'ferdaniyyet' diye iki mertebe; Hâce Abdullah Ensarî, tevhid-i avam, tevhid-i havas ve tevhid-i hassu'l has; İz-zettin Kâşânî, 'ilmî', 'aynî' ve 'hakîkî' ve Konevî ise 'efalî', 'sıfatî' ve 'zâtî' diye üç mertebe ayırırlar. Fakat Gazzâlî tevhidi 'kışrî' (sathî), 'kışru'l kışr' (sathın sathı), 'lûbbî' (Öz) ve 'lûbbu'l lûbab' (özün özü) diye dört mertebede inceler.¹³⁹

Feyz, bu konuya dair şu eşsiz tespitte bulunur:

Tevhid makamının nihayeti yoktur. Onun mertebe ve dereceleri sonsuzdur. İnsanların mârifet, azim ve nefis üzerinde hâkimiyet bakımından farklı düzeylerde bulundukları göz önüne alındığında, onların tevhitten aldıkları nasibin de farklı farklı olduğu görülür. Bazılarının tevhitten aldıkları pay dağları misalidir, bazılarının bir miskal düzeyinde bazılarının ise bir zerre miktarıncadır. Fakat her halükarda bir zerre de olsa tevhitten nasip almış olmak dahi kurtuluş vesilesidir.¹⁴⁰

b) Tevhidin Kısımları:

Şanı yüce ârifler ve hikmet ehli filozoflar, tevhidi birkaç kısma ayırmışlardır. Feyz de âriflerin metodu üzere tevhidin kısımlarını şu başlıklar altında inceler:

1. Dil ile Tevhid: Tevhidin nuraniyeti öyle bir düzeydedir ki, en nazil mertebesi dahi sonuç verir. Feyz, tevhidin bu kısmıyla ilgili şöyle der:

La ilahe illallah diyen bir insan, Müslüman zümre içerisinde yer alır, canı ve malı saygınlık kazanır. Tabi ki dil ile tevhit, kalp huzur ve gönül rahatlığı için kâfi değildir. İnsanı, şevk, heyecan ve aşka getirmez. Kemale susamışların susuzluklarını gidermez ve âhirette mertebelerin yücelmesine vesile olmaz.¹⁴¹

2. İman ile Tevhid: Allah'ı zât, sıfat ve fiillerinde yegâne ve eşsiz bilmek imanın şartıdır. İmanî tevhid müminler arasında yaygındır. Bu iman

¹³⁹ Amulî, *Camîu'l-Esrar*, s. 77-79.

¹⁴⁰ *İlmü'l-Yakîn*, c. 2, s. 1312.

¹⁴¹ A.g.e.

ise burhan, Kur'an ve hadis yoluyla hâsıl olur. Feyz, bu kısım tevhid ve Hak Teâlâ'nın sıfatları hakkında tafsilatıyla konuşmuştur. Elbette o, sırf bu kadarıyla yetinmez ve diğer herkesi tevhidin en yüce mertebelerine davet ederek şöyle der:

Ey sâlik! Allah'ın zatı, sıfatları ve fiilleri dışında varlık âleminde hiçbir şeyin var olmadığını anlamak için bir adım at. Sonra da daha ileriye yönel ki ayne'l yakîn/hakikat gözüyle şu hakikatin idrakine varabilesin: Allah'ın zatı ve sıfatı dışında hiçbir şey yoktur. Sonra bir adım daha at ki hakku'l yakîne erişesin ve ondan gayri hiçbir şeyin var olmadığını bilesin!

3. Efalî Tevhid: Feyz şöyle der:

Uzun murakabelerden sonra bir sâlik, şu hakikatin keşfine nâil olur: hakiki varlık, mutlak müessir ve sebepler sebebi Allah Teâlâ'dır. Bütün kâinat ve fiillerin kaynağı odur. Diğer sebep ve amiller birer araç; yani sadece 'îdadî' (araçsal) sebepler ve zemin hazırlayıcı olmaktan öte bir rolleri yoktur. Bütün sebepler ve varlık âleminin bütününe idare eden Allah'ın kudret elidir. Her şeyi yerli yerince var eden odur ve bu kudret eli her yerededir. Bir sâlik bu makama eriştiğinde hiç kuşkusuz nice semereler elde eder. Bunlardan biri, bütün varlık âleminin muhtaçlık, çaresizlik ve fakirliğinin idrakine varması ve bütün zâhirî sebeplerden ümidini kesmesi ve mutlak müessir olarak Allah'ı tanınmasıdır. İkincisi, bir sâlik bu mertebeye eriştiğinde, hak ettiği keramet ve izzete de erişir. Dolayısıyla dilencilik, dalkavukluk ve zillate asla duçar olmaz ve bu yollarla dünyasını mamur kılmak peşine düşmez. Üçüncüsü, kendisine kin ve düşmanlık besleyenlerden incinmez ve kötülükler karşısında öfkesini kontrol eder. Zira o, bütün sebep, sonuç, illet ve amillerin kaynağının bilincindedir ve her şeyin nihayetinde Allah'a döneceğini bilir. Tevhidin bu mertebesi, 'efalî tevhid', 'ilmî tevhid' ve 'ilmu'l yakînî tevhid' diye isimlendirmişlerdir. Bu mertebenin kaynağı, deruni murakabedir.¹⁴²

4. Sıfatî Tevhid: Feyz, şöyle der:

Bir sâlik efalî tevhide eriştiğinde, iç dünyası iman nuruyla aydınlanır, sülûk yolunda adım adım hakikate yaklaşmaya başlar ve sıfatî tevhid mertebesine erişir. Bu mertebede, bütün kemâl sıfatlarının asıl itibarıyla Allah'a ait ve herhangi bir insanda bulunan tüm sıfatların mutlak sıfatların bir yansıması olduğunu müşahade eder. Dolayısıyla nerede bir ilim ya da kudret varsa, hepsini onun ilim ve kudretinin bir eseri bilir ve mahlûkatta gördüğü

¹⁴² A.g.e., s. 35 ve 47; *İlmü'l-Yakîn*, c. 24, s. 1312; *Tefsir-i Sâfi*, c. 5, s. 133.

bütün özellikleri Hak Teâlâ'nın sıfatlarının bir cilvesi olarak görür. Malumdur ki bu zevki tatmak, sadece ruhun sefa bulması ve kalbin nurlanması sayesinde mümkündür. Bu mertebedeki tevhidin neticesi, vasfedilemez bir iç huzur ve mutluluktur. Tevhidin bu mertebesini 'sıfatî tevhid' ya da 'aynu'l yakînî tevhid' diye isimlendirirler.¹⁴³

5. Zâtî Tevhid: Ârif bir sâlik, tekâmül seyri içerisinde 'zâtî tevhid' mertebesine erişir. Bu mertebede yakîn ile bilir ki bütün varlık Allah'a mahsustur ve ondan gayri hiçbir varlık yoktur. Bütün diğer 'zatlar' onun zâtının bir yansımasıdır. Bütün mahlûkat ve bütün eşya onun birer gölgesi ve zuhuru ve bütün kâinat, onun bir aynasıdır. Yani muhtelif aynalarda yansıyan şey tek bir nurdur. Onun varlığının bir sınırı olamayacağı için de 'Ondan gayri' diyebileceğimiz hiçbir şeyden söz edilemez. Feyz, bu hakikati izah edebilmek için 'ayna, sayılar, insan ruhu, güneş ışınları' vs. örneklere istinat eder ve 'gerçek birliğin' aynî ve şahsî olduğunu ispatlamaya çalışır.¹⁴⁴

Sözün özü, ârif bir sâlik efâlî, sıfatî ve zâtî tevhide erişebildiği zaman, zatın şuhûd deryasında gark olur ve bütün mertebeleri yok sayar. Dahası hem kendi hem de çevresindeki dünyanın durumundan tamamen bihaber kalıp şu makam ve menzile bir yol bulur:

﴿ اِنِّى وَجِّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِى فَطَرَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ حَنِيفًا وَمَا اَنَا مِنَ الْمُشْرِكِيْنَ ﴾

“Ben hanîf olarak, yüzümü gökleri ve yeri yoktan yaratan Allah'a çevirdim ve ben müşriklerden değilim!”¹⁴⁵

Daha sonra bu yolda ilerledikçe şöyle der:

﴿ قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ ﴾

“Allah tek bir (ehad) dir!”

Feyz'in tabiriyle bu, 'mutlak zâtî tevhid'dir ve ayette geçen 'ehad' tabiri bir sıfat değil 'zât-ı vahdet' ve 'vahdet-i zâtîr'.¹⁴⁶

¹⁴³ Kelimât-ı Meknûne, s. 35 ve 47.

¹⁴⁴ A.g.e.

¹⁴⁵ En'am: 79.

¹⁴⁶ Kelimât-ı Meknûne, s. 35.

4. İrfânî Eğitimin Şartları, Etken ve Engelleri

Şartlar ve Etkenler

İrfan yoluna girmek, kat etmek ve sürdürmek üzere sağlam bir azim kazanabilmek için irfânî eğitimin şartlarıyla tanışmak kaçınılmazdır. Zira konu şudur: potansiyel olarak bütün varlıkların özü ve bütün kâinatın hûlasası konumunda bulunan bir varlık kendi iç dünyasına bir yolculuk neticesinde iç âlemini keşfetmek, melekûtî hakikatleri öğrenmek, varlığın esrarını çözmek ve ilâhî bir varlığa dönüşmek istemektedir. Bizim seyr-u sülûk şart ve etkenlerinden kastımız, yokluğu durumunda sülûk yoluna ya asla girilemeyecek ya sürekliliği ve sebatını zedeleyecek ya yol güzergâhında sapmaya yol açacak yahut gereken veçhiyle sonuçlanmasına mani olacak faktörlerdir. Tabi unutulmamalıdır ki bu şart ve etkenler, kişiden kişiye ve konumdan konuma farklı farklıdır. Biz burada sülûk için gerekli sayısız şart ve etken içerisinde Feyz'in ele aldığı kadarını izah etmeye çalışacağız.

1. Ciddi Bir Azim ve İrade

İslam irfanında sülûk için ciddi bir azim ve irade taşımak, çok önemli görülür ve bir sâlikin sahip olması gereken en temel şart ve en değerli azık olarak değerlendirilir. Bi'set bayramı duasında şu ifadeler yer alır:

“Bildim ki sana doğru yolculuğun en değerli azığı, seni arzulayacak ciddi ve halis bir iradedir!”

İrfânî öğretilerde de ciddi bir azim ve kesin bir irade, sülûkun ilk şartı olarak görülür.¹⁴⁷ Çünkü sülûk yolu gayet zordur ve bir sâlik, ciddi

¹⁴⁷ Seccadî, *Ferheng-i Istilâhât ve Tabirât-ı İrfânî*, s. 580.

bir azim ve iradeye sahip olacak olursa bu zorluklardan korkmaz ve bütün gayretiyle ve elbette Allah'ın inayetine de sığınarak bâtinî yolculuğuna başlar ve nihayetine erdirir.

Azim ve irade, insanın kendine gelip gaflet uykusundan uyanması, aslında bir yolcu olduğu ve maksada erişmek için gayret göstermesi gerektiğini anlaması ve ne kadar da kusurlu olduğu ve kemâle ermek için bir şeyler yapması gerektiğinin farkına varması neticesinde ortaya çıkar. Bu itibarladır ki dinî ve irfânî öğretilerde “sülûkun ilk adımı ‘yakaza’ yani uyanmaktır” denir ve seyr-u sülûk ehli olmayanlar ‘uykuda, baygın’ ya da ‘sarhoş’ diye nitelendirilir.¹⁴⁸

Feyz, seyr-u sülûkun ilk menzili ‘yakaza’ yani uyanmaktır der. O, Kur’an’dan aldığı ilhamla insanoğlunu “bâtinî bir yolda bütün gayretiyle Allah’a varmak için çabalayan bir yolcu”¹⁴⁹ olarak görür. Feyz bu manevî yolculuk için başlangıç, maksat, mesafe, güzergâh, azık, yol arkadaşı ve kılavuz belirler. Ona göre bu yolculuğun başlangıcı, insanoğlunun muhtaçlık, çaresizlik ve cahilliği¹⁵⁰, maksadı ise yârin vuslatına kavuşmaktır. Mesafe, kemâller, ilmî ve amelî kazanımlar; konakları ise güzel hasletler ve ahlâktır. Yol azığı, takva¹⁵¹; kılavuz ve önderler Masumlardır (a.s).¹⁵² Feyz, birçok yerde sülûkun temeli ve en temel şartının sâlikin ‘yakaza’ (uyanıklık) hali olduğunu vurgular. Bu şart ise azim ve iradenin canlanmasına vesile olur.¹⁵³ Aslına bakılırsa Feyz, ilkin azim ve iradenin kaynağını izah etmiş sonrada bu şartın kendisini ele almıştır.

2. Mârifet ve Basiret

Bâtinî seyr-u sülûk yolu ve kalbin yeniden inşası sürecinde, sâlikin adım adım basamak basamak ilerleyebilmesi için mârifet ve basiretin varlığı kaçınılmazdır. Dinî ve irfânî öğretilerde, basiret en öncelikli ve en temel şart olarak değerlendirilir. İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurur:

¹⁴⁸ Bkz. *Mefatihü'l-Cinan*.

¹⁴⁹ İnşikak: 7.

¹⁵⁰ Nahl: 78.

¹⁵¹ Bakara: 197.

¹⁵² *Deh Risale*, *Risale-i Zadü's-Sâlik*, s. 79-82.

¹⁵³ A.g.e.

“Basiret olmaksızın amel eden bir insan, asıl yolun dışına çıkmış bir yolcu gibidir; hızlı hareket etmesi, maksattan daha bir uzak düşmesi dışında bir sonuç vermez.”¹⁵⁴

İrfânî öğretide basiret, iki anlamda kullanılır: 1. Ârifin eşyanın hakikati ve iç yüzünü keşfetmesini sağlayan yeti 2. Sülûk yolunu tanımak ve bilmek.¹⁵⁵ Biz burada basiretin ‘mârifet ve bilgi’ anlamı üzerinde duracağız.

Bu hususta Feyz şöyle der:

Nasıl zâhirî yolculuklarda, yolu bilmeyen bir insan maksada ulaşamıyorsa, aynı şekilde manevî yolculukta da amellerinde basiret olmayanlar da maksada erişemezler.¹⁵⁶

Başka bir münasebetle de şöyle der:

Sülûk yolunda sadece amel, riyazet ve nefisle mücadele dışında hiçbir şeyi önemsemeyen ve basiret ve mârifetle ilgilenmeyen bir sâlikin nefis terbiyesi ve bâtınî arınması kendi boynunda bir vebal olarak kalır. Zira böyle birinin nefsi, hayalî bir güdü ve etken sebebiyle yola çıkmıştır. Bu sebeple de şeytanî vesveseler onu kuşatır ve kalbi karmakarışık bir hal alır. Hiç kuşkusuz böylesi bir nefis tezkiyesi ve riyazet, ilerleme, yücelme ve Allah’a yakın olmaya sebep olamaz. Daha da önemlisi, basiretsizlik, sâlik kendini beğenmişlik ve gurura müptela kılar ve ona kuruntuya dayalı bir kişilik algısı kazandırır. Dolayısıyla ruhu ve kalbinin salim olduğu zannıyla bir ömür bâtınî hastalıklara yakalanır. Müminlerin emiri İmam Ali (a.s) şöyle buyurur:

“Küstah âlimler ve cahil sâlikler, benim belimi kırmışlardır. Zira onların cahilce ve bilinçsizce yaptıkları ibadetler, insanların aldanmasına; âlimlerin küstahlıkları ise halkın dine kötümser bakmasına sebep olmaktadır.”¹⁵⁷

Hâce Tusî, ‘Evsafu’l-Eşraf’ kitabında şöyle der:

Bir sâlik, sülûk yolunun başlangıcı olan iman, sebat, niyet, doğruluk, teslimiyet ve ihlâsı çok iyi tanımalı; tövbe, züht, fakirlik, riyazet, muhasebe, murakabe ve takva ile tanışmalı ve sülûk önündeki engelleri tespit edip or-

¹⁵⁴ Kuleynî, *Usul-i Kâfi*, c. 1, s. 34.

¹⁵⁵ Kâşânî, *Şerh-u Menazili’s-Sairin*, s. 145 ve 148.

¹⁵⁶ *Deh Risale*, Risale-i Zadû’s-Sâlik, s. 81.

¹⁵⁷ *El-Hakayık fî Mehasini’l-Ahlâk*, s. 29-30.

tadan kaldırmalıdır ki tevekkül, rıza, teslim, tevhit ve ittihat makamlarına erişebilsin. ¹⁵⁸

3. Sabır ve Metanet

Seyr-u sülûkun en temel şartlarından biri de sabır ve metanettir. Sâlikler, sadece sebat ve sabırla sonuca ulaşabilirler. Zira sülûk yolunun zorlukları öyle bir derecededir ki nicelerini elden ayaktan düşürmüştür. Bu sebeple eğitimciler ve gönül ehli, tüm sâliklere her daim sabır ve sebat tavsiye ederler.

Dinî öğretilerde âriflere yaraşır sabır, salah, tevfiik ve hidayet pınarı; müjde elçisi; selam ve salâvat muhiti diye anılır ve hesaba gelmez derecede sevap kaynağı olarak tanıtılır. ¹⁵⁹ Tüm bunların sebebi sabır ehli ârif ve sâliklerin tüm zorluklara tahammül eden, başlarına gelen her şeyde bir hayır arayan, acılar karşısında gevşemeyen, şikâyet edip yakınmayan, ibadet ve itaat alanında sebat ve günahlar karşısında direniş gösterebilen müminler olmasıdır.

İrfânî eserlerde sabır, ‘avamın sabrı’, ‘zahitlerin sabrı’ ve ‘âriflerin sabrı’ diye üç kısma ayrılır. Âriflerin sabrı ile ilgili şöyle denir: Onlar, zorluklar ve acılardan haz alırlar ve tüm bunları ilâhî bir hediye gibi görürler. ¹⁶⁰

Feyz, sabırla ilgili şu iki dikkate şayan nükteyi hatırlatır:

a) Sabrın En Net Tanımı:

Feyz’e göre sabır: “Dinî eğilim ve duyarlılığın sebat ve metanettir.” Başka bir ifadeyle, insanoğlunun dinamosu hükmünde olan dinî duyarlılık hususundaki direnç ve sebat sabır diye tabir edilir. Sabır, aynı zamanda tahammül, dayanıklılık ve metanet kavramlarıyla da ifade edilir. Feyz şöyle der:

Bütün muhtelif erdemler bu anlamı bir şekilde kendi içinde barındırır ve bu anlam, her birinde bir şekilde kendini gösterir. Örneğin, hoş gitmeyen şeyler ve tatsızlıklar karşısında sebat ve dayanıklılık; tüm bunlar karşısında

¹⁵⁸ Tûsî, *Evsafu'l-Eşraf*, s. 1-120.

¹⁵⁹ Bkz. Bakara: 155-157; Zümer: 10.

¹⁶⁰ Tûsî, *Evsafu'l-Eşraf*, s. 59-60.

aktif bir direniş içerisinde olmak ve nefsi yanıp yakılmaktan alıkoymak sabır diye isimlendirilir. Nefis terbiyesi, nefis-i emmâre ile mücadele, şehvet ve öfkeyi kontrol doğrultusunda dayanıklılık ve tahammül iffet kisvesinde tecelli eder. Mal düşkünlüğü ve dünya sevgisi hususunda nefis kontrolü şeklinde tezahür eder ve servet sahiplerinin sarhoşluğa kapılmalarına mani olur. Cihat sahnesinde zorluklara katlanmak cesaret olarak anılır. Öfke anında hılim ve hoşgörü kisvesine bürünür. Zamanenin zorluklarına tahammül, geniş yüreklilik diye anılır ve halkın sırlarını saklamak söz konusu olduğunda 'sır tutmak' (kitman) kalıbında kendini gösterir... Her halükarda sabır, her alan ve zeminde bir şekilde ve özel bir isimle ortaya çıkar. Bu itibarla sabır, bütün faziletlerin anahtarı ve odak noktasıdır ve yerine göre bütün faziletlerin rayıhasını taşımaktadır denebilir.¹⁶¹

b) Sabır Erdemini Kazanma Yöntemi:

Feyz, bu doğrultuda şu yöntemi önerir:

Riyazet ve mücahede ile dinî duyarlılık takviye edilmeli ve heva-hevesler zayıflatılmalıdır. Sabır ehli bir insan şunu hep hatırında bulundurmalıdır: Tatsızlıklar ve zorluklar, sınırlı ve geçicidir. Hiç kuşkusuz gelip geçeceklerdir. Ayrıca şu hususu dikkate almalıdır: Sızlanıp yakınmak ve kararsızlık hem kötü hem de zararlıdır. Buna mukabil uhrevi sevap, metanet ve tahammülün fazilet ve büyüklüğü çok yücedir.¹⁶²

4. Bedensel Güç ve Sağlık

İmam Seccad (a.s) Ebu Hamza Sumalî duasında ilâhî dergâha yönelir ve şu dilekte bulunur:

“İlahi! Bana sıhhat, sağlık ver ve bedenime güç bağışla!”¹⁶³

Feyz bu hususta şöyle der:

Sağlıklı, güçlü ve dayanıklı bir beden, manevî seyr-u sülûk ve ilâhî-irfânî maksatlara erişmek için uygun bir binektir.¹⁶⁴ Bir sâlik, güçlü ve sağlıklı bir bedenle dinî vecibelerini ifa edebilir; ibadet, gecenin تنها vakitlerinde uyanıklık, oruç ve türlü hizmetler için himmet edebilir. Zâhirî yolculuklarda

¹⁶¹ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 138-144.

¹⁶² A.g.e., s. 144; *Nuhbe*, s. 60.

¹⁶³ *Mefatihü'l-Cinan*.

¹⁶⁴ *İlmu'l-Yakîn*, c. 1, s. 448.

bir bineğin güçsüz, zayıf ve hastalıklı olması durumunda nasıl yol kat etmek mümkün olmuyorsa, manevî yolculuklarda da beden sağlıklı ve güçlü olmayacak olursa, hiçbir iş sonuçlanamaz.¹⁶⁵

Bu itibarla dinî öğretilere göre bedenın ihtiyaçlarını temin, sağlıklı beslenme, bireysel ve toplumsal sağlığa riayet, zamanında tedavi, sağlıklı spor, eğlence ve bedensel faaliyetler yoluyla bedensel sağlık ve güç muhafaza edilmelidir. Dolayısıyla bilerek ve kasıtlı olarak bedensel güç ve sağlık tehlikeye atıldığında bedenın hakkı eda edilmemiş sayılır.¹⁶⁶

Malum olsa gerektir ki İslam açısından, bedenle ilgilenmek, ihtiyaçlarını karşılamak, sağlık, güç ve kudretini temin etmek, insanın manevî tekâmülü için zemin hazırlamak ve yüce ilâhî maksatlara erişebilmek içindir. Fakat bedenle ilgilenmek ve cisimsel gelişim, eğer manevî tekâmülün kurban edilmesi pahasına gerçekleşiyorsa bu, dinî açıdan asla tavsiye edilmez. Bu hususta Feyz şöyle der:

Bir insan, zâhiri bir yolculuk esnasında bineğini başıboş bırakıp istediğı gibi otlamasına izin verdiğinde nasıl herhangi bir mesafe kat etmek mümkün olmuyorsa aynı şekilde manevî yolculuk esnasında eğer beden ve bedensel yetiler başıboş bırakılıp istediğı gibi hareket etmesine müsaade edilecek olur ve şer’î sünnet ve edep bağıyla bağlanmazsa, hiç kuşkusuz Hak yolu kat etmek de mümkün olmaz.¹⁶⁷

5. Kılavuz ve Eğitimci

Ulu ârifler, Allah’a doğru seyr-u sülûk yolunda, bir kılavuz ve örneğe tabi olmayı zarurî bilir ve bunu sülûkun ilk ve en önemli şartlarından biri görürler. Zira manevî ve irfânî sülûk, gayet zordur ve sâlik bu yolda bir iç düşman; yani alabildiğine güçlü nefis ejderhasıyla yüz yüzedir. Ki bu ejderha, nice babayığidi eşi görülmemiş vesvese ve aldatmalarla yüz üstü düşürmüş ve helâk etmiştir. Bu yolda tecrübeyle sabit olan gerçeklik şudur: Seyr-u sülûk yolunda ilerleyecek, sağ salım maksada erişecek, iç ve dış tuzaklara yakalanmayacak bir insanın daha önce bu yolları

¹⁶⁵ *Deh Risale, Zadu’s-Sâlik*, s. 81.

¹⁶⁶ İmam Seccâd’ın (a.s) ‘Hukuk Risalesi’nde şu tabir yer alır: “Hiç kuşkusuz bedeninin senin üzerinde hakları vardır.”

¹⁶⁷ *Deh Risale, Zadu’s- Sâlik*, s.82

görmüş, bu güzergâhtaki tehlikeleri bilmiş ve nefsin vesveseleri, ruhsal acılar ve iç dünyasındaki tuzakları görmüş olması gerekir. Bu itibarla bu yolu kat etmiş, merhamet eliyle sâlikin yolu üzerindeki dikenleri ayıklayabilecek bir kılavuza ihtiyaç vardır. Sonuçta rehber ve kılavuz seçimi ve ona tabi olmak, genel bir zarurettir. Öyle ki hatta Allah'ın peygamberleri dahi, bazı özel durumlarda böyle bir rehber tabi olmak zorunda kalmışlardır. Bu cümleden yüce peygamber hazret-i Musa (a.s) zor bir yolu kat ederek Hızır'a tabi olmak ve eşi bulunmaz bir mârifete erişmek üzere görevlendirilmiştir.¹⁶⁸

Feyz, bir kılavuz ve rehberin varlığını kati bir zaruret olarak görür ve bu doğrultuda şu izahatta bulunur:

a) Bir Kılavuzda Bulunması Gereken Şartlar:

Feyz, bir kılavuzun şu üç özelliğe sahip olması gerektiğini belirtir:

1. Sülûk yolunu çok iyi tanımalı, yolun yasa, metot ve âdâbını bilmeli, bütün söz ve fillerin iyi ve kötü sonuçlarından haberdar ve olay ve olguların iç yüzü ve batınına vakıf olmalıdır.
2. Kendisi bilfiil bu yolu kat etmiş olmalı ve yolun iniş-çıkışlarını çok iyi tanımalıdır.
3. Sâliklerin elinden tutup hidayet etme şevki taşınmalı; merhamet ve iyi niyet duygularının yanı sıra tavizsiz bir disiplin programına sahip olmalıdır.¹⁶⁹

b) Gerçek Rehberler:

Bütün bu şartlar, sadece Masum önderlerde (a.s) mevcuttur. Zira onların kendileri bilfiil bir sülûk programı tanzim etmiş, yolun kural ve âdâbını belirlemiş olup gerçek iyilik ve kötülüklerin hakikatine vakıfturlar. Onların kendileri bu yolu kat edip bütün iniş-çıkışlarından haberdar olmuşlardır ve tüm ümmeti kendilerine uymaya davet etmişlerdir. Dahası onlar âlemlerin Rabbi katından masumiyet ve korunmuşluk kisvesine bürünmüş olup hata ve yanlışla düşmeyecekleri garanti altına alınmıştır. Onlar Rabbimiz tarafın-

¹⁶⁸ Kehf: 64-82

¹⁶⁹ Deh Risale, Zadu's- Sâlik, s.82

dan bizlere en güzel örnekler olarak tanıtılmışlardır. Masum oldukları için de onlar, hiçbir güzellik ve değere asla sırtlarını dönmezler. ¹⁷⁰

c) Din Âlimleri ve Rehberlik:

Feyz, din âlimlerini üç sınıfa ayırır ve sadece bir sınıfı rehberliğe layık görür.

Birinci sınıf: Zâhirî ilimleri bilip de bâtinî ilimlerden bihaber olanlar; bu sınıf kendileri bir kandil gibi yanar ve çevrelerini aydınlatır, Allah'ın dinini izah eder ve avamı hidayet ederler; ama rehberlik yetkisine asla sahip değildirler. Zira irfânî eğitim sahasında hem dünya ve hem de âhiret çok iyi tanınmalıdır. Dünya ve âhiret ise sırf bâtinî ilimlerle keşfolunabilir. Dolayısıyla bu sınıf bu ilimden mahrum olduğuna göre ne dünyayı hakkıyla tanır ne de âhireti. Dahası hatta dünya sevgisine dahi müptela olmuş olabilir ve dinlerini dünyaları için satabilirler.

İkinci Sınıf: Sadece bâtinî ilimleri bilen ve zâhirî ilimlerden habersiz âlimlerdir. Bu sınıf ise sadece kendi paçasını kurtarmaya güç yetirebilir ve başkalarını yönlendirecek salahiyyete sahip değildir. Zira bâtinî ilim, zâhirî ilim olmaksızın noksandır, aydınlatma alanı sınırlıdır ve gelişip yayılma istidadına sahip değildir. Dolayısıyla bu sınıfta önderlik ve örneklik salahiyyetine sahip olamazlar.

Üçüncü Sınıf: Bu sınıf hem bâtinî hem de zâhirî ilimlere vakıftır. Bu sınıftaki âlimler tıpkı bir güneş gibidirler ve tüm kâinatı aydınlatırlar. Bunların her biri kendi zamanının 'kutbu' konumundadır. Fakat insanların ellerinden tutmak istediklerinde zulme uğrar, hasetçilerin haset ve düşmanlıklarına maruz kalırlar. ¹⁷¹

6. Velayet Sahiplerine Tevessül ve Onlarla İrtibat:

Masum İmamlar (a.s) ilâhî feyiz vasıtaları ve 'tekvinî velayet' erbâbidirler. Bu velayetin dallarından biri de eğitime müsait kalpler üzerinde tasarrufta bulunmak ve onları manevî kemâl ve saadete erdirmektir.

¹⁷⁰ A.g.e.

¹⁷¹ *Kelîmât-ı Meknûne*, s. 339-340.

Peygamber Efendimiz (s.a.a) ve Masum İmamların (a.s) tarihinde bu tür manevî eğitimin bazı örneklerine rastlamaktayız. Ki bazı insanlar bir Masum İmam'la sırf bir karşılaşma neticesinde baştan aşağı değişime uğramış ve bambaşka bir insana dönüşmüşlerdir. Hâlbuki bu düzeyde bir değişimin yaşanması için normal şartlarda mümkün değildir. Lâkin bir İmam'ın özel inayeti sayesinde özel bir iç inkılab ve değişim yaşanmıştır. Dolayısıyla şuur sahibi bir sâlik, böylesi bir manevî bağ elde edebilmek için çaba sarf etmelidir.

Malum olsa gerektir ki, Hidayet İmamları (a.s) masumdurlar ve ne fikir ne söylem ne de davranışlarında hata ve günah söz konusu edilemez. Bu sebeple bu mukaddes zatları sûfilerin kutup ve tarikat pîrleriyle mukayese asla mümkün değildir. Dahası Masum İmamlar (a.s) hiçbir zaman o zümrenin iddialarına sahip olmamış ve insanları kendilerine çağırma-mışlardır. Onların yegâne gayeleri, Allah'ın kullarının ellerinden tutmak ve heva-heveslerin pençesinden kurtararak Allah'a yönlendirmektir.

Feyz şöyle der:

Bütün ilâhî feyizlerin nüzulü; bu cümleden tüm hidayetler, ilâhî cezbe ve nefhalar Masum İmamlar (a.s) vesilesiyledir. Hz. Hak, kendisi halifesi konumunda bulunan 'insan-ı kâmil'in kalp aynasında tecelli eder ve bu tecellinin nurlu yansımaları onun kalbinden bütün âleme taşar. Bu itibarla bir Allah velisiyle irtibat içerisinde olan murakabe ehli bir sâlikin erişeceği armağan bâtuî nurlanma ve kalbi arınmadır. Nitekim soğuk ve sönük bir demir parçası sıcak ve alevli bir ateşle temas sonucu korlaşır.¹⁷²

Başka bir ibarede ise şöyle der:

Birçok rivayette varit olduğu üzere Masum İmamlar (a.s) sırat-ı müstakimdirler. Hiç kuşkusuz bir sâlik onlara tabi olacak olursa, kati bir hidayetle nasiplenir ve ciddi anlamda bir değişim yaşar.¹⁷³

Yine şöyle der:

Bu irtibat, sırf onların zâhirî hayatlarıyla sınırlı değildir. Bilakis ondan sonra da cereyan eder. Bu sebeple de Peygamber Efendimiz (s.a.a) ve Masum İmamların (a.s) mübarek kabirleriyle şereflemek de özellikle tavsiye olunmuştur. Hz. Seyyid-i Şüheda'nın (a.s) ziyareti ise özellikle vurgulanmıştır. Öyle ki bu

¹⁷² A.g.e., s. 121.

¹⁷³ A.g.e., s. 160-161.

yüce İmam'ı ziyaret, bütün müminler için vacip bilinmiş, onu terk edenler ise Allah ve Allah Resulünün bir hakkını zayı etmiş sayılmıştır. ¹⁷⁴

7. Yol Arkadaşları

Şuur sahibi sâlikler her daim sülûk arkadaşı ve bu yola vakıf yol arkadaşı arayışı içerisinde olmuş ve bu uğurda nice meşakkatlere katlanmışlardır. Zira işin sırrına vakıf yol arkadaşları ile oturup kalkmak hidayet nuru ve ahlâkî-irfânî erdemlerin sâlikin kalbine yol bulmasına vesile olur, ruhsal arınma yolunda ona yardım eder, hareket seyrini hızlandırır ve bu güzergâhtaki zorlukların kolaylaşmasını sağlarlar.

Şeyh İsrâk, uzun yıllar boyu Irak ve Şam'da yolculuk ile iştiğal etmişti. Maksudı, manevî bir arkadaş ve yaver bulmak ve yüce ilimlere vakıf olmaktır. Fakat nihayetinde böyle birini bulmaktan ümidini kesmek zorunda kaldı. ¹⁷⁵ Mevlânâ ise Şems'i bulur bulmaz aradığı yar ve yaverini bulmuş oldu ve hem kalbi hem de ruhu tutuşup alevlendi. Feyz bu hususta şöyle der:

Sülûk yolu arkadaşları, âlimler, sâlihler, âbidler ve diğer sülûk ehlidir. Bunlar bu manevî yolculukta birbirlerine yardım edebilirler. Örneğin arkadaşlarının bir kusur ve aybını gördüklerinde anında müdahale eder ve uyarırlar. Kendilerinden biri düşme aşamasına geldiğinde hep birlikte onu uyarırlar. Lâkin bir sâlikin hiçbir arkadaşı olmayacak olsa, kendi ayıplarını göremeyeceğinden gitgide düşüşe doğru ilerler ve muhtemelen şeytanın tuzağına düşer. ¹⁷⁶

8. Tefekkür ve Akılcılık

Hâlis bir tefekkür, derinlikli bir düşünce ve hedefe odaklı bir akılcılık sadece manevî seyr-u sülûkun şekillenme zeminin en aslı faktörleri ve irfânî eğitimin en aslı şartlarından biri değil aynı zamanda bu manevî yolculuk boyunca güvenli bir korunak ve ağır bir mihenk taşıdır. Bu itibarla rivayetlerde akıldan “insanın temel direği”, “ilâhî hüccet” ve “mükâfat ve ceza terazisi” diye söz edilir. ¹⁷⁷ Şöyle bir rivayet nakledilir:

¹⁷⁴ Deh Risale, Zadu's-Sâlik, s. 84.

¹⁷⁵ Mecmua-yı Musannifât, c. 1, s. 55.

¹⁷⁶ Deh Risale, Zadu's-Sâlik, s. 82.

¹⁷⁷ Usul-i Kâfi, c. 1, s. 8-22; el-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 1, s. 174.

İshak b. Ammar, İmam Sâdık'ın huzurunda komşusunun ne kadar çok ibadet ettiğinden, ne kadar çok seyr-u sülûk ve mânevîyat ehli olduğundan bahsetti. İmam (a.s): "Akıllı hangi düzeydedir?" diye sordu. "Akıllı pek dikkate alınacak gibi değil!" diye cevap verdi. İmam (a.s): O, bu ibadetlerle yükseklerle erişemez!" diye buyurdu.¹⁷⁸

Feyz, muhtelif eserlerinde akıl ve tefekkürün yüce makamı ile ilgili izahatta bulunmuştur. Bu cümleden *İlmü'l-Yakîn* kitabında akıllı şu ifadelerle metheder:

Akıl, dinin asıl temeli ve ana direğidir. Tıpkı bir kandil misali yolumuzu aydınlatır ve tıpkı gözlerimiz gibi görür. O, Allah'ın insanın iç dünyasına yerleştirdiği bir hüccettir ve iç dünyamızda peygamberlik yapmaktadır.¹⁷⁹

Tüm bunlarla birlikte akıl, manevî sülûk ve ilâhî ve insanî kemâle ermek için gerekli faktörlerden biridir. Zira kemâl talibi bir sâlik, kendi benliği üzerine tefekkür eder, kendi hakikatini tanır, kemâl ve düşüş etkenlerini bilir, kemâl sebepleri ve engelleri ile tanışır ve alçalma ve erdemsizlik zeminini keşfedebilirse, hiç kuşkusuz kalbini bütün çirkinliklerden ve Allah'tan gayri her şeyden arındırır, ruhunu Allah'ın adı ve yâdıyla süsler nihayetinde de huzur ve saadete erişir.

Tecrübeyle sabittir ki bir insanın akıl düzeyi, tefekkürü, bilgi ve mârifeti arttıkça manevî ve semavi erdemleri de artıp çoğalır. Böyle biri eğer kemâl yoluna talip olacak olduğunda ise bütün kemâllere erişebilir. Lâkin akılsızlık, cahillik ve şuursuzluk mânevîyat ve ahlâkî şiddetle etkiler ve düzeyini düşürür. Bu sebeple çoğunlukla cahil ve gafillerin daha çok kirliliğe bulaştıklarına şahit olunmaktadır.

Bazı sûfî ve ârifler, akıl, akli veriler ve aklın bir temel ölçüt olduğu hususunu pek önemsemezler. Dolayısıyla bazı zâhiri ve bâtinî şart ve yasalara riayet etmez, riyazet metotları, âdâp ve yol-yordamlarını akıl terazisiyle ölçmezler. Bu yüzden de davranış ve amellerinin büyük bir bölümü, temelden akıl ve akli verilerle tezat teşkil eder. Fakat Feyz, şu inançtadır: Allah doğru yolculuk boyunca bütün menzillerde akıl, bir mizan ve öl-

¹⁷⁸ *Usul-i Kâfî*, c. 1, s. 18.

¹⁷⁹ *İlmü'l-Yakîn*, c. 2, s. 916-919.

çüt olarak görülmelidir. Bu sebeple de o, sūfîlerin akıldışı söz ve amellerini şiddetle eleştirir¹⁸⁰ ve nihayetinde şu sonuca ulaşır:

Akıl ve mânevîyat her daim bir arada bulunur ve birbirlerini etkileyecek olurlarsa, bu ikisinin bileşiminden özel bir mârifet hâsıl olur; Akıl ve mânevîyat ürünü bir mârifet. Böylesi bir mârifet, can, gönül ve aklı latifleştirir, kalbi güzelleştirir, tefekkürü cilalar ve gönlü bir tecelli ve cezbe odağına dönüştürür. Fakat eğer akıl ve mânevîyat arasına mesafe girecek olursa, duygular ve içgüdüler aklı mağlup eder ve mânevîyatı gitgide hurafeler ve asılsız âdâp ve yasalara dönüştürürler. İşte bu mânevîyat alanında çok büyük bir tehlikedir.¹⁸¹

9. İbadetlerde Süreklilik ve Ölçüyü Gözetmek

Mânevî seyr-u sülûk, devamlılık gösterdiği ve aynı zamanda sâlik, sülûk ve ibadetin âdâp ve kurallarına uyduğu zaman meyve verir. Kur'an-ı Kerim, insanın tutulacağı ruhsal anormallikler ve ölçüsüzlüklerden bahsederken, namaz kılanları müstesna kılar. Tabii ki burada evvela namazlarını sürekli kılanlar ve ikinci olarak namazı bütün şart, âdâp ve kurallarına göre kılanlar müstesna kılınmıştır. Şimdi şu soruyu sormak gerekir: Seyr-u sülûkun devam ve sebatı nasıl temin edilir? Bu yolculukta sebat ve devamlılığın en etkin şartlarından biri, ölçülü ve hoşgörülü davranabilmektir. Sâlik, tedricî olarak, aceleye getirmeksizin, kararsızlığa düşmeksizin, kendi nefesine karşı şiddet ve sertlikten beri bir şekilde bir sülûk programı belirlemek zorundadır.

Değerli *el-Kâfi* kitabında, birbirinden bağımsız ve fasılayla iki bölüm yer alır: “İbadette Hoşgörü Babı” ve “İbadette Ölçüyü Gözetmek”. Fakat Feyz, bu iki babı bir arada ele almıştır.¹⁸² Bu, onun ibadette süreklilik ve ölçüyü gözetme arasındaki bağı ne kadar önemseydiğinin bir göstergesidir. Feyz, ibadetlerde orta yolu gözetme, itidal; manevî seyr-u sülûk yolunda hoşgörü ve tedriciliği ele alan birçok rivayet nakleder ve Peygamber Efendimizden (s.a.a) rivayet olunan birinci hadisi aktarır. Allah Resulü (s.a.a) şöyle buyurur:

¹⁸⁰ *Deh Risale*, Zadû's-Sâlik, s. 90-91.

¹⁸¹ A.g.e.

¹⁸² *El-Vâfi*, c. 4, s. 357-360.

“İslam dini, sağlam bir dindir. Nihai sonuca ulaşmak istiyorsanız, din yolundaki seyr-u sülûkunuz hoşgörü ve müsamaha temeline dayanmalıdır. Ahmakça ve acemice ibadetlere saldırmamalı, üzerine çullanmamalı, takatınızı aşan şeyleri kendinize tahmil etmemeli, kendinizi zorluklara düşürmemelisiniz. Yoksa yarı yolda kalırsınız; tıpkı yarı yolda hareket edemez bir hale düşen bir binici gibi. Zira o da atını son hızla sürmüş olmasına rağmen ne bir mesafe kat edebilmiştir ne de artık yoluna devam edecek bir bineğe sahiptir.”¹⁸³

Muvahhidlerin İmamı Ali (a.s) Hz. Seyyid-i Şüheda'ya şöyle buyurur:

“İbadetlerinde orta yolu gözet! Güç yetirebileceğin ve daimî bir şekilde yerine getirebileceğin işlere yönel!”¹⁸⁴

İmam Sâdık (a.s) ise şöyle buyurur:

“Gençlik yıllarında, tavaf esnasında babamla karşılaştım. Benim, terden bedenim sırlıklam olacak kadar gayret sarf ettiğimi görünce şöyle dedi: “Evladım! Allah, bir kulunu sevecek olursa, onu cennetlik kılar ve onun amel-lerinin azlığına razı olur.”¹⁸⁵

10. Daimî Taharet

Sülûk şartlarından biri de sâlikin daima temizlik hali üzere olmasıdır. Zira insanın dışı ve içi, daimî bir irtibat içerisinde ve zahir sürekli olarak bâtını etkiler. Yani hoş olan ya da olmayan her söz ve davranış, bâtın âleminde zahir olur ve iç dünyayı şiddetle etkiler. Aynı şekilde bâtın da zâhiri etkiler. Daimî temizlik, bir sâlikin ruhunu temizleyen ve nuranma zeminini hazırlayan faktörlerden biridir. Bu itibarla, dinî ve irfânî öğretilerde bu husus özellikle tavsiye edilmiştir.

Peygamber Efendimiz (s.a.a) Hak Teâlâ'dan şöyle nakleder:

“Bir insanın abdesti bozulur da abdest almayacak olursa, bana cefa etmiştir. Bir insan abdest alır da iki rekât namaz kılmayacak olursa yine bana cefa etmiştir. Bir insan abdest alır ve namaz kılar da dua etmeyecek olursa bana cefa etmiş olur. Ancak eğer abdest alır, namaz kılar ve dua eder de

¹⁸³ A.g.e., s. 359.

¹⁸⁴ Meclisî, *Bihar*, c. 71, s. 214.

¹⁸⁵ *El-Vâfi*, c. 4, s. 360.

ben onun duasına icabet etmez ve dini-dünyevî dileğini yerine getirmesem bu kez ben ona cefa etmiş olurum. Hâlbuki ben Rabbinizim ve asla cefa etmem!”¹⁸⁶

Efendimiz (s.a.a) başka bir rivayette ise şöyle buyurur:

“Bir insan abdest alır ve Allah’ın adını anarsa, bütün cismi temizlenir ve iki abdest arasında işlediği bütün günahları mağfiret olunur. Ancak bir insan, abdest alır da Allah’ı anmazsa, elde edeceği tek fayda abdest uzuvlarının temizlenmesidir.”¹⁸⁷

Ne kadar güzel değil mi? Bir sâlik her daim abdestli olsa, abdest tazelikten sonra namaz kılsa, Allah’a dua etme hazzını ve onun dergâhına varma şerefini idrak etse ve Hz. Hakk’ın huzuruna varma ve vuslata erme talebini dile getirse ne hoş olur değil mi?

Feyz, tahareti ‘bâtînî taharet’ ve ‘zâhirî taharet’ diye iki kısma ayırır. Sonra da zâhirî taharetin rolünün kalbi nurlandırmak olduğunu dile getirir ve şunu hatırlatır: Mülk ve melekût âlemi irtibat içerisinde. Zâhirî ameller sürekli insanın iç dünyasını imar eder.¹⁸⁸ Feyz, kalbin nurlanmasına sebep olan etkenleri şöyle sıralar: Daimî taharet, seher vakitlerinde uyanık olmak, oruç tutmak, ârifane halvet ve doğru sözlülük. Ki eğer insan doğru sözlü olursa, sadık rüyalar görme lûtfuna erişir.¹⁸⁹

11. Dua ve Yakarış

İç dünyanın arınması ve nefis terbiyesi, dua ve yakarış olmadan mümkün değildir. Zira mârifet boyutunda, bir sâlikin mârifeti kemâle eriştikçe ve sülûk keyfiyeti arttıkça, Allah’ın dergâhında kulluk, teslimiyet, yakarış ve duası da artar. Çünkü bu durumda içinde bulunduğu zillet ve zafları daha derinden idrak eder ve Allah’ın azamet ve kudreti daha bir kalbinde nakşolunur. Aynı şekilde ameli boyutta da günahlar, çirkinlikler, çirkeflilikler ve riyakârlıkla mücadele ve nefis-i emmâreyi kontrol altında tutmak, okumak, araştırmak ve vaaz dinlemekle başarıya ulaşmaz. İlk önce cihad-ı ekberin zarureti idrak edilmelidir. Gafil kalınacak olursa

¹⁸⁶ Deylemî, *İrşadu'l-Kulub*, s. 13.

¹⁸⁷ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 214.

¹⁸⁸ *Nuhbe*, s. 4 ve 85.

¹⁸⁹ A.g.e.

gayet tatsız sonuçlar hâsıl olur. Bu durumda yapılacak tek iş, gönlün en derininden yükselen dualar, gece yarıları ağlayıp yakarmalarla iç dünyayı arındırmaya çalışmaktır. Müminlerin emiri Ali (a.s) şöyle buyurur: “Ben nefsimе riyazet çektirir öylesine ağlarım ki gözlerimden seller misali yaşlar boşanır ve tıpkı suyu kurumuş bir pınar gibi kurur da artık akıtacak gözyaşıım dahi kalmaz!”¹⁹⁰

Feyz, yakarış, dua ve Allah korkusuyla ağlama ile ilgili Hidayet İmamlarından (a.s) gelen birçok hadis nakletmiştir. Bu rivayetler metin bakımından gayet anlaşılır bir üsluba sahip oldukları için de ayrıca açıklama gereği duymadan olduğu gibi aktarmıştır. Biz burada sadece bazı rivayetlerin nakliyle yetinecek en son Feyz’in hatırlatmak istediği iki nükteyi ele alacağız.

İmam Sâdık (a.s), “**Rabbinize yalvara yakara ve gizlice dua edin. Bilesiniz ki O, haddi aşanları sevmez**”¹⁹¹ ayetine istinat ederek şöyle buyurur:

“Her durumda ve gece ve gündüzün bütün lahzalarında âlemlerin rabbin-den yalvara yakara yardım dilemek gerekir.”¹⁹²

Başka bir rivayette ise şöyle buyrulur:

“Her şeyin değeri, belirlenmiş ve tayin olunmuştur. Fakat Allah korkusuyla ağlamanın değeri hesaplanamaz. Zira her bir damla gözyaşı, bir ateş denizini söndürür. Bir ümmet içerisinde tek bir kişi Allah korkusuyla ağlayacak olsa, o ümmetin hepsi Allah’ın rahmetine mazhar olur. Kıyamet gününde de bütün gözler ağlarken Allah korkusuyla ağlayan ya da günahıtan sakınan yahut Allah yolunda uyanık kalan gözler ağlamazlar.”¹⁹³

Başka bir rivayette namaz esnasında ihlâsla ağlayan insanlar gayet övülmüş ve böyle biri can-u gönlün aydınlık kaynağı bilinmiş, dahası Masum İmam (a.s) böyle birinden o hal esnasında kendisini de hatırlamasını istemiştir.¹⁹⁴ Yine bir rivayette şöyle buyrulur:

¹⁹⁰ *Nehcu’l-Belağa*, 45. Mektup.

¹⁹¹ A’raf: 55.

¹⁹² *Tefsir-i Sâfi*, c. 2, s. 206.

¹⁹³ *El-Vâfi*, c. 8, s. 880.

¹⁹⁴ A.g.e.

“Bir kulun Rabbine en yakın olduğu durum, secde halinde olduğu ve Allah korkusuyla ağladığı vakittir.”¹⁹⁵

Feyz, dua ve yakarıyla ilgili şu iki nükteyi hatırlatır:

1. Yakarışın Sonuçları: Bir sâlik, bütün diğer bağlardan koparak Allah'ın dergâhında dua edip yakardığı ve hem zikir hem fikirle ona yöneldiği zaman şuhûdî mârifet ve ilâhî ilhamdan nasibini alabilir. Bu durumda iç dünyasının nuraniliği ve ruhunun iktidarı miktarınca ilâhî feyizlere mazhar olabilir.”¹⁹⁶

2. Yakarış Âdâbı: Yakarış dergâhında bir sâlik, yüzünü toprağa sürer, gözlerinden yaşlar boşanırken ve kalbi hüznün ve hicranla dolu bir halet ile yüksek sesle kendi haline ağlar. Bu arada günahlarını tek tek dile getirir ve kendi nefisini kınayıp suçlar. Sonra da ellerini göğe kaldırıp Allah'a hamd-u senada bulunur, dua ve istiğfar eder.”¹⁹⁷

12. Zikir

Kur'an, hadis ve irfânî metinlerde zikir, ibadetlerin ruhu diye anılır. Zikir, sülûkun en temel şartlarından biri, kalbin manevî hastalıklardan arınması ve nefis tezkiyesi sebebi, huzur ve sükûnet mayası, ruhun gıdası, kurtuluş anahtarı, kendini tanımak ve şeytanı kovmak için en uygun vesiledir. Vuslat ehli ârif ve sâlikler, her daim Allah'ı adı ve yâdıyla yaşamaya atfettikleri önemden dolayı seyr-u sülûkun her bir aşaması için bazı özel zikirler belirlemiş ve şöyle buyurmuşlardır:

“Allah'ı zikretmek, âriflerin yatağı, âşıkların şarabı, sevenlerin nisabıdır.”

Zira bütün ârifler şu inancı taşırlar: Allah'ı zikretmek, takva ve çirkeften arınma sebebi ve gönlün nurlanma ve sefa bulma vesilesidir. Zikir, ruhu ilâhî tecellileri kabullenebilecek bir kıvama getirir ve tabirlere sığmaz bir huzur ve sükûnet bahşeder. Zira cevad, kerim, rahman, halık, razık, gafur ve rauf olan bir rabbin yâdıyla yaşamak bütün zorlukları kolaylaştırır bütün müşkülli çözer ve hiç kuşkusuz huzur ve sükûnet kaynağı olur.

¹⁹⁵ A.g.e., c. 9, s. 880.

¹⁹⁶ *Kelimât-ı Mekkîne*, s. 246.

¹⁹⁷ *Nuhbe*, s. 50.

Tabi ki Allah'ı zikretmek, sadece onun adını dile getirmek değildir. Bu düzeyde zikrin hiçbir meşakkati olmaz ve herhangi bir engel ile karşılaşmaz. Asıl zikir, kalbin en derininden onu hatırdan bulundurmaktır, ona yönelmek ve onu her yer ve zamanda hazır ve nazır bilmektir.

Feyz, zikir bahsinde, gayet özlü ve dikkate şayan ifadeler kullanır. Biz burada sadece üç noktaya değineceğiz:

a) Kalp Huzuruyla Daimî Zikir:

Her ibadetin bir sınır ve ölçüsü vardır. Örneğin namaz, oruç ve hac, belirgin bir çerçeveye tabidir ve mükellef bu kadarıyla amel ettiği zaman ödününü yerine getirmiş sayılır. Lâkin kalplerde Allah'ı anmak ve dillerde onun adını tekrarlamak için bir sınır söz konusu değildir ve Allah zikrin azına razı gelmez.¹⁹⁸

Zira bütün ibadetlerin nihai gayesi, Allah'ı anmaktır ve bir sâlik daima Allah'ı yâd ettiği zaman; can ve gönlün afeti olan gaflet belasına asla giriftar olmaz. Elbette Feyz'in tabiriyle: "Faydalı zikir, kalp huzuruyla yapılan zikirdir."¹⁹⁹ Kur'an-ı Kerim'de ise şöyle buyrulur:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا﴾

"Ey iman edenler, Allah'ı zikredin, onu sık sık anın!"²⁰⁰

b) Zikrin Sonuç ve Semereleri:

Zikrin en büyük armağanı, Allah'a üns ve muhabbetle donanmaktır. Feyz, şöyle der:

Allah'ı zikretmenin bir başlangıcı bir de sonu vardır. İlk adımları atarken, Allah'a üns ve muhabbet sebebi olur. Fakat nihayetinde, Allah sevgisi kalbe yerleşeceğinden bu sevgi ve ünsün kendisi zikrin sürekliliğini sağlar. Zira bir insan, sevdiği birinin adını sık sık anar. Mamafih Allah'ı zikretmekten asıl murat, onunla üns ve muhabbet bulmaktır. İşte bu, irfanî eğitimin asıl temelidir. Yolun ilk başlarında, Allah'tan gayri her şeyle gönül bağını kesmek, sırf ona gönül vermek ve sadece onun adını dilinde bulundurmaktır zor

¹⁹⁸ *Tefsir-i Sâfi*, c. 4, s. 194.

¹⁹⁹ *El-Hakayık-ı fî Mehâsinil-Ahlâk*, s. 243; *Tefsir-i Sâfi*, c. 4, s. 194; *el-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 2, s. 268 ve 277.

²⁰⁰ Ahzab: 41.

olsa da Allah'ı anma hususunda süreklilik üns ve muhabbet doğurur. Zamanla Allah'ın adı ve yâdı ile sâlik cezbe gelir ve onu anmadan duramaz. Allah'ı zikir yoluyla elde edilen haz ve mutluluk, beden ölümü sonrasında aradaki mani ve perdeler kalkacağından daha iyi hissedilir.²⁰¹

Feyz, üns ve muhabbet dışında zikrin diğer sonuç ve semerelerini de incelemiştir. Tertemiz bir hayat, basiret, mârifet, kendini bilmek ve tanımak, iç dünyanın nurlanması ve şuhûdî mârifet bu cümledendir.²⁰²

c) Zikir Âdâbı:

Bazı sûfî ve ârifler, Allah'ı zikretmeyi bazı uygunsuz hareketler, anlamsız sözler ve garip seslerle birlikte ifa ederler. Oysaki zikir ve zikir âdâbı kesinlikle şeriatın sahibinde öğrenilmelidir. Feyz, Kur'an ve hadiseler istinat ederek bu tür zikir ayinlerinin bidat ve bir anlamda dini alaya almak olduğunu ispatlar. Örneğin **“Rabbimize yalvara yakara ve gizlice dua edin. Bilesiniz ki O, haddi aşanları sevmez”**²⁰³ ayeti bu anlama işaret etmektedir. Feyz, bu ayetin tefsirinde şöyle der:

Bu ayet-i şerife, sâfîlerin Allah'ı zikir esnasında yapmakta oldukları işlerin hoş görülemeyeceğine delalet etmektedir. Nara ve feryatla tevhit kelimesini dile getirmeleri, garip sesler çıkarıp anlamsız beyitler okumaları, vecd ve coşkularını yine garip hareketlerle ifade edip çoğunlukla bir nevi raks ederek düşüp kalkmaları ve Allah'ın zikrini haram hükmüne tabi şarkılarla kirletmeleri bidattir, dini alaya almak ve ilâhî kanunları çiğnemektir.²⁰⁴

Başka bir yerde ise şöyle der:

Hiz. Resul-i Ekrem (s.a.a) Ebuzer'e Allah'ın zikrini sessizce dile getir diye emir buyurmuştur. Ayrıca bir cihat seferi esnasında sahabelerin tevhid kelimesi, hamd ve tespihleri yüksek sesle dile getirdiklerini görünce, onları bu işten menetti ve şöyle buyurdu: *Allah'ın zikrini sessiz dile getirin; zira O, hem iştir hem de bilir.* Hiz. Ali b. Ebi Talib (a.s) şöyle buyurur: *Allah'ın zikrini sessiz dile getirin; zira sessiz zikir, Allah'ı çokça anmaktır.* Hiz. İmam Rıza (a.s) ise şöyle buyurur: *Sessiz dile gelen zikrin derecesi, yüksek sesle dile getirilenin yetmiş katıdır.”*²⁰⁵

²⁰¹ El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk, s. 243.

²⁰² El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 2, s. 343.

²⁰³ A'raf: 55.

²⁰⁴ El-Vâfi, c. 9, s. 1140.

²⁰⁵ Deh Risale, Risale-i Zadû's-Sâlik, s. 104-106.

Engeller

İrfan literatüründe, bir sâlikî yolunu kat etmekten alıkoyan, varlığı şühûduna mani olan, hakikatleri algılamak önünde perde olan, kul ve Hak arasında set oluşturan her şey 'hicap' diye isimlendirilir. Kalpte hicap oldukça da mârifet nuru ona yansımaz.²⁰⁶ Ârifler bazı hadislere istinaden, hicabı; nuranî ve zulmânî diye iki kısma ayırır ve bu hicapların sayısını yedi, yetmiş, yedi yüz, yetmiş bin ve üç yüz altmış bin bilirler. Tabi bu hususta da yine rivayetlere istinat ederler. Ârifler, zulmanî hicaplara örnek olarak cehalet, nefis, dünya, yeme-içme, şehvet, öfke, kin, haset, cimrilik, kibir, mal sevgisi, riya ve hırs gibi hasletleri sayarlar. Nurani hicapları ise mücerret akıllar, zulmet ve yokluğa bulaşmamış mukaddes zatlarla örneklendirirler.²⁰⁷

Feyz, zulmânî hicapları üç gruba ayırır: 'Şavaib-i tabiat', 'vesavis-i âdet' ve 'nevamis-i amme'. Tüm bunlardan kurtulmak, sülûkun en başlıca şartıdır. O, şu inançtır:

Sülûk yolunda bu engel ve hicaplardan daha büyük bir set yoktur. Bu sebeple hikmet ehli, bunları *Şeytanların reisleri* diye adlandırırlar. Zira kim yaparsa yapsın bütün kötü işler, dikkatle bakıldığında işte bu üç meseleden kaynaklanmaktadır. Şevaib-i tabiattan maksat, şehvet, öfke ve bunlara bağlı ortaya çıkan nefis sevgisi, mal-makam sevgisi ve benzeri durumlardır. Vesavis-i âdet, örneğin nefis-i emmârenin yanlış doğru göstermesi, süsleyip bezemesi, yanlış ve uyduruk hayal ve kurgular sebebiyle işlenen sâlih olmayan ameller ve bunun kaçınılmaz sonuçları olan kötü ahlâk ve kötü melekelerdir. 'Nevamis-i amme'ye gelince insan kılığındaki şeytanlara tabi olmak, âlim görünümlü cahilleri taklit etmek, sapkın çağrılara icabet, aldatılmak, şeytan ve cinlerin oyuncağı olmak ve onların aldatma ve hilelerine kapılarak gurura kapılmak gibi durumlardır.²⁰⁸

Elbette bu üç kısım hicabın detayı, bizim hâlihazırdaki konumuz değildir. Bu itibarla irfânî eğitimin önündeki engellerle ilgili sadece üç nükteye değinmekle yetineceğiz.

²⁰⁶ Seccadî, *Ferheng-i Istîlâhât ve Tabirât-ı İrfânî*, s. 307-312.

²⁰⁷ A.g.e., s. 461.

²⁰⁸ Molla Sadra, *el-Esfaru'l-Erbea*, c. 1, s. 299.

Birinci Nükte:

Feyz, açık bir dille bütün engel ve hicapların kökeninin insanın kendisi olduğunu ifade eder. İşte bu büyük hicap önce tanınmalı sonra da ortadan kaldırılmalıdır. Kendi sülûk yolunu kendi eliyle bağlayan ve şühûdun Tur-i Sînâ'sına adım atmasını engelleyen insanın bizzat kendisidir. Kendi göz, kulak ve kalbine kalın perdeler çeken ve kendi özgür iradesiyle kendi kalbini mühürleyen yine insanın bizzat kendisidir. Dolayısıyla bir sâlik varlığın hakikatlerini algılayamadığını, ilâhî nefhaların esintisini hissetmediğini ve tüm yolların yüzüne kapandığını fark ettiği zaman yeniden geriye dönmeli ilkin kendi iç dünyasını iyice bir gözden geçirmelidir. Sonra da mütenasip bir riyazet ve nefis terbiyesi programıyla kendi benliğini ortadan kaldırmalıdır. Zira unutmamalıdır ki dünya sevgisi, mal ve makam aşkının yegâne kaynağı bizzat kendisidir. Dolayısıyla 'kendisi' aradan çıkacak olursa bütün hicaplardan kurtulur.²⁰⁹

*Âşık ile maşuk arasında hiçbir engel yoktur
Sen kendin kendine hicapsın Hafız, çıkıver bir aradan!*

İkinci Nükte:

En büyük hicaplardan biri, vuslata ermiş ârif ve sâliklerin makamlarını inkâr etmektir. Bazı sâlih insanlar dahi, kendileri irfan ehli olmadıklarından dolayı, manevî ve irfânî inkâra yönelmiş, şer'i bir vazife zehabıyla irfan ve âriflere karşı cephe almış ve onları lanete müstahak görmüşlerdir. Fakat takva ehli âlimler şu üç hususa dikkat etmelidirler:

Evvela, edep ve saygı dairesini aşmamalıdır.

İkinci olarak: Şu hususa dikkat etmelidir ki bir ârif vecd ve şuhûd hengâmesinde zevk ve sarhoşluğun zirvesindeyken görünüşte hoş görülemeyecek bir söz etmiş olsa da kesinlikle maksadı başka bir şeydir. Bu tür durumlarda sâlikin vazifesi, açık bir küfür sözü yahut aleni bir çirkin bidate şahit olmadıkça lanete yönelmemelidir. Bilakis mümkün mertebe iyiye yormaya çalışmalı ve bir şekilde tevîl etmelidir.²¹⁰

²⁰⁹ El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk, s. 44-54.

²¹⁰ Deh Risale, Risale-i Zadû's-Sâlik, s. 98-104; 53-54, 56 ve 100.

Üçüncü olarak: Bir fırka yahut tarıkata mensup fertlerin hoş olmayan davranışlarına şahit olduğunda, o fırka yahut tarikatın topyekûn kötü olduğuna hükmetmeli ve her grup içerisinde iyi ve kötülerin bulunabileceğini unutmamalıdır.²¹¹

Son Nükte:

Bir sâlik hiçbir şart ve durumda ayrıcalıklı olduğu ve vuslata eriştiği hissine kapılmamalıdır. Böyle bir hicap ve engelle karşılaştığında kesinlikle düşüşe uğrar ve o ana kadar elde ettiği her şeyi kaybeder. Feyz, şöyle der:

Vuslat ve visal iddiasında bulunup hakikatin özüne eriştiği zehabına kapılan bir şahıs, bir sapkın ve yalancıdan ibarettir. Onun ağzı zillet toprağıyla doldurulmalıdır. Zira hakikat, basit bir şekilde özüne erişilecek bir şey değildir. Dahası, sülûk sahasında insanın kendisini gündeme getirmesi bir tür şirktir. Mamafih bir sâlik için manevî bir neşe ve haz elverdiğinde yahut kendinde bir güç zahir olduğunda ve insanların iç dünyaları ya da geçmiş ve gelecekleriyle ilgili malumata erişebildiğinde veya hatta bazı işlerde tasarruf yetisi kazandığında dahi kesinlikle hak ettiği kemâllere eriştiği zehabına kapılıp yolun sonuna vardığını zannetmemelidir.²¹²

²¹¹ A.g.e., s. 103.

²¹² A.g.e., s. 194.

5. İrfânî Eğitimin Aşamaları

İrfânî eğitimin gayesinin tahakkuku için, bir sâlik tedricî olarak seyr-u sülûk menzillerini kat etmeli ve bu yolculuk esnasında iyi hasletler ve güzel ahlâkla bezenerek manevî ve irfânî makamlara ulaşmalıdır. Elbette erişilecek her makam, bir önceki makamın doğrudan sonucudur. Zira bir menzili aşmadan diğerine ulaşmak mümkün değildir.²¹³ Feyz'in kullandığı dile bakacak olursak 'makam' ve 'menzil' kavramları birbirlerine yakın bir anlam taşımaktadırlar. Zira bir sâlikin makamı, ikamet edeceği yerdir. Bu aynı zamanda onun bir yere vardığı ve bir başarı elde ettiğinin ifadesidir. Fakat menzil, kat edip geçtiği ve geride bıraktığı konaklama yeri anlamındadır.²¹⁴

Müslüman ârifler, ilk dönemlerden itibaren seyr-u sülûk menzil ve makamları ile ilgili risaleler kaleme almışlardır. Bazıları, sülûk menzillerini yedi menzilde hülâsa etmiş ve tövbe, vera'/takva, züht, fakirlik, sabır, tevekkül ve rızadan ibaret bilmişlerdir.²¹⁵ Hâce Abdullah Ensârî, sülûk menzillerini iki bölüme ayırarak ve her bölümü on bâb şeklinde tanzim edip toplamda yüz babdan oluşan bir kitap kaleme almış ve bu kitabı *Menazilu's-Sairîn* diye isimlendirmiştir.

Feyz de sülûk menzilleri konusunu ele almış olsa da konunun geniş açıklamasına girmeden *Menazilu's-Sairîn* kitabına başvurulmasını tavsiye etmekle yetinmiştir.²¹⁶ Elbette onun bu ve benzeri kitaplardaki sülûk

²¹³ A.g.e., s. 80.

²¹⁴ Seccadî, *Ferheng-i Istılâhât ve Tabirât-ı İrfânî*, s. 725-739 ve 475-476; Kâşânî, *Istılâhâtü's-Sûfiyye*, s. 78.

²¹⁵ Nikolson, *İrfan ve Ârifân-ı Müselman*, s. 91.

²¹⁶ *Deh Risale*, *Risale-i Zadü's-Sâlik*, s. 80.

menzilleri ile ilgili sıralamaya değinmemiş olmasının sebebi, bu tertip ve keyfiyetin Masum İmamların (a.s) rivayetlerinde yer almamış olmasıdır denilebilir. Mamafih Feyz, *Nehcü'l-Belağa* şarihi Muhakkik Behranî'den şu gayet net ifadeyi nakleder:

“Kur'an-ı Kerim ayetlerinde, Peygamberimizin (s.a.a) sünnetinde ve Masum İmamların (a.s) rivayetlerinde seyr-u sülûk menzil ve makamlarına işaret olunmuştur. Elbette bu konuları sadece şuur ve mârifet ehli âlimler dikkat-i nazara alırlar. Mârifet ehli olmayanlarsa tüm bunlardan hiçbir nasip alamazlar.”²¹⁷

Bununla beraber bu risalede sülûk menzillerinin en önemlilerini ele almaya çalışacağız.

1. Tövbe

Sülûkun ilk menzili; dahası tüm menzillerin esası, temeli ve irfânî eğitimin en büyük sermayesi tövbedir. Feyz şöyle der:

“Tövbenin anlamı, günahı terk etmek, pişman olmak, Allah'a yönelmek, kalbi günaha sevk eden ve Hakk'a muhalefete yönlendiren etkenlerden arındırmak, günahı terk etmek hususunda ciddi ve kararlı olmak, hata ve kusurları telafi etmektir.”²¹⁸

Tövbe, günahkâr bir kulun müptela olduğu kötü ahval ve davranışların farkına varmasına sebep olduğu için “gaflet uykusundan uyanmak” diye de tabir edilir.

Feyz, tövbe haletinin nasıl şekillendiğine dair üç aşamadan söz eder.

1. Evvela insan, günahın ne olduğunu ve şahsiyet, mutluluk ya da mutsuzluğunu nasıl etkilediğini öğrenmelidir.

2. Sonra işlediği tüm günahlar ve hürmetsizlikleri dolayısıyla utanç duymalı, içi sızlamalı ve kendinden nefret etmelidir. Dolayısıyla tüm yaptıklarından pişman olmalı ve kalbinin derinliklerinde bunu hissetmelidir.

²¹⁷ *İlmü'l-Yakîn*, c. 1, s. 141.

²¹⁸ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 285.

3. En nihayet bir daha günah işlememek ve geçmişi telafi etmek üzere kesin bir karara varmalıdır.

Buna göre tövbenin erkânı üç şeydir: Mârifet, nedamet ve geçmişi telafi noktasında ciddi bir azim ve irade.²¹⁹

Kur'an-ı Kerim bütün müminleri, tövbeye davet etmektedir:

﴿وَتُوبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعًا أَيُّهُ الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾

“Hep birlikte tövbe edin ey müminler! Umulur ki kurtuluşa erişirsiniz!”²²⁰

Başka bir ayette ‘nasuh tövbe’ yani halis ve gerçek tövbeden söz edilmektedir:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا﴾

“Ey mü’minler! Allah’a tövbe-i nâsûh ile tövbede bulunun!”²²¹

Tövbe-i nasuh, tövbeden sonra bir daha günaha geri dönmemektir. Bu hususta İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurur:

“Tövbe, nasuh (kesin) olacak olsa, Allah tövbe eden müminleri sever ve bütün geçmiş günahlarını harikulade bir perdeyle örter. Bu cümleden olarak onun günahlarını yazan meleklerle dahi kulunun günahlarını unutturur. Kulun günah işlediği yer ve bedeninin bütün organlarına kulumun günahlarını gizleyiniz diye ilham eder ki mahşer anında ve Allah ile mülakat esnasında tertemiz ve arınmış bir halde bulunsun.”²²²

Feyz, müminlerin tövbe-i nasuha yönelmeleri için iki tavsiyede bulunur:

1. Tövbenin fazilet ve değeri, günahın çirkinlik ve cezası ve bu ağır cezaya takat getiremeyeceğini ciddi manada göz önünde bulundurmaktır. Âhîret hayatının şerefi, dünyanın alçaklığı ve ölümün yakınlığını

²¹⁹ El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 7, s. 3-5.

²²⁰ Nûr: 31.

²²¹ Tahrim: 8.

²²² El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 7, s. 8-9; El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk, s. 286.

bilmelidir. Ayrıca unutmamalıdır ki günah, mârifet kapısını kapatır, mü-nacat hazzını yok eder, günahkârı istidraç ve imla tehlikesiyle yüz yüze getirir ve büyük bela ve tehlikelere düşme sebebi olur. Hiç kuşkusuz bir insan tüm bunları hakkıyla anlayacak olursa, tövbeye yönelir.²²³

2. Gurur, bencillik, dünyaya gönül bağlamak ve uzun arzular gibi günaha sebep olan ekenlerle mücadele etmelidir. Malumdur ki günahın kökü kesildiğinde artık gûnahtan bir iz kalmaz.²²⁴

Feyz, tövbenin nasıl yerine getirileceği ile ilgili şöyle der:

“Tövbekâr, elbiselerini temizce yıkamalı, gusûl etmeli, تنها bir mekânda namaz kıldıktan sonra gözleri yaşlı ve kalbi hüznü bir hal ile ağlayarak yüzünü yere koymalı bütün günahlarını tek tek saydıktan sonra kendi nef-sini kınayıp melâmet etmeli sonra da ellerini gökyüzüne kaldırarak Allah’a hamd-u sena etmeli ve Muhammed ve Al-i Muhammed’e selam ve salâvat gönderip dua ve istiğfar etmelidir.²²⁵ En nihayet geçmiş günahlarını telafi etmek üzere himmet etmeli; bir vazifesini ifa etmemiş yahut bir ibadetini yerine getirmemişse kaza etmeli ve üstünde bir kefarete varsa eda etmelidir. Halkın zayi etmiş olduğu malî haklarını tam olarak telafi etmeli ve eğer bir insan hakkında kötü konuşmuş, küfretmiş, onur kırmışsa ulaşma imkânı varsa ve yeni bir günaha bulaşmayacağından eminse özür dilemeli ve layı-ğıyla telafi ettikten sonra sevgi, ihsan, infak, insanlar hakkında güzel söz-ler sarf ederek can-u gönlünü arındırıp temizlemelidir.²²⁶

Feyz, tövbe-i nasuhun sonuçlarını şu şekilde izah eder:

“Allah’a aşk ve muhabbet beslemek, Allah’a kulluk tevfiği, ibadet lezzeti, kulluk ve ibadetlerin kabul görmesi, rızkın genişlemesi, ruh ve beden sağ-lığı ve benzeri sonuçlar tövbe-i nasuhun eserleridir.”²²⁷

2. Vera’

Masumlardan (a.s) nakledilen rivayetlerde vera’, manevî sülûk ve bâtunî riyazetin en temel şartıdır. Seyr-u sülûk ve ibadet, takva olmaksızın sonuç vermez. Zira dinin temeli, korunup muhafaza edilme vesilesi,

²²³ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini’l-Ahlâk*, s. 299.

²²⁴ A.g.e.

²²⁵ *Nuhbe*, s. 50.

²²⁶ A.g.e. s. 51-52; *El-Mehecceu’l-Beyda*, c. 7, s. 104.

²²⁷ *Nuhbe*, s. 49.

kemâl mertebelerine erişme mayası ve şahısların iman derecelerinin en temel ölçütü, vera' ve takvadır.²²⁸ Masum İmamlar (a.s) ısrarla bütün şialarının vera' ve takva ehli olmalarını ve bu yolla kendilerine yardımda bulunmalarını istemişleridir. Hatta öyle ki örneğin yüz bin kişinin yaşadığı bir şehirde İmam Ali'nin (a.s) Şiaları takva bakımından bütün şehir ahalisinden daha ileride olmalıdırlar.²²⁹

Feyz, bu konuya dair rivayetleri açıklarken ilkin vera' kavramının tanımını izah eder: "Vara' nefsi, günahlardan alıkoymak ve kendisine yaşımayan şeylerden menetmektir."²³⁰ Bu tanım, rivayetlerde geçen anlamla tam bir uyum içerisindedir. İmam Sâdık (a.s) vera' kavramının anlamını soran birine şöyle buyurur:

"Vara' günahlardan sakınmaktır."²³¹

Bu tanım, aynı zamanda Hâce Ensarî ve Molla Abdurrezzak Kâşânî gibi âriflerin tanımlarıyla da uyum içerisindedir. Hâce Abdullah Ensarî şöyle der:

"Vera', haramlar karşısında mutlak anlamda takvalı olup sakınmak ve haram şüphesi taşıyan şeylerden uzak durmaktır. Üç mertebesi vardır:

Birincisi, erdemsizlik ve günahlar hatta mekruhlardan dahi sakınmak.

İkincisi, ilâhî sınırları gözetmek ve hatta haram sınırlarına yaklaşmak endişesiyle mubahlardan dahi uzak durmak.

Üçüncüsü, zihnin temerküzüne hâlel getirecek ve dağılmasına yol açacak bütün fikir ve arzulardan sakınmak."²³²

Dikkate şayan bir diğer nükte de vera' ve takva arasındaki farktır. Zira takva, bâtınî bir fazilet ve iç dünyaya mahsus bir sermayedir. Bu sermaye vera', günahlardan sakınmak, vecibelerle amel, ibadet ve riyazetle elde edilir. Bu büyük sermayeye sahip olan bir insan, bütün hal, davranış, fikir ve davranışları üzerinde egemenlik kurar. Öyle ki böyle biri taat-i bi isyan (isyandan beri itaat) zikr-i bi nisyan (unutkanlıktan beri zikir) ve

²²⁸ El-Vâfi, c. 4, s. 325-326.

²²⁹ A.g.e., s. 328.

²³⁰ A.g.e., s. 325.

²³¹ A.g.e., s. 326-329.

²³² Kâşânî, Şerh-u Menazili's-Sâirîn, s. 71-74.

şükr-i bi keran (sınırsız bir şükür) vasıflarıyla mütemayiz olur.²³³ Dolayısıyla deruni bir sermaye ve bâtinî bir siperdir. Bu sermayenin elde edileceği yollardan biri de vara'dır. Feyz, takvayı bir sâlikin ana sermayesi ve yol azığı olarak bilir ve şöyle der:

Bu yolculuğun azığı, takvadır: **Azık hazırlayın! Azıkların en hayırlısı ise takvadır.**²³⁴ Takva, basiretli bir şekilde Allah'ın emrettiklerini yerine getirmek ve yasakladıklarından sakınmaktır. Böylece kalp şeriat nuru ve vecibelerin cilasıyla mârifetin Allah'ın nezdinden coşup taşması için hazır bir hale gelir: **Allah'a karşı takvalı olun! Allah size ilim öğretiyor.**²³⁵ Demek ki bir mânevîyat yolcusu, hem zahir hem de bâtında takva ve şer'i taharet ile donanmadan ve ruhunu bununla takviye etmeden ilim, mârifet ve güzel ahlâk gibi takvaya bağlı feyizlerden nasiplenemez.²³⁶

3. Züht

Feyz, zühdün manası, sonuçları ve nasıl elde edileceğine dair açıklamalarda bulunmuştur. Örneğin şöyle der:

Bir sâlik eğer kendi hür iradesiyle, şevkle ve bilinçli bir şekilde dünya ve ona bezir bütün aidiyetlerden arınır ve tam bir rağbet ve şevkle ahirete yönelirse o, bir zahittir. Demek ki züht, dünyevî bağ ve aidiyetlerle gönül bağının kesmektir.²³⁷

Feyz zühdün manevî, ruhanî ve bâtinî sonuçlarıyla ilgili ise şöyle der:

1. Hikmet: Kalp maddî bağlar ve zulmânî hicaplardan arındırıldığı zaman, ilâhî tecellilerin mazharı olur. Bu itibarla bir hadiste şöyle varit olmuştur: "Bir zahit bulabilirseniz onun yanından ayrılmayınız! Zira ona hikmet ve akıl verilmiştir."

2. İbadet Hazzı: Züht ve dünyevî bağlardan kopmak, zahidin kalp ve ruhunu ibadet, yakarış, dua ve Allah ile ünsiyet için hazır bir hale getirir ve ona ibadet hazzını tattırır.

²³³ Saduk, *Maani'l-Ahbar*, s. 240.

²³⁴ Bakara: 197.

²³⁵ Bakara: 282.

²³⁶ *Deh Risale*, *Risale-i Zadu's-Sâlik*, s. 80-81.

²³⁷ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 96-108.

3. Allah Sevgisi: Dünya ve âhirete bağlanmayan bir kalp, kendi varlığından dahi utanç içerisindedir ve bütünüyle Allah'a aittir. Malumdur ki eğer kalp Allah'tan gayri her şey ve tüm maddî bağlardan yüz çevirir ve gerçek anlamıyla teberri ederse tevelli için uygun bir zemin haline gelmiş olur.²³⁸

Burada şu soru gündeme gelir: Peki, züht makamına nasıl erişilir? Feyz üç yol ve yöntem önerir:

1. Allah hakkıyla tanınmalıdır ve onun azameti sâlikin kalbinde yer etmelidir. O, Allah'ı hâlık, mâlik ve şu sınırsız varlık âleminin sahibi ve bütün hayırlar, kemâller ve güzelliklerin kaynağı olarak görmelidir. Eğer bu gerçekleşirse, o artık kesinlikle dünyayı düşünmez. Bilakis sadece varlığın hakiki sahip ve malikine yönelir.
2. İnsan kendini tanıdığı ve sahip olduğu şeref ve değeri idrak ettiği zaman, kendisini dünya metaini kesinlikle satmaz.
3. Bir sâlik eğer âhirete gerçek anlamıyla inanır ve o âlemin mutluluk, haz ve kemâllerini bu dünyayla kıyaslayacak olursa, kesinlikle dünyaya rağbet edip şevk duymaz.²³⁹

4. Şükür

Feyz şöyle der:

Murakabe ehli bir sâlik, daima şükretmeli ve bilmelidir ki bütün dünya, zâhiri ve bâtını bütün her şey ve nasiplendiği nimetlerin hepsi Allah'ın bir bağıdır. Öyleyse her şart ve konumda, her yer ve her nimet karşısında Hakk'ın sofrasına oturmuştur. Bütün nimetleri Allah'tan bilmeli, onun rızasını dilemeli ve her nimeti yerli yerince kullanmalıdır. Ancak bununla da yetinmemelidir. Bilakis daha yüce mertebelere göz dikmelidir ki o, veli-nimetin bizzat kendisidir ve o, bütün nimetlerden daha değerlidir. Zira o, nimetlerin mebd ve kaynağı, yaratıcı ve var edicisidir. Öyleyse sadece onu görmeli, sadece onu istemeli ve yegâne gaye ve maksadı o olmalıdır. Sadece onun karşısında, yaratılış âleminin azameti ve nimetlerinin sonsuzluğu karşısında kendi acizlik, muhtaçlık ve çaresizliğini itiraf etmelidir.²⁴⁰

Hâce Ensarî, üç sahayla özetler:

²³⁸ A.g.e.

²³⁹ A.g.e.

²⁴⁰ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 7, s. 144.

1. Nimet Sahasında: Her kul, Allah'ın kendisine bahsettiği nimetler, mevhibeler ve imkânlar karşısında şükretmelidir. Bu şükür, bütün Müslümanlar, Hristiyanlar, Yahudiler ve Mecusiler arasında ortaktır. Allah'ın bunu dahi şükür bilmesi, onun lütuf ve ihsanının bir göstergesidir.

2. Gazap Sahasında: Sâlikler ilâhî kaza ve kadere razı olurlar. Zira yardım ne gelirse gelsin hoştur. Bela ve eziyetlerle karşı karşıya geldiklerinde seslerini çıkarmaz ve kendilerine şikâyet izni vermezler.

3. Huzur Sahasında: Vuslat ehli sâlikler, sadece veli nimeti görür ve nimet sahibini müşahede deryasında gark olurlar. Onlar ne dünyevî ne de uhrevî nimetlere asla değer vermezler.²⁴¹

Feyz, şükür hakkında çok geniş açıklamalarda bulunmuştur. Ancak biz burada sadece şükürün tanımı, sonuçları ve bu makama erişme yol ve yöntemlerini onun diliyle aktaracağız. Feyz, şükürün tanımıyla ilgili şöyle der:

Şükür, nimeti tanımak, onun nimet sahibinden geldiğini bilmek, onunla mutlu olmak ve onu O'na itaat yolunda kullanmaktır.²⁴²

Demek ki şükürün hakikati, mârifet, halet ve faaliyettir. Şöyle ki sâlik Allah'ın nimet ve bağışlarını tanıyıp bilmeli ve eğer tüm bunlar olmasaydı ne olurdu diye kendine sormalıdır. Ayrıca bu nimetlerin sahibini de hakkıyla tanımalıdır. Bu durumda hiç kuşkusuz gönlü neşe ve mutlulukla dolar ve tevazu ile yoğrulmuş bir gönül huzuru hisseder. Sonra nimetleri yerli yerince ve doğru bir şekilde kullanıp Hakk'ın rızasını gözettiğinde şükürün hakikatine nail olmuş olur. Hatırlatmak gerekir ki bu tanımın aslı Gazzâlî'nindir²⁴³. Hâce Nasıruddin Tûsî de aynı tanımı seçmiştir.²⁴⁴

Feyz, şükürün bazı sonuçlarını şu şekilde sıralar:

1. Nimetin çoğalarak süreklilik kazanması.
2. İtaat.
3. Günahattan uzaklaşmak. Üçüncü semerenin delili şudur: Bir insan Allah'ın rızkını tüketirken, onun nimetlerinden faydalanırken, onun yarattığı

²⁴¹ Kâşânî, *Şerh-u Menazilî's-Sâirin*, s. 117-121.

²⁴² *Nuhbe*, s. 71.

²⁴³ Gazzâlî, *İhya*, c. 4, s. 80.

²⁴⁴ Tûsî, *Evsafu'l-Eşraf*, c. 4, s. 80.

yeryüzünde ve onun bağışladığı bedenle yaşarken onun huzurunda günah işleyebileceği nasıl düşünülebilir? ²⁴⁵

Feyz şöyle der:

“Şükür makamına erişmenin yolu şudur: Murakabe ehli bir sâlikin Allah Teâlâ'nın nimet ve yaratıcılığı üzerine düşünmelidir. Maddî ve dünyevî meselelerde kendisinden daha aşağı bir konumda olanlara; manevî konularda ise daha üst mertebede olanlara bakmalıdır. Belalar, eziyetler, sıkıntılar ve acı olaylar esnasında bile, “Bu kadarına dahi şükür daha fazlası olabildi” diye Allah’a şükretmeli ve kendi kendine “İyi ki musibet dünyevî meselelere nazil oldu da dini manevî meselelere varit olmadı” demelidir. Şunu da bilmelidir ki birçok hadise ve belalar, belaya uğrayan insanın günahlarının bağışlanmasına yahut mertebesinin yükselmesine sebep olur ya da en azından dünyayla gönül bağını bir nebze de olsa azaltır. ²⁴⁶

5. Yakîn

Hız. Hakk, huzur, sükûnet ve gönül rahathlığını yakîne; sıkıntı, hüznün ve zorlukları ise şek ve şüpheyi özgü kılmıştır. Demek ki yakîn nuru bir sâlikin kalp ve ruhuna doğduğu zaman, her şeyi gerçek yüzüyle görür ve Allah’a sanki onu bîl ayan görüyormuşçasına inanır. Sözün özü, kalp ve ruhunun aynası şek, şüphe, tereddüt, yakınıp sızlanma ve hüznün pasından tamamen arınır. Böylece huzurlu bir ruh ve mutmain bir kalp sahibi olur. Sonuçta bir sâlik yakîn makamına eriştiği zaman, gayet büyük bir sermaye elde etmiş olur. Nitekim Allah Resulü de (s.a.a) şöyle buyurur:

“Yakîn, en güzel ve en yüce sermaye ve güçtür. Yakîn sahibi olmakla imanın tadı hissedilir.”

Fakat eğer sâlik, yakîn makamına ulaşamayacak olursa, sülûk yolunun ilk menzilinde kalakalmaya mahkûm olur. ²⁴⁷

Feyz, irfânî-ahlâkî kitaplarında yakînün tanımını, mertebeleri ve sonuçlarını ele alıp incelemiştir. Buna göre:

²⁴⁵ El-Mehecceu'l-Beyda, c. 7, s. 144-151.

²⁴⁶ Nuhbe, s. 72.

²⁴⁷ El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk, s. 188-189.

a) Yakînin mahiyet ve hakikati:

Feyz, yakînin rükünlerini dört maddede özetler:

1. Yakîn sahibi, Allah'ın kâinatı yaratan, idare eden ve sebepler zincirini elinde bulunduran yegâne güçtür. Bütün olay ve olgular ve küçük-büyük bütün bireysel ve sosyal hadiseler onun kudret elindedir. O, her bir varlık için özel bir program ve plan öngörmüştür. Herkesin gerçek maslahat ve zararlarını bir tek o bilir ve muhatabın hoşuna gitmese de hayat yolunu o belirler.

2. Yakîn ehli, bütün sebep ve etkenlerin onun birer askeri ve memuru olduğunu ve onun feyiz kanalları olmaktan öte bir rol oynamadıklarının bilincindedir. Yani tüm bunlara bu rolü biçen Allah Teâlâ'dır. Tabi o dilerse feyzini bu sebepler olmaksızın da kullarına gönderir ya da engeller.

3. Yakîne erişen bir insan, Allah'ın yegâne rezzak olduğunu, bizzat rızık vereceğini vaat ettiğini, onun, asla vaadinin hilafına davranmayacağını bilir ve dolayısıyla herkesin nasibinin yeri ve zamanına kesinlikle eline ulaşacağını bilir.

4. Yakîn ehli, Allah'a sanki onu görüyormuşçasına iman ederler. Onun her yerde hazır ve nazır olduğunu, bütün hareketlerimizi ve davranışlarımızı bildiğini ve kalbimizden geçen her şeyden dahi haberdar olduğunu bilir. Malumdur ki böyle biri, Hakk'ın dergâhında bulunma âdabından asla gafil kalmaz.

b) Yakîn Mertebeleri:

Hiç kuşkusuz yakînin birçok mertebesi vardır ve herkesin; hatta peygamberler ve evliyanın dahi mertebeleri farklı farklıdır. Kur'an-ı Kerim'de yakînin üç mertebesine işaret olunmuştur: İlmu'l yakîn, aynu'l-yakîn ve hakku'l-yakîn. Rabbimiz ilmu'l-yakînî, aynu'l-yakîne ulaşma zemini olarak değerlendirir:

﴿كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ لَتَرَوُنَّ الْجَحِيمَ ثُمَّ لَتَرَوُنَّهَا عَيْنَ الْيَقِينِ﴾

“Gerçek öyle değil! Eğer ilme'l yakîn (kesin bilgi) ile bilmiş olsanız, elbette cehennemi görürsünüz! Sonra onu, hiç tartışmasız yakîn gözüyle (ayne'l-yakîn) görmüş olacaksınız.”²⁴⁸

²⁴⁸ Tekasür: 5-7.

İlmu'l-yakîn ile aynu'l-yakîn arasındaki farkı göstermek için çok farklı örneklendirmeler yapılmıştır. Feyz, Hâce Nasıruddin Tûsî'den ıktibasla ateş örneğini verir:

Ateşle ilgili ilmu'l-yakîn, onun ışığı sayesinde çevresindeki şeyleri görebileceğimizi bilmemizdir. Aynu'l-yakîn ise ateşin alevlerini ayan beyan müşahede etmektir. Hakku'l-yakîn bilmeye gelince, yanıp tutuşmak ve ateşe dönüşmektir.²⁴⁹

Bazıları ise konuyu güneş örneğiyle izah etmişlerdir. Buna göre güneş ışınlarını görmek onu ilme'l-yakîn, güneşin kendisini görmek ise onu aynel-yakîn bilmektir. Hakku'l-yakîn bilmek ise güneşin ışıklarında gark olup yok olmaktır.²⁵⁰

c) Yakînın Sonuçları:

1. Yakîn nuruyla aydınlanmış bir ruh ve kalp aslında ilâhî ve semavîdir. Öz, hâlis ve her türlü şek-şüpheden beri bir mârifetle donanmıştır. O, sadece Allah'ı düşünür ve onun rızası dışında hiçbir arzusu yoktur. Hiçbir şey onun ihlâsına hâlel getiremez. Zira o tüm varlığıyla Allah'a teslim olmuştur ve bir tek onu her şeyin kaynak ve sebebi bilir. Onun dergâhında tek dayanağı tevekkül ve kendi acizlik ve muhtaçlığına itiraf etmektir.

2. Düşünür ve onun rızası dışında hiçbir arzusu yoktur. Hiçbir şey onun ihlâsına hâlel getiremez. Zira o tüm varlığıyla Allah'a teslim olmuştur ve bir tek onu her şeyin kaynak ve sebebi bilir. Onun dergâhında tek dayanağı tevekkül ve kendi acizlik ve muhtaçlığına itiraf etmektir. 2. Yakînın en büyük armağanlarından biri ibadetlerde metanet, süreklilik, zindelik, haz ve ilâhî kurallara sıkı sıkıya bağlılıktır.

3. Kalp ve ruhları yakînle donanmış olanlar, uygunsuz bütün fikir, hatıra ve hayallerden beridirler.

4. Yakîn ehli, musibetler ve ağır sorunlar karşısında dayanıklıdır. Cihat meydanlarına siper ve zırh giyinmeden çıkar ve düşmanla savaşırlar.

5. Halkın kınama ve yalanlamaları yakîn ehlinin irade, gaye ve ideallerine bağlılıklarına asla hâlel getirmez.²⁵¹

²⁴⁹ İlmu'l-Yakîn, c. 1, s. 16.

²⁵⁰ Seccadî, *Ferheng-i Istılâhât ve Tabirât-ı İrfânî*, s. 596-597.

²⁵¹ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 190- 191.

6. Yakîne erişenler, bu dünyada iken dahi insanların gerçek yüzleri ve iç dünyalarını görür cennet, cehennem, sırat, hesap, mizan ve kıyamet sahneleri gibi gaybî hakikatlerden haberdar olurlar. Nitekim müfessirler, “Gerçek öyle değil! Eğer ilme’l yakîn (kesin bilgi) ile bilmiş olsanız, elbette cehennemi görürsünüz” ayetinin bu dünya ile ilgili olduğunu dile getirmişlerdir.²⁵²

6. Tevekkül

Feyz, tevekkül makamının önemi, bu makama erişmenin zorlukları ve sonuçları hakkında da açıklamalarda bulunmuştur. Örneğin bu makamın önemi ile ilgili şöyle der:

Dinin en yüce menzilleri, yakîn sahiplerinin makamları ve mukarreb kullarının yüce derecelerinden biri tevekküldür. Tevekkülün ana mayası yakîn; mahiyet ve hakikati ise Allah zül’ celalin lütfuna tam bir itimat ve tüm işleri sebeplerin sebebine havale etmektir. Zira bütün kâinattaki her şeyin yegâne yaratıcısı, rabbi, idare edicisi ve vekili odur. Bütün sebepler, vasıtalar, vesileler ve etkenlere gelince; tevekkül bunların hiçbirine ümit bağlamamak ve tümünü Allah’ın mahlûku olarak görmek ve bir tek onu sebepler sebebi bilmektir.²⁵³

Bu makama erişmenin zorluklarıyla ilgili ise şöyle der:

Tevekkül menziline ulaşmak, oldukça zor ve meşakkatli olup yeni yetme sâliklerin işi değildir. Bu makam, âriflerin en seçkinlerine özgüdür. Zira bir taraftan sebep ve vesilelere bel bağlamak şirk, yakînin hâlel görmesi ve cahillik girdabına düşmek olarak bilinirken diğer taraftan bir sâlik hayatın ihtiyaçlarını karşılamak ve yaşamını sürdürmek için muhtaç olduğu sebep ve vesileleri nasıl terk edebilir ve tüm bu sebepler zincirini yok sayabilir ki? Zira kâinattaki tüm işler sebep ve vesileler yoluyla idare edilmektedir ve insan hedeflerine ulaşabilmek için bu sebepler vasıtasıyla amel etmek zorundadır. Dolayısıyla ne sebep ve vesileleri topyekûn görmezden gelmek mümkündür ne de onlara bel bağlamak! Dahası tevekkülün hâsıl olması için ilkin bir kulun kendi cehalet ve güçsüzlüğü, maslahat ve zararlarını teşhiste acizliği; teşhis edebilecek olsa dahi gereğini yapmaya güç yetiremeyeceğini bilmesi gerekir. Bu yüzden güvenebileceği ve iradesini kendi

²⁵² Tabatabâi, *El-Mizan*, c. 2, s. 352.

²⁵³ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini’l-Ahlâk*, s. 190- 191.

iradesinden daha evla bileceği bilge, güçlü, merhametli ve alt edilemez bir vekilin varlığı kaçınılmazdır.²⁵⁴

Feyz, tevhid ve tevekkül kavramlarını birlikte ele alır ve tevekkülü, Allah'tan gayri her şeyle tam anlamıyla bağları koparmak ve yine tam anlamıyla Allah'a bel bağlamak diye tanımlar. Aslında o şu hakikati ifade etmek istemektedir ki tevhide inanmak ve mana ve hakikatini idrak edebilmek tevekküle bağlıdır. Yani bir sâlik tevekkül makamına erişemedikçe tevhide de erişemez. Nitekim tevhid olmadan ve Allah'tan gayri her şeyle bağları kesmeden tevekkül de anlamsız kalır. Feyz, bu hususu şöyle izah eder:

Eğer yakîn bir sâlikin varlığının bütün boyutlarını doldurur ve o, Allah'ın, tüm varlığın yegâne yaratıcı, rabbi olduğunu bilir, onu tüm sebeplerin sebebi olarak görür, onun insanların tek tekinin bütün taleplerini karşılayacak bir kudret sahibi olduğunu idrak eder, onun kullarına karşı rahmet, lütuf, muhabbet ve şefkatinin sonsuz olduğunu bilincine varır ve hiçbir şeyin ilim, kudret ve rahmet bakımından onunla kıyaslanamayacağına iman ederse hiç kuşkusuz bir tek Allah'a bel bağlar ve onu yegâne vekil olarak görür. Elbette bu vekâlet, ne kendi işlerinin idaresini işinde uzman birine devretmek ne de bir çocuğun annesine bel bağlamasıyla kıyaslanabilir. Bilakis bu vekâlet, kendini tıpkı hiçbir varlığı olmayan, tam bir teslimiyet içerisinde olan ve Allah'ın kendisi için takdir ettiği her şeyi samimiyetle kabullenmiş bir ölünün, ölü yıkayıcısına teslimiyeti gibidir. Zira o, bütün maslahatının bu olduğunu artık idrak etmiştir.²⁵⁵

Feyz, tevekkülü, “sebepler zincirinden yüz çevirmek” anlamında ele almaz. Bilakis sebepler zincirine riayeti Allah Resulü'nün (s.a.a) sünneti olarak görür. Zira Allah Resulü (s.a.a) bir bedeviye, devesini Allah'a tevekkül bahanesiyle çöllere terk etmemesi gerektiğini bilakis devesinin yularını tevekkül ederek sıkıca bağlamasını emreder.²⁵⁶ O, tevekkül bahanesiyle çalışıp kazanma ve el emeğiyle geçinmeyi bir kenara atanları şiddetle kınar, bu tutumu cahilce bir evham olarak görür ve şer'î açıdan haram bilir:

Namaz ve oruç nasıl üzerimize farz kılınmışsa, çiftçilik, ticaret, sanayi, eğitim vs. yollarla helal rızık kazanmak da farzdır. Üstelik rızık kazanmanın

²⁵⁴ A.g.e., s. 81- 82; *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 7, s. 377; *Nuhbe*, s. 81.

²⁵⁵ A.g.e., s. 81- 82; *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 193-194.

²⁵⁶ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 195.

sevabı, daha ziyadedir. Dolayısıyla tevekkülün mana ve mefhumu şudur: Sebep ve vesilelere bağlanırken dahi Allah'a bel bağlamak gerekir. Zira tüm sebepler, onun bir bağısı ve onun feyiz kanallandırlar. Onun kendisi bizleri sebep ve vesilelerden faydalanmamızı ve bu zincirin dışına çıkan işlerden uzak durmamızı emretmiştir. Anlatıldığına göre zâhidin biri insanlardan uzaklaşır, bir mağaraya yerleşir ve kendi kendine şöyle der: Hiç kimseden hiçbir şey istemeyeceğim. Burada kalacak ve Allah'ın rızkımı göndermesini bekleyeceğim. Yedi gün böylece kalır. Ancak artık ölmek üzereyken, rızkının gelmediğini görür ve Allah'a şöyle arz eder: Eğer yaşamam mukadderse rızkımı ver; yok, değilse canımı al!

Yüce Allah ona şöyle ilham eder: İzzet ve celalime and olsun, mağaradan çıkıp şehre inmeyinceye ve halkın arasına karışmayıncaya kadar, ben senin rızkımı vermeyeceğim! Denileni yapınca hayretler içerisinde şunu gördü: Her taraftan kendisine yiyecek ve içecek getiriyorlardı.²⁵⁷

Feyz, tevekkülün sonuçlarını, bu hususa dair Kur'an ve rivayetlerde sıkça tekrarlanan ayet ve hadislerle istinaden açıklamaya çalışır. Buna göre:

1. Allah'ın Habibi Olmak: Allah'a tevekkül eden bir insan onun sevdiği bir insandır. Zira Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulur:

﴿ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ ﴾

“Allah, tevekkül edenleri sever.”²⁵⁸

Bir Allah kulu, onun gayrinden kopar ve gönlünü ona bağlarsa, Allah da o kulunu sever. Onun sevgisine mazhar olduktan sonra da hiçbir tasası kalmaz, hiçbir azap onu tehdit etmez, Allah'ın dergâhından asla kovulmaz, kâinattaki hakikatler ondan gizli kalmaz ve Allah onu asla kendi haline terk etmez. Bilakis her daim onu kollayıp gözetir. Malumdur ki bir mümin insan için bu yol her daim açıktır ve kesinlikle kapanmaz.²⁵⁹

2. İbadete Adanmak: Allah'ın dergâhında yakarış ve onunla ünsiyet bulmak sadece tevekkül ehli kullara nasip olur. Zira yakînle dolup taşan bir kalp, Allah'ı bi'l ayan müşahede, ruhunun en derinliklerinden

²⁵⁷ A.g.e., s. 195-196.

²⁵⁸ Âl-i İmran: 159.

²⁵⁹ El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk, s. 191.

ona ibadet ve ibadet hazzını idrak eder. O, artık hiçbir şart ve durumda ibadetten vazgeçmez.²⁶⁰

3. Günah ve Haramlar Karşısında Korunmuşluk: Mümin bir kul, âlim, kadir ve asla mağlup olmayacak olan Allah'ı kendine vekil tayin edip sadece ona bel bağladıktan sonra ve onun irade ve rızasını kendi irade ve arzularına tercih ettiğinde her daim gûnahtan uzak durur ve ilâhî hükmülerle amel eder.²⁶¹

7. Rıza

Rıza makamı, tevekkül makamından sonra gelir. Âriflerin tabiriyle bir sâlikin vuslatı, rıza makamına erişmesiyledir. Rızanın anlamı, Allah'ın hükümlerine can-u gönülden teslim olmak, ârifâne bir ruhla musibetlere tahammül etmek, kaza ve kadere gönül huzuruyla boyun eğmektir.²⁶² Rıza, yakîn ve tevekkülle olduğu kadar fakirlik, fena, muhabbet ve haşyet makamlarıyla da irtibat içerisinde. Dahası rıza, muhabbetin bir meyvesidir. Feyz'in ahlâkî-irfânî eseri *el-Mehecce'tu'l-Beyda* ve bu kitabın metni hükmündeki *İhya'*da 'muhabbet', 'şevk', 'rıza' ve 'üns' birlikte ele alınmışlardır.²⁶³ Bunun hikmeti şudur: Bir sâlik, dünya ve âhiretle bağlarını koparıp kendi varlığından dahi soyutlandığında, Allah'tan başkasını görmeyip ondan başkasını arzulamadığında ve asıl itibarıyla hiçbir şey olduğunun bilincine vardığında hiç kuşkusuz rıza makamına erişmiş olur.

Feyz, rıza kavramını şöyle tanımlar: "İtiraz ve memnuniyetsizliği terk etmektir."²⁶⁴ Yani mümin bir kulun Allah'ın kaza ve kaderine razı olması, onun hüküm ve takdiri karşısında hoşnutsuzluk ve itiraz etmemesidir. Bu târif, rıza babında varit olan bir rivayetten iktibas edilmiştir.

Peygamber Efendimiz (s.a.a) ashabından bir gruba: "Hangi hal üzeresiniz?" diye sordu. Şöyle arz ettiler: "Allah'a iman ediyoruz." O, tekrar: "Bunun nişanesi nedir?" diye sordu. Onlar: "Bela ve acılar karşısında sarsılmıyoruz; sevinç, neşe ve mutluluk anında şükrediyoruz ve her daim Allah'ın kaza ve

²⁶⁰ Nuhbe, s. 81.

²⁶¹ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 193.

²⁶² Seccadî, *Ferheng-i Istılâhât ve Tabirât-ı İrfânî*, s. 416-421.

²⁶³ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 8, s. 3-101.

²⁶⁴ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 145.

kaderine rıza gösteriyoruz” diye cevap verdiler. Peygamber Efendimiz (s.a.a): “Evet, doğrudur; siz Allah’a iman etmişsiniz” diye buyurdular.²⁶⁵

Rıza makamının birçok sonuç ve semeresi vardır. Feyz, bazılarını şöyle işaret eder:

1. Gönül huzuru ile ibadet: Zira Allah’ın kaza ve kaderine razı olan bir insan, yakînin en yüce derecesiyle Allah’ın huzuruna çıkar ve ona aşk ve muhabbetle ibadet eder.

2. Huzur ve sükûnet: Gönül rahatlığı ve neşe, rızanın eseridir. Allah’a hüsnü zan ile yaklaşan ve bütün varlığı, onun takdirine rıza ile dolup taşan bir insan, nasıl gönül ferahlığı taşımaz ki?

3. İstirap, keder ve yalnızlıktan kurtulmak: Rıza makamına erişenler, gam, keder, ıstırap ve korku etkenlerinden tamamen kurtulurlar.

4. Allah’ın rızasına mazhar olmak: Derler ki: Eğer Allah’ın senden razı olup olmadığını bilmek istiyorsan kendi ruhuna bir bak; acaba sen kendin ondan razı mısın?

5. Berzah ve cehennem azabından kurtuluş.

6. Allah’a ibadet tevfiği.

7. Yakînin en üst derecesi.

8. Duaların kabul görmesi.

9. Hasret, keşke şöyle ya da böyle olsaydı diye yakınmaktan kurtuluş; zira âşık sadece maşukun arzusuyla yanıp tutuşur.

10. Allah’a yakînî mârifet ve iman.

Feyz, rıza makamına erişme yol ve yöntemleriyle ilgili üç tavsiyede bulunur:

1. Sâlik, Allah’ın hakîm olduğuna inanmalıdır. Onun kendisi için takdir buyurduğu her şeyin kendi hal ve geleceğinin maslahatına olduğunu bilmelidir.

2. Sâlik bilmelidir ki hasret çekmek, keşke olsaydı gibi temennilerle oyalanmak ve erişilemeyecek arzulardan dolayı üzölmek hiçbir derde deva olmaz.

3. Muhabbet, rıza makamına erişmenin yegâne yoludur. Zira âşık, sevgilinin razı olup beğendiği her şeye razıdır ve asla itiraz etmez.

²⁶⁵ A.g.e.

6. İrfânî Eğitim Metot ve Yöntemleri

Bir sâlik, sülûk adımlarını ve kurallarını günlük hayatının ameli programı olarak görmeli ve bu programa uygulamak hususunda gayet titiz davranmalıdır. Zira manevî miraca erişebilmek, ilim, araştırma, söz ve söylemle değil sadece amel yoluyla hâsıl olur. Malumdur ki bir sâlikî Allah’a yaklaştıran, ruhunu ilâhî feyizleri alabilecek kıvama getiren ve kabini ilâhî isim, sıfat ve cezbelere için tecelli mazharı kılan yegâne etken, bir kulun cihad-ı ekber ve iç dünyasını arındırma sahasında adım adım ilerlemesi, ruhunu cehalet, günah ve gururdan arındırıp nefs-i emmârenin vesveselerinden kurtarması ve nefs-i mutmaine aşamasına ulaşmasıdır.

Daha da önemlisi, bir sâlik şu hususu kendine bir ödev bilmelidir: Mânevî rızık hükmünde olan ilâhî cezbe ve nesimlerin cereyan sahasına girmeli ve bu bereketlerin nâzil olmasına engel her şeyden şiddetle kaçınmalıdır. Zira ilâhî nefha ve cezbelere, her ne kadar etkenin kendi elinde olmasa da o, riyazet çekerek, alıştırma yaparak, nefs-i emmâreyi terbiye ederek ve aradaki engelleri bir kenara atarak bu rahmet esintilerine mazhar olabilir.

Feyz, “Rızıklarınız ve size vaat edilenler, göklerde dir” ayet-i kerimesinden yola çıkarak ve Allah Resulü’nün (s.a.a) “*Rabbinizin manevî meltemleri eser durur, yaşamınızın bazı günlerinde sizleri de kuşatır; öyleyse dikkat edin ve kendinizi bu nesimlere maruz kılın*” buyruğuna istinat ederek şu nükteye vurguda bulunur:

En yüce rızık, manevî rızıktır. Bu rızık, ilâhî cezbe ve nefhallerdir. Bu rızık, bütün cin ve insanların bütün ibadetlerine eşittir. Allah onu, liyakati

olan kullarına bahşeder. Bu nefhalar, her ne kadar kulların elinde olmasa da, kendilerini onlardan nasiplenebilecekleri bir kıvama getirebilir ve sülûk yolunun ameli adımlarıyla onlara erişebilirler.

Feyz, bu ilâhî nesimlerin cereyan sahasına nasıl girilebileceği hususunda şu yolları önerir:

1. Sâlik, dünya, tabiat, madde ve maddî gönül bağlarından kurtulmalı, gönlünü günah, erdemsizlik, şehvet ve öfke pasından arındırmalı ve tüm varlığını ihlâs, velayet ve tevhit ile bezemeli; âriflerin tabiriyle tahliye (arınma) tecliye (sefa bulma) ve tehliye (bezenme) aşamalarını kendisine düstur edinmelidir.

2. Eyyamullahtan hakkıyla faydalanmalıdır. Zira cuma günleri, recep, şaban ve ramazan ayları, arefe günü, şabanın ortası, recep ayının aydınlık günlerinin değerini idrak etmiş bir sâlik, bu fırsatları kolay kolay kaçırmaz.

3. Toplumdan ve cemaatlerden uzak kalmamalıdır. Zira İnsanlarla bir araya gelmek, nefes, nefis ve himmetlerin bir arada bulunduğu ortamlar, manevî rızıkların nüzul sebeplerindendir.

4. İç dünyasındaki vesveseleri kontrol etmeli ve bilmelidir ki bu makama ancak maddî aidiyetlerden kurtulduğu zaman erişebilir.

5. Bütün hedef ve ideallerini tek bir hedefe; yani Allah'a kulluğa odaklandırmalıdır.

6. Kalp ve diliyle salâvat, zikir ve virtleri eda etmeyi asla unutmamalıdır. Kalp huzuru ve ciddi bir murakabe ile gönlünü tüm bunlara vakfetmelidir.

Bu şartlar sayesinde bir sâlik, kendini ilâhî cezbe ve nefhaların cereyan sahasına eriştirebilir.²⁶⁶

İşte bu altı madde, 'riyazet' diye isimlendirilir. Elbette çok eskilerden beri, bütün milletler ve dinler arasında riyazet, nefs-i emmâreyi terbiye ve ıslah, aradaki perdeleri kaldırmak ve ruhani tekâmül maksadıyla hep var olagelmıştır. Dinî öğretilerde de bu çok değerli mesele ele alınmıştır. Öyle ki İmam Ali (a.s) şöyle buyurur:

²⁶⁶ A.g.e., s. 134-136.

“İşte bu benim nefsim; ben ona takva ile riyazet çektiyorum ki büyük korku gününde kendini güvende hissetsin!”²⁶⁷

Feyz, riyazetle ilgili şöyle der:

İnsanoğlunun tekâmüle erişmesinin esası, Hakk'ın vuslatına ulaşmasıdır. Bu gaye ise şehvet ve öfke gibi nefsanî yetilerin itidale kavuşturulması ve ilâhî bir boyut kazanması ile tahakkuk bulur. Bunun yegâne şartı ise riyazettir.²⁶⁸

Başka bir yerde ise şöyle der:

Sadece şeriat nezdinde kabul gören, Peygamber ve Ehl-i Beyt İmamları yoluyla varit olan bir riyazet önerilebilir.²⁶⁹

Feyz, riyazetinin şartlarını şöyle izah eder:

1. Riyazet sabır ve metanetle sürdürülmelidir.
2. Sâlik; ibadet, itaat ve riyazetlerinin herhangi bir derde derman olacağı fikrine sahip olmamalıdır.
3. Aynı şekilde riyazet ve ibadetin kısa bir süre içerisinde sonuç vermediği zehabına kapılmamalıdır.
4. Sâlik, bir günaha bulaştığı vakit, artık tezkiyeden el çekmesi gerektiği ya da küçük günahların bir zararı olmayacağı yahut birkaç günlüğüne tezkiyenin terk edilmesinin bir önemi olmadığı zannına düşmemelidir. Zira tüm bu zanlar, sâliki yolundan alıkoyar. O bilmelidir ki nefse riyazet çekertmek ve alıştırma yaptırmak, her ne kadar işin ilk başlarında zor olsa da bir müddet sonra bu riyazet ve mücahede serkeş nefsi ram eder, sülûk seyri normal bir hal alır, ibadetlerin edası ve günahlardan sakınmak kolaylaşır. Bu itibarla, sâlik haram işlememeyi âdet haline getirir, göz ve kulağını rahatlıkla harama kapar ve ibadetlerini eda ederken günahın iç yüzü ve batinından haberdar olur.²⁷⁰

Şimdi ise riyazetin nasıl gerçekleşeceğini açıklamaya çalışacağız. Gazzâlî, riyazetin ameli adımlarını altı adımla sınırlandırır.²⁷¹ Feyz de bu

²⁶⁷ Nehcül-Belağa, 45. Mektup.

²⁶⁸ El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk, s. 57.

²⁶⁹ A.g.e., s. 29.

²⁷⁰ A.g.e., s. 29-30.

²⁷¹ Gazzâlî, İhya, c. 4, s. 361-388.

adımları eksiksiz bir şekilde değerli kitabında nakleder.²⁷² Fakat başka bir kitabında sadece iki adımla yetinir.²⁷³ Nitekim Hâce Tûsî de riyazet ve sülûk adımlarını iki temel adımla özetler.²⁷⁴ Biz burada riyazet ve seyr-u sülûk metodu ile ilgili Gazzâlî ve Feyz'in yöntemini özetlemeye çalışacağız. Elbette hatırlatmak gerekir ki metot ve yöntemden maksat, bir sâlikin her gece ve gündüz takip etmesi gereken ve sülûk yolunda onun elinden tutan amellerdir.

1. Müşarete/Anlaşma

Feyz müşarete ile ilgili şöyle der:

Sâlik, her gün sabah namazından sonra, Allah'la anlaşma (müşarete) maksadıyla تنها bir yere çekilmelidir. Müşareteden maksat, sâlikin kendi nefsinı muhatap alarak onunla bir anlaşma ve sözleşme yapması, gerekli öğüt ve talimatları verip, vazifelerini hatırlatması ve nefsinden saadet ve kurtuluş yoluna yönelip cehennemden kaçmasını isteyerek şöyle demesidir: Ey nefis! Benim yegâne değerli sermayem ömürdür. Elimden gittiğinde neyin varsa her şeyim gider ve telafisi olmayan bir zarara uğrarım. Şimdi yeni bir güne başlıyoruz ve Allah bana yeni bir hayat inayet buyurmuş. Öyleyse sakın bugünü boşa harcamayasın!

Ey nefis! Yoksa bilmiyor musun ki her gün insanın önüne üç hesap defteri açılır? Biri, sâlih amellerin kaydedildiği nur ve mutluluk karnesi; ikincisi, günahlar ve kötü amellerin kaydedildiği alabildiğine korkunç, ürkütücü ve dehşetengiz siyah karne; üçüncüsü uyku ve gaflet anlarının kaydedildiği içinde hiçbir şey yazılmayan beyaz karnedir. Öyleyse nurlu ve mutluluk karnesini kazanmaya çalış ki hasret, pişmanlık ve zarara giriftar olmayasın!

Ey nefis! Farz et ki ömrün tükenmiş ve sen berzah âlemine adım atmışsın. Orada her şeyin gerçek yüzünü görüp acılarını tatmış ve beni geri gönderin diye feryat ediyorsun; ama “asla!” diye cevap işitiyorsun.

²⁷² *El-Mehecceu'l-Beyda*, c. 8, s. 149-191.

²⁷³ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 300-304.

²⁷⁴ Tûsî, *Evsafu'l-Eşraf*, s. 87-89.

Oysa bak, şimdi hayattasın ve henüz fırsat elinde ve sen bütün kusur ve hatalarını telafi edebilirsin!

Mamafih sâlik nefesine hitabı bittikten sonra bu kez kendi yedi organıyla ilgili onunla konuşmaya devam eder. Zira bu yedi organ nefsin işçileri ve o, onların müdür ve rehberi konumundadır. Şöyle der:

Ey nefis! Cehennemın yedi kapısı olduğu ve her kapıdan bir grubun ateşe girdiği ve işte bu yedi organın o kapılara varan köprüler olduklarını biliyor musun? Ey nefis! Göz, kulak, dil, mide, şehvet, el ve ayaklarını haramdan alıkoy! Sakın onları kendi hallerine terk etmeyesin ki bu durumda kesin düşersin! ²⁷⁵

Ey nefis! Dil, dil, dil! Yoksa sen insanın bu serkeş dil ile otuzdan fazla günaha düştüğünü bilmiyor musun? Sakın bu dile gybet, yalan, kendi kendini övme ve lanet ve küfre bulaşma izni vermeyesin! Bu dil, bir çöplüğe dönüşürse yazıklar olsun sana! Onu suskunluğa alıştır ve Allah'ın razı olduğu durumlar hariç heyecana gelip coşmasına asla izin verme!

Ey nefis! Eğer Allah'ın bahsettiği ve yarattığı şeylerle yine onun hürmetini kırarsan sana yazıklar olsun! Ey nefis! Mide abad oldukça kalbin harap olduğunu biliyorsun değil mi? Öyleyse kalbini yaşatmak için gayret et! Mide düşkünün olma ve haram lokmadan kork! Şüpheli durumları terk et ve zaruret haddiyle yetin! ²⁷⁶

2. Murakabe

Sâlik kendi nefsiyle Allah'a itaat edip günahlardan uzak durmak hususunda anlaşmaya varıp sözleştikten sonra, sürekli olarak kendini kontrol altında bulundurmalı ve söz, iş ve davranışlarını denetlemelidir. Ahit ve sözleşmesini bozmamak için sürekli olarak içinde bulunduğu her hal ve durumu dikkatle takip etmeli ve kontrol etmelidir. Müminlerin Emiri (a.s) şöyle buyurur:

“İnsana yaraşan, her daim kendine hâkim olması, kendini gözetlemesi ve dilini muhafaza etmesidir.” ²⁷⁷

²⁷⁵ El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 8, s. 152-153.

²⁷⁶ A.g.e., s. 153-154.

²⁷⁷ Amedî, Gureru'l-Hikem, c. 6, s. 445.

Murakabe, sâlikin yüreğinden taşan mârifet ve imanın bir meyvesidir. Zira o artık yakinen bilmektedir ki Allah, her şeyi bilir, her şeye güç yetirir, her yerde insanoğlunun amel ve davranışlarını gözetler ve onun kalbinden geçen her şey ve sırdan haberdardır.²⁷⁸ Dahası o, her şeye nazır ve muhafızdır.²⁷⁹ Sâlik, her daim şu ayeti tekrarlar durur:

﴿ اَلَمْ يَعْلَم بِاَنَّ اللّٰهَ يَرٰى ﴾

“O bilmiyor mu ki Allah her şeyi görür?”²⁸⁰

Ayrıca o şu inançtadır: Melekler de insanın amellerini gözetlerler ve ağzından çıkan her sözü her an hazır bulunan bir gözcü kayıt altına almaktadır.²⁸¹

Şimdi, böyle bir inanca sahip olup aynı zamanda önünde bir “harem/ilâhî dergâh” arkasında ise ‘haramlar’ olduğunu bilen ve eğer dikkatli davranacak olsa kazanacağı yok, gafil kalacak olsa şeytanlar, düzenbazlar ve haramilerin bütün sermayesini yağmalayacaklarının farkında olan bir insan kesinlikle ihtiyat ve kararlılıkla adım atar.²⁸²

Feyz şöyle der:

Murakabe ehli bir insan, farz ve müstehap ameller gibi ibâdî amellerini eksiksiz ve tam bir ihlâsla; riya ve gösterişten uzak ve edep dairesinde yerine getirir. Bu amellerin müptela olabileceği bütün afetleri defeder, haramlar ve günahları terk sahasında her daim bir hayâ, utanma ve tedirginlik halesine bürünür ve kendini çirkefe bulaştırmaz. Bir günah işleyecek olsa dahi, anında pişman olur, tövbe eder ve gereğini hakkıyla yerine getirir. Mubahlar hususunda da edep dairesini asla unutmaz. Örneğin otururken kibleye doğru oturur, uyurken yine kibleye doğru ve sağ tarafı üzerine uyur.²⁸³

Dinî ve irfânî öğretilerde murakabe ‘ihсан’ diye anılır.²⁸⁴ Ârifler şöyle derler: “İhsan hakikat kapılarının ortak adıdır. Bir sâlikin eğer riyazet

²⁷⁸ Nisâ: 1.

²⁷⁹ Ahzâb: 52; Sebe: 21.

²⁸⁰ Alâk: 14; *el-Mehecceu'l-Beyda*, c. 8, s. 155-165.

²⁸¹ Kâf: 18.

²⁸² Sa'dî, *Gülîstân*, 2. Bâb, 11. Hikâye.

²⁸³ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s.2; *el-Mehecceu'l-Beyda*, c. 8, s. 155-165.

²⁸⁴ *El-Mehecceu'l-Beyda*, c. 8, s. 155.

ve seyr-u sülûku yerinde olmazsa, hakikatlere ulaşma kapısı yüzüne açılmaz.”²⁸⁵

Feyz, murakabenin mahiyeti, derece ve mertebeleri, sonuç ve yöntemlerini ele alıp incelemiştir. Biz burada sadece bir bölümüne değineceğiz:

a) Murakabenin Hakikat ve Mahiyeti:

Murakabe, bir sâlikin Allah'ın ilminin kuşatıcılığına inanması ve onun her daim başının üstünde hazır bir şekilde onun tüm amellerine nazır bilmesidir. Allah, kulunun bütün hareketleri, davranışları, kalbinin derinliklerindeki esrarı, tüm amel, söz ve davranışlarından haberdardır. Dolayısıyla murakabe, bir anlamda derûnî bir iman ve kalbi bir yakînin semeresidir. Kaynağı Allah'ı bilmek ve onun ilminin kuşatıcılığına iman etmektir.²⁸⁶

b) Murakabenin Mertebeleri:

Feyz, murakabenin iki mertebesinden söz eder:

“Bir kesim, Hakk'ın cemal ve heybetine gark olmuş, bütün ilgi ve dikkatlerini Hz. Mahbuba odaklandırmış, ondan başkasını görmez, düşünmez ve arzulamaz bir konumda bulundukları cihetiyle gayet büyük bir murakabe içerisinde olurlar. Bu murakabenin temel ve esası, Hakk'ın cemaline hayranlık ve aşktır. Murakabenin bu mertebesi, mukarrebler ve siddıklara özgüdür. Fakat zahitler, sâlikler ve sâlihlerin murakabesi, Hak Teâlâ'dan hayâ ve utanma duygusundan kaynaklanır. Çünkü onlar bilirler ki Allah hazır ve nazırdır. Dolayısıyla dikkatli davranırlar. Bu itibarla bu kesim, her ne kadar günlük normal bir yaşamları olsa da gönüllerine yakın hâkim olduğundan alçalmaya, çirkefe, günah ve hataya bulaşmazlar.”²⁸⁷

c) Murakabe Yöntemleri:

Feyz, bu hususta şöyle der: Mümin bir sâlik, ne iş yaparsa yapsın, velev küçükte olsa hangi adımı atarsa atсын söz konusu amelin kayıt altına alabilmesi için üç defter açar: Birinci defterine “niçin?”; ikincisine

²⁸⁵ Kâşânî, *Şerh-u Menazili's-Sairin*, s. 138.

²⁸⁶ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 8, s. 156.

²⁸⁷ A.g.e., s. 157-158.

“nasıl?”; üçüncüsüne ise “ne için?” başlıklarını atar. Birinci soru şudur: Söz konusu amelin kaynağı nedir? Beni bu amele sevk eden şehvet midir, öfke midir, nefsin arzu ve istekleri midir yoksa Mevla Teâlâ'nın rızası mı? İkinci soru şudur: Bu ameli nasıl yerine getireceksin; ilim üzere mi, cehalet üzere mi yoksa zan üzere mi? Peki, bu amelin keyfiyeti ile ilgili Allah'ın emrini araştırdın mı? Üçüncü soru şudur: Seni bu amele sevk eden niyet ve maksadın nedir? Ne diye bu ameli yerine getiriyor-sun; dünyalık mı istiyorsun yoksa Mevla Teâlâ'yı mı? Malumdur ki eğer bu üç soru bir sâlikin bütün söz ve davranışlarıyla ilgili gündeme geldiğinde daha bir kararlı ve ihtiyatlı davranır.²⁸⁸

3. Muhasebe

Gündüz akşam olduğunda bir sâlik, iyi ya da kötü bütün söz ve davranışlarının hesabını görmeli ve kendini sınamalıdır. Feyz, muhasebenin önem ve zaruretiyi şöyle açıklar: Hiç kuşkusuz hakîm olan rabbimiz kıyamet günü bütün insanları hesaba çekecektir. Adalet ve insaf terazileri kurulacak ve bir hardal tanesi kadar dahi olsa bütün ameller hesaplanacaktır.²⁸⁹ O hayret verici âlemde bu hesap, öylesine hassastır ki insanların karneleri hazırlandığında ve günahkârlar kendi karnelerini gördüklerinde feryat edeceklerdir ki: Eyvahlar olsun bize! Bu nasıl bir defter ki küçük büyük hiçbir şey unutulmamış! İşte onlar o esnada yapıp ettikleri her şeyi hazır bulurlar.²⁹⁰ Kıyamet gününde hesap-kitap öylesine şeffaftır ki insanın kendisi kendi hesabını görmekle görevlendirilir.²⁹¹ Peki, madem kıyamet bu kadar önemli, insan henüz bu dünyadayken ne diye kendi muhasebesini kendisi yapmasın ki? Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.a) şöyle buyurur:

“Hesaba çekilmeden önce, kendinizi hesaba çekin! Tartulmadan önce kendinizi tartın!”²⁹²

Nefis muhasebesi öylesine önemlidir ki İmam Kâzım (a.s) şöyle buyurur:

²⁸⁸ A.g.e., s. 158-159.

²⁸⁹ Enbiya: 47.

²⁹⁰ Kehf: 50.

²⁹¹ İsra: 14.

²⁹² Meclisî, *Biharu'l-Envar*, c. 67, s. 74.

“Kendi nefisini hesaba çekmeyen bizden değildir.”²⁹³

Feyz, muhasebenin nasıl gerçekleşeceğine dair ise şöyle der:

Sâlik, ilkin farızaları nasıl yerine getireceğini öğrenmeli, hepsini hakkıyla eda ettiğini gördüğü zaman Allah’a şükretmeli ve bu yolu sürdürmeye karar vermelidir. Eğer Allah muhafaza ibâdî bir amelî terk edecek olursa, kaza etmeli ve eğer eksik yerine getirmişse nafilerle telafi etmelidir. Bir günah işlemişse eğer, tövbe etmeli ve kaybettiklerini layığıyla telafi etmek için çabalamalıdır. Demek ki en genel anlamıyla bütün düşüncelerini, kalbinden geçen her şeyi, yaptıklarını, yeme-içme, oturma ve kalkmalarını dikkatle incelemeli hiçbir şeyden gafil kalmamalıdır.²⁹⁴

Bu konunun sonunda Müminlerin Emirinden nakledilen şu hayret verici rivayeti nakletmek isteriz:

Adamın biri Mevla’dan “Nasıl muhasebe yapmalı?” diye sorunca o, şöyle buyurur:

“Akşam olduğunda, kendi kendine de ki: Bugünü de tamamladık; peki, ne yaptın? Acaba Allah’ı hatırlayıp ona şükrettin mi? Acaba mümin kardeşlerinin haklarının eda ettin mi? Kalbindeki gam ve kederi izale ettin mi? Onun yokluğunda eş ve çocuklarına baktın mı? Ölümünden sonra geçmişlerinin de hakkını eda ettin mi? Bugün hiçbir Müslüman’a yardımın dokundu mu? Acaba kendi şerefini ortaya koyarak, başkalarının gybet etmelerine mani oldun mu? Acaba... Acaba? Sonra da eğer güzel bir amel işlemeye muvaffak olmuşsan, Allah’a şükret; yok, bir suç işlemişsen bağışlanma dile! Sonra da artık bir daha suç işlememek üzere karar ver! Bu muhasebeyi Muhammed ve Al-i Muhammed’e salâvat ve düşmanlarına lanetle sona erdir!”²⁹⁵

4. Muakaba/Cezalandırma

Feyz, muakaba yani nefsi cezalandırma yöntemini şöyle izah eder:

Sâlik kendi nefisini sınadıktan ve günlük işlerinin hesabını yaptıktan sonra, eğer nefsin isyankârlık ve serkeşlik ettiğini ve günaha bulaştığını görecektir, nefsinin cezalandırılmalıdır. Onu uyku, yemek, dinlenme gibi hayatın

²⁹³ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini’l-Ahlâk*, s. 303.

²⁹⁴ A.g.e., s. 302.

²⁹⁵ Meclisî, *Biharu’l-Envar*, c. 89, s. 250.

bazı zevklerinden mahrum kılmalı ya da ağır ibadetlere veya mallarını infak etmeye zorlamalıdır. Yahut eğer birinin gıybetini yapmışsa, nefsinin o şahıs hakkında övgüyle konuşmaya veya susmaya mecbur etmelidir. Malumdur ki eğer nefsin yakışsız davranışları karşısında sessiz kalacak olur ve onu kendi haline terk eder ve hiçbir tepki göstermezse, nefsin daha bir cüret ve cesaret kazanmasına sebep olur. Sonuçta da zamanla günaha alışır ve günah işlemek onun için normal bir hale gelir.²⁹⁶

Feyz, cezalandırma yönteminin zarureti hakkında izah etmiş muşarate ve murakabeden sonra murakabenin kaçınılmazlığına vurguda bulunmuştur. Zira aksi durumda daha önce atılan adımların dikkate değer bir yanı kalmaz. Çok ilginçtir ki insanlar çocuklarının ya da hizmetçilerinin bir suç işlediğini gördüklerinde onları cezalandırır ve bunu şöyle gerekçelendirirler:

Eğer cezalandırma olmayacak olursa isyan baş gösterir; ev, aile ve hayat yaşanmaz bir hal alır” oysaki aynı insanlar, nefislerini bütün cürümlerine rağmen asla cezalandırmazlar!²⁹⁷

İmam Ali (a.s) nefsi cezalandırma hasletini takva sahiplerine özgü bir sıfat olarak değerlendirir:

“Asi nefis vazifelerini ifa ederken bahaneler uydurup serkeşlik ettiğinde, onu sevdiği şeylerden mahrum bırakmak ve bu vesileyle cezalandırmak gerekir.”

Şeyh Saduk (r.a) Resul-i Ekrem'den (s.a.a) nefsi cezalandırmakla ilgili bir rivayet nakleder ki hem Gazzâlî hem de Feyz onu aktarmışlardır. Biz burada bu rivayeti, kısa bir değerlendirmeye birlikte ele almaya çalışacağız:

Hatemu'l-Enbiya Hz. Muhammed (s.a.a) çok sıcak bir yaz günü, bir ağacın altında oturmuştu. Ansızın bir adam çıkageldi. Adam elbiselerini çıkardı ve kızgın kumların üzerinde yuvarlanmaya başladı. Bazen sırtını bazen karnını bazen de alnını kumların üzerine sürüyor bir yandan da yana yakıla şöyle diyordu: “Ey nefis! Ateşin yakıcılığını tat! Zira cehennem ateşi bu kumlardan daha yakıcıdır!” Bir müddet sonra adam, elbiselerini giyindi ve gitmek üzere hareket etti.

²⁹⁶ El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 8, s. 168.

²⁹⁷ A.g.e., s. 169.

Bu sahneye şahit olan Peygamberimiz onu yanına çağırdı ve: “Tüm bunları niçin yaptın?” diye sordu. Adam: “Ben Allah’tan korkuyorum” dedi. Hz. Resul (s.a.a) adamı onayladı ve şöyle buyurdu: “Sen gerçekten de Allah’tan korkuyorsun!” Sonra da ashabına döndü ve buyruğuna devam etti: “Yakına gelin, bu Allah kulu sizler için dua etsin!” Adam dua için ellerini kaldırdı: “Allah’ım, bizim hepimizi hidayet eyle! Bize takvayı yol azığı kıl! Cenneti bizler için dönüş yeri kıl!” ²⁹⁸

Hatırlatmak gerekirse bu rivayeti her ne kadar hem Gazzâlî hem de Feyz nakletmiş olsa da hiç kuşkusuz şu iki nokta göz ardı edilmemelidir: Rivayetin güvenilirliği ve bu tür olayların bireysel gerçekleştiği hususunun yanı sıra bunu genel bir tavsiye olarak görmemek gerekir.

5. Mücadele:

Nefisle cihadın sahası, ibâdî ameller, ahlâkî ödevler ve sosyal hizmetlerdir. Yani bir sâlik, kendi nefisini hesaba çektikten sonra, bazı ibadetlerini tembellik ve halsizlik yüzünden terk ettiğini ya da tam manasıyla eda etmediğini anladığında yahut ahlâkî ödevlerini ifa etmediği ve üstlendiği sosyal sorumluluklarını yerine getirmede fark ettiğinde mücadeleye yönelmelidir.

Feyz, mücadele yöntemini şöyle izah eder:

Sâlik bazı ibadetleri kendisine farz bilmeli, bazı zikirleri kendi nefisini edeplendirmek adına vacip addetmeli ve yitirdiği her şeyi telafi etmelidir. Sâlikler şu tarz üzereydiler: Cemaat namazını kaçırdıklarında, değerli bir arazile-rini infak eder ya da sabahlara kadar ibadetle meşgul olur yahut oruç tutmak veya yaya olarak hacca gitmeye nezrederlerdi. ²⁹⁹

İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurur:

“Kendi nefsiyle mücadele eden bir kula ne mutlu! Zira kul ve mevla arasında nefisten daha katmerli, daha korkunç ve daha karanlık bir hicap yoktur. Aynı şekilde nefsi kontrol, hidayet ve onunla mücadele için de Allah’ın huzurunda zillet, teslimiyet ve huşu; ayrıca oruç ve ibadet için geceleri uyanık kalmaktan daha keskin bir silah yoktur.” ³⁰⁰

²⁹⁸ El-Mehecceu'l-Beyda, c. 7, s. 308-309 ve c. 8, s. 168-169.

²⁹⁹ A.g.e., c. 8, s. 170.

³⁰⁰ A.g.e.

Feyz, nefisle mücadele yönteminin, ibadet ve riyazet âdâp ve usulünü; vuslat ehli sâliklerin mücahede yöntemleri ve onların ibadet esnasındaki ahvallerini bilip onları örnek almak şeklinde izah eder. Sonra da âbid ve zâhitlerin hayatlarından birçok örnek nakleder.³⁰¹

6. Muatabe/Azarlama:

Nefs-i emmâre, daima insanı yükselme yolundan alıkoymak ister. Bu yolda hiçbir vesvese ve aldatma fırsatını kaçırmaz. Onunla barış içerisinde olundukça ve arzularına kulak verdikçe de daha bir asileşir. Şimdi “Onu bu küstahlık ve tuğyanından nasıl alıkoyabiliriz” diye bir soru sorulabilir. Feyz, cevaben şöyle der:

“Nefsi kontrol etmenin en iyi vesilesi, onu kınayıp azarlamaktır. Eğer nefsin aldatıcılığı, kötülüğü emreden yönü ve hileleri gece ve gündüz boyunca göz önünde bulundurur ve bu hususta onun kendisiyle sohbet edersek, gayet etkili sonuçlar verir. Örneğin ona hitap ederek şöyle diyebiliriz:

Ey nefis, sen ne kadar da cahilsin! Zeki ve kurnaz olduğunu zannediyorsun; ama sen çok aptalsın! Önünde yüce cennetler dururken sen bilerek ve kasten cehenneme doğru adım atıyorsun!

Ey nefis, Ölüm seni bulmayacak zannediyorsun değil mi! Ölümün ansızın gelivereceği ve yaşlı, genç, çocuk herkesi yaz-kış her zaman için alıp götürebileceğinden haberin yok mu yoksa?

Ey nefis, bir çocuk dahi sadece tahmin üzere elbiselerinin içinde bir akrep var diyecek olsa, hemen anında elbiselerini çıkarırsın ve asla delil peşinde koşmazsın! Peki, peygamberler, resuller, Allah velileri, hikmet ve irfan ehlinin sözleri, bir çocuğun sözü kadar da mı değerli değil?

Ey nefis, yazıklar olsun sana! Allah'ın karşısında hiçbir ömrün var mı? Niçin bu kadar küstahsın? Sana ne oluyor da mezarlıklardan dahi ibret almazsın? Sürekli dünyada kalacağını mı zannediyorsun?

Ey nefis, Allah'ın huzuruna hangi yüzle çıkacaksın? Hangi bünye hangi bedenle onun huzuruna varacaksın? Onun hürmetini çiğnediğin bendinle mi yoksa Hakk'a isyan için kullandığın göz, kulak ve dilinle mi?

³⁰¹ A.g.e., s. 170-180.

Ey nefis, sen Allah'ın küçük bir muhalefet neticesinde Âdem'i cennetten çıkardığını bilmiyor musun? Yoksa şeytanın bir itaatsizlik yüzünden lanete müstahak olup onun dergâhından kovulduğundan haberdar değil misin?

Ey nefis, hiç utanıp sıkılmıyor musun? Şu dış görünüşünü Allah'ın kulları için süsleyip dururken nasıl da amel ve davranışlarıyla Allah'a savaş ilan edebiliyorsun? İnsanların hürmetlerini koruyorsun ama Allah'ın hürmetini nasıl da çiğneyip geçiyorsun!

Ey nefis, varsay ki şu yeryüzündeki bütün insanlar senin emrin altında olmuş olsun hatta öyle ki hepsi senin önünde secdeye varsınlar; peki, elli yol sonra hem sen hem de o insanlar nerede olacaksınız? Acaba gerçekten hem kendin hem de o insanların yaşayacaklarına gerçekten inanıyor musun?

Ey nefis, ne zaman kendine gelecek ve Mevla'nın rızasına talip olacaksın? ³⁰²

³⁰² A.g.e., s. 180-190.

7. İrfânî Eğitimin Gerek ve Düsturları

İrfânî eğitimin son bölümü, kaçınılmaz gerek ve düsturlara tahsis edilmiştir. “Kaçınılmaz gerekler” derken maksadımız, bir sâlikin, sülûk yolunu aydınlatan bir meşale olarak görmesi gereken ve hayatını, davranışlarını söz ve hareketlerini onun aydınlığında şekillendireceği ödevlerdir. ‘Düsturlar’ derken ise maksadımız, bir sâlikin sabah-tan akşama kadar riayet etmekle yükümlü olduğu günlük programdır. Ki o, böylece neyi nasıl yapması gerektiğini bilir ve bütün zamanını bu doğrultuda değerlendirir.

a) Gerekler

1. Namazı Tam ve Eksiksiz Eda Etmek

Murakabe ehli bir sâlik, günlük namazlarını ilk vaktinde ve bütün âdâp ve sünnetlere riayete ederek cemaatle kılmaya özen göstermelidir. Feyz, şöyle der:

Eğer bir sâlik hiçbir özü olmadan namazını ilk vaktinde kılmaz, âdâp ve sünnetlerini yerine getirmez yahut cemaatle ikame etmezse, sülûk meydanının dışına çıkmış sayılır. O, artık şaşkınlık ve başıboşluğa duçar olup sadet ve kemâl yolundan bihaber insanlardan farksızdır.³⁰³

Feyz, namazın âdâp ve sünnetlerinden maksadı şöyle izah eder: Namazı kalp huzuruyla kılmalı ve ihram tekbiri getirirken Allah’tan gayri her şeyi nefyederek onun azameti karşısında huşu ve tevazu ile teslimiyet göstermelidir. Fatiha Suresi’ne başladığında, ne okuduğuna dikkat

³⁰³ Deh Risale, Zadu’s-Sâlik, s. 73.

etmeli ve anlamaya çalışmalıdır. Rivayetlerde namazlarda okunması müstehap bilinen sureleri okumaya özen göstermelidir. Rükûa varırken kalbinde şu niyet bulunmalıdır: Allah'ım, boynum kesilse de ben senin kulunum! Secde esnasında alnını Seyyid-i Şüheda'nın toprağı üzerine koymalı ve bu pak toprağın, bütün hicap ve mâniaları zahmetsizce izale ettiğini unutmamalıdır. Namazı sona erdiğinde, namaz takibâtını; bu cümleden şükür secdesi, Fatıma anamızın tesbihatı, yaratılış âleminin harikulade-liğı ve Allah'ın sonsuz nimetleri üzerine tefekkür ve nefis muhasebesi ile meşgul olmalıdır...³⁰⁴

2. Cuma Namazlarını Kaçırmamak

Feyz'in sülûk yöntemi şudur: İbadetleri toplu bir şekilde eda etmenin önemi öylesine büyüktür ki hiçbir engel buna mani olmamalıdır. Bu sebeple, her ne kadar halvete çekilip tam bir teveccüh ile zikirlerle istiğal, kalplerin aydınlanmasında etkili olsa da, lakin bunun şartı toplu ibadet ve cemaate engel teşkil etmemesidir. Bu itibarla Allah Resulü (s.a.a) şöyle buyurur:

“Bir insan hiçbir özrü bulunmaksızın peş peşe üç hafta cuma namazını terk ederse, kalbi ağır bir şekilde paslanır.”

Daha da ötesi cuma günü, sülûk ehli için kaçırılmaması gereken bir fırsattır. Zira Yüce Allah kimsenin bilemeyeceğı lahzalarda gayet mümtaz nefhalarını cuma günleri nazil kılar. Bir sâlik bu nefhalardan nasiplenecek olursa, duaları icabet olunur ve melekût âlemine bir yol bulur. Demek ki en güzeli müminler cemaati içerisinde olmasıdır.³⁰⁵

3. Nafile İbadetlere Özen Göstermek

Günlük nafile namazların edası normal halk için müstehaptır. Fakat Feyz, bu nafileleri “murakabe ehli olup vuslat peşinde olan bir sâlik” için farz bilir ve “nafileleri; özellikle de gece namazlarını terk etmeyi” günah sayar.³⁰⁶ Dolayısıyla bir sâlik eğer gece namazlarını geceleyin ikame ede-

³⁰⁴ Minhacü'n-Necât, s. 73-78.

³⁰⁵ A.g.e., s. 91; Deh Risale, Zadu's-Sâlik, s. 83.

³⁰⁶ Deh Risale, Zadu's-Sâlik, s. 83.

meyecek olursa, gündüz kazasını yerine getirmelidir. Zira gece namazı, bir mümin için izzet ve şeref kaynağı ve ruh-u reyhandır.³⁰⁷

4. Oruca Önem vermek ve Alışkanlık Haline Getirmek:

Feyz, şöyle der:

Murakabe ehli bir sâlik ramazan ayı orucunu çok özel bir itina ve özenle tutmalı; sadece orucu bozan şeylerden değil bütün günahlardan sakınmalıdır. Daha doğrusu bütün organlarıyla oruç tutmalıdır. Başka bir tabirle bir sâlikin orucu, havassın ya da hassu'l havassın orucu gibi olmalıdır. Ayrıca her ayın üç gününü oruçla geçirmelidir. Zira bu orucun sevabı, bir ömür boyu oruç tutmakla eşittir ve sâlikin ruhunun derinliklerini vesvese, şek ve şüphelerden arındırır. Bu üç gün, her ayın ilk ve son perşembesi ve ayın ikinci yarısından sonraki ilk çarşambasıdır.³⁰⁸

Ayrıca bir sâlik, Müminlerin Emirine (a.s) mahsus olan recep ayı ve Peygamber Efendimiz'e (s.a.a) ait olan şaban ayının da kadrini bilmeli ve orucunu terk etmemelidir. Zira o, bu ayların "Gecelerini kıyam ve gündüzlerini siyam (oruç) ile geçirmeyi alışkanlık haline getirmişti."³⁰⁹

5. Infâk

Feyz şöyle der:

Murakabe ehli bir sâlik, fakir ve muhtaçlara ihsan ve infak için özel ve belirgin bir programa sahip olmalıdır. Örneğin her gün ya da her hafta yahut her ay belirli bir meblağı onlara hediye etmek üzere bir programlama yapabilir."³¹⁰ Elbette bu program öyle bir şekilde belirlenmelidir ki evvela hesap-kitabı yapılmış olmalı; ikincisi sürekli olmalı ve terk edilmemeli; üçüncüsü bu infâkın zekât ve sadakadan ayrı olduğu ve fakirlerin hakkı olduğu bilinmelidir. Zira fakirlerin müminler üzerinde hakları vardır. Nitekim Rabbimiz şöyle buyurur:

"Onlar o kimselerdir ki mallarında isteyen ve yoksun olanların hakları vardır."³¹¹

³⁰⁷ El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 2, s. 390-391.

³⁰⁸ Nuhbe, s. 143; Minhacu'n-Necât, s. 92-93.

³⁰⁹ Kummî, Mefatihü'l-Cinan, Salavat-ı Şabaniyye.

³¹⁰ Deh Risale, Zadu's-Sâlik, s. 83; Nuhbe, s. 136.

³¹¹ Mearic: 25.

6. Başkalarının Haklarını Korumak Hususunda Duyarlılık

Bir sâlik, aile efradı, akrabaları ve bütün insanların iyiliğini istemelidir. Onlara sevgi ve şefkatle yaklaşmalı, büyük bir istek ve şevkle onların ihtiyaçlarını karşılamalı ve haklarını eda etmelidir. Feyz, bu konuda şöyle der:

Muhtaçların elinden tutmak ve halkın hukukuna riayet etmek, Allah'ın farz kıldığı vazifelerin büyük çoğunluğundan daha evladır.³¹²

Dolayısıyla sâlik, insanlara güzel ahlâkla ve güler yüzlü davranmalıdır. Hiç kimse hakkında kötü zan beslememeli, onlardan gelen cefa ve eziyetlere sabretmeli ve elinden geldiğince insanların hidayeti, iyiliği emir ve kötülükten nehyetmek için gayet göstermelidir.³¹³

7. Masumlar'a (a.s) Tevessül Etmek ve Onlarla Manevî Bağ Kurmak:

Sâliklerin sülûk yolunu tayin eden en nurlu ve en etkili sebeplerden biri, velayet ve imamet dergâhından nur dilenmek ve Masumlara (a.s) tevessül ve onlarla manevî bir bağ içerisinde olmaktır. Zira bu mukaddes nurlar, Allah'ın isim ve sıfatlarının mazharları, feyiz vasıtaları ve onun rahmet cilveleridirler. Onlar, yaratılış düzeni içerisinde özel bir tasarruf gücüne sahiptirler. Dolayısıyla onlarla irtibat içerisinde olmak, bir sâlik için psikolojik açıdan güçlü bir dayanak noktasıdır. Şunu unutmamalıyız ki onların dergâhına el açan her hangi bir insan, asla mahrum kalmaz. Allah Resulü (s.a.a), Masum İmamlar (a.s) ve Fatıma Zehra'ya (s.a) tevessül yoluyla ruhsal, cisimsel, bireysel ve toplumsal nice çözüm-süz problemin hallolduğu tecrübeyle sabittir.

Bu zâtlarla irtibat yollarından biri, onların ziyaretlerine gitmektir. Feyz, tevessül ile ilgili şöyle der:

Allah'a yakınlaşmak ve duaların kabul görmesi için en güzel vesile; ister dış düşmana karşı savaştan ibaret olan cihad-ı asgar, ister iç düşmana karşı savaş anlamına gelen cihad-ı ekber meydanlarında düşmana karşı zafer kazanmak için en etkili vasıta Hatemu'l-Enbiya (s.a.a) ve Masum İmamlara (a.s)

³¹² Deh Risale, Zadu's-Sâlik, s. 83.

³¹³ A.g.e., s. 87.

tevessül etmek; yani onları Allah ile münacat esnasında isimleriyle anmak ve sahip oldukları izzet ve makam yüzü suyu hürmetine hacet dilemektir.

Geçmiş zamanlar ve ümmetlerde de bu zatlara tevessül hep dair olmuştur. Öyle ki büyük bir musibete uğradıklarında, düşman saldırısına maruz kaldıklarında, müşkül bir işle karşılaştıklarında veya bir günah işlediklerinde ya da gam ve kedere giriftar olduklarında yahut uzun süren bir sıkıntı baş gösterdiğinde Cenab-ı Hakk'ın dergâhına yönelir ve onların şanlı isimlerinin bereketine tevessül ederlerdi. Onlar (a.s) her daim yorgun gönüllerin merhemi olmuş ve daima kapanmış kapıların kilitlerini açmışlardır. Geçmiş enbiya her zaman için onların nurlarından iktibas etmiş ve resuller silsilesi daima o zatların ruhlarını kıble bilip yönelmişlerdir.

Âdem'in tövbesi, onların bereketli isimleri sayesinde kabul görmüş; Nuh'un gemisi onların el vermesiyle gark olmaktan kurtulmuş; İbrahim, onların himmetiyle 'halilullah' derecesine erişmiş; Musa, onlara verdiği ahde vefa sayesinde seçkin kullar arasına girmiş ve İsa, onların nuru ışığında 'ruhul-lah' mertebesine erişmiştir. Öyleyse rahmete mazhar bu ümmet de onlara tevessül etmelidir.³¹⁴

Feyz, Peygamber Efendimiz (s.a.a) Masum İmamlar (a.s), özellikle de Hz. Seyyid-i Şüheda'nın (a.s) mukaddes ve nuranî kabirlerini ziyaret etmeye özel bir önem verir. Peygamberimiz ve Masum İmamların (a.s) ziyaretine dair rivayetlere istinat ederek bu ziyareti semavi bir ahitleşme bilir ve yine bu bağlamda Hz. Seyyid-i Şüheda'nın (a.s) ziyaretine gitmenin farz olduğuna inanır:

İmam Hüseyin'in (a.s) ziyareti, bütün müminlere farzdır. Bu farzı terk eden, Allah ve Resulünün hakkını terk etmiştir.³¹⁵

Allâme Meclisî de Masumlara tevessül ve onlarla irtibatla ilgili şöyle der:

Benim için defalarca tekrarlanan şöyle bir tecrübem vardır: Allah'tan uzaklaştığımı ya da ilâhî feyiz ve rahmet kapısının kapandığını hissettiğim zamanlarda Masum imamlara (a.s) her tevessül ettiğimde ve manevî bir irtibat hâsıl olduğunda, bütün zorluk ve sıkıntılar bertaraf olmuştur. Bu husus,

³¹⁴ *Deh Risale, Aine-i Şahi, s. 175-176.*

³¹⁵ *Deh Risale, Zadu's-Sâlik, s. 76.*

nurânî bir kalp sahipleri için tam anlamıyla apaçıktır. Lâkin maddî aidiyetler ve zulmânî hicapların kör ettiği ve hakikatleri göremeyenler için gizlidir.³¹⁶

8. Az Yemek, Az Uyumak ve Az Konuşmak

Vuslat ehli ârifler, Ehl-i Beyt (a.s) rivayetlerine istinaden sülûk yoluyla ilgili tavsiyelerinde sâlikleri az yemeye, az uyumaya ve az konuşmaya teşvik ederler. Gazzâlî *İhya* kitabında ve Feyz *el-Mehecce'tu'l Beyda*'da kayda değer bir bölümü bu konuya tahsis etmişlerdir. Feyz “İki şehveti kırmak” başlığı altında mide düşkünlüğü ve çok yemeyi, sülûk yolunda bir set ve hicap addeder ve bu alışkanlığı kalbin körleşme sebebi, ilâhî ilham ve rabbani işrâk karşısında bir engel ve Allah'a ibadet ve dua önünde bir engel olarak görür.³¹⁷

Bu sahada sâlik için dört vazife tayin eder: 1. Helal yemek. 2. Ölçülü yemek. 3. Öğünleri belirlemek. 4. Yemeğin türünü belirlemek.

Elbette o, bu konuda sûfilerin katı tutumlarını benimsemez ve Gazzâlî'nin akla ziyan hikâyelerinin hiçbirini nakletmez.³¹⁸ Onun bütün vurgusu şu hususadır: Evet, çok yemek ve mide düşkünlüğü bir sâliki ibadet ve sülûk yolundan alıkoyar, fakat uzun süreli açlık da kalbin temerküzünü bozar ve yine ibadete mani olur. Dolayısıyla itidal yolunu takip etmek gerekir.³¹⁹

Feyz, uykunun ölçüsü ve keyfiyeti ile ilgili şöyle der:

Bir sâlikin gece ve gündüz içerisindeki uykusu sekiz saati geçmemelidir. Zira uyku, hayatın bir nevi tatil edilmesidir. Bu miktarla yetinenler dahi ömürlerinin sonunda geriye dönüp baktıklarında hayatlarının üçte birini uykuda geçtiğini anlarlar. Bu sebeple bir sâlikin uykusu dahi bir gaye uğruna olmalıdır. Şöyle ki:

1. Taharet üzere ve kibleye yönelerek uyumalıdır.

2. Hz. Zehra tesbihatını çekip, Ayete'l-Kürsî ve Kehf Suresi'nin son ayetini tilavet etmelidir.

³¹⁶ Meclisî, *Biharu'l-Envar*, c. 52, s. 93.

³¹⁷ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 5, s. 144-176; *el-Hakayık fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 60-64.

³¹⁸ Gazzâlî, *İhya*, c. 3, s. 90-93.

³¹⁹ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 63.

3. Ölümün tıpkı uyku, uyanmanın ise tıpkı yeniden dirilmek hükmünde olduğu üzerine kendi kendine düşünmelidir.

4. Bütün günahlarından tövbe etmelidir.

5. Günah işlememeye karar vermelidir.

6. Uyandığında bütün vazifeleriyle amel edeceği ve halka hizmet edeceğine dair ciddi bir azim beslemelidir.

7. Vasiyetnamesini yastığının altına koymalıdır.

8. Yatağına girerken, gece namazı için uyanmaya niyet etmelidir.

9. Dişlerini fırçalamak gibi gece namazı için gerekli ön hazırlıkları görmelidir.³²⁰

Feyz, az konuşmak, dilin afetleri ve gemini azıtması ile ilgili geniş izahatta bulunur ve rivayetlere istinaden az konuşmayı, hikmetin bir gereği bilir ve bir kurtuluş ve huzur vesilesi olarak görür.

9. Boş Yere Çaba Harcamaktan ve Boş Konuşmaktan Sakınmak

Hiç kuşkusuz boş konuşmak, boş yere çaba sarf etmek ve hesapsız davranışlar, gaffet, vakit öldürme, kalp katılığı ve ebedi hüsrân sebebi-dir. Öyleyse bir sâlik asla boş konuşmamalı, boş uğraşlar peşi sıra gitmemeli, halkın giybetinin yapıldığı ve boş lakırdılarla dolu toplantılara katılmamalı, bir şekilde katılmak zorunda kaldığında ise gayet nazik ve iyiliksever bir üslupla münkerden nehyetmelidir. Elbette sözünün etkili olacağını biliyorsa bunu yapmalıdır.³²¹

Sözün özü şu ki, bir sâlik her şart ve durumda takvaya riayet etmelidir. Zira takvalı bir insan, korunaklı bir elbise giyinmiş gibidir. Takvasız biri ise, elbise üstüne elbise giyinmiş olsa da yine çıplıdır.

³²⁰ A.g.e., s. 64-67.

³²¹ *Deh Risale*, *Zadu's-Sâlik*, s. 85.

b) Düsturlar

1. Seher Vakti

Feyz, irfânî düsturları seher vaktinden başlatır. Buna göre: Bir sâlik fecir vaktinde sabah namazının kıldıktan sonra, güneş doğuncaya kadar irfânî bir halvete çekilmeli, riya ve gösterişten uzak bir şekilde tam bir temerküz ile Kur'an tilaveti ve rivayetlerde tavsiye olunan zikirlerle meşgul olmalıdır. Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulur:

﴿وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ الْغُرُوبِ﴾

“Güneş doğmadan önce Rabbini hamd ile tesbih et!”³²²

Yine şöyle buyurur:

﴿وَاذْكُرْ اسْمَ رَبِّكَ بُكْرَةً وَأَصِيلًا﴾

“Rabbinin ismini hem (sabah) erken, hem de ikindiüstü an!”³²³

Bu ilâhî emir din önderleri ve onların eğitiminden geçmiş olanların dayanak noktası olmuştur. Zira bu büyükler fecir doğmadan önce camiye gider, sabah namazının farzını ikame ettikten sonra, güneş doğuncaya kadar camide kalır ve zikir ve virtlerle meşgul olurlardı. Hz. Zehra'nın (s.a) tesbihatı, sonuna kadar “La ilahe illallah vahiden ve nahnü lehu muslimun...” duası, yüz kez istiğfar, yüz kez salâvat, yüz kez “maşaallahu ma kan” ve diğer zikirleri tekrarlarlardı.³²⁴

2. Gün İçerisinde

Güneş doğduktan sonra ise günün ilk ışıklarıyla birlikte güne sadaka vererek başlar ve hem zâhirî hem de bâtunî taharet üzere kalmaya özen gösterirlerdi. Feyz'in tabiriyle “ilim ehli öğretim işiyle, öğrenciler öğrenimle meşgul olurlardı ki bu uğraşının değeri bin rekât namaz, bin cenaze merasimine katılmak ve bin hastayı ziyaret etmekten dahi daha

³²² Kâf: 39.

³²³ İnsan: 25.

³²⁴ Nuhbe, s. 266.

yücedir. Diğer yandan kadılar mahkeme, valiler hükümet, tacirler ticaret, çiftçiler tarım ve sair meslek ehli de kendi işlerini görürlerdi. Elbette hangi iş ve meslekte olursa olsun herkes yaptığı işle ilgili helal ve haram hükümlerini öğrenmeyi bir ödev saymalı ve mesleğini doğruluk, emanet ve iyi niyetle icra etmelidir.

Tabi ki iş ve çalışma esnasında da Allah'ın zikrinden asla gafil kalmamalı ve dünyevî işlerini maddî ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde önemsemeli ve ihtiyaç fazlası için daha fazla gayret sarf etmemelidir. Dahası bu esnada dahi bir muhtacın elinden tutmayı kendisine vazife bilmeli, hasta ziyaretine gitmeli, cenaze merasimlerine katılmalı, vaaz dinlemeyi ve dinî merasimlere katılmayı da ihmal etmemelidir. Zeval vakti yaklaştığında işlerini tatil etmeli ve öğlen namazını cemaatle ikame etmek için hazırlık görmelidir. Öğlen ve ikinci namazlarının nafilelerini camide kılmalı, ikinci vakti zikirle meşgul olmalıdır. Zira hadis-i kutsîde şöyle buyrulur:

“Ey Âdemoğlu! Fecirden sonra beni bir süre zikret, ikindiden sonra da zikret! Ben bu iki vakit arasında sana kifayet ederim.”³²⁵

3. Halkla İlişkilerinde

Murakabe ehli bir sâlikin insanlarla münasebeti, edep, alçakgönüllülük, sevgi samimiyet ve iyi niyet üzere şekillenmeli ve halkın dertleriyle dertlenmeli, sevinç ve mutluluklarına da ortak olmalıdır. Toplum bünyesinden kesinlikle ayrılmamalı, toplumsal sorunlar, eksiklikler ve afetler hususunda her daim duyarlı olmalıdır. Elinden bir iş geliyorsa, halkın sorunlarını çözmek doğrultusunda hiçbir çabadan geri durmamalıdır.

Feyz, bu çerçevede sülûk yolunun düsturları başlığı altında bazı hatırlatmalarda bulunur:

1. Halkın arasına girdiğinde en yakınındaki kişiye selam vermeli ve merhabalaşmalıdır.
2. Hiç kimseyi ayaküstü bekletmemelidir.
3. Yan yana yürüyen iki kişinin arasına girmemelidir.

³²⁵ El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 2, s. 355-360; Nuhbe, s. 266.

4. Başkalarının huzurunda ayaklarını uzatmamalı, tevazu, vakar ve metanetini asla bozmamalıdır.

5. İki ayak ya da diz üstü oturmaktan sakınmalıdır.

6. Tevazu edebine uygun bir yere oturmalıdır.

7. Otururken kibleye yönelmelidir.

8. Yüksek sesle hışırmmamalı, o esnada ağız ve burnunu mendil yahut elbisesiyle kapatmalıdır.

9. Esnerken, eliyle ağzını kapamalıdır.

10. Tükürüğünü gizlemelidir.

11. Karşısındaki şahıslara uzun uzadıya bakmaktan sakınmalıdır.

12. Sokak ya da caddede yürürken arkasına dönüp bakmaktan sakınmalıdır.

13. Sakal ve parmaklarıyla oynamamalı ve parmağını burnuna sokmamalı, geçirmemeli ve el-göz işaretlerinden sakınmalıdır.

14. Sokak, cadde ve çarşı-pazarda boş yere oturmamalı, gelip geçen insanların haklarına riayet etmelidir.

15. Her şeyi iyiye yormalı ve hiçbir şeyi uğursuzluğa yormamalıdır.

16. Hiç kimsenin yanında ihtiyaçlarını dile getirmemeli; ihtiyaç durumunda iki rekât namaz kıldıktan sonra hayy ve kayyum Rabbimize el açmalıdır.

17. Zorunlu durumlarda birine ihtiyacı için başvurması gerektiğinde, saygın, takvalı, uzak görüşlü ve merhamet ehli birini seçmelidir.

18. Bütün işlerinde akıllı, âlim ve sâlih insanlarla meşveret etmeli; istihareye ihtiyaç varsa eğer, istihare etmelidir.

19. Halkın verdiği hediyeleri kabul etmeli ve kesinlikle karşılığını vermemelidir. Minnet kokusu taşıyan her tür bağış ve hediye i ise kesinlikle reddetmelidir.

20. Ev işlerinde hanımlarına yardım etmelidir. ³²⁶

³²⁶ Nuhbe, s. 267-268.

21. İnsanlara güler yüzle hizmet etmeli, muhtaçların elinden tutup yardım etmekle mutlu olmalı ve bu mutluluğunu göstermelidir.

22. İnsanlara en güzel isim ve lakaplarıyla seslenmeli, her daim ah-vallerini sormalı ve onlara şefkatle davranmalıdır.

23. Özür dilendiğinde kabul etmeli ve mümkün mertebe karşısındaki ayıplarını görmezden gelmelidir.

24. İnsanlara yüz hem de arkalarında aynı şekilde davranmalı, bir makam ve mevkie ulaştığında kendini kaybetmemelidir.

25. Kendisi için beğendiği her şeyi başkaları için de beğenmeli; beğenmediği şeyleri başkaları için de istememelidir.

26. Herkese bulunduğu makam ve mevkie göre saygı göstermeli, her sözü herkese söylememelidir.

27. İnsanları doğruluğa yönlendirme ve irşat vazifesinden kaçmamalı, karşısındaki ayıplarını onurlarını kırmayacak şekilde hatırlatmalıdır.³²⁷

4. Geceleri İhya Etmek

Murakabe ehli bir sâlik, gecelerini ihya etmeli ve kesinlikle gece namazlarını kaçırmamalıdır. Zira gündüz vakti insanı kendisiyle meşgul eden ve temerküzünü bozan sebepler, gece vakitlerinde daha azdır. Bu itibarla gecenin semavi anlarında ibadet için hem ruhsal hem de zihinsel açıdan daha elverişli şartlar mevcuttur. Bu vakitlerde hem ruh ve hem kalp daha sakin, sözler daha bir içten, adımlar daha bir metanetli³²⁸, Makam-ı mahmut ve menzil-i matluba erişme imkânı bu hassas zaman diliminde daha bir müyesserdir.³²⁹

*Allah'ın Hâfız'a verdiği bütün saadet hazineleri
Gece duaları ve seher virtlerinin bereketidir.*

Dolayısıyla halkın büyük çoğunluğunun uykuda olduğu gece vakitleri, murakabe ehli bir sâlik yatağından kalkmalı ve gece namazı kılmalıdır.³³⁰

³²⁷ A.g.e., s. 257-264.

³²⁸ Müzemmil: 1.

³²⁹ İsrâ: 79.

³³⁰ Secde: 16.

Aslında geceleri ihya etmeyi bir yaşam tarzı olarak benimsemelidir. Zira geceleri ihya etmek, peygamberler, evliya ve gönül yanık müminlerin si-
retidir. Hiç kuşkusuz geceleri ihya etme anı, kendine özgü bir âlemdir.
Elbette bu, ancak tecrübe ve alıştırma ile elde edilecek bir duygudur.

Feyz, bazı hadislere istinat ederek şöyle der:

Gece namazı, can ve kalbe sefa bahşeder. Gam ve kederi ortadan kaldırır.
Basireti çoğaltır. Namaz kılan şahsın simasını nurlandırır. Maddî rızkın ço-
ğalmasına sebep olur.³³¹

Feyz, geceleri ihya etmenin üç önemli rüknü olduğunu hatırlatır: Gece
namazı kılmak, Kur'an tilavet etmek ve Allah korkusuyla ağlamak.³³²

³³¹ Nuhbe, s. 266-267.

³³² A.g.e.

Beşinci Bölüm

Feyz-i Kâşânî'nin Düşüncesinde Toplumsal Eğitim

Toplumsal hayat ve bu hayatın gereklerine uymak, insanoğlu için kaçınılmazdır. Zira her çocuk ilk ve en temel toplumsal kurum olan ailede dünyaya gelir. Bir anne ve babanın gözetimi altında büyür ve konuşma, yeme-içme, insanî ilişkiler, din, gelenek, görenek ve ahlâkı onların yanında öğrenir. Bir çocuğun kişiliği bu kurum içerisinde şekillenir. Daha sonra okulun örgütlü eğitim ortamına girer. Bu ortam, bilgi paylaşımı, beceri öğrenimi, sosyalleşme, yasalar, davranış ve ahlâk kuralları eğitimi ve kültür aktarımında en büyük paya sahiptir. Gerekli bilgi ve becerileri elde ettikten sonra bu eğitim-öğretim ortamından çıkan bir insan, doğrudan sosyal hayatın içerisine girer, alış-veriş ve işbölümü sayesinde muhtelif ihtiyaçlarını karşılar. Toplumun diğer bireyleriyle ilişkileri neticesinde, bireysel yeti ve yeteneklerini geliştirir ve karşılıklı hak-hukuk çerçevesinde kendi bireysel gelişimi doğrultusunda sosyal imkânlardan faydalanır.

Dolayısıyla şu sonuca ulaşabiliriz: İnsan yaratılışı gereği, tek başına ve başka insanlarla irtibat içerisinde olmaksızın yaşamını sürdüremez, ihtiyaçlarını temin edemez ve bireysel kemâl düzeyine erişemez. Başka bir deyişle, varlığının bütün boyutlarını, sahip olduğu yetiler, erdemler ve değerleri gün yüzüne çıkaramaz. Ayrıca şunu da itiraf etmek gerekir ki asıl problem insanın uzlet ve yalnızlık şartlarında bireysel ihtiyaçlarını karşılayamaması değildir; asıl problem, bu şartlarda eğitim, ahlâk, kültür ve uygarlığın bir mana ve mefhum taşımayacağıdır. Zira tüm bunlar, toplum zemininde şekillenirler.

Bilindiği üzere toplumsal hayat, çıkar ve maslahatların ortak oluşu dolayısıyla hukuksal ve programlanmış bir yapıya sahip olmak zorundadır.

Böylece her bir birey, sosyal ilişkilerinde kendi konumunu bilir ve insanlarla ilişkilerinde, yasalar, sosyal kurallar ve yasama-yürütme makamları karşısındaki ödevleriyle tanışır ve sosyal sorumluluklarını toplumsal düzeni sağlanması ve bütün bireylerin hak-hukukunun temini doğrultusunda yerine getirir.

Eğitim, ahlâk, toplum psikolojisi ve eğitim sosyolojisi sahaslarında söz sahibi bilim adamları, insanın sosyal bir varlık oluşu gerçeğinden hareketle onun sosyal eğitimi ve sosyalleşme problemiyle ilgili birçok konu gündeme getirmiş, sosyalleşme ve toplumsal eğitimin nasıl gerçekleşeceği ve toplumsal değerler, bilimsel ve mesleki yeteneklerin paylaşımıyla ilgili metot ve ilkeler hakkında konuşmuşlardır.

Feyz-i Kâşânî de ahlâk ve eğitim sahasında insanın toplumsal bir varlık olduğu ve sosyal hayatın kaçınılmazlığı ilkelerine vurgu ve gayet önemli iki noktaya istinaden toplumsal eğitim konusunu ele almıştır.¹ Birinci nokta: Sosyal hayatın kaçınılmazlığı sadece maddî ihtiyaçların karşılanması ve dünya hayatının idamesi için değildir. Bilakis yaratılışsal ve duygusal yeti ve yeteneklerin gelişmesi, manevî ihtiyaçların temini ve ahlâkî-irfânî kemâllere erişme de toplumsal hayatın varlığına bağlıdır.² İkinci nokta: Toplumsal eğitim, hiç kuşkusuz toplumu yöneten hükümet tarzıyla da alakalıdır. Bu iki noktayla ilgili Feyz'in konuya bakış açısını incelediğimiz 'Yirmi Birinci Fasil'da daha geniş açıklamalarda bulunacağız.

Kitabın bu son bölümünde, Feyz'in toplumsal eğitime bakışı incelemektir. Bu kapsamda toplumsal eğitimle ilgili konuları üç fasılda kısaca ele almaya çalışacağız: Birinci fasılda, anlam ve tanım, toplumsal hayatın özgün temelleri, toplumsal eğitimin gayeleri ve Feyz'in bu konuya dair görüşlerini inceleyeceğiz. İkinci fasılda, toplumsal eğitimin doğru yöntemlerini üçüncü fasılda ise toplumsal eğitimde problemleri yöntemler konusunu yine Feyz'in bakış açısıyla ele alacağız.

¹ *İlmü'l-Yakîn*, c. 1, s. 449.

² *Ülfe-nâme*, Deh Risale, s. 207-210.

1. Toplumsal Eğitimin Teorik Temelleri

Terminoloji

Toplumsal eğitimin tanımı, temellerinin tespiti, gaye, ilke ve yöntemlerini belirlemek ve sosyal ilişkileri tanzim etmek, toplumsallık problemine nasıl baktığımız ve 'bireysellik', 'toplumculuk' ikileminde nerede durduğumuzla sıkı bir ilişki içerisindedir. Zira eğer 'birey' eksenli düşünecek olur, onu toplumdan bağımsız ve öncelikli bir konuma oturtacak olursak, tabi ki toplumsal eğitimi de çok özel bir çerçeveye yerleştirmiş oluruz. Bu çerçeve ise hiç kuşkusuz kendine uygun bir tanım, gaye, ilke ve yöntem gerektirir. Fakat 'toplum' temel ilke olarak alınır, sosyal konum öncelenir, bireyin gerçek kimliği sosyal yapı içerisinde anlamlandırılır ve toplumdan bağımsız bir kimliği olmadığı savunulacak olursa, hiç kuşkusuz 'eğitim' salt 'toplumsal eğitim' formuna indirgenecek ve eğitimin anlamı 'toplumcu' bakış açısı doğrultusunda şekillenecektir. Yok, eğer fanatik anlamda ne 'bireyselci' ne de 'toplumcu' değil de üçüncü bir yol bulunur da buna göre 'birey' kendine özgü yeti ve yeteneklere, yaratılışsal bir özgünlük ve bağımsızlığa sahip olmakla birlikte aynı zamanda toplumdan da etkilenir ve kendisi de aktif bir şekilde toplumu etkileyebilir ve toplumsal değişimlere öncülük edebilir tezi savunulur ve tabi onun toplumsal bir yaşama sahip oluşunun varoluşsal bir zorunluluktan kaynaklandığı ve sosyal ilişkilerinin yaratılışsal bir ihtiyaca mebnî olduğu savı öne sürülecek olursa, yine hiç kuşkusuz 'toplumsal eğitim' olgusu, tanımı, gaye ve ilkelerine bakış açısı çok daha farklı bir boyut kazanır.

Feyz, dinî öğretilerden ilhamla, bireyi ana eksene oturtur ve temel ilke olarak benimser ancak onun toplumsal boyutunu varoluşsal ve yaratılışsal bir ihtiyaç olarak değerlendirir:

İnsan, Allah'a doğru bir hareket içerisinde. Allah'a doğru bu yolculukta dünya insan için bir menzil bir konaklama yeri; bedensel varlığı ise bir merkez mesabesindedir. Dolayısıyla bu bineği muhafaza edip bu konağı (en genel anlamıyla toplumu) sevk ve idare etmesi onun kaçınılmaz bir vazifesidir. Malumdur ki eğer bir insan bedensel sağlığını önemsemeyen, evinden gafil kalırsa saadet ve kemâl yolundan da geride kalır. Bu itibarla, bedeninin sağlığını muhafaza edebilmek için yeme ve içme; neslinin devamını temin için ise evlilik zorunlu kılınmıştır. Tabi ki bu tür şeyler tek başına yeterli değildir. Zira her bir birey, hayatının muhtelif boyutlarının idaresi için sosyal hayat, medeniyet ve yardımlaşmaya ihtiyaç duyar ve başka insanlarla yardımlaşmaksızın hayatını sürdüremez.³

Bu metinden iki önemli nükte çıkarsamak mümkündür: Birincisi, her bir bireyin yaratılış gayesi ve yaşamının temeli saadet ve Allah'a doğru hareket etmektir. Bu gayeye erişmekse bedensel sağlık ve toplumsal hayatı düzenlemeye bağlıdır. Dolayısıyla bedeninin sağlığını korumak ve toplumsal yaşamı programlamak her bir bireyin kaçınılmaz ödevidir. İkincisi, bir birey tek başına kendi yaşamını sürdüremez. O, toplumsal hayat ve diğer insanlarla yardımlaşma ve paylaşma temelinde ancak ihtiyaçlarını karşılayabilir.

Şimdi, bu üç bakış açısından toplumsal eğitimi tanımlamaya çalışacağız;

Birinci Tanım:

Meşhur Fransız sosyolog Emile Durkheim, fanatik bir toplumcudur. Bir eserinde şöyle yazar:

Toplumun, kaçınılmaz olarak bireylere yüklenen bir eğitim sistemi vardır. Bizim, kendi çocuklarımızı kendi arzularımıza göre eğitebileceğimiz düşüncesi, tam anlamıyla yanlıştır. Toplumda bizim uymakla yükümlü olduğumuz gelenek ve kuralları vardır.⁴

³ *İlmü'l-Yakîn*, c. 1, s. 449.

⁴ Durkheim, *Terbiyet ve Camia Şinasi* (Eğitim ve Sosyoloji).

Aynı eserin ilerleyen sayfalarında ise şöyle der:

Eğitim sisteminin gerçekleştirmek zorunda olduğu idealleri, toplum belirler... Aslına bakılırsa, bizleri kendi kabuğumuzdan çıkaran ve başkalarının çıkarlarını da görmemizi sağlayan toplumdur. Bizlere, şehvet ve içgüdülerimizi kontrol etmemiz, kendi denetimimiz altında tutmamız, kendimiz zorlayarak da olsa özverili olmamız ve bireysel çıkarlarımızı daha yüce gayeler uğruna harcamamız gerektiğini de öğreten yine toplumdur... Bizlerde, en temel ilkeleri; yani disiplini ruhu, özveri ruhu ve bağımsızlık ruhunu canlandıran da yine toplumdur.⁵

Durkheim'in görüşlerini özetleyecek olursak o, 'eğitimi' salt 'toplumsal eğitim'den ibaret görür ve bu doğrultuda şu tanımlamada bulunur:

Dolayısıyla biz şu tanıma ulaşırız: Eğitim, olgunluk yaşındaki nesillerin, sosyal hayat için yeterli düzeyde olgunlaşmamış nesilleri eğitim yetiştirmeleridir. Bu eğitimin gayesi, bir çocukta belirgin birtakım cisimsel, fikrîsel ve ahlâkî özelliklerin geliştirilmesi ve en genel anlamıyla siyasal toplumun yanı sıra, bireylerin bir şekilde içinde bulundukları özel ortamlarının gerektirdiği forma bürünmesidir.”

“Aslına bakılırsa eğitimin en temel işlevi, toplumun her bir birey için gerekli gördüğü özel bazı fiziksel ve ruhsal niteliklerin yanı sıra sosyal sınıf, aile ve mesleki kariyer gibi özel bir toplumsal grubun kendi üyelerinde bulunmasını zorunlu gördüğü bazı özel fiziksel ve ruhsal özellikleri çocuklara aşılamaaktır.”⁶

İkinci Tanım:

On altı ve on yedinci yüzyıllarda Avrupa'da liberalizm adı altında gündeme gelen ve bireyi temel ilke olarak toplumdan bağımsız bir konumda görüp, insanın toplumsal eğilimlerini ikincil ve ilineksel bir gerçeklik; insanın topluma karışmasını ise bireysel hukuku güvence altına alma güdüsüyle ilişkilendiren fanatik bireysellecilik akımına göre ise toplumsal eğitim şöyle tanımlanır:

⁵ A.g.e., s. 48, 52 ve 26.

⁶ A.g.e., s. 47 ve 48.

Toplumsal eğitim, bireyleri hem bilgi hem de pratik açıdan, başkalarını en faydalı ve en ölçülü bir şekilde kontrol edebilecekleri bir donanımına kavuşturmakadır.⁷

Liberalizmin bakış açısı ifrat düzeyinde bireyseldir ve bütün toplumsal bağları, bireysel ilgilerin bir türevi olarak görür. Liberalizme göre sosyal hayat, bireylerin kendi ihtiyaç ve haklarını en güzel bir şekilde temin edebilmek adına gerçekleşen bir tür sözleşmenin ürünüdür.⁸

Üçüncü Tanım:

Biz, Feyz'in toplumsal eğitime dair eserlerini mütalaa ve bu eserlerden iktibasla ve onun varlık âlemi, mebde ve meada dair temel felsefesinin yanı sıra insan tasavvuru ve insanın toplumsal bir varlık oluşuyla ilgili bakış açısını da dikkate alarak toplumsal eğitimi tanımlamaya çalışacağız. Elbette bu tanım *Risale-i Ülfetname* kitabında yer almaktadır. Buna göre:

Toplumsal eğitim, insanın toplumsal bağları hakkıyla önemseyecek, bütün iyi niyetiyle insanlar arasında birlik, yakınlık, sevgi ve dinî kardeşlik uğrunda gayret edecek bir şekilde yetiştirilmesi ve karşılıklı hak-hukuka riayetini yanı sıra türdeşleriyle muhabbet, yardımlaşma ve iş bölümü esasına dayalı; ihtilaf ve tefrikadan uzak bir şekilde sosyal imkân ve ilişkileri kendi bireysel gelişim ve kemâli doğrultusunda kullanmasını sağlamaktır.⁹

Feyz-i Kâşânî'nin bu tanımı, meşhur pedagoji uzmanı ve psikiyatr Moris Debus'un toplumsal eğitim tanımıyla benzeşmektedir. O, bu konuda şöyle der:

Toplumsal eğitim, kültürel değerleri geliştirir, manevî bağ ve birlik eğilimini güçlendirir. Böylece insanlar başkalarının sıkıntı ve ihtiyaçlarıyla tanışır ve onları insan sevgisinden uzaklaştıran formalite ilişkilerin ağından kurtulurlar.¹⁰

⁷ Bâkırî, Hüsrev, *Se Muğalete Der Mefhum-ı İctimaî Buden*. Bkz. Terbiyet, Kitab-ı Çaharom, s. 436.

⁸ Bâkırî, Hüsrev, *Negah-ı Dubare Be Terbiyet-i İslamî*, c. 2, s. 181-182.

⁹ *Ülfetname*, Deh Risale, s. 205-208.

¹⁰ Debus, *Merahil-i Terbiyet* (Eğitim Aşamaları), Farsçaya çev. Ali Muhammed Kardan, s. 193-194.

İlkeler

Toplumsal eğitimin bilimsel ve disiplinsel bir boyut kazanması, felsefi bir temel ve insan-evren üzerine dair bir tasavvur üzerine inşa edilip bütün prensip ve yöntemlerinin bu temel ve tasavvur doğrultusunda şekillenmesine bağlıdır. Bu özellik, Feyz'in toplumsal eğitim tezinde mevcuttur. Zira bu disiplinin altyapısı dört ana unsurdur:

1. Toplumsallık.
2. Ünsiyet ve ülfet.
3. Saygınlık.
4. Yeti ve yetenekler arasındaki farklılıklar.

Hatırlatmak gerekirse, söz konusu unsurların üçü, bir yere kadar bu kitabın ikinci bölümünde incelenmiştir. Dolayısıyla burada sadece orada dile gelmeyen meseleler ve konunun sonuçlarını inceleyeceğiz.

1. İlke: Toplumsallık

İnsanın sosyal bir varlık olduğu kuşku götürmez bir gerçekliktir. Ancak onun bu özelliğinin kaynak ve sebebi ihtilaf konusudur. Eflatun, Aristo, Fârâbî gibi bazı filozoflar, insan yaşamının toplumsal hayatla kıvam bulduğu gerçeğinden yola çıkarak, insanın toplumsallığının onun fitrat ve doğasından kaynaklandığını ileri sürmüş “insan, doğası gereği toplumsaldır” yani fitratı ve varoluşsal yapısı onu toplumsal hayata yönlendirir demişlerdir.¹¹ Lâkin diğer düşünürlerin birçoğu, insanın sosyallığının kaynağının ihtiyaçlarının çokluğu ve çeşitliliği olduğunu savunurlar. Zira tüm bunları temin etmek, başka insanlarla yardımlaşıp iş bölümü yapmadan mümkün değildir. Dolayısıyla insan “Zorunlu olarak sosyaldır.” Bu doğrultuda Allâme Tabatabâî şu inançtadır:

İnsan istihdam (başkalarını kendi ihtiyaçlarını karşılamak için kullanma, çalıştırma) eğilimi dolayısıyla sosyal bir varlıktır. Açıklamak gerekirse insan daima başkalarının güç ve yeteneklerini kendi çıkarları için kullanmak ister. Dolayısıyla sosyal hayata bir nevi mecbur kalır.¹²

¹¹ Fârâbî, *Endişeha-yi Ehl-i Medine-i Fâzıla*, Farsçaya çev. Seyyid Cafer Seccâdi, s. 45 ve 251.

¹² Cevadi Amulî, *Şeriat Der Aine-i Mârifet*, s. 403.

Feyz ise şu görüşü savunur:

İnsan, sosyal bir varlıktır. Onun bu özelliği derin ve güçlü temellere dayanır. Zira maddî ihtiyaçlarının karşılanması için topluma ihtiyaç duymanın yanı sıra, kişiliğinin şekillenmesi, yeti ve yeteneklerinin gün yüzüne çıkması ve manevî gelişimi de toplumsal ilişki ve karşılıklı alış-verişler sayesinde temin olunur.¹³ Bu itibarla dinî öğretilerde sosyal bağ ve ailevi ilişkiler en büyük ibadetlerden sayılır ve bu ilişkilerde muaşeret âdâbına riayet, imanın bir göstergesi addedilir.¹⁴

Sonuçta her ne kadar sebebi hususunda farklı görüşler ileri sürülse de “insan sosyal bir varlıktır” tezinin kendisi ihtilaf konusu değildir. İnsanın sosyal bir varlık oluşu gerçeği, toplumsal eğitimin bir temel taşı olarak görüldüğüne göre, bu doğrultudaki eğitim programları da bu temelle uyumlu bir şekilde şekillendirilmeli ve insana iş bölümü, yardımlaşma ve paylaşma fikrini kazandıracak bir içeriğe sahip olmalıdır. Aynı zamanda bu program, insana sosyal ilişkilerinde özveri ve fedakârlık ruhuyla hareket etmeyi, toplumsal çıkarları kendi bireysel çıkarlarına tercih etmeyi, çevresindeki insanların maddî-manevî hak ve hukukunu tam anlamıyla gözetmeyi ve sosyal olaylara gerekli önemi vermeyi öğretecek şekilde düzenlenmelidir. Bu eğitime tabi bir insan, sosyal, kültürel ve dinî faaliyetlere aktif olarak katılmalı, yasalara saygılı olmalı, pratikte uygulamalı, sosyal adalet sahasında ise bütün gayretiyle çabalamalı ve özcesi toplum için faydalı, sorumluluk sahibi ve aktif bir vatandaş olmalıdır.

Dikkate şayan bir diğer husus ise şudur: Feyz’e göre insanın sosyal bir varlık oluşu, onun fitrî eğilimlerinden biridir.¹⁵ Yani Allah’a yönelme eğilimi ile aynı kökenden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla eğer insan fıtratı ve onun manevî sermaye ve yetileri gün yüzüne çıkacak olursa, kesinlikle o, toplum karşısında pasif bir nesne konumunda kalmayacak ve sosyal ilişkilerin karmaşık örgüsüne esir olmayacaktır. Bilakis toplumun etki alanında olduğu kadar aynı zamanda toplumu değiştirip dönüştürecek bir güç kaynağı da olacaktır.

¹³ *İlmü'l-Yakîn*, c. 1, s. 449.

¹⁴ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 202.

¹⁵ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 2, s. 251-252; *el-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 340.

Bilindiği üzere, materyalist ve seküler ekoller, fıtratı göz ardı ettikleri için bu paha biçilmez sermayeyi de görememişlerdir. Onlara göre insan maddî, pasif ve edilgen bir konumdadır. Öyle ki o, kendi toplumsal konumu ve yaşam şartlarını asla sorgulayamaz, kültürel, sosyal ve siyasî realiteyi asla değiştiremez.

2. İlke: Ülfet/ Dostluk

Gönül bağı ve sevgi duymak, insanın en doğal ve en temel ihtiyaçlarından biridir. Zira örneğin bir çocuk yaratılışsal olarak sevilme, kucaklanmak ve ilgi görmek ister. O, kendisiyle oturup kalkacak, oynayacak, onu sevecek ve konuşacak birilerine ihtiyaç duyar. Psikolojik araştırmalara göre, bir çocuğun uyumlu bir arkadaşına sahip olması, onu ruhsal açıdan gelişimine büyük katkı sunar. Dolayısıyla çoğunlukla yalnız yaşayan, sosyal bir çevreden uzak ve başkalarıyla sevgi ve dostluk bağı kuramayan çocuklar –ki bazı çocuk esirgeme kurumlarında örnekleri mevcuttur- hem fiziksel açıdan daha yavaş gelişirler hem de psikolojik sorunlar için daha elverişli bir konumda bulunurlar.¹⁶

Ünsiyet ve dostluk bağına ihtiyaç duymak bir çocuğun bütün gelişim aşamalarında geçerlidir. Ergenlik çağında bu fıtrî ve doğal ihtiyaç daha bir şiddet kazanır. Bu itibarla bir çocuk sağlıklı bir kişiliğe sahip olabilmek için ev, okul ve toplum içerisinde diğer insanlarla irtibat içerisinde olmalı, sevgi görmeli ve kendisi de başkalarına sevgi göstermelidir. Hiç kuşkusuz kendi aile efradıyla sağlıklı bir ilişki içerisinde olmayan, yakın akraba ve komşularıyla gidiş gelişi bulunmayan ve çocuklarını başka insanlarla irtibat içerisinde olmaktan alıkoyan aileler, çocuklarının ruhsal ve duygusal problemlerinin başlıca sorumlularından biridirler. Zira onlar bu tutumlarıyla çocuklarının dostluk ve sevgi ihtiyaçlarının karşılıksız kalmasına yol açmış sayılırlar.

Feyz-i Kâşânî, dostluk ve sevgiyle ilgili iki önemli noktaya değinir:

1. Sevgi ve dostluk, insanın doğal ve fıtrî bir ihtiyacıdır. Bu ihtiyacın karşılanacağı saha ise sosyal ilişkilerdir. Kendi ifadesiyle:

¹⁶ Debis, *Merahil-i Terbiyet*, s. 47.

İnsanoğlunun doğal ve fitrî özelliklerinden biri de doğal ve fitrî sevgi ve dostluktur. Bu fitrî özellik ve derûnî yeti, sadece sosyal bağlar ve insani ilişkiler sahasında kendini gösterir ve kemâle erişir. Dolayısıyla sevgi ve dostluğun yeşereceği zemin sosyal hayattır.¹⁷

2. Sevgi ve dostluk İslam'ın sosyal öğretilerinin ruhu ve özüdür. Feyz, bu noktayı Kur'an ayetleri Masumların (a.s) rivayetlerine istinat ederek ispatlar.¹⁸ Örneğin şu ayet-i şerife istinat eder:

﴿وَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ لَوْ أَنْفَقْتَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مَا أَلَّفْتَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ أَلَّفَ بَيْنَهُمْ إِنَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾

“Ve (Allah), onların kalplerini birleştirmiştir. Sen yeryüzünde bulunan her şeyi verseydin, yine onların gönüllerini birleştiremezdin, fakat Allah onların aralarını bulup kaynaştırdı. Çünkü o, mutlak galiptir, hikmet sahibidir.”¹⁹

Feyz, bu ayetle ilgili şöyle der:

Yüce Allah, müminlerin kalplerini birbirlerine ısıdırıp sevgi bahşetmiş olmasını lütuf ve minnet üslubuyla ifade buyurmaktadır.²⁰

Bu vesileyle de konunun önemini vurgulamaktadır. Feyz, bu doğrultuda hadislerle de müracaat eder ve şöyle der: Peygamber Efendimiz (s.a.a) şöyle buyurur:

“Kıyamet günü bana en yakın oturanlar, ahlâk bakımından en güzel olanlarınızdır. Onlar, herkesi kucaklayan, başkalarına ülfet/sevgi besleyebilen ve başkaları tarafından da sevilenlerdir.”

Feyz, örneklerini zikrettiğimiz ayet ve rivayetlere dayanarak, sevgi ve dostluğun önemini açık bir beyanla izah ettikten sonra şu sonuca ulaşır:

Kesinlikle Cenab-ı Hak Teâlâ, Hz. Hatemü'l-Enbiya ve Nübüvvet Ehl-i Beyti, müminlerin birliği, aralarındaki dostluk bağı, sevgi ve kardeşliğin

¹⁷ Ülfetname, s. 207.

¹⁸ A.g.e., s. 205.

¹⁹ Enfal, 63.

²⁰ Ülfetname, s. 205.

sağlanması; yardımlaşma, nasihatleşme ve eşitlik gibi hakların riayet edilmesi ve ayrılık, ihtilaf ve fikirsel dağınıklıktan kaçınılması hususuna tam bir itina göstermişlerdir.²¹

Hatırlatmak gerekirse Feyz, *Ülfetname*²² adı altında müstakil bir risale kaleme almanın yanı sıra *el-Hakayık* kitabının beşinci babını 'uhuvvet ve ülfet' konusuna ayırmış²³ ve *el-Vâfi* kitabının üç cildinde ise kardeşlik, dostluk ve bu değerlerin yayılma etkenlerine dair hadisleri naklettikten sonra bazı önemli nüktelere değinmiştir.²⁴ Feyz, ayrıca duygu yüklü kalemile sevgi ve dostluğa dair bir de gayet güzel bir gazel yazmıştır.²⁵

Bu konunun sonunda, sevgi ve dostlukla ilgili Feyz'in eşsiz tespitlerinden birini hatırlatmak gayet münasip olur. O şöyle der:

Allah Teâlâ'nın Peygamberlerine bahsettiği ve bu vesileyle konum sahibi kıldığı en büyük keramet, onlara şefkatli bir dost ve emin bir yoldaş nasip buyurmasıdır. Diğer taraftan ise Allah'ın kendi dostlarına bahsettiği kerametlerden biri, onların peygamberlerle sohbet arkadaşı olmaları, onlara sevgi ve ülfet bağıyla bağlanmalarıdır. Bu ikisi şunu gösterir: dünya ve ahirette üns ve ülfetten daha üstün, daha yüce, daha cazip ve daha güzel bir nimet yoktur.²⁶

3. İlke: Keramet / Erdemlik ve Saygınlık

Toplumsal eğitimin ana unsurlarından biri de keramettir. Keramet, şeref, saygınlık ve yaratılışsal haysiyet ve onur anlamına gelir. Feyz, kerameti şu ifadelerle açıklar:

²¹ A.g.e.

²² Bkz. *Deh Risale*, s. 200-219.

²³ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 316-323.

²⁴ *El-Vâfi*, c. 5, 9, 11.

²⁵ Bkz. *Ülfetname*: Bu gazel 15 beyitten oluşur. Ancak biz sadece üç beyti nakletmekle yetineceğiz:

Haydi, gel birbirimize hem munis hem yar hem hemdert olalım
Gamla pörsümüş hasta canlarımızla hemdem olalım
Birbirimizin hem gam hem sevinç hem din hem de dünyası olalım
Her birimiz diğerinin belasına çare ve naçar olalım
Sözümüz, amelimiz ve davranışımızla biz bir birlik olalım
Dil, el ve ayaklarımızı bir kılıp birbirimize hizmetkâr olalım

²⁶ *El-Hakayık-ı fî Mehâsini'l-Ahlâk*, s. 323.

İnsan, Allah'ın seçkin kulu, ism-i azamın mazharı ve meleklerin önünde secdeye vardığı bir varlık olması hasebiyle, gayet değerli ve kıymetli özel bir varlığa sahip olup yaratılışsal olarak şeref ve keramet sahibidir.²⁷

Bu tabirlerden anlaşılan şudur: İnsan özel bir yaratılışa sahip olması bakımından (zira o akıl, kalp ve irade sahibidir) Allah onu, özellikle seçmiş ve meleklerin önünde secdeye vardığı bir makama yükseltmiştir. Bu yapısı dolayısıyla o, dünya hayatında Allah'a yaklaşma imkânına sahiptir. Bu itibarla o, yaratılışsal bir keramet ve değere taşır. Bütün insanlar, bu hususta eşittir. Bu itibarla hiçbir fert, diğerine karşı ayrıcalıklı değildir. Zira ayrıcalık ve imtiyazın yegâne ölçütü takvadır.

Bu gayet değerli ilke üzerine üç prensip inşa olunmaktadır:

1. Prensip: Şerefli bir yaşam tarzı

İnsan yaratılışsal olarak keramet ve şeref sahibi olduğu hasebiyle, her bir birey kendini şeref kisvesi içerisinde görmelidir. Hiç kimse kendi varlığını hor görme ve alçaltma hakkına sahip değildir. Hiç kimse kendi varlığını, dünyevî ve hayvani sevgi ve aidiyetler dolayısıyla küçük düşürmemeli, bilakis heva-heves, şehvet ve öfkesini kontrol altına alarak ve maddî-hayvanî eğilimlerini dizginleyerek takva ve kalp arınmışlığıyla kendi keramet ve şerefini korumakla yükümlüdür.

2. Prensip: Her bir ferdin saygınlığı

Keramet ilkesi gereğince bütün herkes, küçük-büyük, kadın-erkek, her millet ve ırktan her insana saygı duymak bir vecibedir. Buna göre herkes, başkalarına karşı saygıyla yaklaşmalı, karşı tarafın onurunu gözetmeli ve hiç kimseyi hor ve hakir görmemelidir. Bu prensip aile içinde, okulda, toplumda, iş yerinde ve kısacası her yer ve her zamanda dikkate alınmalı, her bir bireyin kişiliğine saygı duyma ve herkesin hak-hukukunu gözetme ruhu takviye edilmelidir. Malumdur ki sırat-ı müstakimden yüz çeviren, dünyanın karanlıklarına gark olmuş, şehvet, öfke ve dünya sevgisinin pençelerine esir düşmüş ve toplumun değerlerini ayakları altına alanlar bu prensibin kapsamına girmezler.

3. Prensip: Meşru ve doğru bütün iş ve mesleklerin saygınlığı

²⁷ *Usulü'l-Maârif*, s. 142.

Nasıl bir insanın kendisi şeref ve saygınlık sahibiye, onun iş ve mesleği de saygın bilinmelidir. Tabi meşruiyet ve doğruluk dairesi içerisinde bulunduğu müddetçe bu prensip geçerlidir. Buna göre hiç kimse bir başkasını düşük gelirli yahut ayak işleri ile ilgili bir iş ve meslek sahibi olduğu sebebiyle değersiz görmemelidir.

4. İlke: Yeteneklerin Farklı Oluşu

Bütün insanlar ortak bazı değerlere sahip olsalar da yetenek bakımından hepsi aynı düzeyde değildirler. Feyz, bu hususta şöyle der:

İnsanların ruhsal ve bedensel yetileri ve istidat ve yetenekleri eşit değildir. Bilakis insanlar öğrenme yetisi, hafıza gücü, bilim, teknik ve becerilere ilgi bakımından farklı farklıdır. Bunun sebebi, dünyevî düzen ve yaşamın bu vesileyle idare ediliyor olması ve insanların muhtelif ihtiyaçlarını birbirleri vesilesiyle karşılamasıdır.²⁸

Hiç kuşkusuz toplumsal eğitim, bu reel temel üzerine kurulmalı eğitim programları, meslek seçimi, istihdam şartları, görevlendirmeler, sorumluluk üstlenme vs. hayatın bütün alanlarında bu temel ilke gözetilmelidir. Ayrıca evde, okulda, toplum sathında, çocuklar, ergenler, gençler ve diğer bütün insanlar hususunda yeti ve yetenekler arasındaki farklar dikkate alınmalı farklı yeteneklere sahip gruplara eşit bir eğitim-öğretim programı yüklemekten kesinlikle kaçınılmalıdır. Bilakis yeti ve yetenekleri keşfetmeye dönük bir program uygulanmalı ve her birini en verimli bir şekilde kullanma yolları bulunmalıdır. Dolayısıyla plan-program makamında bulunanlar, dahası bütün insanlar, bu temel ilkeyi asla göz ardı etmemelidirler.

Gayeler

İnsanın yaratılışı ve İslami eğitim-öğretimin en nihai gayesi, Allah'a yakınlaşmaktır. Dolayısıyla bu nihai hedef, her ne kadar eğitim-öğretim programlarında yer alacak şekilde daha nesnel, belirgin ve daha açık seçik bir çerçeveye indirgense de toplumsal eğitimle ilgili göz önüne alınacak bütün ferî gayeler netice itibarıyla Allah'a yaklaşma ana gayesinin

²⁸ Usulü'l-Maârif, s. 177-178.

şemsiyesi altında bulunmalı ve bu gayeyi tahakkuk ettirecek şekilde belirlenmelidir. Zira İslami eğitim-öğretim doğrultusunda yer alan bütün hedefler, kurb-i ilâhîye erişmek içindir. Kurb-i ilâhîden murat, maddî bağ ve aidiyetlerden özgürleşmek, Allah'tan gayri her şeyle gönül bağlarını kesmek, sadece ona teslim olmak, onun emrileri doğrultusunda yaşamak, şuhûdî yakîn, 'fenafillah' ve 'bekabillah' mertebelerine erişmektir.

Feyz, bu nihai gaye hakkında şöyle der:

Bir Müslüman kul Rabbinden asla gafil kalmayacağı ve bir an olsun onu unutmayacağı bir noktaya erişebilir. Bu noktada her daim zikri ve fikri Allah olur, her halükarda onu çağırır ve bütün arzuları için bir tek ona tevessül eder. Yaptığı her işte onunla muhatap olur ve onunla konuşur. Yalnızlık demlerinde bir tek onunla münacat eder. Nihayet yavaş yavaş müşahede ve murakabe yolunda öyle bir yere varır ki bir anda Allah'tan gayri her şeyle bağlarını koparır ve bir tek ona bağlanır. Herkesten müstağni olur ve her şeyden ümidini keser. Bu yüce makama eriştiğinde ise, Hak Teâlâ onu kendine yakın kılar, kendi civarına alır, kadrini yüceltir, kendi evliyası içine alır, seçkin kulları içerisinde dâhil eyler, melekler zümresine varit kılar ve ona ebedi haz ve ölümsüz bir saadet bahşeder.²⁹

Eğitimin nihaî gayesi olarak kurb-i ilâhîyi belirledikten sonra, şimdi artık sosyal eğitim sahasını ilgilendiren daha belirgin ve yakın ölçekli hedefleri tahlil etmeye çalışabiliriz. Bir Müslüman'ın aile, halk, sosyal ve ekonomik etkinlik alanlarında bazı sorumluluklarla yükümlü olduğunu göz önüne alacak olursak, toplumsal eğitimin öncelikli hedefi sorumluluk bilinci olan, kemâllere talip ve bu sahada aktif Müslüman vatandaşlar yetiştirmek ve onları, yükümlülüklerini en doğru şekilde ifa edebilecekleri bir keyfiyette eğitmektir diyebiliriz.

Malumdur ki bir Müslüman vatandaşın kendine özgü vasıfları vardır: Öncelikle, sosyal bilinç sahibi olmalı aile, okul ve sosyal çevre gibi toplumun ana öğelerini doğru tanımalıdır. İkincisi, disiplinli ve yasalara saygılı olmalıdır. Yani disiplin ruhu taşımak, yasalara saygı duymak ve gereklerini yaşamında uygulamak, onun kişiliğinin bir parçası olmalı ve başkalarını da bu doğrultuda yönlendirmelidir. Üçüncüsü, sorumluluk bilincine sahip olmalıdır. Yani halkın maddî-manevî hak-hukuku ve

²⁹ *Deh Risale, Aine-i Şâhi, s. 173-174.*

muaşeret âdâbına riayet etmeli, Allah'ın razı olacağı bir çerçevede toplumsal uyum ve ahlâk üzere yaşamalıdır. Dördüncü özellik, adalet ve doğruluk nedir bilmelidir. Sosyal problemleri önemsemeli, Müslümanların sorunlarını dert edinmeli, mazlum ve mustazafların elinden tutmayı vazife addetmelidir. Beşinci özellik, toplumun maddî ve manevî kalkınması doğrultusunda aktif görevler üstlenmeli toplumsal problemler karşısında duyarlılığını pratiğe aktarmalıdır. Altıncı özellik, sorumluluk bilinci olan bir Müslüman, sosyal imkânlar ve maddî hayatın imtiyazlarından meşru bir çerçevede faydalanmalıdır. Tasarruf ve kanaati hayatının düsturu bilmeli, israf ve lüks tüketimden kaçınmalıdır. Yedinci özellik, basiret ve öngörü sahibi olmalıdır. Nasıl kendisi başkasını aldatmıyorsa, başkalarının da kendisini aldatmasına izin vermemelidir.

Feyz, *Ülfetname* ve *Zadu's- Sâlik* risalelerinde, bir Müslüman vatandaşın vasıfları ve ödevlerini ele alıp incelemiş ve bu vesileyle toplumsal eğitimin gayelerini takrir etmiştir. Biz burada sadece bir bölümüne değinmeye çalışacağız:

1. Başkalarının Hukukuna Saygılı Olmak ve Korumak

Feyz'e göre, bir Müslüman vatandaşın sorumluluklarından biri halkın hukukunu korumak ve ihtiyaçlarını karşılamak için gayret sarf etmektir. O, dinî kaynaklara istinaden bu sorumluluğu, diğer dinî farizaların birçoğundan daha öncelikli bilir.

Malum olsa gerektir ki bir toplumda yaşayan bütün bireyler karşılıklı hak-hukukun ne olduğunu bilir ve riayet edecek olurlarsa, düzenli bir sosyal hayat ortaya çıkar. Örneğin anne, baba, çocuklar, karı-koca, akrabalar, komşular, patron ve işçiler gibi toplumun asli bileşenleri karşılıklı hak-hukuk çerçevesinde hareket ettiklerinde böylesi bir toplum bir 'erdemliler şehrine' ve dünyevî cennete dönüşür. Lâkin tam aksine her bir birey sırf kendi şahsi hukuk ve çıkarlarını düşünecek olursa, söz konusu toplumun kaçınılmaz kaderi sayısız sorunlarla boğuşmak olur. Dikkate şayan husus şu ki kardeşlik hukukunu muhafaza etmek her şeyden önce bir insanın toplum, sosyal hayat ve toplumsal kurumları doğru tanıması bireysel haklar ve sosyal disiplinle aşına olması ve pratikte tüm bunlara riayet etmesine bağlıdır.

2. Kardeşlik Sahasının Yaygınlaştırılması

Feyz, üns ve ülfeti insanın fitrî bir niteliği ve kardeşlik ve sevgi dairesinin genişletilmesini sosyal bir yasa bilir. Zira bu, hem akıl hem şeriat; hem Allah hem de onun Peygamberinin gayet önemseddiği hususlardandır. Feyz, Allah'a inanan müminlerden şunu ister: onlar, bu fitrî olguyu geliştirmek ve bu paha biçilmez gayenin tahakkuku için azim ve gayretle çaba sarf etmeli ve gerekli zeminleri yaratmak için adım atmalıdırlar. Güzel ahlâk, güler yüz, güzel söz, sevgi gösterisi, selam, tokalaşma, tevazu, dertlere çare olmak, halkın hizmetinde bulunmak, ayıpları görmezden gelmek, sır saklamak, affetmek, ihsan ve benzeri erdemlerle bezenerek kardeşlik ve ülfeti yaygınlaştırmak için çalışmalıdırlar. Diğer taraftan ise bu gayenin önünde engel teşkil eden dedikodu, haset, bozgunculuk, kötü zan, ayıp araştırmak gibi erdemsizliklerden uzak durmalıdırlar. En nihayet hiç unutmamalıdırlar ki muaşeret âdâbına riayet, sosyal ilişkilerin güçlenmesinin ana sebebi ve tüm problemlerin anahtarıdır.

Malum olsa gerektir ki bir Müslüman, bencillikleri aşır Allah'a yaklaşma yoluna varit olduğu zaman ancak kardeşlik ve ülfet ruhunun tazelenip gelişmesi için adım atabilir. Aksi durumda eğer sadece kendi bireysel çıkar ve maslahatlarını önceleyecek olursa, iman kardeşliği yolunda hiçbir adım atamaz.

3. Meşru İhtiyaçları Karşılama ve Faydalanmak

Daha önce de hatırlattığımız üzere insanoğlu, tek başına ihtiyaçlarını karşılayamayacak bir şekilde yaratılmış ve bu itibarla da sosyal hayata ihtiyaç duyar. Lâkin İslami eğitim sisteminde sosyal imkânlardan faydalanmak, önü açık ve sınırsız değildir. Bilakis şeriat dairesiyle sınırlıdır. Dolayısıyla dinî emirlerle uyumlu olmalı, başkalarının haklarını ihlal etmemeli, israf, lüks tüketim ve aşırılıklardan uzak olmalı ve sadece kurb-i ilâhîye ulaşmak doğrultusunda olmalıdır.

Müslüman düşünürler, dinî öğreti ve İslam'ın hayat pınarı mektebinden ilhamla, meşru ve helal tüketim dairesinde kalmayı dinin en temel ilkelerinden biri (Gazzâlî'nin tabiriyle "Dinin Kutbu"³⁰) addeder-

³⁰ Gazzâlî, *İhya*, c. 2, s. 83.

ler. Feyz, *el-Mehecce'tu'l- Beyda*'da kitabın iki bölümünü bu meseleye tahsis etmiştir. Bir bölümde 'Kitabu'l- Helal ve'l Haram' başlığı altında yedi fasılda bu meselenin bütün boyutlarını incelemiş³¹ diğer bölümde ise 'Kitabu'l- Fakr ve'z Zühd' başlığı altında dokuz fasıl kapsamında konuya ışık tutmuştur.³²

Biz burada sadece çok önemli bir noktaya değinmekle yetineceğiz. Konu, Feyz ve Gazzâlî'nin meşru ve helal tüketim ve züht meselesine bakış açıları arasındaki farklardır. Gazzâlî, hayatın en temel zaruretlerini altı şeyden ibaret bilir: Yiyecek, giyecek, ev, ev eşyası, servet ve evlilik. Sonra da şu görüşü ileri sürer: İnsanoğlu, Allah'a tevekkül ederek ve ölüme razı olmak pahasına da olsa hiç kimseden yardım istemeden aç yaşayabilir. Bu durumda eğer ölecek olursa, bilmelidir ki onun beklediği rızık, işte bu açlık ve ölümdür.³³

Fakat Feyz, bu görüşü eleştirir ve şöyle der:

Gazzâlî, hayatın altı maddelik zarurî ihtiyaçlarının her biri hakkında illetli ve beyhude çok sözler söylemekte ve itidal çizgisinden çıkmaktadır. Hayatı alabildiğine sıkması ve zorlaştırması, Hak ehli nezdinde şayan-ı kabul değildir. Halk arasında da zaten bu şekilde yaşayan hiç kimseyi göremezsiniz. Peygamberin Ehl-i Bey'i de (a.s) bu yöntemi kınamışlardır. Dolayısıyla o, bu konuyu ne söz ne de filleri asla hüccet sayılamayacak ya da teville muhtaç kişilere dayandırmıştır. Bir kesim ise zaten bazı özel şartlarda bu yöntemle yönelmişlerdir... Ancak biz Gazzâlî'nin bu görüşünü dikkate almıyoruz.³⁴

Feyz'in Toplumsal Eğitimle İlgili Özgün Görüşleri

Feyz'in sosyal hayata dair özgün fikirleri ve buna bağlı olarak toplumsal eğitimle ilgili görüşleri, gayet kuşatıcı ve derinliklidir. Zira o, üç açıdan bu meseleyi ele almıştır:

1. Sosyal hayat, maddi ihtiyaçların karşılanması ve bireysel-toplumsal hayatın idaresi için kaçınılmazdır. Bu tez, onun diğer düşünürlerle ortak olduğu noktadır.

³¹ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 3, s. 210-282.

³² A.g.e., c. 7, s. 313-376.

³³ Gazzâlî, *İhya*, c. 4, s. 230, 240, 273.

³⁴ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 7, s. 365.

2. Sosyal bağ ve ilişkiler, manevî ihtiyaçların karşılanması, ruhsal gelişim, kalbin erdemsizliklerden arındırılması ve erdemlerle donanıp bezenme hususunda inkâr edilemez bir rol oynarlar. Feyz, bu hususta şöyle der:

Sosyal hayat, nefis tezkiyesi, manevî eğitim, bâtinî ve içsel yetilerin takviyesi için en uygun ve en gerekli zemindir.³⁵

Bu itibarla şeriat, bireysel ibadetler hususunda dahi sosyal bağlara özel bir önem atfeder. Örneğin namaz hususunda şeriatın emri Müslümanların bu ibadeti toplu bir şekilde eda etmeleridir. Maksat, bu amelin bereketiyle, birbirleriyle irtibat içerisinde olmaları kaynaşıp ısınmalarıdır. Ayrıca bütün müminlerin haftada bir kez şehrin cuma mescidinde bir araya gelmeleri, cuma namazını cemaatle eda etmeleri ve bu vesileyle dostluk bağlarının takviye edilmesi emredilir. Yılda iki kez de bütün şehir ve köy ahalisinin bir ova ya da çölde bir araya gelerek ramazan ve kurban bayramlarının namazını birlikte kılmaları istenir. Maksat, şehir ve köylerde sevgi ve dostluk bağlarının pekişmesidir. Yine bu doğrultuda hac ibadeti farz kılınmıştır. Bu münasebetle dünyanın her yerinden Müslümanlar her yıl Resulullah'ın doğum yeri olan Mekke'de bir araya gelirler. Maksat, uluslararası düzeyde Müslümanların birliğini pekiştirmenin yanı sıra onları, vahdet mihverine; yani Allah Resulü ve onun Ehlibeytine yönlendirmek ve bu mihverde ahitleşmelerini sağlamaktır. Evet, işte bu toplantılarda, nefis tezkiyesinin zemini de şekillenmeye başlar. Zira çoğu zaman nefis tezkiyesi, başkalarıyla muaşeret, onların hatırlatmaları, uyarıları ve kardeşçe yardımlaşmaları sayesinde başlar ve manevî tekâmül yolunda rekabet vesilesiyle de ilerleme kaydeder.³⁶

Açıklamak gerekirse, sosyal ilişkiler ve insanlarla iletişim esnasında bireysel ve sosyal yaşamın sağlıklı, huzurlu, samimiyet dolu, sağlam ve kalıcı ilişkilerle yürümesini sağlamak için, bencillikten uzaklaşmak, tevazu, iyi niyet, güzel ahlâk ve hayırseverlik kisvesine bürünmek şarttır. Bunun anlamı ise kalpleri tüm kötülüklerden arındırmak ve erdemlerle bezenmektir. Tüm bunlara binaen Feyz'in aktarımıyla meşhur ârif Abdurezzak Kâşânî 'Fütüvvetname' kitabında şöyle der:

³⁵ *Ülfetname*, s. 209, 210.

³⁶ A.g.e., s. 207.

Mânevî tekâmül yolunda en güzel yöntem, dostluk ve kardeşliktir. Din ve dünyanın tüm maslahatları da buna bağlıdır.³⁷

3. Toplumsal eğitim, siyasal yönetim tarzından etkilenir. Zira sosyal hayat, toplumun ihtiyaçlarını karşılamak, can, mal ve ülkeyi muhafaza etmek ve halkı doğru yola yönlendirmek, bir hukuk sistemi ve yürütme organı olmaksızın mümkün değildir.³⁸ Fakat şu noktayı unutmamak gerekir ki; “Eğer iktidar ve hükümet Peygamber, Masum bir imam ya da tüm şartları haiz âlim ve fakihlerin elinde olacak olur ve siyaset şer’î bir kimlik kazanırsa, mülk âlemi melekût âleminin hizmetine girer. Bu durumda bireysel ve toplumsal yaşam topyekûn Allah’a doğru bir yön kazanır, tüm arzular akılların hizmetinde olur, aradaki bağlar daha bir pekişir, maddî ve manevî ihtiyaçlar karşılanır, eğitim bütün boyutlarıyla uygulanır ve insan maksada erişir.”³⁹

“Lâkin eğer böyle bir hükümet ve siyaset bulunmaz ve siyaset, örfi siyasete mahkûm olursa, her ne kadar umumi düzen ve intizamın sağlanması ve hayatın zorunlu akışına hâle gelmemesi için kaçınılmaz olarak örfi siyaseti kabullenmek gerekse de tabi ki böylesi bir hükümet, insanların hayatını mânevîyat ve hidayet yoluna sevk edemez. Zira bu şartlarda, akledilen, zâhirî hayatın; melekût, mülk âleminin kontrolüne girer. İnsanlar ise dünya, dünyevî arzular ve fani olan şeylere yönelir, âhiret ve mânevîyattan yüz çevirirler. Gün geçtikçe de her bir fert, kötülüğe doğru bir adım daha yaklaşır.”

³⁷ A.g.e., s. 210.

³⁸ *İlmü'l-Yakîn*, c. 1, s. 449.

³⁹ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 1, s. 59.

2. Toplumsal Eğitimde Doğru Yöntemler

Eğitim bilimleri uzmanlarına göre, eğitimin hem ilke hem de yöntemleri her ikisi de ‘yasa’ hükmündedirler. Aradaki farka gelince, ‘ilkeler’ daha genel yasalarken ‘yöntemler’ daha özel yasalardır.⁴⁰ Örneğin toplumsal eğitimin temel ilkelerinden biri, ‘sosyal aktivite’dir. Bu genel ilke, eğitim-öğretim programlarında yer alıp hem öğretmen hem de öğrencilerin yoluna ışık tuttuğu zaman, eğitimin ana gayelerinden birçoğunun gerçekleşmesi için bir alt yapı oluşmuş olur. Örneğin sosyalleşme, sosyal uyum ruhunun pekişmesi, sosyal problemler karşısında duyarlılık, sosyal sorumluluk ve toplumun çıkarlarını bireysel çıkarlara önceleme bilincinin gelişmesi gibi gayelerin tahakkuku bu ilke sayesinde olur.

Özel yasalara örnek olarak toplumsal iletişimde süreklilik, grup çalışmalarını, diyalog ve münazara toplantıları, ilmi ve dini etkinliklere katılım, sosyal etkinliklerde rol üstlenme, toplu karar alma ve meşveret gibi sosyal aktiviteyi daha özel ve pratik çerçevede ele alan yöntemleri gösterebiliriz.

‘Toplumsal aktivite’ ilkesi ve söz konusu yöntemlerin uygulanması neticesinde şu sonuçlara ulaşılır: Bireyler diğer birey ve sosyal gruplarla iletişim sayesinde birçok bilgi, veri ve tecrübe kazanır, bu vesileyle sosyal ve ruhsal ihtiyaçlarını karşılarlar. Ayrıca sosyal beklentilere karşılık verir ve toplumun çıkarlarını kendi çıkarlarına önceleme ruhu kazanırlar. Böylece kendi bireysel yeti ve yeteneklerini toplumun hizmetine sunarak toplumsal kalkınmaya katkı sunarlar.

⁴⁰ Huşyar, *Usul-i Amuzeş ve Pervereş*, s. 27, 46 ve 56; Şukuhî, *Talim ve Terbiyet ve Merahil-i An*, s. 84; Şeriatmedarî, *Usul-i Talim ve Terbiyet*, s. 32 ve 95; Bâkırî, *Negah-ı Dubare Be Terbiyet-i İslamî*, c. 1, s. 88.

Kısaca değindiğimiz bu tespitlerden yola çıkarak ilke ve yöntem arasındaki farkı anlayabilir ve ayrıca yöntem meselesinin önemini kavrayabiliriz. Bu bağlamda şu hususta açıklığa kavuşmuş olur ki eğitimin fonksiyonel boyutu, eğitim yöntemleridir. Zira özel bazı yöntem ve pratik uygulamalar vesilesiyle eğitimin ilke ve gayeleri tahakkuk bulur. Hatırlatmak gerekirse, eğitim yöntemleri 'Doğru ve olumlu yöntemler' ve 'olumsuz ve zararlı yöntemler' diye ikiye ayrılır.

Bu bölümde Feyz'in düşünceleri ekseninde toplumsal eğitimin doğru ve olumlu yöntemlerini ele alacağız. Lâkin bu yöntemlerin çokluğu sebebiyle, hepsini bu kitapta ele almamız mümkün değildir. Dolayısıyla biz, üç temel ölçüt bağlamında sadece on yöntem üzerinde durmaya çalışacağız. Bu yöntemleri seçme ölçütlerimiz şunlardır:

1. Feyz'in eserlerinden çıkarılabilecek yöntemler.
2. Toplumsal boyutu ön plana çıkan yöntemler.
3. Diğer yöntemlere oranla daha fonksiyonel ve uygulanabilir yöntemler.

Bu girişten sonra söz konusu yöntemleri ele alabiliriz:

1. Edebe Riayet

Toplumsal eğitim sahasında en etkili en güzel ve en cazip yöntemlerden biri, edebe riayet etmektir. Edepli bir insan, toplumda nezdinde değerli, sevilen ve kalplere hitap eden bir konumdadır. Edep derken maksat, konuşma, dinleme ve davranış tarzlarında hesaplı ve ölçülü hareket etmektir. Örneğin, selamlaşmak, el sıkışmak, vakar, metanet, güzel konuşmak, güler yüzlü olmak, bakışların kontrolü, oturma tarzına riayet, saygılı davranmak, kendi sınırlarını tanımak, başkalarının haklarını gözetmek, sosyal düzen ve disipline uymak, yemek ve giyim-kuşam âdabına dikkat etmek, başkalarının özürlerini kabul etmek, eleştiriye açık olmak, doğru sözlülük, emanete riayet, sır saklamak, affetmek, tevazu, ahde vefa, kötülüğe iyilikle karşılık vermek, ziyaretleşmek, akraba ziyareti ve sair davranışlar bir edebinin göstergesidir.

Feyz, muhtelif eserlerinde edep ve diğer toplumsal eğitim yöntemleriyle ilgili geniş izahatta bulunmuştur. Bu cümleden el-Vâfi kitabının iki cildini bu konuya tahsis etmiştir.⁴¹ Bu kitapta aktardığı hadisleri, açıklayıp tefsir etmenin yanı sıra kendi görüşlerini de dile getirmiştir. Ayrıca *el-Mehecce'tu'l- Beyda* kitabında da yine hadislere istinat ederek birçok konuyu incelemiştir.⁴² Biz burada edebe riayet yöntemine dair iki pratik örnekle yetineceğiz:

Selamlaşmak

İnsanlar birbirleriyle karşılaştıklarında, aradaki bağları pekiştirecek en güzel söz ve şiar, selam vermektir. Zira selam vermek, bir edep göstergesi olmanın yanı sıra aynı zamanda bir samimiyet, sevgi ve kardeşlik ifadesidir. Feyz, selam vermeyi, bir samimiyet ve kardeşlik ahdine vefa göstergesi olarak görür ve Peygamber Efendimizin şu hadisine istinat eder:

“İki kişi karşılaştığında birinin ötekine selam vermesinin anlamı şudur: Benim senin iyilik ve selametini arzulamayacağıma; kötülüğünü istemeyeceğime, hakkında kötü konuşup ayıplarını araştırmayacağıma dair ilâhî ahit ve sözleşmeye boyun eğiyorum. Aynı anlam, karşı tarafın verdiği selamda da mevcuttur. Bunun da ötesinde Yüce Allah da bu kardeşlik ahdi ve selamın hem veren hem de alana şamil geldiğinin şahididir.”⁴³

Bu anlam ve içerik öylesine önemlidir ki din öncülerimiz şöyle buyururlar:

“Eğer bir insan selam vermeden konuşmaya başlarsa onunla konuşmayın.⁴⁴ Biliniz ki kim ilk önce selam verirse o, hem Allah Resulüne daha yakın olur hem de daha çok sevap kazanır.”⁴⁵

Özü itibarıyla bir tür dua olan selamın bu anlamı ve toplum sathında kardeşlik ve dostluk bağlarını göz önüne alarak toplumsal eğitimle ilgili öğretilerde şu üç düstur varit olmuştur:

⁴¹ *El-Vâfi*, c. 4, s. 4-5.

⁴² *El-Mehecce'tu'l- Beyda*, c. 3, s. 283-454.

⁴³ *El-Vâfi*, c. 5, s. 601-602.

⁴⁴ A.g.e., s. 595.

⁴⁵ A.g.e.

1. Selama cevap vermek farzdır. Cevap, selamın kendisinden daha samimi ve candan olmalıdır.⁴⁶

2. Selam yüksek sesle ve karşı tarafın duyabileceği bir şekilde dile gelmeli, aradaki bağları pekiştirmeli, kibir ve bencilliği izale etmelidir.⁴⁷

3. Selam, yaygınlaştırılmalıdır.⁴⁸

Feyz, hadislerde geçen 'ifşau's- selam' tabirini, selamı toplum genelinde yaygınlaştırmak diye yorumlar ve şöyle der: "Bir Müslüman karşılaştığı herkese selam vermelidir."⁴⁹ Bu vesileyle İslam'ın bu güzel geleneği, yaygınlaşır, İslam ve Müslümanlık bu güzel ifade ve semavi dua ile anılır ve aradaki ilişkiler daha bir güçlenir.⁵⁰ Elbette Feyz, şu nükteyi de ekler: "Eğer karşı taraf selam liyakatine sahip değilse, Allah'ın selamı ona erişmez." Dolayısıyla Feyz'e, göre 'ifşau's- selam' tabirinden murat, selamı duyulabilir şekilde dile getirmek değildir.⁵¹

Burada şu iki nükteye dikkat çekmek gerekir ki Feyz, selam hususunda nakledilen rivayetleri aktardıktan sonra bu hususu 'beyan' başlığı altında ele alıp incelemiştir.⁵²

Birinci Nükte:

Selam, bir samimiyet, iyi niyet, sevgi ve bağlılık ifadesi olduğu için şuurlu ve sorumluluk sahibi bir Müslüman, açıktan günah işleyen ve İslam dairesinin dışında olanlara selam vermemelidir. Bilakis surat asarak ve hoşnutsuzluğunu göstererek onlara tavır almalıdır. Bu itibarla toplumsal eğitimle ilgili talimatlarda şu düsturlar yer alır:

"İçki içenlere, kumarbazlara, faiz yiyenlere, putperestlere ve açıktan günah işleyenlerle İslam dairesi dışında olanlara selam vermeyiniz."⁵³

Zira selam vermek, bir anlamda karşı tarafın amellerini onaylamak manasına gelir. Elbette bu tür insanlarla ilişki kurmak, nihayetinde onların

⁴⁶ Nisâ: 86.

⁴⁷ *El-Vâfi*, s. 597.

⁴⁸ A.g.e., s. 595.

⁴⁹ A.g.e.

⁵⁰ A.g.e.

⁵¹ A.g.e.

⁵² A.g.e., s. 601.

⁵³ A.g.e., s. 601-606.

hidayet bulmalarına vesile olacaksa eğer, hiç kuşkusuz hidayet etme vazifesinden de yüz çevirmemek gerekir.

İkinci Nükte:

Selam vermek, bir edep kuralı ve bir tevazu göstergesidir. Dolayısıyla bu edebin de bazı âdâpları vardır. Dinî metinlerde bu âdâp izah edilmiştir. Feyz, bu âdâbı aktarmanın yanı sıra ayrıca bazı noktaları da hatırlatır. Örneği, küçükler büyüklere, yürüyenler oturanlara, azınlık çoğunluğa, binek üstünde olanlar yayalara, katıra binenler eşeğe binenlere, ata binenler katıra binenlere (burada şu sonuca da ulaşılabilir: Daha iyi arabalara binenler, binemeyenlere selam vermelidirler) bir toplantıya girenler orada oturanlara selam vermelidirler.⁵⁴

Diğer yandan selam verildiğinde cevap veremeyecek şekilde bir işleştigal edenlere o ortamda selam vermemek edebin bir gereğidir. Örneğin namaz kılmakta olan bir kişiye selam verilmemelidir. Zira bu durumda selam vermek, karşı tarafın dikkatinin dağılması ya da huşu halinin bozulmasına sebep olabilir. Aynı şekilde, cenaze merasiminde bulunanlar, cuma namazı için koşturanlar, banyo yapmak ya da tuvalet ihtiyacını gidermekle meşgul olanlar da bu hükme tabidirler.⁵⁵

Sözün özü, selamlaşmak, İslam ve Müslümanlığın şiarlarından biri ve kalplerin birleşmesi doğrultusunda atılan ilk adımdır. Dinî önderler, bu şiarı bir gelenek haline getirmiş ve yaygınlaştırmışlardır. Nitekim Allah Resulü (s.a.a) şöyle buyurur:

“Ben beş şeyi ömrümün sonuna kadar yerine getireceğim ki beni ümmetim içerisinde bir gelenek haline gelsin. Bunlardan biri, çocuklara selam vermektir.”⁵⁶

El Sıkışmak

Feyz, selam konusundan sonra, el sıkışma (musafaha) konusunu ele alır. Bu konuyla ilgili yirmi iki rivayet aktarır ve birçok yerde kendi görüşlerini de izah eder. Bu rivayetlerde yer alan hususları şöylece özetleyebiliriz:

⁵⁴ A.g.e., s. 598-599.

⁵⁵ *El-Vâfi*, c. 5, s. 601; *el-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 3, s. 383-385.

⁵⁶ *Meclisî, Bihar*, c. 76, s. 10.

Sevgi ve ilgi el sıkışmakla gösterilir, bu vesileyle kin ve küskünlükler giderilir ve hangi tarafın kalbinde sevgi daha samimiyse Allah ona daha büyük bereket ve sevaplar bahşeder.⁵⁷ İmam Bâkır (a.s) şöyle buyurur:

“İki mümin musafaha ettiğinde, Allah onlara inayet nazarı kılar. Allah'ın eli onların elleri arasında olur. Günahları, ağaç yaprakları gibi dökülür. Allah'ın lütuf nazarı, daha çok karşısındakini daha çok seven kişinin üzerinde olur.”⁵⁸

El sıkışmak, İslamî bir edep kuralıdır. Bu edebin de âdâbı vardır:

1. El sıkışmayı uzatmak ve karşı taraftan önce elini çekmemek. Allah Resulü (s.a.a) birisiyle el sıkıştığı zaman, karşı taraf elini çekmeyinceye kadar kendisi elini çekmezdi.⁵⁹

2. El sıkışmak, iki tarafın parmaklarının karşılıklı olarak elleri kavraması şeklinde olmalıdır. Bu yüzden de eli hafiften sıkmak daha güzeldir.⁶⁰

3. El sıkışmayı sürekli ve tekrar tekrar yapmak bu edebin âdâbındandır. Öyle ki bir yolculuk esnasında farklı pozisyonlar elverdiğinde yeniden el sıkışmak ve bunu tekrarlamak hoş karşılanan bir ameldir. Nitekim İmam Bâkır (a.s) Ebu Ubeyde Hazza ile bir yolculuğunda böyle davranmıştı.⁶¹

2. İnsanlarla İyi Geçinmek

İyi huylu olmak ya da güzel ahlâk, iki anlama gelir: biri, en genel anlamıdır ki bir insanın bireysel ve sosyal hayatında ahlâkî haslet ve erdemlerle donanması manasını ifade eder. İkinci anlam, daha özeldir ve insanlarla iyi geçinmek manasını ifade eder. Feyz, güzel ahlâkın bu ikinci anlamıyla ilgili bazı rivayetler aktarır ve izah eder. Bu rivayetlerin ortak yönü, hepsinin güzel ahlâk ve insanlarla iyi geçinmeyi Müslümanlığın maksadı ve imanın kemâl mertebesi olarak göstermeleridir.⁶² Buna göre, Müslümanlığın ölçütü bir insanın sosyal ilişkileridir.⁶³ Bu rivayetlerde

⁵⁷ *El-Vâfi*, c. 5, s. 607-614; *el-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 3, s. 386-389.

⁵⁸ *El-Vâfi*, c. 5, s. 607.

⁵⁹ A.g.e.

⁶⁰ A.g.e., s. 609.

⁶¹ A.g.e., s. 607.

⁶² A.g.e., c. 4, s. 419.

⁶³ A.g.e., s. 424.

dikkate şayan ve unutulmaması gereken nükte şu ki cennete girenlerin çoğu, güzel ahlâkları dolayısıyla girerler. Zira güzel ahlâk, bütün kötülükleri eriten bir kimyadır⁶⁴ ve manevî mükâfatlara nail olma zemindir. Hidayet İmamlarının (a.s) rivayetlerinde şöyle buyrulur:

“Yüce Allah güzel ahlâklı olanlara, cihat ve şehadet mükâfatı, geceleri ihya edenlerin makamları ve oruçluların sevabını inayet buyurur.”⁶⁵

“Kıyamet gününde güzel ahlâktan daha ağır bir tartı ölçüsü yoktur.”⁶⁶

Allah Resulü (s.a.a) güzel ahlâkı halkı İslam’a ısındıran ‘iksir-i a’zam’ diye nitelendirir ve Müslümanlardan güzel ahlâk ve gönül birliği yoluyla kalpleri ele geçirmelerini ve aradaki bağları pekiştirmelerini ister.⁶⁷ Nitekim onun insanları hidayet hususundaki tefikinin en başlıca sebeplerinden biri, onun yüce ahlâkıdır.⁶⁸

Rivayetlerde güzel ahlâkın pratik ve uygulanabilir örnekleri gösterilmiştir. İşte bu örnekleri şu içinde yaşadığımız soğuk ve ruhsuz ortamda hayata aktarma sorumluluğu gayet önemsenmelidir. Feyz, *el-Vâfi*’nin dört ve beşinci ciltlerinde, *el-Mehecceu’l Beyda*’nın ise üçüncü cildinde bu rivayetlere istinat ederek güzel ahlâk örneklerini tafsilatıyla ele almıştır. Örneğin:

Güler Yüzlülük

İnsanlarla ilişkilerde güler yüzlü olmak ve tavırlarıyla sevgi aşılamağ tanışmanın ilk adımı, kin ve nefretleri izale etmenin en güzel yolu ve İslam dini açısından insanı Allah’a yaklaştıran bir ibadettir. Feyz’in bu konuya dair naklettiği rivayetlerden birinde üç nükte dikkat çekmektedir:

1. Güzel ahlâkın en temel rüknü güler yüzlü olmaktır.⁶⁹
2. Çok azı dışında insanlara güler yüzlü davranmak gerekir.⁷⁰
3. Güler yüzlü olmak, insanı Allah’a yaklaştıran bir vesiledir.⁷¹

⁶⁴ A.g.e., s. 420.

⁶⁵ A.g.e., s. 419.

⁶⁶ A.g.e., s. 420.

⁶⁷ A.g.e., s. 427.

⁶⁸ Âl-İmran: 159.

⁶⁹ *El-Vâfi*, c. 4, s. 428.

⁷⁰ A.g.e., s. 427.

⁷¹ A.g.e., s. 427 ve 428.

Hitap Şekli

Hitap şekli, sosyal ilişkilerde çok önemli bir rol oynar. Feyz'in bu konuya dair naklettiği rivayetlerden şu genel kural istihraç edilebilir: Hitap şekli, sevgi ve dostluğu pekiştirecek bir tonda olmalıdır. Bu itibarla şu üç tavsiyede bulunulur:

1. İslam toplumunda her bir fert, diğer insanlara en güzel isimleri ve en çok hoşlandıkları lakaplarla hitap etmelidir.⁷²
2. Hitap tarzında bir tür saygı ifadesi yer almalı ve aşağılama kokusu dahi taşımamalıdır.⁷³
3. İsmi bilmediği biriyle karşılaştığında, ilkin onunla tanışmalı; isim, kabile ve aşiretini sormalıdır.⁷⁴

İzin İstemek

Sosyal ilişkiler alanında en önemli meselelerden biri de bir ev, işyeri ve içinde yaşanan bir yere girerken ilkin izin almak ve habersiz girmek gerekir. Ev sahibi izin vermediği takdirde o mekâna girilmemelidir. Feyz, Ehl-i Beyt rivayetlerine istinaden şöyle der:

Bir Müslüman izin almaksızın hiçbir yere giremez. Girmek için üç kez izin almak gerekir. Birincisinde orada bulunduğunu haber vermeli, ikincisinde karşı tarafın kendini hazırlaması için yeniden izin istemeli, üçüncüsün de ise izin verilirse girmeli ve verilmediğinde geri dönmelidir. Zira Allah Resulü (s.a.a) böyle davranırdı.⁷⁵

Sevgi İfade Eden Sözler Söylemek

Muhabbet dolu sözleri dile getirmek, kalpleri birbirine yakınlaştırır ve aradaki bağları kuvvetlendirir. Bunun örneklerinden biri de teşvik içeren sözlerdir. Feyz İmam Sâdık'tan (a.s) şu rivayeti nakleder:

⁷² A.g.e., c. 5, s. 585.

⁷³ Hucurât: 11.

⁷⁴ El-Vâfi, c. 5, s. 585.

⁷⁵ El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 3, s. 365.

“Her kim, mümin bir kardeşine *merhaba* derse, Yüce Allah kıyamet günü onun defterine *merhaba* yazar.”⁷⁶

Feyz, ‘merhaba’ kelimesini şöyle tanımlar: Bunun anlamı ümit ve temennidir; yani beklemediğin ferahlıkla karşılaş temennisini ifade eder. Açıktır ki burada ‘merhaba’ kelimesinin özel bir önemi yoktur. Burada asıl gaye teşvik ve muhabbet içeren sözlerdir. Allah Resulü (s.a.a) şöyle buyurur:

“Bir insan, mümin bir kardeşine sevgi ifade eden bir sözle değer verdiğinde, karşısındaki o sözün verdiği sevinci yüreğinde taşıdıkça, o sözü söyleyen kişi Allah’ın rahmetinin gölgesinde yer alır.”⁷⁷

İkinci örnek, ‘tesmit’ yani hapsirani bir insana “Yerhamukellah!” diye cevap vermektir. Bu dua da aradaki bağları pekiştiren faktörlerdendir. Arap dilinde bu harekete ‘tesmitu’l atis’ denir. Feyz, bu konuya dair birçok rivayet nakleder.⁷⁸ Bütün bu rivayetlerden şu ortak sonucu elde etmek mümkündür: Hapsirmek, kulağı tırmalamamalı ve çirkin bir sesle yapılmamalıdır.⁷⁹ Dolayısıyla bu esnada ağzın önünü kapatmak gerekir⁸⁰ ve hapsirani kişinin halini güzel sözlerle sormak gerekir.⁸¹

Kalbi Duyguları Dile Getirmek

Yüreğimizde taşıdığımız güzel duyguları dile getirmek, insani münasebetlerde çok önemli bir rol oynar ve aradaki bağları pekiştirir. Zira sevdiğiniz bir insana ‘seni seviyorum’ dediğiniz zaman, bu söz onun kalbinin en derinlerinde yankılanır, aranızdaki sevgi bağını daha bir güçlendirir ve olası her tür yanlış telakkileri izale eder. Feyz, bu hususta İmam Sâdık’tan (a.s) iki rivayete istinat eder:

“Bir insanı seviyorsan eğer, sevgini dile getir. Zira gönülde yatan ilgiyi dile getirmek aradaki bağı kuvvetlendirir.”⁸²

⁷⁶ El-Vâfi, c. 5, s. 645.

⁷⁷ A.g.e., s. 646.

⁷⁸ El-Mehecce’u’l-Beyda, c. 3, s. 394-398.

⁷⁹ A.g.e., s. 397.

⁸⁰ A.g.e., s. 395.

⁸¹ A.g.e., s. 395-396.

⁸² El-Vâfi, c. 5, s. 585.

İmam Sâdık (a.s) Nasr b. Kabus'a şöyle buyurur: "Bir din kardeşini seviyorsan eğer, onu bu duygundan haberdar kıl! Zira bu, onun kalbine itminan bahşeder."⁸³

Hal Hatır Sormak

Akrabalar, arkadaşlar ve eş dostla olabilecek her yolla; hatta mektup telefon ya da herhangi bir vesileyle irtibat içerisinde olmak, her Müslüman'ın yerine getirmesi gereken sosyal ödevlerdendir. Zira bu irtibat, hayatın zindelik ve coşku kaynağıdır. Feyz, 'mektuplaşma' başlığı altında bu konuyu ele almıştır.⁸⁴ Bu vesileyle aktardığı rivayetlerden, sosyal ilişkiye dair şu üç güzel nüktayı kavramak mümkündür:

1. Yolcu olmayan Müslümanlar arasındaki irtibat, karşılıklı ziyaretleşme ile yolculuk esnasında ise mektuplaşma yoluyla gerçekleşmelidir.
2. Mektuplaşmak da tıpkı selamlaşmak gibidir; ilk mektubu yazan kişi, daha büyük bir sevap ve mükâfat elde eder.
3. Ayrıca mektuba cevap vermek de tıpkı selama cevap vermek gibi vaciptir.

Gönül Almak

Hasta, sıkıntılı veya bir musibete uğramış insanlar, gönül almaya ihtiyaç duyarlar. Hasta ziyaretine gitmek ve yanlarında oturup hal-hatır sormak, taziyelere gitmek ve taziye sahiplerine başsağlığı dilemek, sıkıntı içerisinde düşmüş olanlarla oturmak ve sıkıntı sebeplerini sormak yüreklerdeki gam ve kederi giderir ve arada kalıcı bağların şekillenmesine sebep olur. Hasta ziyareti, taziyelere gitmek ve sıkıntıya düşmüş olanların dertlerini paylaşmak, Allah Resulü (s.a.a) ve Hidayet İmamlarının (a.s) sünnetidir.

Feyz, gönül alma konusuyla ilgili, farklı başlıklar altında birçok rivayet nakletmiştir. Burada üç rivayetle yetineceğiz:

İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurur:

⁸³ A.g.e.

⁸⁴ A.g.e., s. 709-712.

“Namazlarınızı halkla birlikte camilerde kılın. İnsanlara muaşeret âdabına uygun davranın. Cenaze merasimlerine katılın. Unutmayın ki sizler de insanlara muhtaçsınız. Zira dünya hayatında hiç kimse diğer insanlardan müstağni değildir. Bilakis herkes birbirine ihtiyaç duyar.”⁸⁵

İmam Bâkır (a.s) şöyle buyurur:

“Musa b. İmran Allah’la münacat esnasındayken, Allah’a şöyle arz etti: Hasta ziyaretinin sevabı nedir? Yüce Allah şöyle buyurdu: Hasta ziyaretine giden kişi ölüp de Berzah âlemine girdiği zaman, kıyamet günü kendisine hizmet etmesi için bir meleği onun hizmetine tahsis ederim.”⁸⁶

Başka bir rivayette ise şöyle buyrulur:

“Bir insan, musibete uğramış birinin gönlünü alırsa, kıyamet günü ona güzel bir elbise giydirilir.”⁸⁷

Yaşlılar, Çocuklar ve Saygıdeğer Şahsiyetlere Sevgi ve Hürmet

İslam’a göre yaşlıların varlığı, sosyal hayatta hayır, bereket ve hidayet sebebidir. Dahası sırf yaşlı olmak, bir hürmet, şeref ve izzet ölçütüdür. Dolayısıyla yaşlılar aile ve toplum içerisinde ikram ve hürmet görmeli, tüm hakları riayet edilmeli ve onları üzecek ve sevgisizlik belirtisi taşıyan davranışlardan kaçınılmalı tam tersine onların tecrübe, fikir ve görüşlerinden layığıyla faydalanılmalı toplum sathında değerli bir toplumda görülmelidirler.

Yaşlılara hürmet ve çocuklara şefkat, İslam’ın toplumsal eğitim ilkeleri içerisinde çok önemli bir yere sahiptir. İslam, çocuklara karşı şefkatsizliği, aşağılayıcı ve azarlayıcı davranışları asla affetmez. Zira bu değerli varlıklar da toplumun diğer bireyleri gibi saygınlık ve şeref sahibidirler. Zira onlar da insandırlar. Dolayısıyla onlara karşı şefkatli, sevgiyle, saygıyla ve alabildiğine zârif ve latif bir şekilde davranmak gerekir.

Aynı şekilde saygıdeğer şahsiyetlere karşı; yani aile büyüğü, kanaat önderi, ümmet yahut millet içerisinde ak saçlılar diye tanınan bir aile,

⁸⁵ A.g.e., s. 523.

⁸⁶ El-Mehecce’u’l-Beyda, c. 3, s. 410.

⁸⁷ A.g.e., s. 415.

millet ya da ümmet içerisinde saygın bir konumu bulunanlara karşı da hürmet ve izzet-ikramla davranmak gerekir.

Feyz, tüm bu konuları *el-Vâfi*'nin beşinci cilt yetmiş yedinci bâb ve *el-Mehecce'tu'l-Beyda*'nın üçüncü cildinde ele almıştır.

Konuyla ilgili rivayetlerden elde edebileceğimiz nükteler:

1. Yaşlılık Ölçütü: Allah Resulü(s.a.a) şöyle buyurur:

“Her kim bir yaşlının, yaşı-başını göz önüne alarak onun faziletini takdir eder ve ona hürmet gösterirse, Yüce Allah onu kıyamet gününün korku ve endişesinden muhafaza eder.”⁸⁸

Başka bir rivayette ise İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurur:

“Büyüklerimize saygı göstermeyenler ve küçüklerimize merhamet ve şefkat göstermeyenler bizden değildirler.”⁸⁹

2. Saygın Şahsiyetlere Hürmet: Allah Resulü (s.a.a) şöyle buyurur:

“Bir kavmin büyüğü size geldiğinde, ona ikramda bulunup hürmet gösteriniz.”⁹⁰

Hız. Peygamberin kendisi Udey b. Hatem kendisini ziyarete geldiğinde, onu karşılamaya çıkmış, kendi odasına davet etmiş ve ikramda bulunmuştur.⁹¹

3. Allah Resulü'nün (s.a.a) Çocuklara Karşı Özel Lûtfu: Allah Resulü'nün (s.a.a) siyeri, çocuklara karşı dostça davranmaktır. O, bir yolculuktan döndüğünde kendisini ziyarete gelen çocukları kucaklar ve ashabına da her birinin bir çocuğu kucaklarına almalarını emrederdi. Çocuklar bu davranış karşısında çok mutlu olurlardı.⁹² Bir çocuğu teberrük niyetiyle yahut isim koyması için onun huzuruna getirdiklerinde ve çocuk kazayla Resulullah'ın elbisesine idrar yapmaya başlayınca bitirene kadar rahatsız etmez ve anne-babasının utanmaması için elinden geleni yapardı.⁹³

⁸⁸ *El-Vâfi*, c. 5, s. 543.

⁸⁹ A.g.e., s. 543.

⁹⁰ A.g.e., s. 545.

⁹¹ A.g.e.

⁹² *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 3, s. 366.

⁹³ A.g.e., s. 367.

3. Hoşgörü ve Müdara (Müsamaha)

Toplumsal eğitimin en etkili, en cazip ve en faydalı yöntemlerinden biri de hoşgörü ve müdara (müsamaha)dır. Feyz, hoşgörü ve müdara (müsamaha)yı ayrı ayrı ele almış ve her biri için özel ve bağımsız bir bölüm açmıştır. Feyz, hoşgörünün tanımında şöyle der: “Hoşgörü, insanların senden uzaklaşmamaları için onlara karşı yumuşak davranman, iyi arkadaşlık kurman ve eziyetlerine katlanmandır.”⁹⁴ Müdara (müsamaha)nın tanımında ise o, müsamahayı şiddete başvurmak ve katı tutumlu olmanın zıt anlamı olarak değerlendirir. Şiddet ve katı tutum, sertlik ve kabalık anlamına geldiğine göre; müsamaha, yumuşak başlılık ve geniş yüreklilik anlamını ifade eder.⁹⁵ Lakin bu iki kavram anlam bakımından birbirlerine oldukça yakındırlar ve her ikisi de “toplumsal uyum” tabirinin genel çerçevesi içerisinde yer alabilirler.

Hadislerde hoşgörü ve müsamaha terimleri ile şu ince detay dikkat çekmektedir: Müdara (müsamaha) daha ziyade düşmanlar ve İslam karşıtları hususunda kullanılırken; hoşgörü terimi daha çok arkadaş çevresi ve hemfikir olanlar hususunda kullanılır.⁹⁶ Bize göre ‘müdara’ teriminin daha ziyade bu anlamda kullanılmasının sırrı, bu terimin ‘der’ kökünden türetilmiş olmasıdır. Zira ‘der’ defetmek anlamına gelir. Buna göre güya bizden istenen şudur: Düşmanların şerrini “idare ederek ve müsamahayla” defedin!⁹⁷

Hatırlatmak gerekirse, hoşgörü ve müsamaha iki türdür: kendi kendine karşı hoşgörülülük ve müsamahalı davranmak; başkalarına karşı hoşgörü ve müsamahayla davranmak. Başkalarına karşı hoşgörü ve müsamaha, geniş bir yelpazeyi kapsar ve hayatın bütün alanlarında cereyan eder. Bu cümleden eğitim ve öğretimde, aile içerisinde, sosyal ilişkilerde, tebliğ ve irşat faaliyetlerinde, siyaset ve yönetim sahnesinde hoşgörü ve müsamahayı örnek gösterebiliriz. Bizim buradaki konumuz, toplumsal ilişkiler ekseninde gündeme gelen hoşgörü ve müsamahadır. Bu konunun öneminin anlaşılması maksadıyla üç noktaya değinmek gerekiyor:

⁹⁴ El-Vâfi, c. 4, s. 457.

⁹⁵ A.g.e., s. 461-462.

⁹⁶ A.g.e., s. 457, 3. Hadis; s. 458, 6. Hadis; s. 461, 3. Hadis

⁹⁷ A.g.e., s. 458.

a) Korunak Sebebi Olarak Hoşgörü ve Müsamaha

Feyz'in naklettiği hadislerde, hoşgörü “imanın korunaklı sahası” ve müsamaha “beka sebebi ve sâlih amellerin arzulanı verimi verme anah-tarı” diye tanıtılmaktadır. İmam Bâkır (a.s) şöyle buyurur:

“Her şey için bir korunak ve muhafız vardır. İmanın korunaklı sahası ve koruyup muhafaza eden sebep hoşgörüdür.”⁹⁸

Allah Resulü (s.a.a) ise şöyle buyurur:

“Bir insan şu üç şeye sahip olmayacak olursa, sâlih amelleri netice vermez: Takva, müsamaha ve hilim.”⁹⁹

Açıklamak gerekirse, imanlı ve sorumluluk bilinci olan bir Müslü-man, her daim imanını nasıl koruyacağı endişelidir ve bu uğurda gayret sarf eder. Daha çok sâlih amel işlemek, Allah’a daha çok yakarmak, na-maz ve ibadetlerini daha güzel bir şekilde eda etmek, halka hizmet sun-mak ve onların sorunlarına çare olmak için daima çabalar. Şimdi, eğer tüm bunların yanı sıra hoşgörü ve müsamaha sahibi olmayacak olur, top-lumsal uyumsuzluk ve küçükte olsa bir çatışma içerisinde bulunursa, hiç kuşkusuz bu çatışma onu sertlik ve şiddet kullanmaya sevk eder. Dola-yısıyla bir şekilde günaha bulaşma ihtimali artar. Günah ise imanı zede-ler ve bütün sâlih amellerini heba eder. İşte bu yüzdendir ki hadis-i şe-riflerde “müdara/müsamaha” ilâhi bir ferman mesabesinde görülür. Allah Resulü (s.a.a) şöyle buyurur:

“Rabbim bana, nasıl farzları eda etmemi emir buyurmuşsa aynı şekilde halka karşı müdara/müsamaha ile davranmamı da emretmiştir.”¹⁰⁰

Başka bir hadiste ise şöyle buyrulur:

“Cebrail Allah tarafından Peygambere şu mesajı getirdi: Ey Muhammed rabbin sana selam gönderdi ve şöyle buyurdu: Benim kullarıma müdara/ müsamaha ile davran!”¹⁰¹

⁹⁸ A.g.e., s. 461.

⁹⁹ A.g.e., s. 457; *el-Mehecceu'l-Beyda*, c. 3, s. 400.

¹⁰⁰ *El-Vâfi*, s. 457, 2. ve 3. Hadis.

¹⁰¹ A.g.e., s. 457.

Başka bir hadiste ise İmam Sâdık (a.s) Kureyşli kâfirlerin şerrini müsamaha yoluyla defedenlerden övgüyle söz eder ve onları erdem sahipleri diye nitelendirir.¹⁰²

b) Mutluluk Anahtarı

Hoşgörü ve müsamaha sırf dindar insanlara özgü değildir. Bilakis her bir insan, hangi din ve inanca sahip olursa olsun herkes, eğer huzurlu, mutlu ve tatlı bir hayat istiyorsa, hoşgörü, müsamaha ve toplumsal uyum yöntemiyle hareket etmek zorundadır. Özellikle hayat şartlarının değiştiği, insanların fikirlerini etkileyen etkenlerin çoğaldığı; evlatların ebeveyne karşı, öğrencilerin öğretmenlere karşı, karı-kocanın birbirlerine karşı ve patron-işçilerin karşılıklı olarak edep ve âdâp dairesini aştıkları günümüzde bu yöntem daha bir önem arz etmektedir. Demek ki aile hayatı ve toplumsal ilişkileri düzenleyen, insanı daha bir olgunlaştıran ve kalpleri daha bir birbirine ısıdıran yöntemlerden biri hoşgörü ve müsamahadır.

Feyz, İmam Sâdık'tan (a.s) naklettiği bir rivayette, onun Allah Resulüne (s.a.a) istinaden buyurduğu bir söze dayanarak hoşgörü ve müsamahanın önem ve değerine dikkat çekmektedir. Peygamber Efendimiz (s.a.a) şöyle buyurur:

“İnsanlarla iyi geçinmek/müsamaha, imanın yarısı ve hoşgörü hayatın yarısıdır.”

Aslında hem din hem dünya saadeti hoşgörü ve müsamahayla elde edilir. İmam Sâdık (a.s) hadisin devamında şöyle buyurur:

“İyilik ehliyle gizli; fakat arsız insanlarla açıktan irtibat içerisinde olun; onlarla çatışma içerisinde olmayın ki size zulmetmesinler! Sizler öyle bir zamanda yaşayacaksınız ki dindarlar için hiçbir kaçış yolu bulunmayacaktır. Tek çare, herkesin saf ve bayağı biri belleyeceği ve aptal diye suçlayacağı bir şekilde yaşamaktır. Bu duruma dahi sabrederek yaşamak gerekir.”¹⁰³

Sözün özü, sosyal hayatta hoşgörü ve müsamaha kaçınılmazdır. Ev ortamında, iş yerinde, çarşı-pazarda ve diğer herhangi bir yerde başkalarında

¹⁰² A.g.e., s. 458 ve 459; *el-Mehecceu'l-Beyda*, c. 3, s. 401.

¹⁰³ *El-Vâfi*, s. 458 ve 459.

gördüğümüz her olumsuz davranışa tepki gösterir ve kendimizi savunmaya kalkışırsak, hayat çekilmez olur. Hayatın samimiyeti, tadı-tuzu kaçır ve yerini çatışma, kavga, ihtilaf ve çekişme alır. Sonuçta da ev, okul ve toplumsal alan yakıcı bir cehenneme dönüşür. Dolayısıyla mutlu bir hayata kavuşmanın en temel şartlarından biri, kötülöklere iyilikle karşılık vermek, cehalet ve küstahlık karşısında vakar ve sabırla durmak, edepsiz insanlarla ağız dalaşına girmemek, şahısların reva gördüğü cefalara sabretmek, bizimle bağlarını koparanlara dostluk eli uzatmak ve ahlâksız davranışlar karşısında gayet metanetle durabilmektir. Velhâsıl, mutlu bir hayatın anahtarı, hoşgörü ve müsamahadır.

c) Müsamaha ve Dalkavukluk Arasındaki Fark

Yukarıda da değindiğimiz üzere, yabancılar, muhalifler ve düşmanlara karşı müsamahalı davranmak, tıpkı dostlar ve hemfikir olduğumuz çevrelere karşı göstermemiz gereken müsamaha gibi gereklidir. Dini önderlerimizin hadislerinde bu davranış özellikle tavsiye edilmiştir. Elbette bu, inançlarımız, değerlerimiz ve şariat ahkâm ve âdâbını bir kenara koymamız ve dinî esasları ayaklar altına almamız anlamına gelmez. Zira bir Müslüman dinî açıdan bütün insanlara; hatta düşmanlara karşı dahi güzel ahlâk üzere davranmakla yükümlüdür. Zira güzel ahlâk ve davranışlar İslam düşmanları ve yabancıların kalplerini İslam'a ısındırır yahut en azından onlardan gelecek kötölüklerin önünü alır.¹⁰⁴ Sözün özü, bütün işler müsamaha yoluyla daha kolay hallolunur. Bu hususta Feyz şöyle der:

Halk bir insanda hoşgörü ve müsamaha gördükleri vakit, doğal olarak onu sever ve ona yardım eli uzatırlar. Zira bu tür insanlara karşı sevgi ve ilgi tohumu Allah tarafından insanların kalplerine serpiştirilir. Dolayısıyla insanlar bu tür insanların zorluk ve meşakkat içinde bulunmalarına razı olmazlar.¹⁰⁵

Bu itibarla sosyal ilişkilerde bütün işlerin temeli hoşgörü ve müsamahadır. Elbette düşmanlar tekebbür, hırs ve zalimane bir tutum içerisindeyse, direniş ve savaş yegâne yoldur. Bu durumda en uygun davranış hakkın ikamesi ve müdafaası için direnmektir. Dolayısıyla hoşgörü

¹⁰⁴ El-Vâfi, c. 4, s. 457ve 458, 3. 4. ve 5. Hadis.

¹⁰⁵ A.g.e., s. 464.

ve müsamaha ile ilgili tüm söylenenler, bu özel vaziyetle ilgili değildir. Zira bu saha tamamen farklı yöntemler gerektirir.

4. Görmezden Gelmek

Sosyal ilişkilerde, en güzel davranışlardan biri de ‘görmezden gelme’ yöntemidir. Bu yöntem, insanları kötü davranışlarından uzaklaştırmak hususunda oldukça etkilidir. “Görmezden gelmek” şu anlama gelir: Bir insan başka birinin bir hatasını gördüğü ve iyiye yoracak bir bahane de bulamadığı zaman eğer maslahat gereği görmemiş ve bilmiyormuş gibi davranır ve karşı taraf hakikaten onun söz konusu hatayı bilmediğine inanırsa bu tutuma ‘görmezden gelmek’ denir.

Bu güzel ahlâk, üç hedefi gözetir:

1. Hata işleyen kişinin yüz akını muhafaza etmek, saygınlık ve hayâ duygusunu zedelememek: Zira aksi durumda söz konusu şahıs artık ayıplarının bilinmesini önemsemeyecek bir konuma doğru sürüklenebilir. Dolayısıyla yerinde uygulanacak ‘görmezden gelme’ yöntemi, aynı zamanda bir eğitim vesilesidir.

2. Görmezden gelme tutumunu sergileyen şahsın kendisinin saygınlık, haysiyet ve yüz akının korunması: Zira insan bazı durumlarda doğru-
dan cüzi meselelere girmemelidir. Bilakis karşı tarafın hata ve ayıplarını görmüyormuş gibi davranmalı; ama başka bir yolla onu yanlışlarından uzaklaştırmaya çalışmalıdır. Örneğin çocuklarınızdan biri bir hata işlediğinde ve siz haberdar olduğunuzda, eğer doğrudan müdahale edecek olursanız, kesinlikle yanlış yaparsınız. Zira bu hareketinizin beklenmedik birçok sonuçları olabilir. Fakat olayı görmezden gelerek, çocuğunun anlayamayacağı bir şekilde konuyu öğretmeni yahut okul müdürüyle paylaşabilir ya da daha verimli herhangi bir yolla önlem alabilirsiniz. Böylece dolaylı olarak çocuğunuzu söz konusu hatadan uzaklaştırmış olursunuz. Bu yöntem neticesinde hem sizin hürmetiniz zedelenmez hem de çocuğunuzun onuru korunmuş olur.

3. Aile ve toplumda çatışma ve çekişmelerin önünü almak: Zira basit konular yüzünden aile efradı ve toplum bireylerinin birbirleriyle yüz göz olmaları, aile ve toplum hayatının temellerinin sarsılmasına yol açar.

Hatırlatmak gerekirse, görmezden gelmek, “iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak” ilkesiyle çelişmez. Zira görmezden gelmenin anlamı, gevşeklik ve ihmalkârlık değildir. Bilakis kötülükten alıkoymak için uygulanan bir taktiktir. Bir yerde doğrudan müdahalenin etkili olmadığı fark edildiğinde, insan görmüyormuş gibi davranır; ama başka bir yoldan girişimde bulunur. Dolayısıyla, görmezden gelme yöntemi bir tür kötülükten sakındırma girişimidir.

Feyz, Gazzâlî'den iktibasla görmezden gelme yöntemini, dindarların yol ve yöntemi, yüce bir konum, bir kemâl göstergesi ve Allah'ın sıfatlarını ahlâkî sahaya taşıma olarak değerlendirir ve şu duaya istinat eder:

“Ey güzellikleri zahir kılan ve kötülükleri gizleyen!”

Feyz, bu tabire istinaden, görmezden gelmeyi, “Allah'ın sıfatlarıyla sıfatlanmak” zümresinden sayar.¹⁰⁶

Hiç kuşkusuz şu nokta gerçekten dikkate şayandır: Bizler, kesimden ve farklı fikir ve ahlâkî hasletlere sahip insanlarla birlikte ortak bir toplumda yaşamak zorundayız ve herkesle irtibat ve muâşeret içerisinde olmak durumundayız. İnsanlar arasında pervasız, bencil, kindar, hasetçi, küstah, hayâsız ve sair kötü hasletlere sahip kişiler de bulunur. Dolayısıyla her daim çeşitli yanlışlarla karşılaşırız. Şimdi eğer gördüğümüz her yanlışın üzerine doğrudan gidecek olursak, toplumda çekişme ve sürtüşme ortamı oluşur. Ayrıca kendi huzur ve sükûnetimiz de bozulur, haysiyetimiz zedelenir ve birçok kişiyi kendimize düşman etmiş oluruz. Bu yüzden din önderlerinin buyruklarında bu gayet mühim meseleye değinilmiş ve görmezden gelme en münasip davranış olarak tavsiye edilmiştir. İmam Seccad (a.s) şöyle buyurur:

“Yaşamın bütün işlerinin maslahat üzere olması ve toplumsal muâşeretin doğru yürümesi bir ölçü birimi gibidir ki üçte ikisi zekâ ve üçte biri görmezden gelmedir.”¹⁰⁷

Feyz, görmezden gelme yönteminin uygulanacağı zeminlerden biri olarak halkın avam kesiminin günlük hayatta kullandıkları çirkin sözler hususudur der ve şöyle devam eder:

¹⁰⁶ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 3, s. 326.

¹⁰⁷ *Biharu'l-Envar*, c. 46, s. 289.

“Eğer halkın avam kesimiyle ilişkiyeysen şu hususlara dikkat etmelisin: Onların konuşmalarına dalıp gitmemelisin, onların boş ve temelsiz sözlerine kulak vermemelisin ve küfürlü konuşma ve çirkin ifadelerini duymazdan gelmelisin!” ¹⁰⁸

En son şu hususu vurgulamak istiyoruz ki ‘görmezden gelmek’, ‘gaflet’le birkaç açıdan farklıdır:

1. Gaflet bir tür bilinçsizlik, duyarsızlık, gevşeklik ve şaşkınlık halidir. Oysa görmezden gelmek, bilinçli bir şekilde uygulanan bir eğitim yöntemidir.

2. Gafletin olduğu yerde olumlu bir sonuçtan söz edilemez. Oysa görmezden gelme, hataların önünü almak doğrultusunda pozitif bir adım ve hatalara dolaylı bir şekilde müdahale etmektir.

3. Gaflet hem temel meselelerde hem de detaylar hususunda söz konusu olabilir ve hem değerli hem de değersiz konulara taalluk edebilir. Oysa görmezden gelme çoğunlukla cüzi ve değersiz konular hususunda geçerlidir.

4. Akıl, nakil, Kur’an ve hadis, bizi gafletten uyanmaya davet eder. Oysa birçok hadiste bize görmezden gelme yöntemiyle amel etmek tavsiye edilir.

Feyz, bu konuya dair İmam Sâdık’tan (a.s) Şu hadisi nakleder:

Bir grup insan İmam’ın huzurunda bulunuyordu. O topluluktan birinin ismi anılınca, orada bulunanlardan biri, ona şiddetle saldırıp eleştirmeye ve şikâyet etmeye başladı. İmam (a.s) şöyle buyurdu: “Din kardeşine karşı bu tutumunda neyin nesi? Peki, nefislerini arındırmış olanlar neredeler?” ¹⁰⁹

5. İyiliği Emretmek ve Kötülükten Sakındırmak

Toplumu ıslah etmek, düzenin en güzel şekilde yürümesini temin etmek, değer ve erdemleri yaygınlaştırmak, fesat ve suçların önünü almak için uygulanabilecek en güzel yöntem iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmaktır. Bu yöntemle ilgili konular en az beş ilim dalında gündeme gelir: Fıkıh, hukuk, ahlâk, eğitim ve siyaset. En büyük önemi haiz nükte

¹⁰⁸ El-Mehecceu'l-Beyda, c. 3, s. 352.

¹⁰⁹ El-Vâfi, c. 5, s. 574, 10. Hadis.

şu ki, iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak, İslam'ın zarurî hükümlerindendir. Bütün Müslümanlar, bu iki hükmün farz olduğuna inanırlar. Dolayısıyla en doğrusu, konuyu bütün boyutlarıyla incelemektir.

Feyz, bu konuyu *el-Vâfi* ve *el-Mehecce'tu'l-Beyda* kitaplarında bütün ayrıntısıyla ele almıştır. Konunun ana başlıkları şu şekildedir: Kur'an-ı Kerim ve Sünnet'te iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmanın önemi, konumu, farz oluşu, rükünleri, şartları, mertebeleri, sahası, uygulanma yöntemi vb... Burada incelenmesi gerekenler ise beş ana başlıktır:

a) Önemi

Feyz, u yöntemi, peygamberler ve salih insanların yolu bilir ve şöyle der: “Diğer bütün farzlar, bu vesileyle ikame olunur. Yolların güvenliği, gelirlerin helalliyi, yeryüzünün imarı ve düşmanların defedilmesi gibi bütün her şey bu vesileyle bir düzene kavuşur.”¹¹⁰ Bu yöntem, dinin ana mihrakasıdır. Öyle ki eğer uygulanmayacak olur, insanlar bu vecibeyi bilmez ve amel etmezlerse Peygamberlerin uğruna gönderildikleri bütün değerler yerde kalır. Din ve dindarlık gitgide zeval bulur, gevşeklik ve tembellik yaygınlaşır, sapkınlık ve fesat alır başını gider, düzen ve intizam bozulur, şehirler viran ve insanlar helâk olurlar.¹¹¹ Bu tabirler üç önemli nükte içermektedirler:

1. İyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak çok yüce bir makama sahiptir. Bu yöntem, peygamberlerin gönderiliş gayesi, toplumun ıslahı ve erdemlerin yaygınlaşmasıyla çok derin bir bağ içerisinde.

2. Bu iki vecibenin sahası, öylesine engindir ki eğer ortadan kalkacak olursa, din ve dindarlık da ortadan kalkar. Dolayısıyla bu yöntem, vaaz, nasihat, sapkınların hidayeti, cahillerin eğitimi gibi diğer birçok yöntemi de kapsar.

3. Allah Teâlâ, bu iki vecibe vesilesiyle halkın, sorumluluk bilinci taşıması ve günahlardan uzak durmasını dilemekte, insanların sıkıntı ve sorunlardan kurtulmasını murat etmektedir. Bu sebeple hadislerde iyi-

¹¹⁰ A.g.e., s. 102.

¹¹¹ A.g.e., s. 95.

liği emretmek Allah'a iman etmekle ve iyilikten sakındırmak Allah'a şirk koşmakla birlikte anılmıştır.

Bir adam Allah Resulü'nün huzuruna çıkar ve "İslam'da en üstün şey nedir" diye sorar. Allah Resulü (s.a.a) şöyle buyurur: "Allah'a iman sonra akrabalık bağları sonra iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmaktır." Adam tekrar sorar: "Allah'ın gazabına em çok müstahak olan nedir?" Allah Resulü (s.a.a): "Allah'a ortak koşmak, akrabalık bağlarını kesmek ve kötülüğü emredip iyilikten sakındırmaktır" diye buyurur.¹¹²

b) Kur'an-ı Kerim'de İyiliği Emretmek ve Kötülükten Sakındırmak

Feyz, *el-Vâfi*'de¹¹³ dört ayet ve *el-Meheccetu'l-Beyda*'da¹¹⁴ on üç ayete istinat eder. Bu ayetlerin toplamından şu sonuç elde edilmektedir: Saadet ve kurtuluş iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmaya bağlıdır.¹¹⁵ İslam ümmetinin, diğer ümmetler karşısındaki üstünlük ölçütlerinden biri, bu yöntemi uygulamaktır.¹¹⁶ Bir insanın doğruluk ve sadakati, bu fariza ile ölçülür.¹¹⁷ Allah'ın rahmeti bu yöntem üzere hareket edenleri kapsar.¹¹⁸ Allah'a imanın nişanesi, bu farizayla amel etmektir.¹¹⁹ İslam hükümetinin en temel gayelerinden biri bu farizayı ihya etmektir.¹²⁰ Feyz'in istinat ettiği ayetler iki açıdan incelenebilir: Birincisi, her bir Müslüman'ın dini kimliğini koruma sorumluluğu, bu sorumluluğu ifa etmek için bir hazırlık içerisinde olması ve en azından bu farizayla etmesi gerektiği açısından; öteki, sağlıklı bir toplum inşa etmek açısından ki bu vazife, iyiliği emretmeden ve kötülükten sakındırmadan kesinlikle yerine getirilemez.

c) Sahası

Feyz'e göre iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak yönteminin uygulanma sahası hem örnekleri ve konusu bakımından oldukça geniştir.

¹¹² A.g.e., c. 15, s. 174-175.

¹¹³ A.g.e., s. 167.

¹¹⁴ *El-Meheccetu'l-Beyda*, c. 4, s. 96-98.

¹¹⁵ Âl-i İmran: 104.

¹¹⁶ Âl-i İmran: 110.

¹¹⁷ Âl-i İmran: 114.

¹¹⁸ Tevbe: 71.

¹¹⁹ Tevbe: 71.

¹²⁰ Hac: 41.

Hiçbir farızanın uygulanma sahası bu denli geniş değildir. Zira 'iyilik' (maruf) dinî açıdan takdir olunan bütün işlere, 'kötülük' (münker) ise yine aynı açıdan bütün her şeyi içerir. Bu iyi ya da kötü işlerin ibadetle, ekonomiyle, siyasetle, yönetimle, sosyal ilişkilerle veya herhangi bir alanla ilgili olması fark etmez. Bir diğer nokta ise şudur: 'İyiliği emretmek' başlığı geneldir ve cahili eğitmek, sapkını yola getirmek, zayıfın elinden tutmak, zor durumda olanlara kucak açmak ve diğer güzel ve iyiliği celbeden ve kötülüğü defeden bütün amelleri kuşatır.

Feyz, *el-Hakayık* kitabında, dine özgü bir terim olan 'maruf' başlığı ve bağımsız bir bölüm kapsamında bu terimi inceler ve örnekendirir. Sapkını yola getirmek, cahili eğitmek, mazlumların yardımına koşmak, açları doyurmak, infak, hediyeleşmek, borçluya mühlet vermek, karzu'l hasene (borç vermek)¹²¹ ve sair örnekler bu cümledendir. Demek ki iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak, bütün 'maruf' örneklerini kapsamaktadır. Diğer taraftan can, mal ve aileyi muhafaza, mazlumun yardımına koşma, zayıfların elinden tutma gibi konuları da bu farızanın kapsadığı bölümler olarak ele almıştır.¹²²

d) Aşamaları

Feyz, iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak farızası için beş mertebe ve aşama öngörmüştür:

1. İyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmanın ilk adımı kalpten başlamaktır. Bir Müslüman bir kötülükle yahut iyiliği terk etme olayıyla karşılaştığında, her şeyden önce kalben rahatsız olmalıdır. Zira münkerin sonucu, tüm toplumu etkiler. İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurur:

"Bir mümine izzet olarak şu yeter: O bir kötülükle karşılaştığında Allah, onun kalbindeki tiksinti ve rahatsızlığı görür."¹²³

2. Bir sonraki mertebe surat asmaktır. Bir mümin, bir kötülükle karşılaştığında kalben rahatsız olduktan sonra, bu rahatsızlığını yüzüne yan-

¹²¹ *El-Hakayık*, s. 259-260.

¹²² *El-Vâfi*, c. 15, s. 187-197.

¹²³ A.g.e., s. 186; *el-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 4, s. 108.

sıtır ve surat asarak tepkisini gösterir. Müminlerin Emiri Ali (a.s) şöyle buyurur:

“Allah Resulü bize, günahkârları asık bir suratla karşılamamızı emretti.” ¹²⁴

3. Üçüncü mertebe dille tepki göstermektir. Bu mertebe bu yöntemin en açık örneği olup vaaz, nasihat, öğüt ve ikaz yoluyla uygulanır. İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurur:

“Bir insan iyiliği emredip kötülükten sakındırdığı zaman, mümin bir insan onun vaazını dinler, cahil ise irşat olur. Ancak güç sahipleri asla etkilenmezler.” ¹²⁵

Dikkate şayan husus şu ki, vaaz ve nasihat dinleyenler, samimiyet ve ihlâsla yapılan ikaz ve uyarıları ciddiye almalı ve kabul ettiklerini gösteren bir davranış sergilemelidirler.

4. Bir diğer mertebe, pratikte uygulanmasıdır. Bu aşamada mümin bir insan güç kullanarak, bilek gücüyle ve fiili müdahale yoluyla kötülüklerin önünü almalıdır. Elbette bu tarz uygulamanın toplumsal düzeni bozma ihtimali söz konusuysa, kötülüklerin önünü almak devlet ve hükümete tevdi edilmelidir. İmam Ali (a.s) şöyle buyurur:

“Her kim kötülükle mücadelenin her üç mertebesini de (yani kalp, dil ve elle müdahaleyi) terk ederse, diriler içerisinde yaşayan gerçek bir ölüdür.” ¹²⁶

5. Son aşama, yaralamaktır. ¹²⁷ Feyz, bu aşamanın uygulanma tarzıyla ilgili şöyle der: “Bu aşamada girişimde bulunmamak daha evla ve ayrıntılarını dile getirmek tamamen faydasızdır. Zira bu vazifeyi üstlenen kişi, bütün şartları haiz biri olduğu cihetiyle uygulama esnasında bütün ayrıntıları kendisi araştırır ve bilir.” ¹²⁸

e) Uygulama Yöntemi

Daha önce de hatırlattığımız üzere, toplumun sağlığı, halkın dünya ve ahiret saadeti ve dinin bütün hükümlerinin ihyası iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak farızasına bağlıdır. Fakat tüm bunlara rağmen

¹²⁴ *El-Vâfi*, c. 15, s. 185.

¹²⁵ A.g.e., s. 182.

¹²⁶ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 4, s. 105; *el-Vâfi*, c. 15, s. 177; *el-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 4, s. 108.

¹²⁷ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 4, s. 108.

¹²⁸ A.g.e.

bu fariza, icra makamında asla arzulanan düzeyde önemsenmemiş gerektiği veçhiyle uygulanmamıştır. Bu ilâhî farizaya ilgisizliğin nedenlerinden biri, icra makamında yanlış yöntemlerin uygulanmış olmasıdır. İlginç olan şu ki bu konuyu araştıranların birçoğu, bu farizanın uygulanma yöntemlerinden gafil kalmışlardır. Bu münasebetle burada Feyz'in diliyle iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak farizasını uygulama yöntemlerini ele alacağız.

Feyz, bu farizanın uygulama yöntemleriyle ilgili iki temel görüş ileri sürer:

1. Bu farizayı uygulama şartları
2. Uygulama yöntemi

Feyz'in bu farizayı uygulama şartlarıyla ilgili görüşü fakihlerin genelini görüşleriyle örtüşmektedir. Buna göre dört şart öngörülür:

1. Maruf ve münkerin ne olduğunu bilmek:

“İyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak isteyen bir insan, her şeyden önce maruf ve münkerin ne olduğunu bilmelidir ki bu ilâhî farizayı doğru uygulayabilsin ve yanlışla düşmesin.”¹²⁹ İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurur:

“İyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak, maruf ve münkeri birbirinden ayırt edebilenlerin üzerine farzdır. Hakkı bātıldan ve marufu münkerden ayırt edemeyenlerin üzerineyse farz değildir. Bu yüzden Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulur: İçinizde, insanları hayra çağıran ve iyiliği emreden bir topluluk bulunsun...”¹³⁰

Elbette bazı fakihler bu şartı, 'vücup şartı' olarak görmez 'vacibin şartı' olarak değerlendirirler. Buna göre, maruf ve münkeri tanıyacak düzeyde tahsil görmek de vacip olmuş olur.¹³¹

¹²⁹ A.g.e., s. 106; *Nuhbe*, s. 177.

¹³⁰ Âl-i İmran: 104.

¹³¹ Bu nükte, fıkıh usulü ilminde gündeme geldiğinden, burada ayrıntısına girmek pek münasip değildir.

2. Tesir ihtimali:

“Hiç kuşkusuz iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak, etkili olma ihtimali olduğu durumlarda farzdır. Dolayısıyla kişi, etkili olmayacağını bildiği ve emin olduğu zaman bu durumda bu vazife vacip olmaktan çıkar müstehap hükmü kazanır.”¹³² İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurur:

“Bir insan iyiliği emredip kötülükten sakındırdığı zaman, mümin bir insan onun vaazını dinler, cahil ise irşat olur. Ancak güç sahipleri asla etkilenmezler.”¹³³

Unutmamak gerekir ki bazı durumlarda iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak, karşı tarafı etkilemese de toplumu etkiler ve halkın hakka yönelmesine vesile olur ki bu kadarı dahi yeterlidir.¹³⁴

3. Kötülükte Israrcılık:

Bu farızanın bir diğer şartı, münkere bulaşan ve günah işleyen şahsın bu amelinde ısrarcı olmasıdır. Yoksa sadece bir kez hata işlemiş olup yeniden tekrarlama kastı bulunmayan ve bu hususta ciddi olduğunu gösteren karineler taşıyan bir insana iyiliği emir ve kötülükten sakındırma vecibesi uygulanmaz.

4. Kötü sonuçlarının olmaması:

Son şart, bu amelin kötü ve istenmeyen sonuçlar doğurmaması ve herhangi bir zarara yol açmamasıdır.¹³⁵ Dikkat edilmesi gereken husus şu ki, İslam'ın temeli tehlikeyle yüz yüze geldiğinde, her ne kadar Müslümanların şehit olmaları ve sayısız sorunlarla karşılaşmaları pahasına da olsa küfür ve sapkınlığa karşı kıyam etmek ve zulme karşı mücadele etmek farzdır. Zira bu durumda hem akıl hem de şariat bunu emreder ve ayrıca zannî delillere başvurmak gerekmez.

İyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak vazifesinin nasıl uygulanacağı ve yöntemleri hususunda Feyz, gayet güzel ve ilginç tespitlerde bulunur:

¹³² El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 4, s. 106.

¹³³ El-Vâfi, c. 15, s. 182.

¹³⁴ El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 4, s. 106.

¹³⁵ A.g.e., *Nuhbe*, 177.

1. Karşı tarafın düşünce tarzı, anlama kapasitesi ve yaşam tarzını göz önünde bulundurarak iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak gerekir. Dolayısıyla örneğin ayak takımıyla fıkıh diliyle konuşmanın hiçbir faydası olmaz. Bilakis onlarla anladıkları dille konuşmak gerekir.¹³⁶

2. Açık ve kati bir şekilde konuşmalı, dolaylı ve imalı konuşmaktan sakınmak gerekir.¹³⁷ Nitekim Yüce Allah Kafirun Suresinde Peygamber Efendimiz'e (s.a.a) kesin ve kati bir dille mealen şöyle söylemesini emretmektedir:

“Din, hafife alabileceğimiz, esneklik gösterebileceğimiz ve üzerinde anlaşmaya varabileceğimiz bir dava değildir.”¹³⁸

3. Konuşma esnasında yumuşak ve sevgi ifadesi taşıyan bir dille konuşmalı, söylenecek her kelime, ses tonu, sözün uzunluk ya da kısalığı ve nerede nasıl durulacağı hususunda titiz davranmak gerekir. Zira maksat sözün etkili olması ve karşı tarafın kalbine işlemesidir. Allah Teâlâ Musa'ya (a.s) kardeşinle Firavun'a git ve ona “**Yumuşak sözler söyleyiniz; umulur ki kendine gelir yahut ürperir**”¹³⁹ diye buyurmaktadır. Örneğin ilkin bir soruyla söze başlayabilir ve güya meşveret ediyormuşçasına söze girebilir...¹⁴⁰

4. Tevazu ve edeb kurallarına tam anlamıyla riayet etmelidir. Zira karşı tarafın kişiliğine saygı duymak, tevazu ve edep her yerde; özellikle de iyiliği emredip kötülükten sakındırırken hoş karşılanır. Çünkü edep ve tevazu ile konuşmak, kalpleri birbirine yakınlaştırır, güven duygusu yaratır ve sözün etkili olma ihtimalini artırır.¹⁴¹

6. Yasalara Uymak ve Sosyal Kurallara Riayet Etmek

İnsan, bilgi ve bilinçle yaşayan ve hayatının yolunu kendi iradesi ve özgür seçimiyle belirleyen bir varlıktır. O, hayatının bütün alanları, bireysel ve sosyal ödevleri, kendisi ve diğer insanların sahip oldukları hak-

¹³⁶ Nuhbe, s. 262.

¹³⁷ A.g.e., s. 253.

¹³⁸ Tefsir-i Sâfi, c. 5, s. 374.

¹³⁹ Tâ-hâ: 44.

¹⁴⁰ Tefsir-i Sâfi, c. 3, s. 308.

¹⁴¹ Nuhbe, s. 253.

hukuk hususlarında kendisi bizzat karar alma konumundadır. Bu girişimi bilgi ve irade temelinde şekillendiği için de yasa ve kurallar karşısında sorumludur. Dolayısıyla insanın yapısal olarak sorumluluk bilinci taşıdığı sonucuna ulaşabiliriz. Tabi ki bu bilinç gün yüzüne çıkartılıp eğitilmelidir. Bu itibarla, eğer insanların yasalar ve kurallara uymalarını ve kabul edilebilir bir düzeyde toplumdaki her bir ferdin hak-hukukunu gözetmelerini arzuluyorsak, bunun alt yapısını evde, okulda ve toplumsal hayatta oluşturmamız gerekir. Örneğin çocuklar ve ergenlere görev vermek ve onları grupsal çalışmalara yönlendirmek (oyun, tartışma, kır gezisi vs.) vesilesiyle, sorumluluk bilinci aşılayabilir, disiplin ruhu ve özgüven kazandırabilir, toplumsal hayatın yasa ve kurallarına uyma sorumluluğuyla tanıştırabilir ve toplumsal hayatın muhtelif sahalarında görev yüklenecek bir olgunluğa eriştirebiliriz. Aslına bakılırsa insanın sosyalleşmesi olgusu, bir şekilde sosyal yasa ve kurallara boyun eğmesi, bu sorumluluğu hiçbir şekilde yadsımaması ve disiplinsiz-kanun karşıtı bir pozisyona girmemesinden ibarettir.

Feyz, yönetim/hükümet mekanizmasını iki kısma ayırır: Şer-i yönetim ve örfi yönetim.¹⁴² O, hatta örfi yönetimlerin hâkim olduğu ortamlarda dahi, sosyal yasa ve kurallara uymayı ve bireysel hukukun gözetilmesini hem yönetenler hem de halk için zarurî ve farz bilir. Feyz, şöyle der:

Sosyal düzenin korunması ve halkın yaşamının intizam bulması, disiplin ve sosyal yasalara uymak ve bireysel haklara riayet etmekle ancak mümkün olabilir.¹⁴³ Elbette yönetenler, halk arasında adalet üzere hükmetmeli, adalet ve eşitliği toplum geneline yaymalı ve halkın huzur ve refahını temin etmelidirler. Ayrıca halka, en doğru davranış kuralları ve toplumsal uyum yasalarını öğretmeli ve onları maslahat ve çıkarlarını temin edebilecekleri bir şekilde yönlendirmelidirler. Diğer taraftan halk da sorumluluklarının bilincinde olmalı, sosyal yasa ve kurallara uymalı, devlet ve hükümetin hak-hukukunu da gözetmelidirler.¹⁴⁴

Feyz bu konuya dair bazı rivayetlerde aktarır. Mesela Ebu Hamza Sumalî, İmam Bâkır'a (a.s): Bir imam ve liderin halk üzerindeki hakları

¹⁴² *Deh Risale*, Aine-i Şâhi, s. 160-162.

¹⁴³ A.g.e.

¹⁴⁴ *İlmü'l-Yakîn*, c. 1, s. 449; *el-Vâfi*, c. 3, s. 652.

nelerdir” diye sordu. İmam (a.s) şöyle buyurdu: “İmamın hakkı, halkın onu dinlemesi ve itaat etmesidir.”

Başka bir tabirle bu, sosyal yasalara riayet etmek ve imamın (yöneticinin) istediği her şeyi gönülden kabul etmeleri anlamına gelir. Sonra Ebu Hamza şu soruyu sordu: “Peki, halkın imam üzerindeki hakları nelerdir?” İmam (a.s) şöyle buyurdu: “Her şeyi, aralarında eşit bir şekilde bölüştürmeli ve halka adaletli davranmalıdır.”¹⁴⁵

Feyz, *Aine-i Şâhi* risalesinde ise insan üzerinde hükümrân olan etkenleri şöyle sıralar: Akıl, şeriat, doğa, gelenek ve örf. Sonra da örfü şöyle tanımlar:

Örf, halkın genelinin kendi aralarında vazettiği, gereklerine uymayı kendilerine vacip bildikleri ve karşı gelinmesini kötü karşıladıkları bir düsturdur. Bu düstura uymak ne kadar zor olsa ve her bir birey sırf başkalarının kınaması korkusuyla ona bağlı kalsa da uyulması vaciptir... Örf, eğer galibe ve istila yoluyla şekillenmiş olursa, buna saltanat denir. Her toplum, kaçınılmaz olarak bir saltanata ihtiyaç duyar. Toplumsal düzenin sağlanması ve hayatın bir disiplin kazanması için bu gereklidir.¹⁴⁶

Feyzin, ‘örf’ tabirinden maksadı, sosyal yasa ve kurallardır. Bu yasa ve kurallara uymak ise farzdır. ‘Saltanat’ tabirinden maksadı ise sırf padişahlık düzeni değildir. Bilakis toplumu yöneten ve toplum üzerinde hâkimiyeti bulunan güç ve devlet aygıtıdır.

Feyz en son, söz konusu ‘beş hükümrân’ arasında bir karşılaştırmada bulunur ve önemli bir noktaya dikkat çeker:

Hem akıl hem de şeriat, akıl ve şeriatla çelişmedikleri müddetçe sosyal yasa ve kurallara uymayı emrederler. Çeliştiği durumlarda ise bu tür yasa ve kurallardan uzak durmak gerekir. Lâkin takiyye gerekiyor ve zarardan korkuluyorsa, uymak icap eder.¹⁴⁷

Lakin Feyz’e göre siyaset ve hükümet, eğer şer’î bir yapıya sahipse bu yapı, toplumsal bünye ve düzeni korumak ve halkın sosyal refahını temin etmenin yanı sıra aynı zamanda insanların manevî ve ahlâkî

¹⁴⁵ *El-Vâfi*, c. 3, s. 651.

¹⁴⁶ *Deh Risale*, *Aine-i Şâhi*, s. 160.

¹⁴⁷ *A.g.e.*, s. 166.

kemâllere erişmeleri ve arzulanan maksada varmalarını da temin eder. Bu itibarla bu yapıya her halükarda itaat etmek gerekir. Lâkin eğer bu vasfı haiz bir hükümet yoksa ve yerine örfi bir hükümet halkı yönetiyorsa, yine de toplumun kaçınılmaz olarak bir düzene ihtiyaç duyduğu gerçeğine binaen bu hükümetin yasaları şeriatla uyumlu olduğu müddetçe ona itaat etmek gerekir. Aksi durumda eğer bir tehlike ve zarar durumu yoksa uzak durulmalıdır.¹⁴⁸ Bu itibarla Feyz, Safevîler döneminde hükümetin şeriata uygun davranmasını sağlamak için gayret sarf ediyordu. Elbette her şeye rağmen sosyal yasa ve kurallara uymanın zarureti esasına binaen yine de Safevî hükümetine itaat etmeyi gerekli görüyordu.¹⁴⁹

7. Halkın Hak-Hukuku Nasıl Temin Edilir?

Her bir Müslüman, başkalarına karşı yükümlü olduğu ödev ve sorumlulukları tam olarak öğrenmelidir. Bu ödevler, anne, baba, eş, evlat, akraba, öğretmen, öğrenci, komşu, arkadaş, iş arkadaşı, müşavir vs. bütün herkese karşı yerine getirilmeli ve hayatın metninde, sosyal ilişkilerde ve bütün alış-verişlerde gözetilmelidir. Halkın hak-hukukunun nasıl korunacağı konusu toplumsal eğitim yöntemleri kapsamında incelenir. Feyz, bu hususta birçok rivayet aktarmıştır. Bu cümleden, hukuk konusunda en kapsamlı rivayet sayılan ve İmam Seccad'dan (a.s) rivayet olunan 'Risaletü'l Hukuk' hadisini aktarır. Bu hadiste, elli hak sahibinden söz edilir. Buna göre bireylerin karşılıklı olarak yükümlü bulundukları hakları, üç ana mihver çerçevesinde inceleyebiliriz:

1. Karşılıklı hak-hukukun açıklaması.
2. Hukuka uyma bilinci oluşturma.
3. Hak-hukuku uymanın kıstas ve ölçütleri.

Açık olsa gerektir ki tüm bu konuları incelemek başlı başına bir kitap konusudur. Dolayısıyla biz, sadece iki başlık çerçevesinde konunun sırf ana hatlarını ele alacağız:

¹⁴⁸ A.g.e., s. 160-161.

¹⁴⁹ A.g.e.

Karşılıklı Hak-Hukuk

Feyz, Allah Resulü'nün (s.a.a) iki Müslüman'ı birbirlerine oranla bir bedenin iki eli gibi gördüğünü nakleder. Buna göre, nasıl bir insanın iki eli birbirlerinin hizmetinde olup birbirlerini yıkıyorlarsa ve tıpkı tek bir organ gibi tek bir gaye uğruna birlikte hareket ediyorlarsa, iki Müslüman da karşılıklı yardımlaşma ve işbölümü sayesinde can, mal ve dille-riyle birbirlerinin hizmetinde olup her daim birbirlerinin hayrını ister ve dert ortağı olur ve her konuda ortak hareket ederler.¹⁵⁰

Can ve malla birbirlerinin hizmetinde olmalarının anlamı şudur: İki Müslüman kendilerini birbirlerinin hizmetçi ve kölesi gibi görmeli ve birbirlerinin ihtiyaçlarını karşılamak için gayret göstermelidirler. Kendi malını rahatlıkla kardeşine bağışlayabilmeli ve onun sıkıntıya düşüp de başkasından yardım dilemesine asla razı olmamalıdır. Ellerinden geldiğince birbirlerine ihsanda bulunmalıdırlar. Zira bu konudaki kusur, bir din kardeşinin hakkını zayi etmektir. Dolayısıyla onu, tıpkı kendisi gibi hatta kendisinden daha öncelikli bir konumda görmeli, kardeşini hoşnut kılmak için can, mal ve onurunu ortaya koymalıdır. Gönül rızasıyla onun ihtiyaçlarını karşılamak için çaba sarf etmeli, yüzü yüze bulunduğu sorunları çözmek için elinden geleni yapmalıdır. Kendisi tokken din kardeşinin aç kalması yahut kendisi ev sahibiyken onun evsiz yaşamasına asla gönlü razı olmamalıdır.¹⁵¹

Ayrıca bir Müslüman, bazen konuşarak bazen de susarak din kardeşinin haklarını etmelidir. Susmak derken maksat, kardeşinin ayıplarını yüzüne karşı ya da arkasından dile getirmemesi, soru yağmuruna tutarak ve bir nevi sorgulayıp teftiş ederek yahut ağız dalaşına girerek üzmemesi gerekir. Kardeşini kınayıp azarlamaması ve hasbelkader aralarındaki bağ kopacak olursa onun sırlarını ifşa etmemesi gerekir. Zira bu davranış, kötü kalplilik ve bir manevî hastalık belirtisidir. Unutmamalıdır ki kusursuz arkadaş bulunmaz ve Masumlar (a.s) dışında herkes bazı şart ve durumlarda bazı zaaflar taşıyabilirler. Daha da ötesi eğer bir insan dönüp kendi nefsini inceleyecek olursa, kendi ayıplarının baş-

¹⁵⁰ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 3, s. 319.

¹⁵¹ *A.g.e.*, s. 319-323.

kalarınınkinden daha fazla olduğunu görür ve onlara karşı tahammül gücü daha bir artar.¹⁵²

Tüm bunlara ilaveten, din kardeşliği bir Müslüman'ın sözleriyle de kardeşinin haklarını eda etmesini iktiza eder. Kardeşine sesleneceği vakit, onun sevdiği ismiyle onu çağırmalı ve her daim hal ve ahvalini sorup öğrenmelidir. Kardeşiyle bir araya geldiğinde bir lütuf ve sevgi temsaliymiş gibi davranmalı, bir hata ya da günahına şahit olduğu zaman kati bir tavır, fakat lütuf, saygı ve yumuşak bir dille ona nasihat etmelidir. Eğer onu seviyorsa, seni seviyorum diye sevgisini dile getirmelidir. Bu davranış, aradaki muhabbet bağıni pekiştirir. Toplum içerisinde kardeşini iyilikle yâd etmeli ve sahip olduğu güzellikler ve iyi hasletleri dile getirmelidir. Kardeşi hakkında dedikodu ile karşılaştığında, onu savunmalı ve onu asla yalnız bırakmamalı; hem rahatlık hem de zorlukta ona karşı davranışları değişmemelidir...¹⁵³

Feyz, dinî metinlerden ilhamla bir Müslüman'ın her daim iyiliğe dönük niyetine de değinir. Ayrıca başkalarını meşakkate sokmamak, geniş yürekli ve vefalı olmak gibi hasletlerden de söz eder ve şöyle der:

Her Müslüman, daima başkalarının huzur ve rahatlığını düşünür ve onlar için bir yük ve meşakkat kaynağı olmaz. Bilakis kendisi, girdiği her yere yeni bir can ve zindelik katmalı ve başkalarının rıza ve hoşnutluk vesilesi olmalı ve başkalarının omuzlarındaki yüke omuz vermelidir. Gidiş-geliş ve misâfirliklerde karşı tarafın meşakkate düşmesine sebep olmamalı, onun masraf ve zahmete girmesine rıza göstermemeli ve yersiz ve gereksiz isteklerle hiç kimseyi zor durumda bırakmamalıdır.¹⁵⁴

Ayrıca bir insanın bir hata ya da günahına şahit olduğu zaman görmezden gelmeli, affetme ve bağışlama hasletini bir meleke haline getirmelidir. Elbette bu hata ve günah, eğer din ve dini meselelere dairse uygun ve sevgi dolu bir dille karşı tarafa nasihat etmeli ve onu doğru yola yönlendirmek için çabalamalıdır. Yok, eğer söz konusu hata şahsi ise affetmelidir. Zira dar görüşlü, katı tutumlu ve intikamcı bir ruhiye, çok düşük seviyedeki insanlara mahsustur; affetmek ve bağışlamaksa yüce

¹⁵² A.g.e., s. 323-330.

¹⁵³ A.g.e., s. 330-336.

¹⁵⁴ A.g.e., s. 344.

ruhlu insanlara.¹⁵⁵ Toplumsal hayatın en asli değerleri ve sosyal hukukun en temel öğelerinden biri iyi niyetli olmak, kardeşlik ahbine vefa göstermek ve din kardeşliğine sarsılmaz bir iradeyle bağlı kalmaktır. Bu hasletler olmadan sefa ve samimiyetten söz etmek mümkün değildir. Bu hususta Feyz şöyle der:

Bir Müslüman, din kardeşıyla kardeşlik ahdi kurduktan sonra, ona sadık ve vefalı olmak zorundadır. Ömrünün sonuna kadar bu bağı korumalı, iki taraftan biri ölecek olsa dahi bu dostluk bağı, ölen kişinin evlatları ve geride kalanları; hatta kardeş ve arkadaşlarıyla sürdürülmelidir.

Feyz, şu rivayete istinat eder:

Hiz. Hatice-i Kübra'nın vefatından sonra yaşlı bir kadın Allah Resulü'nü ziyaret etti. Hiz. Peygamber, ona gayet saygı ve ikramda bulundu. Sahabeler: "O kimdir?" diye sorduklarında ise: "O, Hatice hayatayken bazen onu görmeye gelirdi" diye buyurdu ve ekledi: "Ahdin kadrini bilmek, dindendir."

Son nokta şu ki, İslamî toplumsal eğitimin bir gereği de bütün Müslümanları birbirlerine dua etmeleridir. Feyz, bu konuya dair şöyle der:

"Din kardeşlerinin, vazifelerinden biri de birbirleri için dua etmeleri, kendileri için Allah'tan diledikleri her şeyi kardeşleri içinde dilemeli ve bilmelidirler ki bir Müslüman'ın din kardeşleri için ettiği her dua, kendileri hakkında kabul olunur."¹⁵⁶

Bir Hakkı Eda Etme Ölçütleri

Her Müslüman'ın diğer Müslümanlara karşı ödev ve sorumlulukları vardır. Doğal olarak her insan, kendi davranışlarını din kardeşliği ölçütlerine göre değerlendirmek, uygun olanları yerine getirmek ve uygun olmayanları terk etmek ister. Din önderlerinin hadislerinde bu ölçütler açıklanıp izah edilmiştir. Biz burada Feyz'in diliyle bu ölçütlerin bir kısmını ele alacağız:

1. Bir Müslüman kendisi için istediği her şeyi din kardeşleri için de istemeli; kendisi için istemediği hiçbir şeyi kardeşi için de istememelidir. Allah Resulü (s.a.a) şöyle buyurur:

¹⁵⁵ A.g.e., s. 336-340.

¹⁵⁶ A.g.e., s. 342.

“Müminler arasındaki dostluk ve şefkat bağı, bir bedenın uzuvları arasındaki bağı gibidir; uzuvlardan biri acıdığında diğerk uzuvlar da rahatsız olurlar.”¹⁵⁷

2. Müslümanlığın göstergesi şudur: Diğerk Müslümanlar, onun elinden ve dilinden güvende olurlar. Zira bir hadiste şöyle buyrulur:

“Bir Müslüman'ı üzen herkes Allah'a karşı savaş ilan etmiş sayılır. Bir müminde değerk veren bir insan, Allah'ın gazabından güvende olur.”¹⁵⁸

3. Her şart ve durumda ve ister dost ister düşman herkese karşı insafa riayet etmek, bir hakkı eda etmenin ölçütlerinden biridir. İnsaf hakkında şu üç nokta göz önünde bulundurulmalıdır: 1. İnsafa riayet, herkes, her yer ve bütün zamanlar içi geçerlidir. İş hayatında, ücret ve ödüllendirmelerde, idarî işlerde, hakemlikte ve bütün söz ve eylemlerde insaflı olmak gerekir. 2. İnsafa riayet, kalplerin yakınlaşması, bağların pekişmesi ve samimiyyetin çoğalmasına vesile olur. 3. Sınırlı bir düzeyde dahi olsa insaf, her zaman etkisini gösteren bir iksir-i azamdır.¹⁵⁹

4. Sosyal sözleşmelere bağlılık: Hem akıl hem de nakil, sosyal sözleşmelere bağlılık ve vefayı, en temel sosyal ilkelerden biri olarak görürler. Her bir insan, sosyal sözleşme ve anlaşmalara ne kadar bağlı olduğunu sınamalıdır. İslamî rivayetlerde şu buyruk yer alır:

“Söz vermek, bir borçtur ve kesinlikle ödenmelidir.”

Nitekim münafıklığın sıfatlarından biri de ahde vefa etmemektir.¹⁶⁰

5. Alçakgönüllülük: Bir Müslüman diğerk Müslümanlar karşısında alçakgönüllü olmalı ve kibirden uzak durmalıdır. Büyüklere saygı göstermeli ve küçüklere şefkatle davranmalıdır. Bütün söz ve davranışlarında lütuf ve muhabbet kokusu bulunmalı ve hiçbir şekilde gurur ve kibir kokusu taşımamalıdır.¹⁶¹

8. Şıklık ve Bakımlı Olmak

Hiç kuşkusuz bedensel bakım ve temizliğe riayet etmek, giyim-kuşamın şık ve güzel olmasına dikkat etmek, saç-sakalın düzenli ve tertipli olması

¹⁵⁷ A.g.e. s. 357- 358

¹⁵⁸ A.g.e., s. 358-359.

¹⁵⁹ A.g.e., s. 370-371.

¹⁶⁰ A.g.e., s. 369, 370.

¹⁶¹ A.g.e., s. 360, 365.

ve güzel koku sürünmek, başkalarının dikkat ve ilgisini çeker. Nitekim temizlik ve bakımlı olmayı önemsememek de başkalarının rahatsızlık ve nefretlerine sebep olur. Sosyal ilişkilerde temizlik ve bakımı önemsemek kaçınılmaz bir vazife, aynı zamanda da başkalarının sevgi ve ilgisi kazanmak ve aradaki bağları pekiştirmek için gerekli bir yöntemdir. İslam'ın sosyal ödevlerinin önemli bir kısmı, temizlik ve öz bakımla ilgilidir. Feyz, *el-Vâfi*'nin 140 sayfasını ve *el-Mehecce'tu'l- Beyda*'nın birinci cildinin 56 sayfasını bu konuya tahsis etmiş ve konuya Allah Resulünden (s.a.a) rivayet olunana şu hadislerle giriş yapmıştır:

“Din, temizlik temeli üzerine kurulmuştur.”

Sonra da beden ve elbiselerin temizliği, dişleri fırçalamak, tırnak, bıyık ve saçları kısaltmak, ağız ve burun temizliği, güzel koku sürünmek, kına ve boya kullanmak gibi konularla ilgili birçok rivayet nakletmiştir. Biz burada sadece üç rivayetle yetineceğiz:

İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurdu:

“Temiz ve şık elbise, düşmanı sindirir.”

Yani bir insan temiz ve şık giyindiği zaman hem dost hem de düşmanları doğal olarak ona ilgi duyarlar.

İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurdu:

“Allah Resulü, yiyeceklere harcadığının daha fazlasını güzel koku (esans) için harcardı.”

İmam Kâzım (a.s) şöyle buyurdu:

“İki günde bir hamama gitmek gerekir.”

Elbette biz, konunun uzamaması adına misvak kullanmak, süslenmek, esans kullanmak, saç ve tırnak kısaltmak ve sair konularla ilgili rivayetleri zikredemiyoruz. Bu yüzden de Feyz'in diliyle üç nükteye daha değinerek bu konuyu sonlandıracağız:

1. Nokta: Kılık kıyafetin temiz ve şık olmasıyla sadelik arasında bir aykırılık söz konusu değildir. Hidayet önderleri (a.s) iç dünyalarının temizliğinin yanı sıra dış görünümünün temizliğine de dikkat ederlerdi; ama israf ve lüksten uzak dururlardı.

Bir adam İmam Hasan'a (a.s): "Namaz esnasında niçin temiz ve güzel elbiselerini giyiniyorsun?" diye sordu. İmam (a.s): "Allah güzeldir ve güzelliği sever. Ben Rabbim için güzel görünmek istiyorum" diye buyurdu ve şu ayeti okudu: "Her mescitte ziynetlerinizi takınız."

İmam Sâdık (a.s) ise şöyle buyurur:

"Cuma namazlarında ve bayram namazlarında güzel elbiselerinizi giyinin." ¹⁶²

2. Nokta: Saçların uzun ya da kısa oluşunun hükmü, zamansal ve mekânsal şartlara ve kişilerin bulundukları konuma göre değişiklik gösterebilir. ¹⁶³

3. Nokta: Hem kadınlar hem de erkeklerin sosyal ilişkilerinde uygun bir giyim kuşama bürünmeleri gereklidir. Uygun giyim-kuşamdan maksat, renk, kalınlık ve giyim tarzı bakımından tahrik edici olmaması, örf'e aykırı ve şöhrat sebebi olmaması ve kadınların erkeklere yahut erkeklerin kadınlara benzeme şüphesi yaratmamasıdır.

9. Neşeli ve Zinde Bir Hayat Sürmek

Bir mümin nerede olursa olsun daima neşeli ve zinde bir kişiliğe sahiptir. Güler yüzlü ve samimi davranışlar sergiler. Konuşması tatlı ve sevgi doludur. Şen ve geniş yüreklidir ve bu tutumuyla hem kendi hayatı hem de başkalarının hayatına neşe ve zindelik katar. Bu sebeple de herkes tarafından sevilir ve herkesin gönlünde yer eder. Öyle ki ondan ayrı kalmaya dahi dayanamazlar. Böylesi bir ruha sahip olan bir insan, varlığıyla çevresindeki herkesin yüreğine ferahlık katar ve bütün gam ve kederleri izale eder. Onun bulunduğu ortamlarda herkesin yüzünde mutluluk tomurcukları açar ve samimiyetiyle herkese sefa bahşeder. Böylece hayatın her anı, hem kendisi hem de başkaları için tatlı bir anı olur.

Fakat varlığıyla kasvet sebebi olan, asık suratı, iğneli sözleri ve sıkıntılı haletiruhiyesiyle gam üstüne gam katan bir insan, başkaları için bir eziyet kaynağı sayılır. Hayat, hem kendisi hem de başkaları için çekilmez

¹⁶² Sâfi, c. 2, s. 189.

¹⁶³ El-Vâfi, c. 6, s. 658.

bir yük olur. Aslında cehennemi, böyle bir insanın bulunduğu ev, aile, okul, işyeri ve toplumda aramak gerekir.

Feyz, sosyal eğitimin bu yöntemi ile ilgili tafsilatlı açıklamalarda bulunmuş ve *el-Vâfi*'nin üç babını bu konuya tahsis etmiştir. Bir babı “İnsanları Sevindirmek, Neşe ve Ferahlık Sebebi Olmak” başlığı altında ele almış ve on beş rivayet nakletmiştir.¹⁶⁴ Örneğin: Allah Resulü (s.a.a) şöyle buyurur:

“Her kim bir mümini sevindirirse, beni sevindirmiş olur. Beni sevindiren ise Allah'ı sevindirmiş olur.”¹⁶⁵

İmam Bâkır (a.s) ise şöyle buyurur:

“Bir din kardeşinin yüzüne gülümseyerek bakmak hayır-hasenattır.”¹⁶⁶

Yine Allah Resulü (s.a.a) şöyle buyurur:

“Allah nezdinde en güzel amel, insanlar için neşeli ve ferah ortamlar yaratmaktır.”¹⁶⁷

İkinci babı, ‘Mizah Babı’ başlığı altında ele almış ve birçok rivayet nakletmiştir. Örneğin: İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurur:

“Bir tür *diaye* huyu olmayan hiçbir mümin yoktur!” “*Diaye* nedir?” diye sordular. İmam (a.s): “Mizah (şakacılık)” diye buyurdu.¹⁶⁸

Başka bir rivayette İmam Sâdık (a.s) birine:

“Kendi aranızda ne kadar şakalaşıyorsunuz?” diye sordu. Adam: “Çok az” dedi. İmam (a.s) şöyle buyurdu: “Böyle yapmayın! Mizah güzel davranış örneklerindendir. Sizler mizah yoluyla bir din kardeşinizin kalbini neşeyle doldurabilirsiniz. Allah Resulü’nün siyeri de böyleydi; birisini sevindirmek istediği zaman şakalaşırdı.”¹⁶⁹

Üçüncü babı ise her ne kadar ‘Bir Mümine Lütuf ve İkramda Bulunmak’ başlığı taşısa da Feyz, bu bölümde de kalplere sevinç ve neşe

¹⁶⁴ A.g.e., c. 5, s. 653-657.

¹⁶⁵ A.g.e., s. 653.

¹⁶⁶ A.g.e.

¹⁶⁷ A.g.e.

¹⁶⁸ A.g.e., s. 627.

¹⁶⁹ A.g.e.

aşlamak ve kalplerdeki kasvet ve kederi izale etmek konusuylla ilgili ri-
vayetler nakletmiştir.¹⁷⁰ Örneğin: İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurur:

“Bir insan, din kardeşinin yüzündeki kederi giderecek olursa Allah onun
amel defterine on iyilik yazar.”¹⁷¹

10. Güzel Örnek

Toplumsal eğitimin en önemli yöntemlerinden biri de güzel örnek
oluşturma yöntemidir. İslam kültüründe ‘usve’ (güzel örnek oluşturmak):
İnsanlara, söz, davranış ve yaşam tarzını örnek alabilecekleri örnek bir ki-
şiliği tanıtmak ve bu vesileyle onların bu kişiliğin peşi sıra giderek kendi
yaşamlarının ona gören şekillendirmelerini sağlamak anlamına gelir.

Günümüzde toplumsal eğitim sahasında en etkin yöntemler ara-
sında yer alan ve insanları nesnel ve pratik anlamda yönlendirmek, kişi-
lik ve kariyerlerini etkilemek noktasında kullanılan “örnek oluşturma”
yöntemi, küresel güçler tarafından en geniş kapsamıyla kullanılmaktadır.
Bu güçler, bilimsel, kültürel, ekonomik ve siyasî çıkarları doğrultusunda
bu yöntemi farklı mekanizmalarla uygulamaktadırlar. Bu doğrultuda be-
lirli bazı şahsiyetleri seçerek kendi hedef ve çıkarları doğrultusunda eğit-
tikten sonra kitle iletişim araçları yoluyla gündeme taşımakta ve tüm ba-
kışları onlara yöneltmektedirler. Hatta öyle ki bazen birden bire bir insan
bilimsel, siyasî yahut sanatsal bir idol olarak dünya gündemine oturabil-
mektedir. Aslında her ülkede toplum ya da devlet nezdinde benimsenen
inanç ve değerlere uygun örnekler toplum genelinde gündeme getirilir ve
bu örnek kişilerin yaşam tarzları, üretkenlikleri, davranış ve sözleri halka
tanıtılır. Önemsenmesi gereken konu, bu örneklerin, insanın gelişimi ve
dünya ve âhiret saadeti için ne tür bir rol oynadıklarıdır. Dolayısıyla bu
hususla bir Müslüman’ın omuzlarına iki ödev yüklenmektedir:

1. Her Müslüman, ev ve işyerinde yapıcı söz ve davranışlar sergile-
meli, çevresini kemâl ve saadet yoluna yönlendiren bir yaşam tarzına sa-
hip olmalı ve gerçek anlamıyla bir örnek kişilik olmalıdır.

¹⁷⁰ A.g.e., s. 645-648.

¹⁷¹ A.g.e., s. 645.

2. Toplumu yönetme makamında bulunan liderler, müdürler, eğitmenler ve iletişim organları, hem kendileri örnek bir yaşam sergilemeli hem de örnek şahsiyetleri topluma tanıtmalıdır.

Kur'an-ı Kerim'de geniş bir şekilde 'örnek oluşturma' yöntemi kullanılmış peygamberler, evliya ve müminlerin yaşam tarzı, söz ve davranışları güzel bir şekilde sergilenmiştir.¹⁷² İki ayet-i kerimede hem Hz. Muhammed (s.a.a) hem de Hz. İbrahim (a.s) birer güzel örnek ve 'usve-i hasene' olarak tanıtılmışlardır. Hadislerde de bu büyük şahsiyetlerin hayatları bütün tafsilatıyla izah edilmiştir.

Hadislerde iman ehlinde, nerede olurlarsa olsunlar güzel amel ve davranışlarıyla örnek kişiler olarak tanınmaları istenmektedir. Örneğin şu meşhur rivayet: İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurur:

"İnsanları dillerinizle değil amellerinizle davet ediniz! Halk siz de Allah korkusu, hizmet ve çaba, namaz ve hayır-güzellik görsünler. İşte bu, onlar için gerçek davetçidir!"

Zira hidayet en güzeli, güzel ameller vesilesiyle gerçekleşir.

Toplumsal eğitim yöntemleri konusu, gayet geniş bir konudur ve bütün tafsilatıyla ele almak, elinizdeki özet çalışmaya sığmaz. Dolayısıyla bağımsız bir kitap konusu olarak ele alınmalıdır.

¹⁷² Yunus: 17-92; Hûd: 24-123; Yusuf: 2-111; Tâ-hâ: 9-98; Enbiya: 50-92; Kehf: 9-22...

3. Toplumsal Eğitimde Zararlı Yöntemler

Eğitim bilimleri uzmanlarına göre, ruhsal dengeyi korumak, içgüdü ve eğilimleri kontrol etmek ve ifrat ya da tefrite yönelimlerin önünü almak, en genel anlamıyla eğitim ve öğretimin, en özel anlamıyla da toplumsal eğitimin başlıca hedefleri arasındadır. Zira ruhsal denge ya da dengesizlik, söz ve davranışlarda, sosyal hayatı ilgilendiren ahlâk ve hasletlerde daha bariz ve daha nesnel bir görünüme sahiptir. Hatırlatmak gerekirse ruhsal dengenin sağlanması için doğru ve verimli yöntemlerden faydalanmak ve olumsuz yöntemlerden uzak durmak gerekir.

Açıklamak gerekirse, toplumsal eğitimin sonuçsuz kalmasına yol açan olumsuz ve zararlı yöntemler, toplumun sayısız problemler yaşamasını beraberinde getirir. Olumsuz yöntemlerden maksat iki zıt kutup; yani ifrat ya da tefrite düşmektir. Zira olumlu yöntemler, orta yolu gözetten yöntemlerdir. Örneğin: Önyargı ve yargısızlık; biri ifrat öteki tefrittir. Orta yol, adaletli yargı ve hakemliktir. Aynı şekilde acelecilik ve gevşeklik ifrat ve tefrit örnekleriyken, geniş yüreklilik orta yoldur. Ya da şiddet kullanmak ve pısrıklık olumsuz yöntem örnekleriyken sevgi ve yumuşak başlılık olumlu yöntem örnekleridir.

Bir önceki bölümde doğru ve olumlu yöntemlerin bir kısmını incelemiştik. Bu bölümde ise toplumsal eğitimde olumsuz yöntemler konusunu Feyz'in bakış açısı ekseninde incelemeye çalışacağız. Yine hatırlatmak gerekirse, hem ifrat hem de tefrit her ikisi de olumsuz yöntemlerdir. Ancak insanların büyük çoğunluğu daha ziyade ifrata eğilimlidirler. Dolayısıyla biz konuyu bu açıdan inceleyeceğiz.

1. Şiddet Kullanmak

Bir başkasına zarar vermek maksadıyla yapılan eylem, şiddet kullanmak diye tabir olunur. Bu sıfatın karşısı ise insanlara iyilik yapma ve onlar için yararlı olma eğilimi şeklinde kendini gösteren yumuşak başlılık ve sevgi dolu olma sıfatıdır. En kadim zamanlardan bu güne şiddet kullanmak, büyük bir toplumsal sorun ve bir suç, fesat, toplumsal ve ailevi huzursuzluk kaynağı olarak bilinir. Günümüzde de bu yöntem, muhtelif şekilde kendini göstermektedir.

Şiddete eğilimin ana yatağı, insanoğlunun özsel ve zarurî yetilerinden biri olan öfkedir. Bu değerli yeti sayesinde insanoğlu, kendi çıkarlarını ve sahip olduğu değerleri muhafaza eder ve her türlü tehlike, tehdit ve zarar ihtimali karşısında öz savunmasını yapar. Elbette fizikî, karakteristik, kültürel, dinî, sosyal, siyasal ve ekonomik şartlar bu yetinin ne düzeyde etkin olacağı hususunda belirleyici bir rol oynar.

Üzerinde durulması gereken nokta şudur: İslam dini, öfkenin; yani bizim burada “toplumsal eğitimde olumsuz yöntemler” başlığı altında ele aldığımız şiddet eğiliminin bütün boyutlarını dikkat-i nazara almış ve ahlâk, eğitim, fıkıh ve hukuk alanlarını ilgilendiren bütün yönlerini değerlendirmiştir. İslam bir rahmet, sevgi ve şefkat dini olduğu hasebiyle, öz savunma, cihat ve ceza hukuku sahasında bu yöntemi tayin edilmiş çerçevesi dâhilinde teyit etmek birlikte bu istisnai durumlar dışında; özellikle de sosyal ilişkilerde öfke ve şiddet eğilimini asla hoş görmez.

İslami kaynaklarda anlam bakımından şiddet ve şiddet kullanma eğilimiyle ilişkili birçok kavrama rastlamaktayız. Örneğin: Gazap (öfke), hiddet (sertlik), galizlik (kabalık), kasavet (kalp katılığı) fazazet (kaba-sabalık) ve cür'et (küstahlık) gibi kavramlar bu cümledendir. Feyz, üç kitabında öfke ve şiddet eğilimi konusunu incelemiştir.¹⁷³ Feyz, öfke ve şiddeti, şeytanın en büyük ve en etkili desiseleri arasında görür ve çıkış noktası süveyda/kalbin ortasındaki siyah nokta olan cehennem ateşinin bir yalımı olarak değerlendirir. Öfke, kül altındaki ateşe benzer. Bu ateş muhtelif faktörlerin etkisiyle alevlenir. Ateşin en bariz nitelikleri alevlen-

¹⁷³ El-Vâfi, el-Mehecce'tu'l-Beyda ve el-Hakayık.

mek, hareket etmek, yakıp kül etmek ve eritmekse eğer, öfkenin en bariz niteliği, kindarlık, haset, fesat ve helâk olmaktır. ¹⁷⁴

Feyz, öfke ve şiddetin zararlarını bütün tafsilatıyla ele almıştır. Ona göre bu zararlar, açık ve gizli olmak üzere iki kısma ayrılır:

Açık Zararlar

Feyz, şöyle der:

Öfke ve hiddet anında insanın hem iç hem de dış yüzü çirkinleşir. Daha doğrusu, iç dünyasındaki çirkinlik dış görünüşüne yansır. Öyle ki öfke esnasında bir insana baktığınızda beti benzinin attığını, yüzünün kırdığını, alın ve boyun damarlarının kabardığını, gözlerin kırmızılaştığını, hareketlerinin dengesizleştiğini, bedeninin titrediğini ve sair haletlerini görürsünüz. Bu bir tür delilik anında onun dili tam anlamıyla öfkenin kontrolüne girer ve bendini koparır ve alabildiğince pervasızlaşır; küfürler savurur, hakaret eder, müstehcen ve çirkin laflar söyler, kesik kesik konuşur ve anlaşılmaz sesler çıkarır. ¹⁷⁵ Bu arada diğer bütün organları da öfkenin kontrolü altına girer. Bu durumda insan, elinden gelse saldırganlaşır, vurur, yaralar ve sakatlar. Daha da ötesi bu vaziyetin sonu adam öldürme, kan dökme ve tecavüze kadar varabilir. Yok, eğer bu işlere gücü yetmiyorsa ya da karşı taraf kaçıp gidecek olursa, üzerindeki elbiseleri parçalamaya başlar, kendi kendine vurur ve tıpkı deli ve sarhoşlar misali sersem sersem dolaşmaya başlar. Bazı durumlarda kapı pencereleri indirir, camları kırar, tabakları fırlatır, ev eşyasını birbirine katar. Bu vaziyette onu görenler, tımarhaneden kaçmış bir deli zannederler. Bu haletiruhiye esnasında bazıları yere yığılır ve bayılırlar. ¹⁷⁶

Feyz'in dilinden aktardığımız bu tafsilat, öfkenin görünen yüzüyle ilgilidir. Açıktır ki, söz konusu hareketler, öfkeli şahsın kendisine ciddi anlamda zarar vermenin yanı sıra toplumsal ortamı da gerer, huzursuz kılar ve birçok toplumsal problem için zemin oluşturur.

¹⁷⁴ *El-Vaḥfī*, c. 5, s. 863- 866; *el-Mehecceṭu'l-Beyda*, c. 5, s. 289-310; *el-Hakayık*, s. 69-75.

¹⁷⁵ *El-Hakayık*, s. 71.

¹⁷⁶ A.g.e.

Gizli Zararlar

Feyz, öfke ve şiddeti toplumun temelini sarsan en ciddi problemlerden biri olarak görür. Örneğin kindarlık, hayâsızlık, sırları ifşa etmek, kıskançlık, hürmetsizlik, hakaret ve iftira gibi kötülüklerin kaynağında öfke vardır. Açık olsa gerektir ki bir toplumsal atmosfer kin, düşmanlık ve kıskançlıkla kirlenmişse eğer, o toplum temelden sarsılmıştır demektir ve her tür ayrıntı otunun bittiği bir tarlaya benzer.

Feyz, bu konuya hakkında Masumların (a.s) rivayetlerine istinat eder:

İmam Sâdık (a.s): “Öfke bütün şerlerin anahtarıdır.”¹⁷⁷

İmam Sâdık (a.s) rivayet buyurur: Bir adam Allah Resulü'nün huzuruna çıkar ve: “Bana cevamiu'l kelimi¹⁷⁸ öğret” der. Allah Resulü (s.a.a): “Öfke-lenme!” diye buyurur. Adam üç kez gider ve geri dönerek aynı soruyu sorar ve aynı cevabı alır.”¹⁷⁹

Bu rivayetler açıkça şunu göstermektedir ki toplumsal problemlerin birçoğunun kökeni, öfke ve şiddet eğilimidir.¹⁸⁰

2. Kötümserlik ve Karamsarlık

Dengeli bir ruh haletine sahip olmayanlar, kötümserlik ve karamsarlık yöntemiyle yaşar ve hem kendisi hem de başkaları hakkında daima kötü düşünür. Bu tip insanlar, toplumda endişe ve kaygı ortamını yaygınlaştırırlar. Burada, kötümserliğin üç türünü ele almaya çalışacağız:

Kendisi Hakkında Kötümserlik

Kötümser insanlar, aşağılık kompleksi yaşarlar. Kendi yeti ve yeteneklerini dahi göremezler, daima kendi olumsuz yönleri, başarısızlıkları ve yenilgileri üzerine düşünürler. Kendilerini, olduklarından çok daha

¹⁷⁷ El-Vâfi, c. 5, s. 863.

¹⁷⁸ Cevamiu'l-Kelîm: Bu tabir iki anlama gelir: Anlam yüklü söz ve diğer bütün hasletlerin kaynağı olan en temel düstur.

¹⁷⁹ A.g.e.

¹⁸⁰ Bu konuda bir hayli rivayet varit olmuştur. Bkz. El-Vâfi, c. 5, s. 863- 866; el-Mehecceu'l-Beyda, c. 5, s. 289- 310.

düşük bir düzeyde görürler. Fakat bu kompleks nedeniyle, birileriyle oturup konuşurken hep kendi kendilerini metheder başkalarının güzel hasletlerini kendilerine mal ederler. Bu tipler, kendi kendilerini dahi sevmemek bir yana, sosyal ilişkilerinde ciddi sıkıntılar yaşarlar. Bu yüzden de bu hasletleri sadece kendilerine zarar vermez ve sırf kendileri için karanlık bir yaşam hazırlamaz, ayrıca aile ve toplum ortamının da huzursuz olmasına yol açar.

Başkaları Hakkında Kötümserlik

Karamsar insanlar, daima başkalarını eleştirir ve başkalarının olumsuz yönlerini dile getirirler. Öyle ki onlar, kendilerini sırf başkalarının ayıplarını sayıp dökmeye vakfetmiş gibidirler. Bu tipler, başkalarının iyi niyetli bütün önerilerini reddeder yahut şüpheyile yaklaşırlar. Kendince fikirler ortaya atar ve gayet abartılı yorumlar yaparlar.

Bazı anne babaların ya da öğretmenlerin bu tür kötümser ve karamsar davranışlar sergiledikleri çokça görülür. Örneğin çocuklarına hep şöyle derler: Sen hiçbir yere varamazsın, sen şimdiden yenilmiş birisin; bak, başkalarının da çocukları var bizim de! Ben senin yaşındayken şöyle böyledim! ... Bu tarz kötümser ifadeler, çocuklar ve öğrencilerin psikolojisini çok kötü etkiler.

Hayat Şartlarına Dönük Kötümserlik

Kötümser insanlar, her şeyi eleştirirler. Daima zaaf noktaları ararlar. Her daim yokluk, yoksulluk, felek, sosyal sorunlar ve benzeri konulardan yakınırlar. Bu tipler gözlerini bütün güzelliklere kapamış ve her şeyi hor gören bir halet üzeredirler. Onlara kulak verenler bazen aile, iş yeri ve toplumun artık tamamen elden gittiğini düşünecek düzeye gelirler.

Hiç kuşkusuz kötümser insanlar, sadece kendi hayatlarını karartmakla kalmaz, toplum sathında da endişe ve kaygıların çoğalmasına sebep olur güvensizlik, emniyetsizlik, şek-şüphe ve söylentilerin yayılma ortamı ve sair olumsuzluklara zemin hazırlarlar. Bu tiplerin kendilerine güvenleri olmadığı için gelişme, olgunlaşma ve kemâle erişme

imkânından yoksun kalırlar. Daha da ötesi toplum atmosferini zehirler ve başkalarının da gelişmesine engel olurlar.

Feyz birçok eserinde ¹⁸¹ dilin afetleri hakkında geniş ve tafsilatlı izahatta bulunmuştur. Öyle ki bu afetleri yirmiye kadar çıkarmıştır. Bu afetlerden biri de kötümserliktir. Elbette sadece biri değil, diğer birçok afetin de kaynağıdır. Dolayısıyla sadece bir tek günah değil belki onlarca günahın ta kendisidir. Kötümserliğin sebep olduğu afetler: 1. Kendisini ilgilendirmeyen hususlar hakkında konuşmak 2. Boş konuşmak 3. Bâtıl sözlerle ilgilenmek 4. Kendi kendisiyle övünmek 5. Düşmanlık ve rekabet 6. Halka eziyet etmek 7. Başkalarıyla alay etmek 8. Başkalarını hafife almak 9. Kibir ve böbürlenmek 10. Cahilce taassuba kapılmak... ¹⁸²

Açık olsa gerektir ki, bu başlıkların her biri hakkında konuşacak olsak bu kitabın sınırlarının dışına çıkmış oluruz. Dolayısıyla bu konuyla ilgili iki rivayet nakletmekle yetineceğiz:

Birinci Rivayet:

Allah Resulü (s.a.a) şöyle buyurur: “Müminlerin hatalarını araştırmayınız. Zira herkim müminlerin ayıp ve hatalarını araştırırsa, Allah da onun hata ve ayıplarını aşikâr kılar ve onu kendi evinin içinde rüsva eder.” ¹⁸³

İkinci Rivayet:

İmam Sâdık (a.s) şöyle buyurur: “Her kim bir mümin hakkında bir söz nakleder ve bununla onu küçük düşürmeyi, onurunu kırmayı ve halkın gözünden düşürmeyi dilerse, Allah onu, kendi velayetinden çıkarır ve şeytanın velayetine tevdi eder. Ancak şeytan da onu kabul etmez.” ¹⁸⁴

3. Önyargı

Bir konu ya da şahıs hakkında karar verirken aceleci davranmak, yeterli bilgi ve belgeye sahip olmadan tek taraflı yargılayarak hüküm

¹⁸¹ *El-Vâfi, El-Mehecceu'l-Beyda ve El-Hakayık.*

¹⁸² *El-Vâfi, c. 5, s. 523-975; el-Mehecceu'l-Beyda, c. 5, s. 190- 288; el-Hakayık, s. 64- 68; Nuhbe, s. 253-257.*

¹⁸³ A.g.e., s. 972.

¹⁸⁴ A.g.e., s. 976.

vermek, önyargıdır. Önyargılı olmanın temelinde, çıkarıcılık vardır. Önyargı, bir konu hakkında taassup ve tutucu bir yaklaşım ve bir şahıs hakkında, daha ziyade evham ürünü ipuçları ve duyumlardan yola çıkarak hüküm vermek şeklinde gerçekleşir.

İtiraf etmek gerekir ki içinde yaşadığımız toplumda önyargıya dayalı tutumlar yaygın bir şekilde mevcuttur. Bu cümleden siyasî, bilimsel, kültürel, dini, mezhepsel, etnik vs. konulara dair önyargılı yaklaşımları örnek gösterebiliriz. Tüm bunların kökeninde bencillik, dünya düşkünlüğü, ırkçılık, siyasî bağnazlık, kariyer tutkusu, dinsel-mezhepsel-kültürel saplantılar, cinsel ayrımcılık, asılsız kurgu ve evham vardır. Tabi ki daha önce de değindiğimiz üzere kötümser-karamsar bakış açısının da önyargıların şekillenmesinde önemli bir rolü vardır.

Dolayısıyla toplumsal problemlerden biri; daha doğrusu en ciddi sosyal musibetlerden biri de önyargılardır. Toplumumuzun bir kesiminde önyargılı değerlendirmeler, çirkin bir gelenek haline gelmiştir. İlginç olan şu ki bu tipler, genellikle kendilerini her konuda uzmanmış gibi takdim etmektedirler. Oysaki mantıkla bağdaşan veriler, yeterli bilgi ve belgeye dayanmaksızın her konuya müdahil olmakta ve maalesef bu tutumları hakkında asla yanılma payı öngörmemektedirler. Zira asla yanılmayacakları saplantısı içerisindeyler. Elbette dile getirdikleri iddialar araştırıldığında, tümünün asılsız söylentiler, su-i zan ve temelsiz kurgular olduğu görülecektir. Açık olsa gerektir ki bu tarz önyargılar sonuç itibarıyla toplumsal güvenlik ve karşılıklı güven ilişkisini yok eder ve suizan, söylenti, çıkarıcı yorumlar, düşmanlık, kindarlık, dedikodu, iftira ve yalanın kapılarını sonuna kadar açar.

Feyz de diğer Müslüman düşünür, hadisçi ve fakihler gibi Kur'an-ı Kerim ve hadislere istinaden hakemlik ve yargılama işini büyük, karmaşık ve hassas bir sorumluluk olarak görür. Buna göre hakemlik, ilim ve adalet temeline dayanmak zorundadır. Hakemlik konumunda bulunanlar sosyal, ailesel ve duygusal şartlardan etkilenmemeli, gündemin yönlendirmesinden uzak durmalı ve ruhsal-fiziksel baskı ve ihtiyaçların etkisinden kurtulmalıdır. Feyz, tüm bu hususları muhtelif eserle-

rinde ele almış ve konuyu aydınlatmaya çalışmıştır.¹⁸⁵ Biz, burada kısaca Feyz'in konuya dair yorumunu ele alacağız.

Kur'an-ı Kerim'deki şu iki ayet bu konuyla bağlantılıdır:

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ ﴿١٨٦﴾

“Hiç şüphesiz Allah size, emanetleri ehline teslim etmenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder.”¹⁸⁶

Feyz, bu ayetin tefsirinde bir hadise istinat ederek, ayetin şümülüne giren konuların bir hayli çok olduğunu ibraz eder.¹⁸⁷ Bu ayetten yola çıkarak şu sonuca ulaşırız: Nerede olursa olsun hakemlik ve yargılama söz konusuysa orada adaleti gözetmek gerekir. Aksi durumda önyargılı davranılmış olunur ki bu zulmün en bariz örneklerindendir.

﴿وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَٰئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا﴾

“Hakkında bilgin bulunmayan şeyin ardına düşme. Çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur.”¹⁸⁸

Feyz, bu ayet-i şerifin tefsirinde Hidayet imamlarının (a.s) rivayetlerine istinat etmiş ve bu cümleden şu rivayeti nakletmiştir: İmam Sec-cad (a.s) şöyle buyurur:

“Sen, gönlünün istediği her şeyi söyleme özgürlüğüne asla sahip olamazsın! Zira Allah Teâlâ, hakkında bilgin bulunmayan şeyin ardına düşme diye buyurmuş Peygamber efendimiz de şöyle söylemiştir: “Allah, ağzını hayırla açan, aksi durumda sükût eden insana mağfireden eylesin!”¹⁸⁹

¹⁸⁵ El-Mehecce'tu'l-Beyda, c. 5, s. 190- 288; el-Hakayık, s. 66-68.

¹⁸⁶ Nisâ: 58.

¹⁸⁷ Tefsir-i Sâfi, c. 1, s. 461.

¹⁸⁸ İsrâ: 36.

¹⁸⁹ Tefsir-i Sâfi, c. 3, s. 192-193.

4. Yasalara Saygısızlık

Bir toplumun bütün bireylerinin yasalara saygılı olup sosyal sözleşmelere bağlı kalmaları, toplumun temellerini sağlamlaştırır, sosyal bağları pekiştirir ve toplumsal huzur, huzur ve emniyeti temin eder. Buna mukabil yasalara karşı saygısızlık, toplumsal hayatı temelden sarsan büyük bir sosyal problemdir. Bu olgu, toplum sathında güvensizlik, emniyetsizlik ve ümitsizlik kaynağıdır.

Burada önem arz eden en mühim mesele, yasaların toplum nezdinde bir değer olarak algılanması ve toplumsal davranışların en temel normu olarak görülmesidir. Yoksa yasaların, dışarıdan ve baskı uygulayarak halka uygulanması asla çözüm yolu değildir. Bilakis yasalara saygısızlığın en temel faktörüdür. Dolayısıyla bir toplumda eğer yasalara saygı duyulmuyor ve bu, toplumsal hayatın birçok sahasında yaygınlık kazanmışsa yapılacak tek iş, bu problemin kaynak ve sebeplerini tespit ve kökünü kazımadır. Bu ödev, özellikle de yasa karşıtlığının örgütlü bir yapı kazandığı ve hele hele bazı kesimler tarafından yasal kılıflar uydurularak bin bir hile ve de-siseyle uygulandığı durumda daha bir önem arz etmektedir.

Bize göre yasa karşıtlığının en temel sebep ve etkenleri şunlardır: 1. Yürürlükteki yasaların kuşatıcı ve kâmil olmaması. 2. Yürütme makamının zaaf ve kusurları. 3. Halkın hukuksal bir düzenin önemi hakkındaki bilinçsizliği. 4. Yasaların ayrımcılık temelinde uygulaması. 5. Sorumsuzluk psikolojisi.

Yasalara saygı ve hukuka uygun bir yaşam tarzı hususunda önemsenmesi gereken en temel mesele din ve ahlâkî değerlerin rolüdür. Yani yasalara uymak ve sosyal sözleşmelerin gereğini yerine getirmek ancak Allah'a ve yeniden dirilişe iman ve ayrıca ahlâkî değerlere bağlılık sayesinde mümkündür. Bu iman ve bağlılık olmadan arzulanan başarıyı elde etmek mümkün değildir. Feyz, yasalar ve toplumsal sözleşmelere saygı meselesiyle ilgili bazı konuları ele almıştır. Biz, daha önceki bölümde onun bu husustaki görüşlerini aktarmıştık. Burada sadece şu noktaya değinmek gerekir: Yasalardan kaçmak, bir tür aldatma ve kandırmaca-dır. Bu ise İslam'da en büyük günahlardan sayılır. Feyz bu hususla ilgili

müstakil bir bölümde dinin öncülerinden birçok rivayet nakletmiştir ki biz sadece ikisini aktarmakla yetineceğiz:

Allah Resulü (s.a.a) şöyle buyurur:

“Bir Müslüman'ı aldatan bizden değildir.”

Peygamber Efendimiz (s.a.a) şöyle buyurur:

“İmamını herhangi bir şekilde aldatan bir insan, kıyamet günü ağzı eğilmiş bir şekilde cehenneme girer.”

Hatırlatmak gerekirse bu konu, ‘zulüm’, ‘Allah’a isyanın olduğu yerde kula itaat’, ‘arkadan vurmak’, ‘desise’, ‘dalkavukluk’ ve ‘hıyanet’ bölümlerine başvurularak da incelenebilir. Ancak biz, yerimizin kısıtlı olması sebebiyle hepsini aktarmaktan mazuruz.

5. Tembellik ve İşsizlik

Çalışmak, bir Müslümanın en özsel niteliğidir. Dolayısıyla tembellik, işsizlik ve gevşeklik bir Müslümanın kutsî hayatında yer bulamaz. Zira dinî açıdan bir insanın kişiliğinin billurlaşması ve karakterinin oturması iş ve çalışma sayesinde gerçekleşir. Kur'an-ı Kerim açık bir ifadeyle şöyle buyurur:

﴿وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى﴾

“İnsan ancak kendi çalışmasının karşılığını elde edebilir.”¹⁹⁰

İslam'ın eğitim sisteminde iş, işsizlik, tembellik ve rahatına düşkünlük karşısında yer alır. Bazı insanlar sürekli olarak bedensel, zihinsel, sosyal, dünyevî ve uhrevî bir telaş ve çalışma içerisindeyler ve insanlara hizmet sunmak için çabalarlar. Allah'a ibadet, zikir ve dua ile iştigalin yanı sıra bir yerde hizmete ihtiyaç varsa anında koşarlar. Ancak bazıları, her türlü işten kaçmak, tembellik ve rahat düşkünlüğünü bir yaşam tarzı olarak benimsemişlerdir. Ne yazık ki bu çirkin eğilim, bizim toplumumuzda bir hayli yaygındır. Bazı insanlar hiçbir çaba sarf etmez ve hiçbir sermaye ortaya koymazlar ama sayısız beklenti ve arzu taşırlar.

¹⁹⁰ Necm: 39.

Feyz, muhtelif eserlerinde din öncülerinin rivayetlerine istinat ederek üç temel konuyu gündemine almıştır:

1. Çalışmak ve çaba sarf etmek bir değerdir. Bu değer sırf maddî değil aynı zamanda kurb-i ilâhî için de bir vesiledir.
 2. Tembellik ve rahat düşkünlüğü bir hüsrân vesilesidir. Aynı şekilde bu hüsrân sırf maddî değil aynı zamanda Allah'ın lanetine müstahak bir günahıdır.
 3. Tembellik ve işsizliğin iyi bir akıbeti olamaz.
- Biz özetle bu nükteleri değerlendirmeye çalışalım:

Çalışmanın Değeri

Kur'an ve hadis açısından çalışmak, hem maddî hem de manevî açıdan yüce bir değerdir. Merhum Feyz, şöyle der: "Kur'an-ı Kerim insanlara minnet makamında ve büyük bir nimeti hatırlatma babında buyurur ki:

﴿وَجَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًا﴾

"Biz gündüzü sizler için bir geçim/iş-çalışma vesilesi kıldık." ¹⁹¹

Üç yerde ise iş ve çaba "ilâhî bir fazilet" olarak yâd edilir. Örneğin:

﴿فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِن فَضْلِ اللَّهِ﴾

"Sonra da namaz kıldındı mı yeryüzünde dağılın da Allah'ın fazlından nasip arayın." ¹⁹²

Demek ki iş ve telaş Kur'an'ın bakış açısında yüce bir nimet ve ilâhî bir fazilettir. ¹⁹³

Ayrıca hadislerde de becerikli ve çalışkan bir mümin 'Allah'ın sevgili kulu' diye anılır. Allah Resulü (s.a.a) şöyle buyurur:

¹⁹¹ Nebe: 11. Bkz. *Tefsir-i Sâfi*, c. 5, s. 274.

¹⁹² Cuma: 10. Konuyla ilgili diğer ayetler: Müzemmil: 20 ve Bakara: 198.

¹⁹³ *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, c. 3, s. 139.

“Allah, iman ehli olup da meslek sahibi olan kullarını sever.”¹⁹⁴

İmam Sâdık (a.s) ise şöyle buyurur:

“Ailesinin geçimi için çabalayan bir insan, Allah yolunda savaşılan bir mücahit gibidir.”¹⁹⁵

Başka bir rivayet ise şu şekildedir:

Bir adam İmam Bâkır'ı (a.s) Medine'nin çevresinde bir arazide, yakıcı sıcak bir günde ve ter kan içerisinde çalışırken görünce İmam'a nasihat amacıyla yanına yaklaştı, selam verdi ve: “Eğer sen bu vaziyetteyken ölüm gelip çatarsa ne yaparsın!” dedi. İmam Bâkır (a.s) şöyle buyurdu: “Eğer bu vaziyetteyken ölümüm gelip çatarsa, Allah'a itaat esnasında ölmüş olurum!”¹⁹⁶

Demek ki dinî öncüler açısından meslek sahibi bir işçi Allah'ın mahbubu ve çalışmak Allah'a itaat sayılmaktadır.

Aynı şekilde Allah Resulü (s.a.a), bütün peygamberler ve Masum İmamlar (a.s) bedensel olarak çalışırlardı; kazmayla yer kazar, çiftçilik yapar, ağaç diker ve kuyu inşa ederlerdi.

Bir adam şöyle anlatır:

İmam Kâzım'ı (a.s) tarlasında çalışırken gördüm. Bütün bedeni ter içerisindeydi. Ona dedim ki: “Sizi, bu vaziyette mi görmeliydim?” Şöyle buyurdu: “Evet! Zira öyleleri çalışır ve iş yaparlardı ki hem ben hem de babamdan daha üstündürler!” Dedim ki: “Onlar kimlerdir?” Şöyle buyurdu: “Allah Resulü (s.a.a) Emiru'l-Muminin (a.s) ve diğer bütün hidayet imam-ları! Zira bedensel olarak çalışmak, peygamberler, resuller ve sâlihlerin bir sünnetidir.”¹⁹⁷

Fazl b. Kurre şöyle rivayet eder:

İmam Sâdık'ın (a.s) yanına vardım. O, bir duvarı onarmakla meşguldü. Dedim ki: “İzin verin, ben hizmetçilerimle birlikte bu işi yapayım!” İmam şöyle buyurdu: “Hayır! Ben, Allah'ın beni, bu vaziyette görmesini istiyorum!”¹⁹⁸

¹⁹⁴ A.g.e., s. 140.

¹⁹⁵ A.g.e., s. 143.

¹⁹⁶ A.g.e., s. 142.

¹⁹⁷ A.g.e., s. 147.

¹⁹⁸ A.g.e.

İşsizlik ve Tembelliğin Çirkinliği

Dindarlık, işsizlik ve tembellikle asla bağdaşmaz. Dinimizin öncüleri nezdinde tembellik ve boşluk, çirkin ve kınanması gereken bir vasıftır. Feyz, bu hususta birçok rivayet nakletmiştir. Örneğin şöyle der:

“Her kim Allah’a karşı takvalı olursa, Allah onun için bir çıkış yolu var eder.” ayeti nazil olduktan sonra Allah Resulü’nün ashabından bir grup iş güçlerini bir kenara bırakarak kendilerini ibadete adayıp ibadet bize yeter dediler. Bu haber Allah Resulü’ne ulaştı, efendimiz birini elçi olarak onlara gönderdi ve ne olup bittiğini öğrenmesini istedi. Onlar: Allah bizim rızkımızı verir, ibadet bize yeter! Diye cevap verdiler. Allah Resulü (s.a.a) şöyle buyurdu:

“Her kim bu şekilde yaşarsa, duası kabul görmez! Çalışın, iş yapın; şunu bilin ki ben hiçbir iş yapmadan elini açıp Allah’tan rızık dileyen bir insanın düşmanıyım!” ¹⁹⁹

Aynı şekilde Allah Resulü (s.a.a) şöyle buyurur:

“Kendi zahmetini başkalarının omuzlarına yükleyen melundur/Allah’ın rahmetinden uzaktır!” ²⁰⁰

Başka bir rivayette adamın biri İmam Sâdık’ın (a.s) huzuruna varır ve: “Ben bedensel olarak çalışacak bir güçte değilim. Ticaretten de hiçbir şey anlamam. Diğer yandan muhtaç bir durumdayım; ne yapayım?” diye sorar. İmam (a.s) şöyle buyurur:

“Çalış! Başının üstünde yük taşı. İnsanlardan müstağni ol ve hiç kimseye el açma! Yoksa Allah Resulü’nün de (s.a.a) çalıştığını ve taş taşıdığını duymadın mı?” ²⁰¹

Burada “Toplumsal Eğitimde Zararlı Yöntemler” konusunu bitiriyoruz. Elbette daha birçok yöntemden bahsedilebilir. Fakat bu eser, daha tafsilatlı açıklamalar için münasip değildir. Dolayısıyla sadece ana başlıklarını saymakla yetineceğiz: Düzensizlik, kendi başına buyruk hareket etmek, nankörlük, sabırsızlık ve acelecilik, yersiz beklentiler, riyakârlık, gurur, bencillik, başkalarını aşağılamak, dedikodu ve...

¹⁹⁹ A.g.e., s. 143.

²⁰⁰ A.g.e., s. 146-147.

²⁰¹ A.g.e., s. 143.

Kitabın sonunda yüce Rabbimize şükürlerimizi sunar, bu eserin şekillenmesinde katkısı olan değerli hocalarıma teşekkür ederim. Allah Teâlâ'dan tek dileğim bizlere sonsuz lütuf ve ihsan gözüyle bakması ve akıbetimizi hayırla sonuçlandırmasıdır.

Yegâne başarı ve yardım kaynağı Allah'ır.

Kaynakça

Kur'an-ı Kerim

Nehcu'l-Belağa

Âlem Mehrçerdî, Nesrin, *Rabita-i Dohter ve Peser Der Camia-i Kununi Ma*, Tahran, İntişârât-ı An, 1381.

Amedî, Abdulvahid, *Gureru'l-Hikem*, Tahran, İntişârât-ı Danışgâh-ı Tahran, 1373.

Amulî, Seyyid Haydar, *Camiu'l-Esrâr ve Menabiu'l-Envar*, Tahran, Encumen-i İran Şinasi, Tarihsiz.

Amuzeug ve Pervereş; *Terbiyet-i Cinsî*, Mecmua-ı Makâlât, Kitab-ı Terbiyet, Kum, İntişârât-ı Terbiyet, 1383.

Ayetullahî, Zehra, *Zen ve Hanevade*, Tahran, Revabıt-ı Umumi Şura-yı Ferhengi-yi Zenan, 1381.

Bahru'l-Ulum, Seyyid Mehdi, *Du Risale Der Seyr-u Sülûk*, Tahran, Nehzet-i Zenan-ı Muselman, 1360.

Bâkırû'l-Ulum, Mihr-i Tâbân, *Yadname-i Allâme Tabatabâi*, Mecmua-yı Makalat, Tahran, Bâkırû'l-Ulum, Tarihsiz.

Beheştî, Muhammed, *Ârâ-yi Danışmendân-ı Muselman Der Talim ve Terbiyet ve Mebani-yi An*, c. 2, Pejuheşkede-i Havza ve Danışgâh, 1380.

Beheştî, Muhammed, *Ârâ-yi Danışmendân-ı Muselman Der Talim ve Terbiyet ve Mebani-yi An*, c. 4, Pejuheşkede-i Havza ve Danışgâh, 1379.

Bostan, Huseyn, *Naberaberî ve Sitem-i Cinsî*, Kum, Muessese-i Pejuheşi Havza ve Danışgâh, 1382.

Bostan, Huseyn, *İslam ve Camiaşinasi-yi Hanevade*, Kum, Muessese-i Pejuheşi Havza ve Danışgâh, 1383.

- Caferiyan, Resul, *Safeviye der Arsa-i Din*, Ferheng ve Siyaset, Kum, Pejuheşkede-i Havza ve Danışgâh, 1380.
- Defter-i Mütalaat ve Tahkikât-ı Zenan, *Mecmua-i Makalati Hemendişi*, Kum, 1380.
- Dehhuda, Ali Ekber, *Lugatname*, Tahran, Mussese-i Dehhuda, 1334.
- Eflatun, *Devre-i Âsâr-ı Eflatun*, Farsçaya çev. Muhammed Hasan Lutfî, Muhammed Taki Berahinî, Tahran, Harezmî, 1367.
- El-Hindî, Alaaddin, *Kenzu'l-Ummal*, Beyrut, Müessesetu'r-Risale, 1409 h.
- Emin, Muhsin, *A'yanu's-Şia*, Beyrut, Daru't-Tearuf, Tarihsiz.
- Eminî, Abdulhuseyn, *el-Gadir*, Tahran, Daru'l-Kutubi'l-İslamiyye, 1366.
- Ensârî, Hâce Abdullah, *Menazilu's-Sairin*, Kum, İntişarat-ı Bîdar, 1372.
- Erdebili, Camiu'r-Ruvat, Beyrut, Mektebetu'n-Neşr, 1403.
- Feminizm ve Daneşha-yi Feministi, *Mecmua-yı Makâlât*, Kum, Derfter-i Mutaalat ve Tahkikat-ı Zenan, 1382.
- Feyz Kâşânî, Molla Muhsin (Muhammed b. Murtaza), *Usulu'l-Maârif*, Kum, Defter-i Tebliğat-ı İslami, 1362.
- Feyz Kâşânî, *Deh Risale*, İsfahan, Mektebetu'l İmam Emirul-Muminin, 1371.
- Feyz Kâşânî, *El-Hakayik fi Mehâsini'l-Ahlâk*, Kum, Muessesetu'n-Neşri'l-İslami, 1383.
- Feyz Kâşânî, *El-Kelimâtu'l-Meknûne*, Tahran, Ferâhânî, 1342.
- Feyz Kâşânî, *El-Mehecce'tu'l-Beyda*, Kum, Muessesetu'n-Neşri'l İslami, 1383.
- Feyz Kâşânî, *El-Vâfi*, İsfahan, Mektebetu'l-İmam Emiru'l-Muminin, 1412 h.
- Feyz Kâşânî, *En-Nuhbe fi'l-Hikmeti'l-Ameliye, ve'l-Ahkâmi's-Şer'iyye*, Kum, Sazman-ı Tebliğat, 1418 h.
- Feyz Kâşânî, *İlmu'l-Yakîn*, Kum, İntişârât-ı Bîdar, 1377.
- Feyz Kâşânî, *Kurretu'l-Uyun*, Beyrut, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, 1399 h.
- Feyz Kâşânî, *Meadinu'l-Hikme*, Kum, Muessesetu'n-Neşri'l-İslami.
- Feyz Kâşânî, *Mefatihü's-Şerayi'*, Kum, Mecmau'z-Zehairi'l-İslamiyye, 1401 h.
- Feyz Kâşânî, *Minhacu'n-Necât*, Kum, Matbaa-ı Mehdiyye, 1362.
- Feyz Kâşânî, *Tefsiru's-Sâfi*, Beyrut, Muesseset'ul-A'lami, 1399 h.
- Gazzâlî, Muhammed, *İhya-u Ulumi'd-Din*, Beyrut, Daru'l-Kalem, tarihsiz.
- Gazzâlî, Muhammed, *Kimya-yı Saadet*, Tahran, Şirket-i İlmi Ferhengi, 1368.
- Gidens, Antony, *Camiaşinasi*, Farsçaya çev. Menuçehr-i Saburi, Tahran, Ney, 1384.

- Hansârî, Muhammed Bâkır, *Ravdatu'l-Cennât*, Tahran, el-İslamiyye, 1356 h.
- Hatib Adnânî, *en-Nikah ve Usulu'z-zevac fi'l-İslam*, Beyrut, el-İntişaratu'l-Arabi, 2000 m.
- Hemedânî, *Aynu'l-Kudat*, Temhidât, Tahran, Kitabhane-i Menoçeherî, 1377.
- Humeynî, Ruhullah, *Misbahu'l-Hidaye*, Tahran, Peyam-ı Âzâdî, 1360.
- Hurr Amûlî, Muhammed, *Vesailu's-Sia*, Dar-u İhyai't-Turasi'l-Arabi, 1412 h.
- Hurr Amûlî, Muhammed, *Emelu'l-Âmil*, Tahran, Daru'l-Kitabi'l-İslami, 1362.
- Huseyni Tahrani, *Tevhid-i İlmî ve Aynî Der Mekâtib-i Hikemî ve İrfanî*, Neşr-i Allâme Tabatabâi, 1419 h.
- Huveyzî, Abdulali, *Tefsir-i Nuru's-Sakaleyn*, Kum, El-Matbatu'l Alime, 1383 h.
- İbn Arabî, *Fususul-Hikme*, Tahran, Emir Kebir, 1370.
- İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, Daru'l İslamiyye, 1410 h.
- İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut, Dar-u İhyai-t-Turasi'l-Arabi, 1408 h.
- İbn Sînâ, *Eş-Şifa*, Kitabhâne-i Ayetullah Mar'aşi Necefi, 1405 h.
- İbn Sînâ, *el-İşârât ve't Tenbihât*, Tahran, Fârâbî, 1360.
- İbrahim Dinanî, Gulam Huseyin, *Macera-yı Fikr-i Felsefi Der İslam*, Tahran, Tarh-i Nov, 1377.
- İsfahani, Ebu'l-Kasım Ragıb, *el-Müfredat*, Tahran, El-Mektebetu'l-Murtazaviyye, 1332.
- George Ritters, *Nazariyeha-yi Camiaşinasi*, Farsçaya çev. Ahmed Rıza Gerevi-zad.
- Kâşânî, Abdurrezak, *İstılâhâtü's-Sufiye*, Tahran, Neşr-i Mevla, 1377.
- Kâşânî, Abdurrezak, *Şerh-u Menazili's Sairin*, Tahran, Ez Zehra, 1373
- Kecbaf, Muhammed Bâkır, *Revanşinasi-yi Reftar-ı Cinsî*, Tahran, İntişarat-ı Re-van, 1387.
- Kochtkof ve Lapik, *Revanşinasi ve Terbiyet-i Cinsî-yi Kudekan ve Novcevanan*, Tercüme: Muhammed Takizade, Tahran, Bunyad, 1369.
- Komisyon, *Felsefe-i Talim ve Terbiyet*, Kum, Pejuheşkede-i Havza ve Danışgâh, 1382.
- Komisyon, *Revanşinasi-yi İctimâî*, Kum, Pejuheşkede-i Havza ve Danışgâh, 1382.
- Komisyon, *Revanşinasi-yi Roşd Ba Nigereş-i Be Menabi-i İslamî*, Defter-i Hemkari-yi Havza ve Danışgâh.

- Kuleynî, Muhammed b. Yakub, *Usulu'l-Kâfi*, Tahran, El-Meketebetu'l-İslamiyye, 1388 h.
- Kummî, Şeyh Abbas, *Mefatihul-Cinan*, Kum, Usve, tarihsiz.
- Kummî, Şeyh Abbas, *Sefinetul-Bihar*, Tahran, Darul-Usve, 1422 h.
- Limbarasso, Jena, *Ruh-ı Zen*, Farsçaya çev. Piri Hisam Şehreis, Tahran, Neşr-i Daniş, 1369.
- Lutfabadi, Huseyn, *Revanşinasi-ye Roşd*, Novcevani, Cevani ve Bozorgsali, Tahran, Semt, 1387
- Mamekânî, *Tenkihul-Makal*, Ncef, Neşru'l Murtezeviyye, 1352 h.
- Meclisî, Muhammed Bâkır, *Biharu'l-Envar*, Beyrut, Müessetu'l-vefa, 1403 h.
- Melikiyân, Mustafa, *Tarih-i Felsefe-i Garb*, Kum, Pejuheşgah-ı Havza ve Danişgâh, 1377.
- Mirza Kummî, *Camîu's-Şitat*, Tahran, İntişârât-ı Danişkede-i Hukuk, tarihsiz.
- Misbah Yazdî, Muhammed Taki, *Camia ve Tarih Ez Didgâh-ı Kur'an*, Tahran, Sazman-ı Tebligat-ı İslamî, 1368.
- Miskeveyh, Muhammed b. Yakub, *Tertibu's-Saadat*, Tahran, Neşr-i Fârâbî, 1371.
- Molla Sadra, *El-Arşîyye*, İsfahan, Mehdevî, tarihsiz.
- Molla Sadra, *El-Esfaru'l-Erbaa*, Kum, İntişârât-ı Mustafavî, tarihsiz.
- Molla Sadra, *El-Meşair*, Tahran, Tahuri, 1363.
- Molla Sadra, *Kesru'l-Esname'l-Cahiliye*, Tahran, Danişgâh-ı Tahran, 1340.
- Molla Sadra, *Mebde' ve Mead*, Kum, Defter-i Tebliğat-ı İslami, 1380.
- Molla Sadra, *Mefatihul-Gayb*, Tahran, Müessese-i Mutalaat ve Tahkikat-ı Ferhengi, 1363.
- Molla Sadra, *Şerhu'l-Usuli'l-Kafi*, Tahran, Mektebetu'l-Mahmudi, 1391 h.
- Molla Sadra, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Kerim*, Kum, İntişârât-ı Bidar, 1403 h.
- Moory Edward C., *Engizeş ve Heyecan*, Farsçaya çev. Muhammed Taki Berâhinî, Tahran, Şirket-i Sehamî-yi Çehr, 1363.
- Moris Debis, *Merahil-i Terbiyet*, Tercüme: Ali Muhammed Kardan, Tahran, Daneşgah-ı Tahran, 1368.
- Muin, Ahmed, *Ferheng-i Farsi*, Tahran, Emir Kebir, 1371.
- Mustafavî, Hasan, *Et-Tahkik fî Kelimati'l-Kur'ani'l-Kerim*, Tahran, Bongâh-ı Tercüme ve Neşr-i Kitab, 1360.

- Mutahharî, Murtaza, *Ahlâk-ı Cinsî*, Mecmua-yı Âsâr, c. 19, Tahran, Sadra, 1379.
- Mutahharî, Murtaza, *Aşina-yi Ba Ulum-i İslamî*, Tahran, Sadra, Tarihsiz.
- Mutahharî, Murtaza, Hicab, Mecmua-yı Âsâr, c. 19, Tahran, Sadra, 1379.
- Mutahharî, Murtaza, *Makâlât-ı Felsefî*, Tahran, Hikmet, 1366.
- Mutahharî, Murtaza, *Mecmua-yı Âsâr*, Tahran, Sadra, 1371.
- Mutahhari, Murtaza, *Nizam-ı Hukuk-ı Zen*, Mecmua-yı Asar, c. 19, Tahran, Sadra, 1379.
- Mutahharî, Murtaza, *Yaddaştha-yı Ustad Mutahharî*, Tahran, Sadra, 1382.
- Nasîh Ulvan, Abdullah, *İslam ve Terbiyet-ı Kudekan*, Farsçaya çev. Ahmed Beheştî, Tahran, Sazman-ı Tebliğat, 1370.
- Nicolson, *İrfan ve Ârifan-ı Muselman*, Farsçaya çev. Esedullah Azad, Meşhed, Danışgâh-ı Firdevsî, 1372.
- Quiliyam, Suzan, *Sazgâri-yi Cinsî ve Zenaşûî*, Farsçaya çev. Behzad Rahmetî, (isimsiz) 1381.
- Robertson, *Der Amedi Ber Camia*, Farsçaya çev. Huseyn Behrevan, Meşhed, As-tane Kuds, 1384.
- Sa'dî, Muslihuddin, *Gülîstân*, Tashih: Golamhuseyn Yusufi, Tahran, Harezmi, 1374.
- Sadr, Muhammed Bâkır, *Felsefetuna*, Tahran, Mecmau'l-İlmi, 1408 h.
- Saduk, Kaplan, *Hulase-i Revanpezeşkî*, Farsçaya çev. Nasrullah Porefkârî, Tahran, İntişârât-ı Şehr-i Ab, 1379.
- Saduk, Muhammed b. Ali, *Meani'l-Ahbar*, Kum, Muessesetu'n-Neşri'l-İslamî, 1361.
- Saduki Erdistânî, *İslam ve Mesail-i Zenaşûî*, Tahran, Zeryab, 1377.
- Salah, Abdugani Muhammed, *Ez-Zevac ve'l-Hayatu'z-Zevciyye*, Beyrut, Daru'l Arabiyye, 1418 h.
- Sanii, Sefder, *Behdaşt-ı İzdivac Ez Menzer-i İslam*, Tahran, İntişârât-ı Abdurrahim Ali, 1361.
- Saruhânî, Muhammed Bâkır, *Mukaddime-i Ber Camiaşinasi Hanevade*, Tahran, Suruş, 1370.
- Seccâdî, Seyyid Cafer, *Ferheng-i Istilâhât-ı İrfânî*, Tahran, Kitabhane-i Tahuri, 1370.
- Seccâdî, Seyyid Ziyauddin, *Mukaddime-i ber Mebani-yi İrfan ve Tasavvuf*, Tahran, Semt, 1372.

- Safa, Zebihullah, *Tarih-i Edebiyat der İran*, Tahran, Danişgâh-ı Tahran, 1352.
- Senaî, *Divan-ı Senaî*, Tashih: Müderris Rezevî, Tahran, İntişârât-ı Senaî, 1362.
- Şerif el-Kureşî, Bâkır, *en-Nizamu't-Terbevî fi'l-İslam*, Beyrut, Daru't-Tearuf li'l-Matbuat, 1407 h.
- Şerif, Muhammed Huseyn, *Tarih-i Felsefe Der Cihan-ı İslam*, Tahran, Merkez-i Neşr-i Danişgâhî, 1370.
- Şeyh İsrâk, Mecmua-yı Musannifât, Tahran, Mutalaat ve Tahkikat-ı Ferhengî, 1372.
- Şukûhî, Golamhuseyn, *Mebânî ve Usul-i Amuzeş ve Pervereş*, Meşhed, Asitan-ı Kuds, 1368.
- Şukûhî, Golamhuseyn, *Talim ve Terbiyet ve Merahil-i An*, Meşhed, Asitan-ı Kuds, 1363.
- Tabatabâi, Muhammed Huseyn, *el-Mizan fi Tefsiri'l-Kur'an*, Kum, Camia-yı Müderrisin, tarihsiz.
- Tabatabâi, Muhammed Huseyn, *Nihayetu'l-Hikme*, Kum, Daru't-Tebliğî'l-İslami, tarihsiz.
- Tabatabâi, Muhammed Huseyn, *Risaletu'l-velaye*, Kum, Dirasatu'l-İslamiyye, 1360.
- Tacbahş, Ahmed, *Tarih-i Safevîyye*, Tahran, Nevid, 1372.
- Tevesulî, Golam Abbas, *Nazariyeha-yı Camiaşinasi*, Tahran, 1369.
- Tûsî, Hâce Nasıruddin, *Ahlâk-ı Nasırî*, Tahran, Harezmi, 1369.
- Tûsî, Hâce Nasıruddin, *Evsafu'l-Eşraf*, Tahran, Vezaret-i Ferheng ve İrşad, 1369.
- Zerrinkûb, Abdullhuseyn, *Ferar ez Medrese*, Tahran, Emir Kebir, 1366.

Muhammed Beheştî

Müslüman Alimlerin Eğitim, Öğretim ve Temelleri Üzerine Görüşleri

4

Feyz-i Kâşânî, on birinci yüzyılın önde gelen Müslüman düşünürlerindendir. Onun önemi, sadece birçok alanda kuşatıcı ilmî birikime ve çok sayıda telife sahip olmasından kaynaklanmıyor. Onun asıl önemi, yenilikçi bir düşünür, kırk kırk yaran bir teorisyen, güçlü bir ihya hareketi öncüsü, eşsiz bir tashih ve tahkik ustası ve vefalı bir velayet eri oluşuyudur. O, dinin temelleri hususunda sağlam bir iman, erdemlerle donanmış tertemiz bir ahlâk, mânâ ikliminden beslenen bir irfan, ince bir zevk, latif bir karakter ve zengin bir şiir yeteneğine sahip ender düşünürlerden biridir.

Bu kitapta Feyz hakkında aşağıdaki hedefler göz önünde bulundurulmuştur:

1. Feyz-i Kâşânî'nin kişiliği, düşüncesinin ana hatları, hayatı ve eserleriyle tanışma.
2. Feyz-i Kâşânî'nin eğitim alanında düşüncelerinin kaynak ve kökenlerinin incelenmesi.

Elbette bu kaynakların izahı ister istemez bizi, felsefe ve irfan sahasına yönlendirmiş ve Feyz'in eğitimle ilgili görüşlerinin felsefî kökenlerini incelemeye ve onun epistemoloji, antropoloji ve ontolojiye dair fikirlerini Gazzâlî'nin bu alanlara dair düşünceleriyle karşılaştırmalı bir şekilde ele almaya sevk etmiştir.

9 786059 982221

9 786059 982184

(Takım)

جامعة
المصطفى
العالمية
المبني على تراثه

Turkey Representation
Office of al-Mustafa
International University